YU ISSN 0352-5716/UDK 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ

69–70

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ 69–70

НОВИ САД
2004

МАТИЦА СРПСКА
1826

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ

69–70

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS IN HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*
Главни уредник од првог броја академик Славко Гавриловић

Уредништво
Др Милош Благојевић
Академик Славко Гавриловић
Др Никола Гаћеша
Др Ранко Кончар
Академик Василије Крестић
Академик Чедомир Попов

Главни и одговорни уредник
Академик Славко Гавриловић

YU ISSN 0352-5716/UDK 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ

69–70

НОВИ САД
2004

Поводом 200-ѓодишњице Првоѓ срйскоѓ усшанка

САДРЖАЈ
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Академик Чедомир Попов, *Неке контроверзе о историји Првог српског устанка* – Some Controwersies about the History of the First Serbian Uprising 11

Академик Славко Гавриловић, *Аустрија и устаничка Србија 1804–1815.* – Austria and Rebellious Serbia in 1804–1815. 25

Академик Владимир Стојанчевић, *Учешће устаника и добровољаца из неослобођених крајева Србије у одбрани тековина Првог српског устанка* – Participation of the Rebels and Volunteers from the Non-Liberated Parts of Serbia in the Defence of the Achievements of the First Serbian Uprising 37

Мр Небојша Ћокић, *Борбе на Сави и Дунаву током Првог српског устанка* – Battles at the Sava and the Danube during the First Serbian Uprising 49

Др Бориславa Лилић, *Миграције из неослобођених крајева Турске у Карађорђеву Србију 1804–1813. године* – Migrations from the Non-Liberated Regions of Turkey to Karadjordje's Serbia in 1804–1813 61

Мр Момир Самарџић, *Српско-руски спор о граничној линији између црноречког округа и кулског среза 1878–1879. године* – Serbian-Russian Dispute about the Border-line between the Crnorečki District and the Kula County in 1878–1879. 77

Др Љубомирка Кркљуш, *Правна природа докумената од 1. децембра 1918. године о Стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* – Legal Nature of the Documents from December 1, 1918 about the Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes 97

Др Александар Растовић, *Штампа Велике Британије о Србији за време анексије Босне и Херцеговине* – The Press in Great Britain about Serbia during the Annexation of Bosnia and Herzegovina. 119

Алексеј Арсењев, *Козаци у Краљевини Југославији* – The Cossacks in The Kingdom of Yugoslavia 137

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Академик Славко Гавриловић, *Два писма Теодора Филиповића (Боже Грујевића) и Атанасија Стојковића из 1804–1805.* – Two Letters of Teodor Filipović (Božo Grujević) and Atanasije Stojković from 1804–1805. 159

Академик Славко Гавриловић, *Вести о Србији и српској емиграцији из 1815. и 1817. године* – News about Serbia and Serbian Emigration from 1815 and 1817 173

Академик Славко Гавриловић, *Десет извештаја о Другом српском устанку и кнезу Милошу Обреновићу (1815)* – Ten Reports about the Second Serbian Uprising and Prince Miloš Obrenović (1815) 197
Академик Славко Гавриловић, *Преписка око враћања из Срема предмета цркве у Орашцу (1815–1819)* – Correspondence about the Return from Srem of the Objects of the Church in Orašac (1815–1819) 205
Академик Славко Гавриловић, *Информација из 1688. о путевима за освајање Београда и Босне од стране аустријске војске* – Information from 1688 about the Roads to Conquer Belgrade and Bosnia by the Austrian Army 215
Др Владан Гавриловић, *Граничарски поседи у Бачкој жупанији 1728. године* – Border-Guard estates in Bačka District in 1728 223
Академик Славко Гавриловић, *Документа о манастиру Света Ана у Славонији из прве половине XVIII века* – Documents about the St Anne Monastery in Slavonia from the first Half of the 18th Century . . . 227
Академик Славко Гавриловић, *Промеморија из 1736. о Србима у Аустријској царевини* – Aide-Mémoire from 1736 about the Serbs in the Austrian empire 235
Академик Славко Гавриловић, *Четири документа из 1741. о мигрантима из Србије у Аустријску монархију* – Four Documents from 1741 about the Migrants from Serbia to the Austrian Monarchy 249
Др Владан Гавриловић, *Наредба цара Јосифа II из 1787. о промени јеврејских имена и презимена у немачка* – Order of the emperor Joseph II from 1787 about the Change of Jewish Names and Family Names into German Ones 259
Академик Славко Гавриловић, *Митрополит Јосиф Рајачић 1846. године о политичким и верским питањима Срба у Угарској* – Metropolitan Josif Rajačić about the Political and Religious Issues of the Serbs in Hungary in 1846 265
Др Недељко Радосављевић, *Три писма сарајевског митрополита Игњатија из 1851. године* – Three Letters of the Sarajevo Metropolitan Ignatius from 1851 275
Лепосава Кљаић, *Архимандрит Стефан Илкић 1875–1963* – Archimandrite Stefan Ilkić, 1875–1963 285
Мр Момир Самарџић, *Извештај мајора Јеврема Велимировића о путовању по Турској 1882. године* – Major Jevrem Velimirović's Report about his Travel through Turkey in 1882 291

ИСТОРИОГРАФИЈА
HISTORIOGRAPHY

Академик Славко Гавриловић, *Академик Владимир Стојанчевић као историчар Првог српског устанка 1804–1813.* – Academician Vladimir Stojančević as a Historian of the First Serbian Uprising in 1804–1813 . . 315
Академик Чедомир Попов, *Више од студије – мање од синтезе* (Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ у време Првог устанка*) – More than a Study - Less than a Synthesis (Vladimir Stojančević, Serbia and Serbian People at the Time of the First Serbian Uprising) 321

Академик Чедомир Попов, *Дело академика Славка Гавриловића (Поводом 80-годишњице живота и 50-годишњице научног рада)* – The Works of Academician Slavko Gavrilović (On the Occasion of his 80th Birthday and 50th Anniversary of Scientific Work) 327
Академик Славко Гавриловић, *Професор др Никола Гаћеша истраживач привредне и друштвене историје XIX и XX века.* – Professor Dr Nikola Gaćeša, the Researcher of the Economic and Social History of the 19th and 20th Century 331

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Академик Славко Гавриловић: Дејан Медаковић, *Срби у Загребу*. . 335
Др Никола Гаћеша: Стојан Бербер, *Историја сомборског здравства* . 337
Мр Средоје Лалић: Сергиј И. Шевченко, *Украјинска судбина Нове Србије* 338
Др Драго Његован, Европски контекст Српске револуције (*Зборник Европа и Српска револуција 1804–1815*) 340
Академик Славко Гавриловић: Роман Мулић, *Историја Српске револуције. Сведочанства великих савременика, 1804–1813* 343
Академик Владимир Стојанчевић, Из преписке два српска научника – Стојана Новаковића и Владимира Карића 344
Др Милан Ванку: Adrian Nastase: *NICOLAE TITULESCU Contemporanul nostru Editura Regia autonoma „Monitorul oficial“* 345
Академик Славко Гавриловић: Драго Његован, *Присаједињење Војводине Србији. Прилог политичкој историји Срба у Војводини до 1921. године* 347

УДК 94(497.11) „1804/1813“

Чедомир Попов

НЕКЕ КОНТРОВЕРЗЕ О ИСТОРИЈИ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

САЖЕТАК: Рад се бави расправљањем старих и трајних историографских контроверзи које су се јављале у вези са Српском револуцијом 1804–1815: о њеном карактеру, социјалним и националним компонентама, трајању и завршености или „промашености“, те о улози и историјском месту њених најистакнутијих предводника – вожда Карађорђа и књаза Милоша Обреновића.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Револуција, османски феудализам, национално ослобођење, политичка интеграција, држава

Први и Други српски устанак, посматрани као две етапе једне исте историјске појаве, су значајан след догађаја у историји Европе, прворазредни су покретач вековног тока збивања на Балкану и највећа су епопеја српске историје у новом веку. У години у којој обележавамо двестоту годишњицу Првог устанка не смемо изгубити из вида ни једну од ових чињеница: јединство раздобља 1804–1815, револуционарни карактер српског покрета и његову уклопљеност у преломне процесе епохе европске грађанске револуције 1789–1815, увођење новог, балканског националног фактора у токове већ иначе сложеног Источног питања, као такође трајног и еминентног проблема европске историје од 1683. до 1923, те темељит социјални, национални и политички преокрет у историји српског народа после вишевековног разорног ропства под освајачем друге религије, цивилизације и социјално-политичке организације државе и друштва.

Природно је да је овако дубок, широк и бескрајно сложен покрет фундаменталних преображаја с далекосежним историјским последицама морао, од самих почетака, код својих савременика, али исто тако и код будућих истраживача и тумача све до нашег времена, изазивати различите погледе, мишљења и судове, често и веома опречне интерпретације и контроверзне оцене, како о појединачним догађајима, ситуацијама и односима, тако и о кључним питањима карактера, историјског места, значаја и домета Првог и Другог српског устанка.

Многе од тих контроверзи могу се сматрати научно разрешенима, друге још увек живима и изазовнима за расправе и супротстављање мишљења, треће тек отворенима. Разуме се да у овом сажетом излагању мноштво појединачних питања из историје Првог и Другог устанка, о којима су се водиле или се воде полемике и расправе, о којима су постојале или и даље постоје дилеме и недоумице, не може бити ни дотакнуто. Пажњу ћемо усмерити на оне круцијалне контроверзе и опречна схватања која су у своје време – у доба самих устанака, или потоњих времена – имала или чак и данас имају директан утицај како на токове збивања, тако и на историјску и политичку свест низа генерација пре свега српског народа, а у мањој или већој мери и европског интелектуалног и научног света.

Будући да Први и Други српски устанак посматрамо као крупну појаву европске, балканске и српске националне историје, покушаћемо да покажемо шта се у време избијања Првог устанка, дакле на самом почетку XIX века, сматрало Европом, Балканом и српским националним простором.

Ако географска наука, од ренесансне космографије до модерне дисциплине у XIX столећу, није сумњала у то шта се подразумева под појмом *Европа* (простор од Атлантика до Урала), историјска и њој сродне дисциплине јесу. Филозофи, политичари и историчари све до дубоко у XIX век делили су стари континент према неухватљивим границама „цивилизација“ или према стратешким односима и распореду снага великих сила и њиховим сукобљеним интересима. Није био ни један писац у овим областима духа који је у току XVIII и на почетку XIX века Руску империју („Московију“) и Балкан, као део Османског царства, искључивао из оквира европског духа. Сам Волтер је у *Веку Луја XIV* говорио да је Европа онај део хришћанског света који стиже „све до близу Русије“. Жан Жак Русо је у спису *Влада Пољске* 1772. писао да су Европејци сви они чију су свест и цивилизацију образовали језуитски калуђери. Не правећи битну разлику између католичанства и протестантизма, оваква схватања су из европске цивилизације, поред ислама, искључивала и православље. Ни сам Наполеон, када је припремао поход на Русију, није имао јасну представу о томе где се завршава Европа, а почиње Азија.

Такви стереотипи о Европи неће бити без утицаја и на однос Европе према српским устанцима.[1]

У тако схваћеној Европи ни појам Балкана није имао данашње значење. Све док немачки географ, ученик Хумболта и Ритера, Алфред Цојне, није 1808, управо у време Првог устанка, најисточније од три медитеранска полуострва назвао Балканом, то име се за овај део старог континента није упражњавало ни у науци, ни у широј ученој јавности. Погрешно верујући да ово полуострво са запада према истоку, све од Алпа па до Црног мора, дели на северни и јужни део непрекидни ланац високих планина, ренесансни писци су га називали „Catena mundi“, или „Catena del

[1] Милорад Екмечић, *Европски оквири и карактер Српске револуције 1804–1815*, Европа и Српска револуција 1804-1815, „Платонеум“, Нови Сад 2004, 50–51.

Mondo“. У Западној Европи било је називано још и Јелинским, Грчким или Византијским полуострвом. А кад су од XV столећа Османлије завладале балканским просторима они су међу западњачким путницима, трговцима и путописцима крштени као Европска Турска, Царство Великог Турчина, или просто као Отоманско царство. Поводећи се за античком баштином и Страбоновим описима, просветитељи су за Балкан употребљавали називе Централно било или Хемус.

Путујући полуострвом почетком XIX века, Цојне је од својих турских водича чуо реч балкан (планина), па је поверовао да је то турско име за цели Хемус. Тако је из двеју погрешки – претпоставке о Cateni mundi и нетачно примењене турске речи балкан – настао трајан и плодоносан резултат: географско име за наше полуострво. Од тада се и за српску борбу могло говорити да је њоме отпочео општебалкански покрет за ослобођење од турске власти.

Тиме, међутим, проблем Балкана ни приближно није био решен. До дана данашњег нису до краја разјашњена питања ни његових граница, ни његовог етничког састава и разграничења међу становништвом различите етничко-националне и конфесионалне припадности. Неразрешивости ових нејасноћа у највећој мери доприносе политички, верски и историјски разлози. У сваком од ових погледа разнородно и притом нераздвојно измешано становништво је било немогуће сместити у прецизно одређене границе. Јован Цвијић га је разврставао у две велике демографске зоне: егејско-пиндску и континенталну. Јужни Словени припадају континенталној зони у којој Срби заузимају централно место. Међутим, измешани са Италијанима, Грцима, Цинцарима, Турцима и Арбанасима, они се у знатном броју сусрећу и у приморско-пиндским пределима, нарочито на јадранској обали. Истоветне и још сложеније мешавине (Јермени, Јевреји) сусрећу се и у континенталном делу полуострва, што границе међу различитим етничким и верским групама чини још неразговетнијима. Свему томе у највећој мери допринела је изузетно динамична и драматична историја Балкана, оптеретивши је готово непрекидним премештањима и миграцијама већих или мањих агломерација становништва, у којима су управо Срби, уз Цинцаре и Арбанасе, показивали највећу покретљивост. Кад је о Србима реч, њихове сталне – повремено трагичне – миграције изазиване су првенствено суровим налетима историјских (ратних и сличних), али и економских и природних околности и несрећа. Те српске миграције кретале су се, како унутар граница Османске империје, још више изван њих да би се умакло притиску, угњетавању и терору турске државе и исламским нетрпељивостима. Ова друга врста сеоба водила је Србе најчешће на демографски опустеле и готово испражњене просторе Хабзбуршке монархије. Све ће то екстремно отежавати напоре да се сагледају и дефинишу „српске земље“ кад буде поведена дуга борба за њихово ослобођење и уједињење.[2]

[2] Јован Ц в и ј и ћ, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1966, 1–6; Чедомир П о п о в, *Балкан крајем XVIII века*, Зборник „Рига Велестинац и балкански народи“, Београд 2003, 25–26.

Готово истоветну тешкоћу с разграничавањем, представљало је почетком XIX века и утврђивање бројности појединих балканских народа. У овом погледу наука се најчешће служила проценама које је у свом знаменитом делу *Европска Турска* 1840. изнео француски географ и етнолог Ами Буе. Он је рачунао да у европским подручјима Турске царевине живи око 15,5 милиона становника: 5,5 милиона Срба, 4,5 милиона Бугара и 3,8 милиона „Влаха".[3] До ових цифара Буе је дошао применом Аделунгове и Хердерове теорије, објављене 1809, да се главном одредницом нације сматра језик. Многи најистакнутији европски филозофи и други научници XIX века су се чврсто држали овог учења код одређивања националне припадности појединих народа. Тако је и Ами Буе, као уосталом и Јернеј Копитар, а врло изричито и Вук Караџић, међу Србе убрајао све становнике Балкана који говоре штокавским наречјем српског језика. И сам Аделунг је српски језик сматрао једним од три главна језика на које се распао некада јединствени старословенски језик: руски, пољски и српски.

Турци су другачије делили народе своје царевине – на основу верске припадности. За њих су сви муслимани били Турци, а сви хришћани Римљани (Ромеји). Један француски аристократа у турској војној служби (Жисро де Сен Дени) је 1819. ипак разликовао неколико народа у Европској Турској. Међу њима су најбројнији били Јужни Словени у чијем средишту су Срби. Зато је предвиђао да ће се око њих у једну државу окупити становници Србије, Бугарске и Босне.[4]

Званични политички, али и шири културни кругови Европе, све до Грчке револуције 1821, која је, захваљујући свом баснословном античком наслеђу и његовој популарности у доба рационализма и романтизма, снажно привукла њихову пажњу, о стању и тежњама других балканских народа, или нису знали, или су мало водили рачуна, онолико колико је било потребно њиховим директним интересима. И томе, поред осталог, Српска револуција 1804–1815. има да захвали што је, у годинама драматичних промена и преокрета, који су потресали Европу у време наполеоновских ратова, измицала пажњи Западне Европе. А тако ће се наставити све до 30-их година XIX века. Томе, вероватно, треба додати и уврежено мишљење католичког и протестантског света, које ни до данас није сасвим ишчезло, да му је турски турбан ближи од руске ушанке.

Од територијалне и просторне, лакше је било препознати духовну припадност српског народа. Испољавала се у чврстом светосавском православљу, које је имало већи етнички и историјски, него догматски садржај.

[3] Ami B o u e, *La Turquie d Europe*, Deuxiemm parti, Parti ethnologique, II, Paris 1840, 4–13. Поједини писци историја о Првом српском устанку различито су процењивали број становника побуњене Србије. Те процене крећу се од 400 до 800 хиљада, с тим што један војни историчар (Петар Опачић) говори и о 1,300.000 становника. (Драгослав B a с и ћ и Нада J a к ш и ћ, *Вожд Карађорђе и српска револуција*, Топола филм, 2003, 106.) Сигурно је само то да се број становника у ослобођеној Србији од 1805. до 1812/13. повећавао доласком избеглица из других српских крајева.

[4] М. Е к м е ч и ћ, н. р, 49.

Његова традиција саборности и напори Српске православне цркве да сачува успомену на славну прошлост средњевековне српске државе проглашавањем свих њених владара (осим цара Душана) за светитеље, одиграли су прворазредну улогу у одржавању те припадности и јединства. У том погледу Пећка патријаршија до половине XVIII века, а Карловачка митрополија после тога, имале су незамењив значај. На равној нози с том улогом цркве, стоји и епска усмена историја српског народа, која се у патријархалној организацији његовог друштва гајила и преносила с колена на колено широм његових етничких простора. Када су се ове духовне тековине, однеговане на Балкану, у XVIII и почетком XIX века, на подручјима Хабзбуршке монархије обогатиле и прожеле достигнућима европског барока, рационализма и романтизма, рођена је модерна српска национална свест, која је, „буном на дахије“ 1804. у Шумадији нашла поље своје практичне политичке и историјске реализације.

Овим, међутим, питање етничких граница српског народа није постало нимало јасније и једноставније и врло брзо се поставило и пред устанике у Београдском пашалуку, да све до данас не изгуби актуелност.

Усталим Србима, као и страним путницима, дипломатама и шпијунима, није било јасно докле допиру српске територије. Француски дипломата и путописац Пуквил је 1806. писао да је бар трећина Албаније српска, судећи према тамошњим топонимима. Већина истраживача Босну, Црну Гору и Далмацију такође сматра српским земљама. И сами Срби, одређујући као крајње циљеве своје револуције обнављање немањићке државе, нису били баш сигурни шта у њу треба укључити. Само у критичним тренуцима борбе били су сагласни да по сваку цену треба бранити простор од Саве и Дунава на северу до Топлице, Копаоника, Јавора и Лима на југу, те од Тимока на истоку до Дрине на западу. У другим приликама говорили су о преношењу устаничког покрета на Црну Гору, Босну, Херцеговину и „Стару Србију“. О окупљању тих области око Србије сања Карађорђе 1809, а сањаће и кнез Милош 1832/33. кад о томе буде говорио енглеском обавештајцу Дејвиду Уркварту или француском дипломати Boa-Le-Contu. Срби у Срему, Банату и Бачкој и сами увече лежу и ујутро устају са сновима о јединству с другим Србима.

И баш српски интелектуални корифеји из Хабзбуршке монархије најснажније и најубедљивије су међу побуњеним Србијанцима ширили и усађивали свест о српском националном јединству, као једном од најважнијих идеала грађанских револуција које су тада потресале целу Европу. Није зато никакво чудо што су српски устаници већ од 1805. у својим захтевима постављали и питања која су била у потпуном складу са два основна и кључна циља свих тих европских револуција: ликвидацију феудализма демократским решавањем аграрног питања и националну интеграцију свог народа. Из тога произилази данас јасан закључак да су српски устаници 1804–1815. били специфичан, али карактеристичан, облик грађанске револуције на овом делу европског континента, сагласан и суштином и вре-

менски са другим таквим покретима епохе. Баш у овом одређивању карактера и места Првог и Другог устанка како у српској, тако и у светској историографији XIX и XX века било је највише неусаглашених, па и контроверзних судова.

Ово сложено питање карактера и историјског места српских борби 1804–1815. део је, додуше периферни, и дилема светске историографије о томе да ли на револуције од краја XVIII до средине XIX века треба гледати само као на појаву европске историје, или на један шири свеобухватнији талас „атлантских револуција", који је плавио (почевши од рата за независност 13 америчких колонија 1770.) и стари и нови свет. Неусаглашеност мишљења о овом проблему разнородних покрета у Северној Америци, Европи, па и Латинској Америци, испољава се и у различитим именима која им се дају: револуције, ослободилачки ратови, ратови за независност, устанци, буне, покрети.[5] Ту разнообразност назива, која је само израз различитог поимања њеног карактера, није могла да избегне ни Српска револуција. Овде ћемо се осврнути само на нека најзначајнија историографска тумачења.

Као први и један од најзначајнијих хроничара српских ратовања 1804–1815. велики Вук Караџић их никад није назвао револуцијом, па ни устанцима, него бунама и војевањима.[6] То је, међутим, учинио аустријски високи обавештајни официр барон Гедеон Ернест Маретић,[7] који је, на основу властитих извештаја и обавештења других обавештајаца и ухода са српске границе, а на захтев надвојводе Јозефа, у свом обимном елаборату написаном 1812, покрету Срба од 1804. до 1812. приписао револуционарни карактер. Овај његов капитални рад имао је чудновату судбину. На немачком је, са скраћењима и анонимно, први пут објављен у часопису „Oste-reichische militarische Zeitschrift" 1821, па је његово ауторство приписано уреднику часописа барону Роткирху. Маретићевом делу Роткирх је дао наслов *Историја устанака у Србији у годинама 1804–1812*, избегавајући свуда реч револуција. Изводе тог тобожњег Роткирховог списка објавио је у току 1826, 1827. и 1828. на српском „Летопис Матице српске" под насловом *Историја прикључења у Сербиш от год. 1804–1812*. Сачуван на неки начин у Архиви Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу, Маретићев оригинални рукопис, потписан и са јасним назнакама да је реч о *српској револуцији*, после безброј перипетија, први пут је у целини објављен тек 175 година после настанка (1987) у редакцији и с предговором Романа Мулића. У међувремену, о карактеру Првог и Другог српског устанка појавиле су се многе контроверзе, на које Маретићеве оцене нису могле утицати.

---

[5] Милорад Екмечић, *Два века европских револуција*, Огледи из историје, Београд 1999, 424; Jaeques Godechot, *Les Revolutions (1770–1799)*, PUF, Paris 1970, 5–9, 271–279.

[6] Видети: Радош Љушић, *Вук Караџић о српској револуцији*, Београд-Горњи Милановац 1990.

[7] Гедеон Ернест Маретић, *Историја српске револуције*, Филип Вишњић, Београд 1987.

Иако је, као историјски извор, користио претежно Вукова казивања, творац научне историографије Леополд Ранке је, интуицијом великог научника, осетио сву дубину преображаја који су у Србији започети 1804, па је Први устанак кратко и јасно, већ 1829. у својој знаменитој књизи *Српска револуција*, која је наишла на широк одјек у Европи, назвао именом које је одражавало његову праву суштину. Често употребљавана, Ранкеова књига није успела да брзо и лако у историографији одомаћи и свој наслов. После Ранкеа српске устанке је код нас као револуцију први дефинисао тек Светозар Марковић 1872 (*Србија на Истоку*), а у европској Херман Вендел после Првог светског рата.[8] Марковић је истакао три компоненте Српске револуције: социјалну, националну и културну. За разлику од Ранкеа, који се о томе није изјашњавао, Марковић је трајање револуције протегао до 1830. с тим што је сматрао да њено дело треба наставити.

Стојан Новаковић, као утемељивач научног тумачења Првог устанка (*Васкрс државе српске*, 1904), није видео његов револуционарни карактер, него га је сматрао народним отпором све тежем турском зулуму који се мора збацити. Најважнијом његовом тековином држао је почетак обнове давно разорене српске државе. Притом је 8. тачку Букурештанског мира из 1812. подвукао као преломни моменат.

Велики научни ауторитет Стојана Новаковића допринео је да ни истраживачи и писци српске историје после њега (Миленко Вукићевић, Гргур Јакшић, Владимир Ћоровић, па ни Слободан Јовановић) у српским устанцима не уоче ништа друго до борбе за ослобођење од Турске.[9] Само се Васиљ Поповић издвајао из тог општег суда, називајући Први и Други српски устанак револуцијом: „Српска револуција има сличан историјски значај за источно питање и балканску историју као француска за европску... Са српском револуцијом отпочела је *балканска револуција*, револуционарно решавање источног питања...“[10]

Трагом Васиља Поповића поћи ће тек двадесет година после Другог светског рата Димитрије Ђорђевић у књизи *Revolution nationales des peuples balkaniks 1804–1914*. (Београд 1965)[11], у којој је и српским устаницима 1804. и 1815, као и грчком (1821–29), те другим антиосманским покретима XIX и почетка XX века приписао истоветни, револуционарни карактер, потенцирајући његову национално-ослободилачку компоненту.

У међувремену, и Васа Чубриловић је употребљавао израз „српска револуција“, али недовољно доследно. Најпре ју је везивао само за Први устанак, а затим је смештао у раздобље 1804–1830, дајући јој првенствено социјални (буржоаски) карактер.[12] Напослетку, у свом најважнијем делу

[8] *Борба Југословена за слободу и јединство*, Београд 1925.

[9] Радош Љ у ш и ћ, *Тумачења Српске револуције у историографији 19. и 20. века*, СКЗ, Београд 1992, 21–34.

[10] *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804–1918*, Београд 1940, 12–13.

[11] Књига је преведена на српски језик и објављена у издању „Службеног листа“, Београд 1993, под насловом *Националне револуције балканских народа*.

[12] Васа Ч у б р и л о в и ћ, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Просвета, Београд 1958, 58–102.

Историја политичке мисли у Србији XIX века определио се за ову оцену: „Револуција 1804... поставила је интегрални програм ослобођења и уједињења целог српског народа“.[13] Била је, дакле, национална.

Као буржоаску револуцију Први српски устанак је третирао и Бранислав Ђурђев, док га је Мирослав Ђорђевић, држећи се ортодоксно марксистичке типологије револуција, оцењивао само као „ослободилачки рат против Турске“. Драгослав Јанковић је, опет, у Устанку све до 1807. видео једино аграрни покрет, да би овој, „класној“, после тога додавао и национално-политичку димензију. У закључку *Српске државе првог устанка* (1984) поново је баш националну компоненту потпуно занемарио. Нешто шире су карактеризације Првог устанка које су изрекла двојица руских марксистичких историчара. А. З. Нарочницки је у њему видео антифеудалну револуцију с буржоаским последицама, а В. Г. Карасјов „буржоаско-националну револуцију“.[14]

У савременој српској историографији и даље се расправља о карактеру Првог и Другог устанка, који се углавном оцењују као револуција, али се у вези с тим отвара и једна друга дилема са контроверзним тумачењима: докле она траје, кад се завршава, или је треба сврставати међу незавршене револуције?

За Радована Самарџића два српска устанка су „буржоаско-демократска револуција“, која траје до 1830. и у којој је доминантан национално-културни садржај.[15] Владимир Стојанчевић, са своје стране, на устанке 1804–1815. гледа као на прву фазу националноослободилачке и социјалне – антифеудалне и грађанске револуције европског типа. Своје задатке и циљеве она, међутим, није исцрпла све до 1918, када су завршени и социјални и национални процеси ослобођења и уједињења целог српског народа, али у једној специфичној форми.[16] Уместо у српској то је уједињење изведено у југословенској држави, којој су Срби жртвовали две своје краљевине. Тиме се поставља питање остварености или промашености Српске револуције, којим се Стојанчевић није позабавио.

Имплицитно, више него експлицитно, ову концепцију заступа и Димитрије Ђорђевић, који је, као што рекосмо, Српску револуцију сместио у контекст балканских револуција.

Насупрот њима, Радош Љушић непоколебљиво истрајава на свом становишту да се Српска револуција одиграла и завршила на територији Србије. И по њему, она је решавала два кључна историјска проблема свог времена: 1) разарање феудалних односа и решавање аграрног питања, 2) национално ослобођење и обнављање српске државе. Са тих становишта она је и завршена, с једне стране признавањем Србији статуса аутономне државе (1830) и с друге дефинитивном ликвидацијом свих феудалних

[13] *Исто*, 60.

[14] Р. Љ у ш и ћ, *Тумачења...*, 44–50, 52–53.

[15] *Идеја за српску историју*, Београд 1989, 241–242.

[16] Владимир С т о ј а н ч е в и ћ, *Србија и српски народ у време Првог устанка*, Матица српска, Нови Сад 2004.

облика својине, права и обавеза (1835), којима је придодао и Сретењски устав исте године.[17]

Нама су најближа тумачења Српске револуције која су образложили Стојанчевић и Ђорђевић (као и раније Васиљ Поповић), мада подједнак значај придајемо и њеној социјалној и националној страни. Ако има знатније разлике у нашим тумачењима, њих ћемо саопштити у краткој анализи тумачења Српске револуције, која је Екмечић изнео, у најновијој студији *Европски оквири и карактер Српске револуције*[18], која нам се чине најтемељнијима и најприхватљивијима. Пре свега треба рећи да је Љушић добро уочио најважније моменте Екмечићевих погледа на Српску реолуцију који су изнети у првом тому капиталног дела *Стварање Југославије (1790–1918)* из 1989. Љушић наводи да Екмечић доследно Први и Други српски устанак третира као револуцију, која се испољавала у три облика: социјалном (аграрном), националном (с циљем ослобођења и обнове државе) и верском (као сукоб ислама и православља на јужнословенском простору).[19] Осим тога, она је аутентични део европске грађанско-демократске револуције, чиме стиче и светско-историјски значај. У погледу трајања Српске револуције Екмечић се, како произилази из Љушићевог приказа (али и из неких Екмечићевих радова), колебао, да би се на крају, као и сам Љушић, определио за 1835, годину дефинитивног укидања феудалних односа у Србији.[20]

„Српска револуција – вели Екмечић у поменутој најновијој студији – била је аграрна побуна против *исламског типа феудализма*, у којем ни водећа класа, ни градови, ни сељаштво нису исто што и одговарајуће феудалне установе Француске". Без обзира на то, разарање феудализма, ма којег типа он био, и решавање аграрног питања основни је циљ и Француске и Српске револуције. Позивајући се на Албера Сорела[21], Екмечић дефинише два најбитнија задатка свих грађанско-демократских револуција: развој индивидуалног власништва и национална интеграција уздизањем идеје „отаџбине".[22] Управо ова два задатка пред себе је поставила и Српска револуција. Решавала их је постепено, као што је и Француска тек после 1871. спровела сва начела *Декларације права човека и грађанина* из 1789.

Али, баш због трајања борбе за ове циљеве и због специфичности путева и начина решавања питања српске националне интеграције –

[17] Р. Љ у ш и ћ, *Тумачење...*, 99–115. Видети, такође, обимну књигу *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986, као и низ других радова овог аутора.

[18] Зборник *Европа и Српска револуција*, „Platoneum", Нови Сад 2004, 47–107.

[19] У прилог овој тези могу се навести често занемариване чињенице да је турски командант који је водио разорни поход на Србију 1813, Хуршид паша, био исламизовани Србин из Параћина, а сурови Сулејман паша Скопљак Србин из Херцеговине (Ускопља); да су неке дахије и многи јаничари у Београдском пашалуку били Срби муслиманске вере, као и њихов истакнути мегданџија Дели Ахмет, те да су главнину турских трупа које су из Босне нападале Србију у целом периоду 1804–1815, чинили хришћани преведени у ислам.

[20] Р. Љ у ш и ћ, *Тумачења...*, 57–65.

[21] *L Europe et la Revolution francaise*, T. I., Paris 1887.

[22] *Европа и Српска револуција*, 58.

окупљања свих Срба у једној држави, поставља се питање завршености или промашености Српске револуције. Определивши се за 1835. годину као датум њеног окончавања, Екмечић, као ни Љушић, на то питање није дао одговор. Оно се, међутим, после историјских искустава која смо стекли од 1991. више не може заобићи. Социјалне циљеве Српске револуције, остваривање корак по корак, нису могли зауставити ни слом Првог устанка 1813, ни порази српског покрета у Револуцији 1848–1849, нити неуспех устанака и ратова 1875–1878, као њених фаза. Последњи остаци феудализма у свим српским земљама су нестали тек с Првим светским ратом, а грађанско друштво је било у сталном успону. Али шта је са националним циљевима? И они су остварени, али не уједињавањем свих Срба у једној националној српској, него у вишенационалној југословенској држави. Деценијама је српска наука и национална мисао била готово једнодушна у уверењу да српско национално питање тиме јесте решено и то уверење није битније пореметила ни трагедија Другог светског рата. Постоји ли то уверење и данас и држи ли се чврсто концепција о завршености Српске националне револуције?

Антонио Грамши и неки француски историчари и теоретичари (Лабрус, Дирозел) „пасивним“, „промашеним“ или „недовршеним“ револуцијама називају оне револуционарне покрете чије су редуковане и извитоперене циљеве извршили они који су сами те револуције гушили. Уједињење италијанског народа и стварање његове националне државе путем компромиса револуционарних са конзервативним друштвеним снагама заустављањем решавања аграрног питања на пола пута, Грамши је називао „пасивном револуцијом“ („revoluzione passiva“), која је ометала и укупну демократизацију италијанског друштва. Због тога је, по њему, и цео Ризорђименто био заправо „промашена аграрна револуција“ („revoluzione agraria mancata“).[23] Ернест Лабрус је дефинишући више типова револуција и указујући на разлике међу њима, националне револуције делио на две врсте: ослободилачке, чији је циљ ослобођење нације од туђинске власти стварањем властите националне државе, и антиколонијалне, ради осамостаљивања колонија и издвајања из састава метрополе. Све револуције, по Лабрусу, па и националне, као дубинске покретаче имају снажне економске и социјалне интересе. У националним револуцијама међу те снаге треба убројати и духовно-идеолошке мотиве који су формирали националну свест одређених колективитета.[24] Жан-Батист Дирозел је у приказивању европских грађанских револуција потпуно усвојио њихову типологију и карактеризацију коју је дао Лабрус.[25] И за једног и за другог промашене ре-

[23] Antonio G r a m s c i, *Sul Risorgimento*, a cura di Elsa Fubini, prefazione di Giorgio Candeloro, Roma 1959, 17-19, 62, 111–118. Видети и: Zangeri R e n a t o, *La mancata revoluzione agraria nel Risorgimento e i problemi economici dell unita*, (I Conressno di studii gramsciani tenuto a Roma nel gennao 1958), Studi gramsciani, Roma 1958, 369–383.

[24] Ernest L a b r o u s s e, *1848–1830–1789. Comment naissent le Revolutions*, Actes du Congres historiques du centnaire de la Revolution de 1848, Paris 1949, 1–31.

[25] J.-B. D i r o s e l l, *L Europe de 1815. a nos jours*, PUF, Paris 1970, 260–268.

волуције („Les Revolutions manque“) биле би оне револуције које нису остариле постављене циљеве, или их је, редуковане, у њихово име остваривао њихов противник. Ближи или даљи историјски резултати таквих револуција били су по правилу трагични. Неуспех грађанско-демократске револуције у Хабзбуршкој монархији донео је њен драматични распад у паклу Првог светског рата. Истоветна судбина револуционарно-демократског преображаја Немачке породила је нацизам. Русија је пораз своје буржоаске револуције платила бољшевизмом. Није ли Југославија тај неславни биланс неостварености и промашености Српске националне револуције, чији је природни завршетак 1878. заустављен трима околностима: недовољношћу властитих националних снага, тријумфом религиозног (сектаријанског) национализма („национализма судњег дана“, како га, позивајући се на Черчила, назива Екмечић), те неумољивом вољом великих европских сила. Са тих становишта гледајући, склони смо да Српску националну револуцију завршену стварањем Југославије 1918, сматрамо „промашеном“.

Али, остављајући ово питање отвореним, прихватамо Екмечићев закључак о историјском значају и карактеру Српске револуције: „Српска револуција је један од плодова свести српског народа о себи, а у историји градње те свести сама је револуција била значајна степеница у модерну државу, као основа политичког суверенитета у будућности. Другим речима, историјски смисао Српске револуције 1814–1815, није у томе да је она изградила српску националну свест, него у томе што је од те свести створила подлогу за постојање суверене националне државе. На тој основи изграђене су све српске државе будућности“. И не само то, већ и нешто много више: Не само што је створила слободну српску државу, „него је ударала темеље свим државама на јужнословенском простору за сва будућа времена“.[26]

На крају о још једној контроверзи, посредно везаној за напред речено. Она у науци траје већ преко 150 година, од знамените полемике Сипријена Робера и Бартоломеа Кунберта,[27] да би у наше време поново стекла актуелност. Могли бисмо је најсажетије изразити у дилеми: Карађорђе или Милош? Реч је о вазда политички надахнутој полемици о томе чији су поступци, Карађорђеви, ратнички и борбени, или Милошеви, дипломатски, улагивачки и преговарачки, српском народу и држави донели већу историјску корист. Милош Обреновић се, као што се зна, још у току Другог устанка одлучио за пут преговарања, попуштања, прихватања и тешких услова, искамчивања уз помоћ новца и задобијања султанске наклоности, ради стицања за Србију, али и за себе лично, што више права и привилегија. Карађорђе је и после слома Првог устанка био непрестано обузет идејом поновне борбе и оружаним извојевањем независности Србије. У том циљу се 1816. одлучио за повезивање српског покрета са грчким (преко Филики хетерије) и с том намером се 1817. тајно вратио у Србију. Ми-

[26] *Европа и Српска револуција*, 69, 84.

[27] Чедомир П о п о в, *Французи и српска револуција*, *Исто*, 409–427.

лош је, у дослуху с турским пашом у Београду, ту намеру брутално осујетио: наредио је убиство Карађорђа, а у знак оданости султану дао је да се његова глава пошаље у Стамбол. Тиме су нагло и драстично прекинуте и припреме заједничке српскогрчке револуције. У оцени ових догађаја Милорад Екмечић је недавно изнео један оригинални суд који баца ново светло и на контроверзу Карађорђе или Милош:

„Да је успела припрема за нову српску и грчку револуцију 1817. онда би и Српска револуција 1804–1815. по историјском значају добила један нови смисао. Била би цењена као увод у једну велику европску револуцију за ослобођење балканских народа. Са Карађорђевом трагедијом 1817, Српска револуција је остала недовршена". Неугледни руднички војвода није био у стању да настави ову велику замисао. „То што су Срби склони да у кнезу Милошу Обреновићу открију врлину постизања циљева миром а не узалудним бојевима, треба захвалити стицају околности које су у свету преовладале. И они који нису имали виши смисао дипломатије, морали су да га глуме".[28]

И диоста, без повезивања Српске с Револуцијом Грка, толико познатих Западној Европи епохе класицизма и романтизма, која је знања и мит о пребогатој хеленској баштини раширила у најширим интелектуалним и политичким круговима те их је вест о збивањима у Грчкој после 1821. најдубље потресла, Српска револуција остајала је у полуанонимности и дубокој историјској сенци. Загубљену у бурама наполеоновске епохе, њу су, после Ранкеа, тек од 30-их година на светлост дана стали износити романтичарски слависти, филолози, путописци и ретки прворазредни књижевници. У време њеног трајања у Западној Европи се више говорило „о европским Јеврејима и афричким црнцима", него о Србима.

„У време након 1815, сви они који су сањали о будућем ослобођењу, мало су наде полагали у књаза Милоша Обреновића. Требало је времена да се створи легенда о умном владару који држи свог врапца у руци и не хаје за голубове на грани... Он је видео да се врше припреме нове побуне око Карађорђа. Да им је приступио изгубио би свој положај, а можда и главу..." У то време Милош је „био мали балкански фактор, који би био брзо заборављен да је тада нестао".[29]

Што се то није десило имао је да захвали двема чињеницама. Прва је несумњива вештина да се без последица по себе безобзирно обрачуна и физички елиминише све стварне и потенцијалне супарнике: осим Карађорђа, и Павла Цукића, Петра Молера, владику Мелентија и друге. Томе треба додати и способност да организује и дисциплинује своје сараднике, с којима је утемељивао српску државицу.

Друга, важнија, чињеница су измењене међународне околности. У њиховом тумачењу мора се поћи од Букурештанског мира 1812. Ма колико често употребљавано и злоупотребљавано питање да ли је њиме Русија из-

[28] *Исто*, 99–100.
[29] *Исто*.

дала Србе и препустила их милости и немилости Турака, неопходно је имати у виду за Србе кључне одредбе садржане у 8. тачки овог мировног уговора. Наиме, и у условима најнепосредније опасности од Наполеонове инвазије, као и недвосмислене околности да „ниједна од великих сила не жели да нова српска држава постане територијални темељ будућег балканског ослобођења, који ће Русија ставити под свој надзор и преко тога остварити историјски циљ заузимања Босфора и Дарданела“, Руси су 8. тачком Уговора у Букурешту наметнули Турцима незаобилазну обавезу, коју ће кад-тад морати да испуне: да Србији признају аутономни положај у својој све нестабилнијој империји. Знали су и они и Срби да се Турци те обавезе неће придржавати све док не буду силом на то приморани. Али, чим је Грчка револуција 1821. поново отворила Источно питање, Русија је у Цариграду енергично упитала шта је с извршавањем 8. тачке Уговора у Букурешту. Таквим њеним захтевима, у веку у којем су међународни уговори још нешто значили, ниједна велика сила, чак ни Метернихова Аустрија и Канингова Британија, није могла да се успротиви. То је нарочито постало неизводљиво кад је, због страдања Грка, 1827. дошло до поморске интервенције Велике Британије, Француске и Русије против Турске и кад је она настављена новим руско-турским ратом 1827–1829. Једренски мир између ових двеју сила 1829. дефинитивно је нагнао султана да Србији призна аутономију и ширу од оне коју је предвиђао Уговор из Букурешта.[30] То је, дакле, био тежи тег на ваги српско-турских односа, који је резултирао познатим Хатишерифом из 1820, од Књаз Милошевих преговарачких лукавстава и звечећих разлога, који истини за вољу ни у Београду ни на Порти нису били без значаја. Милошева заслуга ипак постоји и она није малена. У раздобљу 1815–1830. он је умео да припеми и оспособи Србију за прихватање терета организације и дејства аутономне државе. Али, поред ове, стоји потпуно и историјска чињеница највише врсте: без Првог устанка не би било ни Другог, без Карађорђа не би било ни Милоша.

Да закључимо. Из онога што смо овде саопштили, а то је само део проблема о којима се у вези с Првим српским устанком у науци и јавности расправља, проистиче сазнање да Српска револуција није ни потрошена ни исцрпљена историографска тема.

---

[30] Васиљ П о п о в и ћ, *Источно питање*, Београд 1996, 153–160.

SOME CONTROVERSIES ABOUT THE HISTORY OF THE FIRST SERBIAN UPRISING

by

Čedomir Popov

Summary

As the most important event in the Serbian modern-age history, the First Serbian Uprising (1804–1813) – which together with the Second Uprising (1815) represents the initial and key phase in the Serbian national and social revolution – from its very beginning attracted attention of politicians, journalists, memoir writers and history writers with scientific pretensions. Fom Vuk Karadžić, Ernest Gedeon Maretić (whose work was published in its entirety only in 1987) and the renowned Leopold Ranke, there appeared controversies related to the character and historical position of this event. From the assessments that it was the uprising of the Serbian people against the usurper Janissaries' violence, through the interpretation that it was an antifeudal movement or the movement for the national liberation and the reconstruction of the Serbian state, contemporary historiography reached the dominant interpretation that it was a social and national revolution which fitted into two lasting issues of the European history from the end of the 18th to the beginning of the 20th century: into the process of bourgeois and bourgeois-democratic revolutions, as well as into a great international problem – the East question.

The end of the Serbian revolution is the second great dilemma of the scientific historiography: is its end the outcome of the Second Uprising, achieving autonomy of Serbia (1830) and abolition of feudal relations (1835), or it also extends to other Serbian national and social movements till all the Serbs were incorporated in The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1918?

Like some other historians, the author opts for the last-mentioned solution. Moreover, he opens the following issue: whether the Serbian revolution realized the original principles of the bourgeois-democratic revolutions or failed them. He is inclined to support the second idea, so the Serbian revolution seems to him „a failed revolution" in Gramsci's sense.

As for the eternal, today specially current topic about the leader Karadjordje's and Prince Miloš's historical contributions to the history of the Serbian nation in the 19th century, the author concludes: without the First, there would be no Second Uprising, without Karadjordje there would be no Miloš.

УДК 94(497.11:436-89) „1804/1815“

Славко Гавриловић

АУСТРИЈА И УСТАНИЧКА СРБИЈА 1804–1815.

САЖЕТАК: У раду се говори о интересовању аустријске политике за Србију од краја XVII века надаље, о аустро-турским ратовима и улози Срба у њима на страни Аустрије, а затим о неутралном држању Бечког двора у српско-турском сукобу, почевши од „Буне на дахије“ до војног слома устаничке Србије (1804–1815). Аутор приказује поједине фазе односа Србије и Аустрије, који су ишли од прећутног толерисања снабдевања устаника оружјем и храном до повременог забрањивања извоза хране и трајне забране извоза оружја у Србију. Бечки двор се постепено приклањао турској Порти да би 1813, у току покоравања Србије, турску војску помогао храном и наоружањем. Заузео је одлучно становиште да Србију треба вратити под власт султана да би се спречиле руска доминација на Балкану и стварање независне српске државе, као и да би се поново отворио трговачки пут од Солуна, преко Србије и Београда, према Бечу, који је био од животног значаја за Аустријску монархију тог доба. На крају рада, аутор је, укратко, приказао релативну предусретљивост Аустрије према избеглицама из Србије, према устаничком вођству у емиграцији на њеном територију, као и крајње негативно држање царских власти према Другом српском устанку и стварању аутономне Српске Кнежевине.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Аустрија, Србија, Турска, Русија, Срем, Банат, Карађорђе, Франц I, Наполеон, извоз хране и оружја, ген. Симбшен, Хаџи Продан, Милош Обреновић.

Аустријска царевина (Хабзбуршка монархија, Монархија, Аустрија) своје интересовање за Балкан и Србију, као његову централну област, показивала је од Великог бечког рата 1683–1699, кад је продор њене војске изазвао велике антитурске покрете српског народа, који су резултирали Великом сеобом у угарски део Монархије, али и великим опустошењем српске земље у целини. Значај Србије за Аустрију дошао је до изражаја у току њеног рата с Турском 1716–1718. и увођењем њене управе у освојени део Србије, којој је признат статус „Краљевине Србије“, независне од Краљевине Угарске. Таква Србија требало је Аустрији да послужи као база за њен продор према југоистоку Европе. Међутим, до тога није дошло јер је Аустрија била поражена у следећем рату с Турском, 1737–1739, по-

сле чега се она, за време владавине царице Марије Терезије (1740–1780), окренула против Пруске и Француске а према Турској ступила у добросуседске односе који су потрајали све док њен наследник, цар Јосиф II није са руском царицом Катарином II склопио споразум о деоби Турске царевине, услед које би Србија била укључена у интересну сферу Хабзбуршке монархије. Нови аустро-турски рат 1788–1791. није вођен успешно, иако је у њему, поред аустријске војске, активно учествовао и српски народ, директно и преко добровољачких одреда, а у завршној фази рата био спреман на масовно емигрирање у Аустријску војну границу и Јужну Угарску, али не као неорганизована маса него са својим политичким и црквеним вођством и јасно одређеним националним програмом.

После смрти цара Јосифа II (1790) и склапања Свиштовског мира (1791), Аустрија се поново одрекла Србије и вратила пријатељским односима с Турском а у односу на српски народ дискретно настојала да обнови његово поверење према Бечком двору, у чему је имала неоспорног успеха тако да су Срби у почетку свог Устанка 1804. полагали наде у његову подршку, помоћ и заштиту. Устаници су наивно очекивали да им Аустрија „врати дуг из доба фрајкора“, да им помогне војском, официрима, оружјем и муницијом, као и да се прими протектората над Србијом.

Међутим, Аустрија, која је била угрожена од стране Наполеонове Француске, настојала је да по сваку цену избегне непријатељство са стране Турске, па је заузела став строге неутралности и немешања у српско-турски сукоб, што је Порти стављано до знања преко аустријског посланика (интернунција) у Цариграду, туркофила витеза Лоренца фон Штирмера, а српским устаницима преко команданата у Војној граници. Иако су у погледу неутралности били сагласни и политички и војни врх Монархије, ипак је у војном врху, са надвојводом Карлом на челу, бар повремено до изражаја долазило и мишљење да Аустрија не би требало да сасвим „дигне руке“ од Србије, која би, у повољнијим приликама, могла добро послужити за остварење њених трајнијих циљева на Балкану. Стога је као одговор на молбе српских устаника за набавку оружја из Аустрије, генералима у Војној граници дато упутство да се никако не дозволи јавно снабдевање оружјем, да се у то никако не мешају војне власти и Турцима не даје повод за оптужбе да се тиме крше принципи неутралности, али да се на основу „превишње“ одлуке из 1797, трговцима, као приватним лицима, прећутно и незванично, дозвољава да „на мало“, „на комад“ могу куповати и српским устаницима продавати муницију, оружје и друге ратне потрепштине. Ту, на први поглед врло скромну могућност, врло успешно су користили српски, па и други трговци у Монархији и српске устаничке старешине да би се првих година Устанка доста добро снабдели муницијом и оружјем, укључујући и топове. У политичким круговима, пак, не напуштајући неутралитет, није искључивано евентуално посредовање Бечког двора на Порти, уз њену пуну сагласност, ради заштите српског народа који се и није дигао против турске централне, законите власти него само

против дахија као одметника од ње, што се може сматрати легалним чином а не бунтовништвом или устанком. А да се Срби тако држе према Турцима, на њих је, уз сагласност Двора, а нарочито надвојводе Карла, утицао и карловачки митрополит Стефан Стратимировић, који је Бечком двору дискретно саветовао да посредује у преговорима између њих и Турака и да буде гарантна сила за испуњење свега што би устаници закључили с Турцима. То би био предуслов за мир на јужним границама Монархије, до којег је њој било тако много стало.

При свему томе, Аустрија је морала да свој став према Србији усклађује са Русијом, на коју су устаници почели да рачунају због устезања Бечког двора да их прими под своју заштиту. У Бечу се сматрало да Русију, која му је била тако потребан савезник против Француске, треба држати подаље од решавања српског питања, а кад се почело уочавати да српски устаници постају све самосталнији и да успостављају додир с Русијом, отпочело је опрезно приклањање аустријске дипломатије према Порти, на чему је настојао нарочито интернунције Штирмер, а што није остало незапажено са руске стране. Ипак, Аустрија се није одрицала привидне подршке Србији, на основу које је долазило до млаке и неделотворне интервенције њене дипломатије у Цариграду. У току 1805, услед пораза у рату с Наполеоном, утицај Аустрије на Порти видно је ослабио, па је њена дипломатија могла мало шта да постигне у односу на Србе, на које је вршила притисак ради мирења с Турцима. А Срби су због удаљености Русије и њене жеље да одржи добре односе са Портом, наду полагали на протекторат од стране Бечког двора, којем су 1806. упутили своју депутацију, али добили негативан одговор, који су им, и пре и после тога, понављали његови погранични војни команданти.

Кад су у другој половини 1806. године српски устаници однели значајне победе над Турцима на Мишару и Делиграду и били пред заузимањем Београда и Шапца, Аустрија се суочила са чињеницом да се на њеним јужним границама ствара самостална српска држава, која ће сменити оронулу Турску, а која ће бити привлачна и за њено православно, првенствено српско становништво. Она је стога престала да устаницима даје какву-такву подршку и да је отворено преноси на Турке у Београду и Шапцу, снабдевајући их храном и другим потрепштинама, како би се што дуже одржали у њима. Иако је то добро примљено на Порти, она, ипак, није до краја веровала у искреност аустријске политике нити је престала да сумња да Аустрија устанике снабдева оружјем, муницијом и храном и крши своју прокламовану неутралност у турско-српском сукобу. Пошто је турске оптужбе подржала и Француска, која се недвосмислено изјашњавала за гушење Српског устанка, влада у Бечу је поткрај 1806. предузела енергичне мере ради спречавања извоза оружја у Србију и почела да плени већ купљено и плаћено оружје, и то у великим количинама, које су устаници, преко српских и других трговаца, набављали у самој Аустрији, Словенији, Хрватској, Славонији, Срему, Банату и Мађарској. Те мере би-

ле су праћене затварањем границе према Србији, забраном промета с њом и забраном извоза из Срема и Баната у Србију свих врста житарица за којима се у њој осећала све већа потреба пошто је ратовање с Турцима довело до запуштања и иначе неразвијене земљорадње у њој и глађу запретило и устаничкој војсци и народу у Србији. Обустава промета и забрана извоза постаће стална претња којом ће Аустрија вршити притисак на Србију на путу њеног осамостаљења и приближавања Русији.

Међутим, те забране није било могуће у потпуности спроводити због подмитљивости чиновника, небудности граничара и њихових официра, попустљивости самих генерала и интереса локалног, пограничног становништва за промет и трговину са Србијом, за увоз стоке, дрвета, воска, меда и других производа, као и одржања подношљивог нивоа цена, па и потребе за чврстом валутом од девалвираног папирног новца у Аустрији. Па и саме забране нису могле дуго остајати на снази јер су и устаничке власти, са своје стране, као противмеру објављивале забрану извоза свих врста стоке, осим свиња, што је доводило до тешкоћа у снабдевању аустријске војске и пограничног становништва, које се добрим делом одржавало на подлози размене, често у виду трампе са становништвом с друге стране Саве и Дунава. Стога је требало штитити интересе сопствених поданика, до краја не разочаравати устанике, али ни раздражити Порту према Аустрији. Излаз је тражен у прећутном толерисању трампе, у пограничном малопромету преко раштела на кордону и у повременом одобравању дозираних квота за извоз житарица у Србију, што је поверавано процени генерала у Петроварадину и Темишвару. У целини гледано, требало је смањивати штету за трговину и економику Монархије, тим више што су оне биле озбиљно погођене Наполеоновом континенталном блокадом од краја 1806, пресецањем транзитне трговине од Солуна преко Србије према Бечу и другим мануфактурним центрима Монархије и Јужне Немачке, односно њеним преусмеравањем на заобилазне, дуге и неприкладне путеве преко Источног Баната и Босне до градова који су имали велике потребе за вуном и памуком, као и разном левантинском робом.

После заузимања Београда од стране српских устаника и њиховог прикључења Русији у рату против Турске знатно је умањена зависност Србије у погледу наоружања из Аустрије, али је и даље не само остала него се све више повећавала зависност у погледу хране која се могла куповати само од Аустрије, делом и новчаном помоћи која је добијана од Русије.

Почетком 1807, искористивши као повод инцидент око Ратног острва и убиство Сулејман-паше и његове пратње недалеко од Београда од стране српских устаника, Аустрија је, као репресалију са своје стране, а да би, наравно, удовољила и Порти, поново обуставила промет са Србијом а почела и да се бави питањем окупације Београда својом војском, од чега се, ипак, одустало због бојазни од неповољне реакције Русије, Француске и Турске. Аустрија се морала помирити са постојањем новог суседа на својој јужној граници, али не признавајући га и формално као независног не-

го само као од Порте побуњеног субјекта с којим се не могу избећи погранични, трговачки, па и политички односи.

С обзиром на то да су победе устаника над Турцима наишле на одушевљен пријем од стране српског па и другог православног становништва у Монархији, њени војни и политички кругови почели су највећу пажњу да поклањају његовим везама са Србијом и његовим проруским осећањима. Створена је густа мрежа конфидената и обавештајаца, који су, са разних страна и на разне начине, потказивали, сумњичили, застрашивали најугледније људе из православних средина, приписујући им превратничке тежње у односу на државу и њену католичку популацију. Сумњичени су граничарски официри, трговци, свештенство, интелигенција у дотад неслућеним размерама, нарочито после гушења сељачке („Тицанове“) буне у Срему с пролећа 1807. кад је дошло до емигрирања у Србију више учесника у тој буни, као и до масовнијег дезертирања Срба-граничара преко Саве и Дунава и повремених инцидената на њима између аустријских патрола и српских устаника. Неповерење према граничарима на кордону према Србији толико је порасло да се почело озбиљно размишљати о њиховој замени регуларном војском али се од тога одустало због великих трошкова које би она проузроковала, као и даљег раздражења становништва у Војној граници. То је постала неразрешива дилема која се и каснијих година појављивала пред политичким и војним факторима у врху Монархије. Но, дилема је било и код српског устаничког вођства, а основна је била у балансирању између Аустрије и Русије пошто се од прве очекивала ефикасна војна помоћ а од друге слободан увоз хране.

Пошто је несташица хране у Србији бивала све већа, а њен увоз из Срема и Баната стално отежаван, условљаван па и сасвим обустављан, устаници су излаз налазили у нападима на лађе са житом аустријских трговаца и њиховим превлачењем на своју обалу река, при чему је долазило и до пушкарања и до мртвих глава, а потом до репресалија са аустријске стране, до захтева за кажњавањем „изгредника“ и пружања „сатисфакције“ од стране устаничких војвода и самог вожда Карађорђа. Од устаничких старешина, уз извињења и обећавања одштете, стизали су и одговори да им је немогуће да обуздају изгладнело становништво пошто се не ради о самовољи и испадима појединаца, него о целом народу, који се тим начином спасава од глади. У Бечу се почело увиђати да се блокада Србије не може успешно спровести све док је на снази слобода извоза житарица у Турску, Босну и Хрватску, пошто се исти обавља Дунавом и Савом лађама које су изложене погледима изгладнелог становништва Србије, које, и по цену живота, настоји да их се домогне. С обзиром и на интерес сопствених поданика на југу земље за трговину са Србијом, излаз се могао наћи само у уклањању свих забрана извоза, али се томе није смело прићи због тога што је свако попуштање Аустрије према устаницима Порта схватала као кршење неутралности и добросуседских односа, који су у то време били у основи политике Бечког двора према Турској али и према савезнику – Ру-

сији која је, са своје стране, тежила покровитељству над Србијом. Поред свега тога, а због свега тога, тешко је било ускладити ставове војног и политичког врха Монархије, јер је први био за „гледање кроз прсте“ а други за строге мере према Србији, а из тога су често произилазиле противречне и нејасне одлуке, односно упутства пограничним војним и коморским органима за однос према Србији.

Незадовољан сарадњом с Русима, Карађорђе се у јесен 1807. и почетком 1808. године поново обратио Бечком двору за помоћ и заштиту. Отпочели су преговори са генералом Јозефом Симбшеном, командантом Славонско-сремске војне границе, надлежним за односе са Србијом. Вожд је настојао да се његовој земљи омогући несметан увоз хране, па и наоружања из Аустрије, да би се могла бранити од Турака, док је Аустрија оцењивала да би то могла бити прилика да се мирним путем домогне Београда, који би, касније, предала Турској уз обећање од стране Порте да ће Србима, као својим поданицима, подарити неке олакшице. Са аустријске стране преговори су вођени врло перфидно па се ишло за тим да сами Срби понуде Београд као залог своје верности према Бечком двору. У име Двора преговоре су водили генерал Симбшен, његов и Карађорђев поузданик (двоструки конфидент) Милош Урошевић и земунски градоначелник Крста Хаџић, а у име вожда Младен Миловановић и секретар Стеван Јефтић. Дошло је и до личног сусрета између Карађорђа и Симбшена, али њихови ставови нису били до краја објашњени нити је питање предаје Београда било покренуто. Наговештено је да ће Аустрија тражити „опипљив доказ“ о поверењу Срба према њој и договорено је да се конкретна решења донесу при следећем сусрету српског вожда и царског генерала.

Међутим, до тог сусрета није дошло пошто су К. Родофиникин, Доситеј Обрадовић и Миленко Стојковић дознали за преговоре, одговорили Карађорђа од сусрета са Симбшеном, а вештом игром успели да од Симбшена добију писани захтев за предају Београда, што је Карађорђу омогућило да Симбшену, односно Аустрији, упути увредљив прекор као држави која жели да присвоји плодове српске ослободилачке борбе, а руској дипломатији да дође до званичног документа којим ће тешко компромитовати Аустрију, која, иако савезник Русије, иза њених леђа покушава да самостално реши тако важно питање као што је запоседање Београда. Аустријски државни врх био је згранут и компромитован, његова објашњења била су конфузна и неубедљива а кривица за неуспех преговора бачена је на генерала Симбшена и његову неспретност на дипломатском пољу.

Све то, наравно, није остало без последица на српско-аустријске односе који су се затегли до усијања: на обе стране изгледало је да ће доћи и до оружаног сукоба. Пошто је уследио и нови талас потказивања против Срба у Монархији са оптужбама да одржавају „опасне“ везе са устаницима у Србији ради стварања заједничке државе, у Бечу је одлучено да се о томе затражи меродавно мишљење генерала Симбшена а да се у Срем, Банат и Београд као посебан изасланик пошаље угарски магнат, ве-

лики жупан Вировитичке жупаније, гроф Јожеф Мајлат, ради прикупљања поузданих информација о овостраним и остраним Србима и њиховом међусобном односу и односу према аустријској држави.

Генерал Симбшен је доста објективно просуђивао стање међу Србима и закључио да је немогуће пресећи њихове међусобне везе без примене најдрастичнијих мера, премештања граничарских регименти, уклањања Срба-официра из војних штабова и других непријатних решења, али је посебно нагласио да за Аустрију нема опасности све док се не оствари сан Срба о обнови Душановог царства и њиховог обједињавања у једној држави.

Што се тиче грофа Мајлата, он је послао неколико врло исцрпних извештаја о Србима у Карловцима, Земуну, Панчеву, Кикинди, Великом Бечкереку, Темишвару, као и извештај о боравку у Београду и сусрету са устаничким војводама и руским конзулом Родофиникиним, али не износећи ништа алармантно и непријатељско према Аустрији и њеном Двору. Он није порицао да Срби у Аустрији помажу српске устанике и да се радују њиховим успесима у борби против Турака, али је истицао да није приметио да постоји њихова жеља за сједињењем са сународницима у Србији, јер би, као добро стојећи људи, тиме могли само да изгубе.

Затегнутост у односима између двају суседа дошла је до врхунца уочи избијања Крушчићке буне и непосредно после ње. Са аустријске стране тврдило се да је буна подстакнута од устаничких војвода, чији су се потписи, истина кривотворени, нашли на прогласима побуњеника, док је са српске стране све то одлучно порицано јер није било у интересу Србије, да, поред Турске, Аустрија постане њен отворени непријатељ. Кад је, затим, у току лета 1808. године дошло до обостраног попуштања, обновљен је дозирани извоз хране и соли у Србију, као и извоз рогате стоке у Аустрију, а аустријска дипломатија се окретала обнављању утицаја на српске устанике али је и даље све подређивала одржавању добрих односа с Портом и врло осетљивим односима са Русијом.

У првој половини 1809. године српски устаници водили су тешке борбе с Турцима а Аустријанци са Французима, па су настојали да једни другима не чине сметње. Истина, Карађорђева молба за куповину оружја и муниције званично је одбијена, али је генерал Симбшен толерисао њихово потајно изношење у Србију, а надвојвода Карло је слањем војних шатора Карађорђу, као симболичним гестом, настојао да га одржи у добром расположењу према Аустрији. Међутим, кад је дошло до пораза српске војске и раздора међу устаничким старешинама, Карађорђе се поткрај августа генералу Симбшену обратио молбом ради аустријске заштите над Србијом, нудећи као залог верности запоседање Београда, Шапца и Смедерева од стране царске војске, што је било итекако привлачно за војне кругове у Монархији. Али, нови и најутицајнији царски министар, Кнез Клеменс Метерних, који је почео да води спољне послове Монархије, одлучно се томе успротивио, тврдећи да је за Аустрију најбоље да Србија буде враћена под турску власт, јер би, иначе, могла постати „поприште руских и

француских интрига“, а тада не би дошло до отварања трговачког пута Солун-Беч, за који се сматрало да је од животног значаја за Монархију. Метерних је предложио, а цар се сагласио, да Аустрија буде посредник у потчињавању Србије Порти преко свог интернунција у Цариграду и преко конзула којег би царска влада упутила у Београд као посредника између српског народа и Бечког двора. Но, све је остало на том предлогу јер Штирмерово посредовање није довело до попустљивијег става Порте према Србима, а ни Наполеон, који је у међувремену постао зет цара Франца и фактички протектор над Аустријом, није запоседање српских градова сматрао целисходним, јер би то убрзало његов сударса Русијом, што у току 1810. није било пожељно. Тако је пропао Карађорђев покушај са аустријским протекторатом над Србијом, због чега се он опет окренуо према Русији, али с тим да не прекида односе са Аустријом, првенствено због увоза хране, иако му је то било отежано због смене генерала Симбшена и доласка генерала Јозефа Хилера на командно место у Петроварадину.

Пошто је поткрај 1810. године очекиван долазак руских гарнизона у тврђаве у Србији, укључивши и Београд, нови царски командант је предлагао вршење највећег притиска на Србију, забрану извоза хране, подстицање народа против Совјета и изазивање сукоба међу устаничким војводама, а све у циљу стварања незадовољства према Русима које Аустрија није могла истиснути из тврђава али је настојала да им због оскудице хране и незадовољства становништва онемогући опстанак у њима. Хилер је лично долазио у Земун, у којем је за команданта постављен жестоки србомрзац генерал Јозеф Червинка да би људе из Србије подстицао на отпор према Русима и уверавао их да спас за њихову земљу може доћи само од Аустрије. У врховима Монархије поново се поставило питање економске блокаде Србије и подривање њене управе, али је опет преовладао став кнеза Метерниха да се то не чини забраном извоза и Србија не удаљује од Аустрије. Политички врх почео је да дискредитује генерала Хилера а затим и да ограничава његова овлашћења у односу на Србију, која су сведена искључиво на војну сферу док су дипломатско-политичка пренета на специјалног политичког саветника, фон Ђулијанија, који је преузео и обавештајну службу према Србији и Босни. Међутим, обавештајна служба је тиме ослабљена па је Аустрија била слабо упозната са руско-турским преговорима који су довели до Букурештанског мира маја 1812, чија се VIII тачка односила на Србију, а коју је аустријска дипломатија оценила као неповољну за Турску и свим силама настојала да Порту одврати од ратификације склопљеног уговора. Порта је стога почела да одлаже ратификацију до које је ипак дошло када се уверила да су Руси напустили Србију а српско вођство упутили на директно преговарање с њом око начина потчињавања султану и утврђивања облика самоуправе за Србе. Тек тада, августа 1812, Аустрија се одлучила на коначно и потпуно укидање забране извоза хране у Србију. Али, на снази је и надаље остала забрана продаје оружја и других ратних потрепштина, које су истовремено обилато испо-

ручиване Турцима за покоравање Србије, које се у Бечу очекивало са великим нестрпљењем.

После Наполеоновог пораза у Русији, Аустрија је јуна 1813. напустила изнуђено савезништво са Француском и прикључила се Русији, али није променила став према Србији и њеном покоравању од стране Турака. Њене дипломате чак су веровале да ће и руског цара убедити да Србију препусти Турцима. Остаје, ипак, недовољно јасно како је дошло до предлога који је барон Ф. Отенфелс поднео Порти ради потчињавања Србије под условима наведеним у осам тачака, а уз гаранцију Аустрије преко њеног конзула који би бдео над испуњењем тих услова. Порта је, наводно, одговорила позитивно а Срби негативно, јер им није обећана сопствена влада нити тачно одређена сума данка који би давали султану, као ни гаранција других сила осим Аустрије.

Напуштен од Руса, а суочен са продором Турака у Србију, Карађорђе је крајем августа 1813. завапио за помоћ од Аустрије којој је нудио да окупира Србију и подржи њен народ у борби против Турске, као и да Србима дозволи, ако буде потребно, да избегну на њену територију. Преко својих изасланика Лазара Теодоровића и Лазара Павковића, који су почетком септембра стигли у Беч, Карађорђе је изразио спремност на крајње попуштање према Турцима, на покорност султану и управу под његовим чиновништвом, као и на годишњи данак, али ни под којим условима није пристајао да се народ разоружа и препусти масакру турске ордије, поготову стога што су турске паше добиле наређење да побију све Србе изнад седам година старости. Војни и политички кругови у Бечу одбили су Карађорђеве понуде и препуштајући Србе злој судбини, сматрајући да због свог односа према Аустрији ништа боље нису ни заслужили, али је, ипак, цар Франц, из обзира према руском цару Александру, као свом тадашњем савезнику, а потакнут „хуманошћу и хришћанским милосрђем“, одлучио да преко интернунција Штирмера, заједно с руским послаником Италинским, од султана затражи да српски народ поштеди уништења. Но, прекасно, јер су Турци већ довршавали покоравање Србије а народ у паници бежао на аустријску страну, у Срем и Банат.

Већ почетком септембра 1813. аустријске власти су се суочиле са таласом избеглица из Србије, који је кулминирао поткрај тог и почетком следећег месеца. Још од раније оне су примале избеглице, разоружавале их, задржавале у контумацима а затим упућивале иза пограничног кордона. Тако су поступиле 1804, 1806, 1809. и, најзад, 1813. године, кад је на њихову страну преко контумаца избегло око 110.000 душа, а можда и више, јер је сигурно да је било и оних који су прешли мимо контумаца па нису били званично регистровани као избеглице. У 16 збегова у јужном Срему забележено је 64.010, а у 22 збега у јужном Банату 45.675 избеглица, од којих је на хиљаде помрло због хладноће, оскудице и болести које су их снашле на територији која се због великих јесењих киша претворила у безброј мочвара. Томе је допринело и често нехумано поступање према њима аустриј-

ских војних и коморских службеника. Прихватање тако великог броја избеглица није било лако за локалне власти у Сремској и Банатској војној граници, тим више што су суседне угарске жупаније настојале да избегну да и на њих падне терет око смештаја и потпоре избеглица. Није било лако ни Бечком двору, који је трпео непријатне приговоре, па и претње, од Порте и команданата турске војске која је покорила Србију. Ипак, стање се почело побољшавати када је велики везир објавио амнестију и избеглице позвао да се врате у завичај, што су оне већим делом прихватиле и Аустрију растеретиле и у финансијском и у безбедносном погледу а олакшале и положај њене дипломатије у погледу турских захтева за враћањем избеглица, као Портиних поданика, а нарочито у погледу енергичних и претећих захтева за екстрадицијом Карађорђа и устаничких војвода.

Као савезник Русије и као хришћанска држава, Аустрија није могла да пристане на тражену екстрадицију вожда и војвода, па их је из Земуна и Панчева преместила у Петроварадин и Арад, а почетком 1814. у градове Доње Аустрије, далеко од границе с Турском. У немогућности да се силом дочепа устаничких вођа, Порта је питање њихове екстрадиције покренула с позивом на одредбе о испоручивању поданика из XVIII члана Београдског мира (1739), али је аустријска дипломатија успела да својим тумачењем тог параграфа обеснажи Портине захтеве а пребацивањем српских првака у Русију да то осетљиво питање уклони као препреку добросуседским односима између двеју држава, упорно истичући своју подршку Порти у покоравању Србије.

На сличан начин Аустрија је поступила и према војводи Хаџи-Продану Глигоријевићу, који је почетком јесени 1814. подигао буну у Западној Србији, наводно под њеним утицајем, и избегла да га испоручи Турцима.

Сасвим другачије, отворено непријатељски став Аустрија је заузела према Другом српском устанку 1815. године, када је устаницима поручено да од ње не могу очекивати никакву помоћ и подршку па ни у погледу дозволе да пребегавају на њену територију. Појачавањем пограничног кордона, па и довођењем артиљерије на њега, аустријске власти су настојале да спрече додир између Срба с обе стране река, да онемогуће помагање устаника, као и повратак у Србију наоружаних избеглица и неких од ранијих устаничких војвода. Када је Прота Матија Ненадовић доспео до цара Франца, стављено му је до знања да он Србе препушта њиховој судбини, јер је пријатељство Аустрије према Турској у првом плану његове спољне политике. Аустријске власти упорно су избегавале сваки додир са устаницима пошто су сматрале „да српска нација није призната као таква“. Становиште су почеле да мењају тек када су се уверили да Милошу Обреновићу и другим представницима српског народа Марашли-Али паша лично поклања поверење и када су увиделе да султанови фермани, који су дати Србима после споразума Милоша Обреновића и Марашли-Али паше, не воде стварању њихове нове државе, од чега је Аустрија и даље зазирала као од опасности за њен сопствени опстанак.

ÖSTERREICH UND DAS AUFSTANDSSERBIEN 1804–1815

Slavko Gavrilović

Zusammenfassung

In dem Beitrag behandelt der Verfasser die Frage des Interesses der österreichischen Politik für Serbien vom Ende des 17. Jahrhunderts weiterhin; darüber hinaus werden auch folgende Fragenkomplexe behandelt: die österreichisch-türkischen Kriege und die Rolle der Serben in diesen Kriegen auf Österreichs Seite, die neutrale Haltung des Wiener Hofes im serbisch-türkischen Konflikt, beginnend mit dem „Aufstand gegen die Dahien“ bis zum militärischen Zusammenbruch des Aufstandsserbiens (1804–1815). Dabei werden einzelne Phasen in den Beziehungen zwischen Serbien und Österreich dargestellt; diese Beziehungen zeichneten sich durch eine wechselhafte Haltung aus, indem die aufständischen Serben manchmal mit Waffen und Lebensmittelgutern versorgt wurden, worauf dann gewöhnlich ein ausdrückliches Verbot in bezug auf Waffenlieferungen verfolgte. Der Wiener Hof hat sich allmählich auf die Seite der Pforte gestellt, um dann 1813 im Laufe der Besetzung Serbiens das türkische Heer mit Waffen und Lebensmittelgütern zu versorgen. Der Wiener Hof hat sich nämlich entschieden auf den Standpunkt gestellt, dass Serbien wieder dem Sultan unterstellt werden soll, um der russischen Dominanz auf dem Balkan und der Gründung eines unabhängigen serbischen Staates vorzubeugen. Auf diese Weise wollte man wieder den Handelsweg von Thesaloniki über Serbien und Belgrad nach Wien öffnen und sichern, da dieser zu dieser Zeit vondentscheidender Bedeutung für die Österreichische Monarchie gewesen ist. Abschliessend hat der Verfasser auf die tolerante und entgegenkommende Haltung Österreichs gegenüber den Flüchtlingen hingewiesen, sowohl genenüber führenden Persönlichkeiten dese serbischen Aufstands wie auch einfachen Menschen. Demgegenüber war die Haltung der kaiserlichen Behörden nach dem Zweiten serbischen Aufstand und der Gründung des autonomen Serbischen Fürstentums äusserst negativ.

УДК 94(497.11) „1804/1813“:355.216

Владимир Стојанчевић

УЧЕШЋЕ УСТАНИКА И ДОБРОВОЉАЦА ИЗ НЕОСЛОБОЂЕНИХ КРАЈЕВА СРБИЈЕ У ОДБРАНИ ТЕКОВИНА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

САЖЕТАК: Тежиште излагања у овом раду аутор ставља на ширење Српског устанка на рубне границе Београдског пашалука и преко њих, посебно у југоисточној Србији, чији су носиоци биле војводе „другог реда“ и њихови саборци-добровољци из крајева у којима је српски народ стењао под терором Турака и чезнуо за слободом коју су устаници остваривали у Београдском пашалуку, односно, Карађорђевој Србији. Аутор је оцртао ликове твораца Делиграда и других утврђења, улогу њихових бранилаца, четовање у турској позадини, одбрану кланаца и кључних положаја устаничке војске, почевши од 1805. до краја Првог устанка 1813. године. Прикупио је расуте, наизглед спорадичне податке о већем броју мање познатих војвода и преко њих размакао оквире за проучавање Устанка као општесрпског подухвата у којем су они дали значајан допринос и поднели велике личне жртве, па и своје животе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српски устаници и добровољци, Делиград, Вуча Жикић, Стреља, Мита и Маринко Петровић, Момир Стојановић, Мандрда, Белкић

I

Погибијом дахија и истеривањем крџалија током лета и јесени 1804. године, устанак Срба у Београдском пашалуку није био завршен. Развојем општих прилика у односима српских устаника и Порте дошло је до даљег погоршања ситуације, пошто је Порта одбила да прихвати српске захтеве за гаранцијом аустријског и руског двора, а Срби нису хтели да без њих положе оружје и допусте улазак нових контингената турске војске у гарнизоне тврђава на Сави и Дунаву, на већ ослобођеној територији Београдског пашалука. То погоршање српско-турских односа довело је до похода царске (турске) војске, до битке на Иванковцу 1805. године, до турског пораза и погибије њеног команданта нишког Хафиз паше, што је био психолошки и морални ефекат ове победе Срба над султановом војском. Безусловни поданички статус био је прекинут и српски устанак ушао је у следећу етапу свог развитка, до фактичког раскида са Портином влашћу.

У овом смислу учвршћења и даљег развитка Српског устанка после битке на Иванковцу, значајан и преломан моменат био је у вези са одлукама Скупштине устаничких вођа у Смедереву, децембра 1805. године и то, између осталих, по двема одлукама војно-политичке природе, чији је циљ био одбрана већ ослобођене територије. Те две одлуке односиле су се на предупређење турске инвазије и прелазак на контранападе, контраофанзиву. Било је јавно прокламовано: 1) да се у Србију примају избеглице из Турске и да се војна снага устаника појача прихватањем добровољаца из Аустрије и Влашке, и 2) да се Српски устанак прошири у свим правцима у дубину турске територије, докле је то могуће, помажући притом и разне облике латентног народног отпора и отворених локалних буна и устаничких покушаја, нарочито у суседним турским кадилуцима Босанског Подриња и Семберије, Старог Влаха, Косовско-Метохијских и Јужноморавских пашалука, посебно у пределима Нишког санџака и Видинског пашалука, где је народно незадовољство турском управом било веома велико. Узрок томе било је распадање старог тимарско-спахијског система и у вези с тим велике промене у аграрно-правним односима, непостојање јавне и личне безбедности, укидање постојећих облика – у већој или мањој мери – локалне, сеоске, нахијске или обласне самоуправе, на челу са народним кметовима, коџобашама и башкнезовима бератлијама, као што су били старовлашки наследни башкнезови Рашковићи, Крајински Карапанџићи, затим нахијски кнезови Кујунџићи у Новопазарској нахији, кнезови бератлије у Семберији, Ибарском Колашину, Лесковцу, Знепољу, Загорју и Полимљу, посебно у Белоградчичкој, Кулској и Ломпаланачкој нахији, где се укидала локална сеоска и нахијска самоуправа и, уместо ње уводио читлучки режим слично дахијској управи у Београдском пашалуку (1799–1804) и у Видинском после узурпације Портине власти од царског одметника Пазваноглуа.

Појава читлучења и нестанак јавне безбедности, посебно због појаве локалних арамија и крџалијских башибозучких одреда само су допринели жељама и надањима становништва да се ослободи крајње беде, и убистава, и да се – по могућству – придружи борби српских устаника у Београдском пашалуку. Одлуке Смедеревске скупштине су само појачале ово широко распрострањено незадовољство хришћана (посебно сељачког становништва), и подстицајно деловале придруживању српским устаницима у ослобођеном делу Србије. Крај 1805. и почетак 1806. године означавала је и карактерисала ова нова ситуација, нарочито после великих оружаних сукоба српског становништва у Новопазарском крају крајем 1805. и почетком 1806. године и у нахијама Крушевачког (Алаџа-Хисарског) санџака у јануару 1806, и после велике погибије Пазваноглуове најамничке војске на Џивџибарама 1806. године.

Најактивнији у борбеном погледу и у успешним акцијама против турске управе били су устаници у Крушевачком санџаку. Како је познато у историографији, скоро половина територије северног дела Крушевачког

санџака и (западног дела) Видинског санџака – и јужно и источно од међа Београдског пашалука – била је ослобођена почетком 1805. године, као и мањи делови Нишког кадилука (Алексиначка нахија) и Новопазарског пашалука са кнежинама Подгор, Ибар. У новоослобођеним крајевима на југу Србије, нарочито после битке на Делиграду у лето 1806, и на истоку – у Неготинској и Тимочкој Крајини после турских пораза на Малајници и Штубику у пролеће 1807. године ови крајеви улазе у састав обновљене српске државе, све до њене пропасти 1813. године.

II

У вези са ослобођеним крајевима Карађорђеве Србије на два војно-политичка важна стратешка правца јужног и источног фронта српско-турског ратовања у Првом устанку, према Нишу и Видину, поставља се такође важно питање – ко су били носиоци народне ослободилачке борбе пре њиховог ослобођења, а затим и представници државне власти обновљене српске државе. У вези са тим поставља се значајно питање, недовољно истражено у српској историографији: какав је био правно-политички и аграрно-правни положај тамошњег становништва у последње време турске власти, као и питање какав је био карактер националне српске власти и ко су били носиоци националне управе после престанка турске власти у њиховим подручјима. Савременици овог раздобља Првог устанка, историографи догађаја тог времена Вук Караџић и Лазар Арсенијевић Баталака дали су највише података о овим питањима, па се на њих треба осврнути са већом пажњом но што је то досад било познато. У овом раду су у питању и неослобођени пределе Србије захваћени догађајима Првог српског устанка и ко су били главни представници ослободилачке борбе који су деловали у ослобођеној Србији после дефинитивног успостављања границе између Србије и осталих турских провинција, какве су се затекле у периоду од примирја у Слобозији 1807, када је Порта први пут у једном међународном уговору са Русијом признала ослобођену територију Србије као оделиту, осамостаљену de facto, територију од непосредне Портине власти па до времена склапања Букурештанског уговора 1812, односно краја Првог српског устанка 1813. године.

Вук Караџић, пре свега, уз обавештења о војно-политичким догађајима из историје ослобођења поменутих крајева, дао је први тачне податке о географији и насељима, а Лазар Арсенијевић Баталака о главним личностима које су се истакле у ослобођењу ових крајева и после тога били и службено од Карађорђа и Правитељствујушчег совјета признати за главне представнике својих још неослобођених крајева, чак и са звањем титуларних војвода. О овим људима заслужним за устаничку Србију писали су осим Вука и Симе такође Милан Ђ. Милићевић, Милош Милисављевић, Тома Милиновић Мориђанин, Константин Ненадовић и други савременици устаничког времена, као знаменити Петар Јокић.

III

„Делиград је означавао једно од најзначајнијих места у историји нововековне српске државе. Али, такође, остао је у светлој успомени на многе ратнике, борце и добровољце у српској војсци, који су потицали из Старе Србије, Маћедоније и Шоплука, да се на тлу ослобођене Србије боре против Турака, и за слободу својих крајева. Овај факат треба посебно истаћи и о томе изнети неке карактеристичне детаље и примере“.

Петар Јокић, Карађорђев буљубаша и један од најупућенијих његових најближих сарадника, о оснивању Делиграда казивао је како „Дође неки Џика из Маћедоније, доведе неколико бећара, начини шанац који се прозове Делиград и покупи још бећара и постави им старешине: постави Першу буљукбашом над бећарима; Николу буљукбашу пред бећарима нишевачким и Стрељу (Стрељу) опет пред нишевачким бећарима, и Џиду од Лесковца. Овим бећарима он оснажи и утврди Делиград и ту погибе“. Ове Јокићеве податке допунили су, или исправили, и други савременици и историчари Првог српског устанка, као Вук Караџић, Сима Милутиновић, Лазар Арсенијевић Баталака, Милан Ђ. Милићевић и други које ћемо касније навести.

О оснивању Делиграда, у пролеће 1806. године, после Иванковачке битке, знали су и војно-обавештајни кругови из Аустрије, Француске и Русије, као и о његовом значају у потоњем српско-турском ратовању. Сви се савремени извори слажу да је оснивач Делиграда био Влча-Вуча Жикић, родом из Маврова – како је Вук Караџић писао – у „Старој Србији“. Жикић је овај свој посао, веома сложене фортификацијске опреме и на војно-стратешком веома важном пункту између Алексинца и Ражња – куда је пролазио *Цариградски друм*, обавио са великим војничким знањем и за невероватно кратко време, у пролеће 1806. године, заједно са својим братом Јованом и многобројним добровољцима из јужних српских крајева под турском влашћу, изван Београдског пашалука. Ти добровољци учесници у изградњи Делиграда били су и његова прва стална посада и браниоци – све до погибије његовог оснивача Вуче Жикића непосредно по његовој завршеној изградњи, почетком 1806. године. Константин Ненадовић, који је добро и систематски истраживао изворе и литературу о Првом устанку и добро изучио многе стране устаничке проблематике, забележио је „... кад је капетан Жикић 1806. године утврдио Делиград – да је тада: он прикупио неколико стотине бећара да га чувају“. Он је такође, наводно, над посадом – бећарима и избеглицама из суседних неослобођених крајева под турском влашћу (до краја 1805. године) поставио за старешине: Стрељу, Першу, Николу и Џиду из Лесковца“ и после тога је „Стреља остао дуго у Делиграду, и бранећи га као јунак изађе на глас, и Карађорђе га постави за војводу и називао својим побратимом“. После Жикићеве погибије, а (вероватно) одлуком Скупштине (децембра 1805) устаничких старешина у Смедереву приликом ослобођења неколико нахија северног дела Крушевачког

санџака, у јануару 1806. године главну команду над Делиградом и целим јужним фронтом према Нишу, преузео је Петар Добрњац.

Од колико значаја је било оснивање Делиграда, као и његова непроцењива улога у одбрани не само јужног фронта српско-турског ратовања него – у великој мери – и за целу Србију у Устанку, може се видети из стручних студијских изучавања Делиградских утврђења, од војних стручњака (каснијих) српских генерала Петра Пешића, Јована Мишковића и Косте Протића. Тако, по Петру Пешићу: „Још у пролеће 1806. године капетан Жикић је подигао једно утврђење на коси између Ј. Мораве, Дреновачког потока и Белог потока, у циљу да се задржи надирање Турака из Ниша ка Ћуприји, десном обалом Ј. Мораве. За одбрану, пак, леве обале Ј. Мораве, капетан Жикић је подигао један редут на Топољаку (Запису), коси између Г. Љубеша и Витковца. Напослетку, у циљу уређења положаја, подигнуто је око редута на Делиграду и неколико опкопа, а сам редут био је опасан препречним средствима: курјачким рупама с кољем, дрљачама и засекама. Редут на Делиграду и онај на Топољаку били су везани правом пругом коју је пресецала Морава“. Са своје стране, Ј. Мишковић је описивао „седам старих шанаца од којих је први, најстарији, имао дужину ватрене линије 1.160 корака“. Коста Протић је писао како је капетан Жикић „сва српска утврђења на Делиграду тако распоредио да је свако од њих, кад је било нападнуто, могло да брани себе само, снажно и упорно, и да у исто време потпомаже у одбрани и по два и по три друга утврђења“.

Пред Делиградску битку у лето 1806. године, када се сазнало да сераскер креће огромну турску војску на Србију, бећари који су дотада осигуравали Делиград били су ојачани људством из Параћинске и Ражањске нахије (СКЗ 23) а затим и Ресавцима са Стеваном Синђелићем. Насупрот Делиграду, на левој обали Велике Мораве утврђење Топољак бранио је део људства из Крушевачке нахије међу којима се налазило и доста избеглих Топличана и Лесковчана. Тако се касније, 1810. године, помиње да је Илија Стреља, настањен у селу Јасика, бранио прелаз Турцима преко Западне Мораве.

Идеја о оснивању Делиграда, чији је главни носилац био без сумње Вуча Жикић, добила је – извесно је – своју потврду на Скупштини устаничких старешина у Смедереву крајем 1895. године, када је било обзнањено да се Српски устанак прошири на све суседне турске области и да се међу устанике примају избеглице из Турске, „бећари“ и други добровољци. Било је природно да се тек око освојеног Пореча на Дунаву и према Кључу и Крајини скупљају добровољни ратници са територије Видинског пашалука и из Влашке, као што се из, такође тек ослобођених крајева Крушевачког санџака окупљају околни устаници и добеглице из, уопште, јужних крајева, пре свега из делова неослобођених предела Крушевачког санџака у долини Топлице и Јужне Мораве, и из Нишког пашалука из Понишавља и суседних крајева. Прокупље, Лесковац и Пирот, са својим подручјем иначе су – током 1805. године – били у латентном или

отвореном покрету, односно устанку, без обзира што тада нису могли бити и ослобођени. Лазар Арсенијевић Баталака је, из свог сазнања, потврдио наведено казивање Петра Јокића о главним људима из тих крајева који су пришли устаницима из Београдског пашалука, доневши (уз извесне исправке) и њихова имена.

По Баталаки „... осим Станоја Главаша, који је за свагда остао војводом без команде али са великим уважавањем и признањем за његове заслуге. Оваквих титуларних војвода са мањим и већим заслугама и призренијама, било је и више њих... Момир Стојановић, војвода лесковачки, Риста Исајловић, војвода прокупачки, Петко и Никола Поповићи, војводе нишевачке. Предели ови, од којих су ове војводе званично носили, никако нису Србији припадали, но се је о томе радило да се и они уздигну, будући да су они сви ... из исти предела били...“. Дакле, наведена су четири имена из три нахије, с исправком да – према историјским изворима – титулисани лесковачки војвода Момир није био у том својству, звању, него се титулисао као кнез насеобина избеглица из северних предела Лесковачке нахије (и као син наследног бератлије свог оца Стојана, лесковачког „башкнеза“, којег је погубио лесковачки Шашит (Шехсувар) паша по свој прилици приликом устаничког освајања Крушевца, Параћина и Ражња. Као што смо навели, и Константин Ненадовић помиње „војводе II реда“ – Стрељу као војводу лесковачког, Ристу и Нешка као војводе прокупачке, Николу Нишлију али као војводу Бањског. Спомињани Никола Перша био је „из нахије алексиначке“. (Милан Ђ. Милићевић)

По мемоаристи Анти Протићу, Карађорђе је мислио да 1807. године образује фронт према војсци Софијског, Врањског (и Приштинског паше). Он наводи вождове речи: „Више Ниша, имаде добар ... дервен (клисура) да се може уватити и тамо у Црвеној реки други Делиград поставити и Турцима прекратити пут за у Ниш. А други ... дервен више Лесковца ка Врању Бабуна, који води кроз планину 10 сати. И тамо би се могао поставити шанац да би били са те стране осигурани“. У ту сврху, по свој прилици, Карађорђе је намеравао да за посаду Црвене Реке употреби људство из Понишавља укључујући ту и пиротске титуларне војводе Миту и Маринка Петровића који су тада, као избеглице, боравили у Гургусовцу, чувајући проход звани Свети Никола код села Студено Бучје на комуникацији Видин-Белоградчик-Ниш, вициналном путу који је од Беле Паланке и Пирота преко моста излазио у долину горњег Тимока на северном правцу, а према западу везивао се за Цариградски друм, на прелазу Нишаве изнад Беле Паланке и предела Црвене Реке.

IV

За психолошко стање и борбену спремност бећара и добровољаца пребеглих из суседних неослобођених крајева Србије у Нишком, Круше-

вачком (Топлица са Прокупљем и пространом Лесковачком казом) и Врањском пашалуку, карактеристична су, веродостојна и сликовита, сведочења Милана Ђ. Милићевића, посебно о Стрељи Петровићу (из Власотиначког предела) и Николи Мандрди (из Топлице у Врањском подручју), утолико пре што је за њихово ангажовање у Првом (али и у Другом) српском устанку била везана историја ослободилачког покрета и што су војно-политичка оријентација и планови Карађорђа и Правитељствујушчег совјета у знатној мери били усредсређени управо на ову област. Сам вожд Првог устанка, Карађорђе, запазио је неколико изузетно важних стратешких традиција на терену Нишког и Врањског пашалука – у историографији записани у Црвеној Реци (на изласку из Сићевачке клисуре) и у Грделичкој клисури, које је мислио освојити још 1807. године заједничким снагама устаничке Србије и устаника, односно ослободилачким покретом становништва југоисточне Србије, која је у оваквој историјској ситуацији и оваквом устаничком револуционарном расположењу најширих народних слојева, *историји Првог српског устанка дала и неколико војвода*, М. Ђ. Милићевић је о војводи Илији Петровићу поред осталог написао: „Стрељa Илија, родио се у селу Градишту, више Власотинаца. чувши да су Срби устаници већ дошли до Алексинца, и да су се утврдили испод села Вукашиновца, Стрељa ... побегне у Делиград. Ту га, пошто се је у бојевима добро показао, *капетан Жика*, постави га за старешину бећарима из нахије лесковачке“. Нашто касније – заправо почетком 1807. године – сам Карађорђе му је одобрио да може затворити *Пресеченицу* (у Моминој Клисури)“ како би „пресекао“ пут врањском паши обећавши му да ће га, ако успе, *начинити* „војводом од Лесковца“. Уз помоћ Саве из Дедине Баре „и још других бећара до 450 друга „ скупљених у једном од пограничних логора према Нишу – према М. Ђ. Милићевићу – „Стрељa пређе Нишаву, удари преко Заплања, дође и одметне Власотинце, Шишаву, Бољаре, Крушевицу Брезовицу, Јастребац, Градиште, Козаре, Дединац, Орашје, Грделицу и Дедину Бару“. Иако је поход у почетку био успешан, *Просеченица* „затворена, и устанак пренет даље у правцу Црне Траве, до Масурице, Иногошта и Пољанице у северним крајевима Врањског пашалука ипак није се могао дуго одржати. Тада је у Лесковачком крају, једно време, била ослобођена велика територија у сливу реке Јабланице, поречје Ветернице и Клисуре, где је главни устанички заповедник био Цветко Врановачки, који је координирао активност на овом подручју са операцијама којима је руководио Илија Стрељa.

Поред ових личности, у помесним и локалним устаничким покретима, поред већ истакнутог Николе Мандрде, народна традиција забележила је и друге људе, покретаче народне буне и устанка против Турака у Врањском пашалуку.

Друга значајна личност у догађајима овог предела био је Никола Мандрда. У свом делу о *знаменитим личностима* „српског народа“ М. Ђ. Милићевић је за Николу Мандрду записао да се „родио у нахији врањској“

и да се „од зла турскога ... најпре у својој постојбини био одметнуо у хајдуке, после, за време Првог устанка, дође у Србију, и настани се у селу *Пајковцу*, у нахији јагодинској“. Свакако, он је учествовао у Првом устанку – због чега је остао у сећању народног предања и у Темнићу и у свом старом завичају (рођен је у селу Власе у Врањском пределу Пољанице), а у Другом устанку 1815. године стекао је велике заслуге за пораз претходнице турске војске на планини Јухор, чиме је онемогућио њено даље продирање у Београдски пашалук и, иако на посредан начин, принудио Марашли-Али-пашу на преговоре са кнезом Милошем. Професор Момчило Златановић износи своје мишљење како „Мандрда учествује у многим биткама у Првом српском устанку, на пр. на Делиграду. Својим јунаштвом задивио је устанике Шумадинце. Лично га је уважавао вожд Карађорђе Петровић“. Он даље наводи да је „овај Пољанчанин био писмен човек. Причало се да се описменио у неком манастиру на Косову и да су он, Никола Стојановић Мандрда и Илија Петровић Стреља били главне личности Првог српског устанка“. И познати професор Велике школе у Београду, Пантелија-Панта Срећковић у свом проучавању учешћа Николе Мандрде и његове улоге у ослободилачкој борби против Турака, како га „турски зулум нагна у хајдуке“, и како је, прешавши из свог завичаја у Пољаници, у нахију Јагодинску, у Београдском пашалуку, „са својом четом *као добровољац* суделовао у првом српском устанку. „За време првога устанка, често је са својом храбром четом прелазио у врањску нахију и таманио Турке. Највише се бавио у планинама и брдима Лесковачке нахије, и маколико и како да су желели Турци да га ухвате, то им никад није пошло за руком“. И историчар ослободилачког покрета у Јужноморавским пределима за време Првог српског устанка, Сергије Димитријевић, делио је Срећковићево мишљење да је Никола Мандрда, познати Пољаначки хајдук, рођен у селу Власу, бесумње играо извесну улогу и у лесковачком устанку – 1807. године.

Више писаца друге половине 19. и са почетка 20. века забележило је народно предање, али и успомене савремених учесника из доба Првог и Другог српског устанка, из којих се сагледава широка основа ослободилачког и устаничког покрета у области (тада) неослобођене Јужне Србије.

Познат у науци савремени истраживач периода Првог устанка са територије Врањског пашалука, Момчило Златановић, донео је више нових података о овој значајној проблематици. Тако „Воћа устаничке јединице у Црној Трави од 1804. до 1809. (sic) године је Никола Белкић. Његова дружина је продрла у Грделичку клисуру (Дервен) и турској војсци задала тешке ударце. Близу власотиначког села Јастребац његови борци водили су одсудну битку 1809. године. Ту је погинуо и овај неустрашиви Црнотравац. Један вис у близини Доње Лопушње носи топографски назив „Белкићев гроб“. По М. Златановићу, у народној традицији „*Значајна пажња се придаје и организацијама и вођама устанка у јужним крајевима. Међу њима се истичу Илија Петровић Стреља, Никола Белкић, Богдан Пољаначки, игуман Симеун из Кацатуна и други.*

Међу овим *другим* истакнутијим хајдуцима, устаницима и учесницима у Српском устанку – било на српско-турском фронту ратовања између Делиграда и Ниша, било у позадини турске војске на подручју слива Јужне Мораве – истицао се као борац за слободу у народној песми тих крајева Ђорђе Батам „који се придружио Карађорђевим бећарима“. Он је био тај који је у Грделичкој клисури убио чувеног врањског зулумћара и читлук-сајбију Абдул Ћерима, који је 1805. године из Врања отишао у Ниш да би учествовао у борби против српских устаника. (Ова песма је веома популарна у народу, до данас, под називом „Море врћај коња, Абдул Ћерим аго, пишман ће да будеш“). Пребеглица и учесник у догађајима Првог устанка био је и Пољанчанин Сава, касније игуман манастира Св. Романа близу Делиграда. За време Првог српског устанка учествовао је у бици на Делиграду 1806. Био је и писар у штабу старешина који су заповедали овим чувеним устаничким утврђењем. Такође, по народном предању, као да је устанак становништва Врањског подручја нашао одјека у околини Бујановца. По једној верзији памти се устанак Илије из Ослара код Бујановца који је, како се прича, у каснијим догађајима ранио врањског Хусеин-пашу на Љубићу 1815. године.

Први српски устанак захватио је и пределе средњег и горњег прибрежја Нишаве: Заплање, Белу Паланку, Пиротско поље, Знепоље и даље према северу подручје Старе Планине са горњим током Трговишког Тимока – посебно пределе Висок и Буџак (у Гургусовачкој нахији). Непосредном оружаном акцијом на терену ових крајева, или деловањем замашног делом избеглог становништва из Понишавља на већ ослобођеној територији Србије у Сврљигу и изворном делу Тимока, ови крајеви су били укључени у ослободилачку борбу Првог српског устанка. Из ове области познате су „титуларне“ пиротске војводе Пироћанаца. Маринко Петровић и Мита Петровић, затим знепољски харамбаша Апостол из Знепоља, буљубаша Ранча (којег је опевала, и до данас пева, народна песма).

Од других личности – покретача и учесника народног устанка истицали су се, у селима Грделичке клисуре „сербези“-добровољци, а у власотиначко-заплањским селима, према неким казивањима народне традиције, „делије“ – такође добровољци. До дубоко у 19. веку помиње се заплањски устанички вођа Цветко Декић, из села Барбатово, „који је због издајства опкољен од Турака код Еминове Кутине, у коме је заповедао“. У Заплању су се, као организатори народног устанка, који је, по традицији, обухватао и део Пиротске нахије према Белој Паланци, пределу Коритница и делу Лужнице, истицала три свештеника: Јанко, Здравко и Крста из Великог Крчимира. Још почетком 1805. године, устанак је дуго трајао, више од месец дана и о томе су сигурно знале и аустријске власти, посебно о устаничким везама са властима у ослобођеној Србији, о бројности устаника, као и о заједничком походу нишког и лесковачког паше, као и о великом броју у којем је (као у Дедабарском хану) изгинуло неколико стотина Турака и устаника. Епилог је био – како је још географ-историчар Коста

Костић, професор Пиротске гимназије утврдио – да је седам свештеника са устаничког подручја било извешано у Пироту. Слична је ситуација била и у пределу Сићевачке клисуре, одакле су српски устаници предузимали препаде на Цариградски пут и прекидали такође, везу Ниша са Видином и Белоградичком на подручју кланца Св. Никола и села Студено Бучје.

V

Како се из излагања види, скоро сва територија данашње југоисточне Србије била је, мање или више, у сталном ослободилачком покрету, мањим или већим жестоким сукобима и борбама са Турцима, великим пребегавањем становништва угрожених подручја на територију ослобођеног дела северне Србије. Из редова ових својевољних добровољаца, устаника и пребеглица са целокупног подручја слива Јужне Мораве и њених притока попуњаване су формације Карађорђеве устаничке војске на целом јужном фронту од Јастрепца и Делиграда до Старе Планине и Гургусовачке нахије из редова устаника неослобођеног дела југоисточне Србије и пресељеника-избеглица у северни део Србије, произашао је, био изабран и уврштен у војне и цивилно-управне установе обновљене српске државе повећи број људи – народних представника из крајева који су били остали под турском влашћу. Сви значајнији оближњи нахијски центри из неослобођених крајева југоисточне Србије имали су своје угледне представнике у војсци и државној управи Србије – Правитељствујушчем совјету. Те су војводе биле: за Прокупачки предео војвода Риста Исајловић и кнез Нешко; за Лесковачки војвода Илија Петровић Стреља и кнез (у звању војводе) Момир Стојановић; за Пиротски војвода Мита (Петровић) и кнез Маринко (у звању војводе) Петровић; за Нишки војводе Никола и Петко Поповићи.

За углед (и као доказ) војничке способности поменутих војвода значајно је да су лесковачки војвода Стреља и прокупачки Риста и Нешко одређени да бране границе Србије 1813. године на простору од Копаоника до Мораве, заједно са крушевачким војводама, а да су по истом послу на границама Гургусовачке и Црноречке нахије били – поред неколико других – и Пиротске војводе Мита и Маринко. (По слому Србије, Порта је тражила екстрадицију Мите Пиротског). Да је учешће становништва из неослобођених крајева (географско) Србије у Првом устанку било сразмерно велико – могло се ценити и по броју села која су била насељена по шумадијским нахијама, а из којих су се регрутовали борци Србије Првог устанка, а тај број није био незнатан. У војном погледу, Делиград и Топољак, на супротној обали Јужне Мораве, били су главни логори у којима су боравили, и бранили их, људи из неослобођених предела Србије.

Попис важнијих историографских дела

Лазар Арсенијевић Баталака, *Историја Српског устанка, I, II*. Београд 1898, 1899.

Петар Гагулић, *Манастир Свети Прохор Пчињски*, Ниш 1965.

Сергије Димитријевић, Стрељa, *Лесковчани у Првом српском устанку (Историја и предања)*, Лесковац 1954.

Момчило Златановић, *Први српски устанак на југу Србије у историји и традицији*, Врање 2004.

Момчило Златановић, *Богдан Пољанчанин*, Слободна реч. Врање (четвртак, 10. јуна 2004.)

Историја Ниша I, Ниш 1983.

Коста Костић, *Светосавски говор*, Извештај Пиротске гимназије, Пирот 1909. (Прештампано у књизи; Коста Костић, *Историја Пирота*)

Борислава Лилић, *Историја Пирота и околине 1804–1878*, *I*, Пирот 1994.

Светислав Марић, *Белешке из Заплања*, Градина 7–8, Ниш 1900.

Станоје Мијатовић, Темнић, СЕЗ, Насеља, III. Београд 1905.

Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба*, Београд 1888.

Видосава Николић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. године*, Лесковац 1975.

Риста Николић, *Пољаница и Клисура*, СЕЗ, Насеља, III, Београд 1905.

Риста Николић, *Власина и Крајиште*, *антропогеографска проучавања*, Српски етнографски Зборник (СЕЗ). Насеља српских земаља. Српска Краљевска Академија (СКА), VIII. Београд 1912.

Драгољуб М. Павловић, *Србија за време последњег аустријско-турског рата (1788 до 1791)*, Београд 1910.

Светислав Петровић, *Понишавље и суседни крајеви за време Првог српског устанка*, Наше стварање, 3–4, Лесковац 1955.

Светислав Петровић, *Историја града Пирота*, Пирот 1996.

Мита Ракић, *Из Нове Србије*. Фототипско издање, Лесковац 1978.

Светислав Ст. Симић, *Белешке о народној српској поезији*, Извештај Врањске гимназије за школску 1905–1906. годину, Београд 1906.

Пантелија С. Срећковић, *Сердар Никола Мандрда победилац Турака код Дебелог дрвета 1815*, Гласник Српског ученог друштва

Владимир Стојанчевић, *Да ли је Лесковац имао кнезове баратлије и кнежинску самоуправу у периоду Првог устанка*, Лесковачки Зборник, I, Лесковац 1961.

Владимир Стојанчевић, *Први српски устанак и Лесковачки крај*, Лесковачки Зборник, II, Лесковац 1962.

Владимир Стојанчевић, *Око учешћа Пирођанаца у Првом српском устанку 1805*, Пиротски Зборник, 1, Пирот 1968.

Владимир Стојанчевић, *Лесковац и Лесковачка нахија у XIX веку (1804–1878)*, Лесковац 1987.

Владимир Стојанчевић, *Делиград у историји Првог српског устанка и његов значај у одбрани Србије, Од Делиграда до Делиграда 1806–1876*, Алексинац 1996.

Драгољуб Трајковић, *Први српски устанак и Јужно Поморавље*, Из прошлости Лесковца и околине. Студије и чланци, Лесковац 1977.

Јован Хаџи Васиљевић, *Ка историји града Врања и његове околине*, Годишњица Николе Чупића, XVI. Београд 1896.

PARTICIPATION OF THE REBELS AND VOLUNTEERS FROM THE NON-LIBERATED PARTS OF SERBIA IN THE DEFENCE OF THE ACHIEVEMENTS OF THE FIRST SERBIAN UPRISING

by

Vladimir Stojančević

Summary

In his presentation in this paper, the author focuses on the spreading of the Serbian Uprising to the bordering areas of the Belgrade pashalik and beyond them, specially to the south-east Serbia, whose proponents were the „second-rate“ leaders and their cofighters-volunteers from the regions in which the Serbian people still suffered the Turkish violence and yearned for freedom which the rebels realized in the Belgrade pashalik, that is Karadjordje's Serbia. The author outlined the characters of the creators of Deligrad and other fortresses, the role of their defenders, activities of units behind the Turkish lines, the defence of the gorges and key positions of the rebels' army, starting from 1805 till the end of the First Uprising in 1813. He collected the scattered, seemingly sporadic data about a larger number of less-known military leaders and thus extended the framework for the study of the Uprising as an all-Serbian enterprise, and those who gave a significant contribution to it also suffered great personal sacrifices, giving even their lives.

УДК 94(497.11) „1804/1813“

Небојша Ђокић

БОРБЕ НА САВИ И ДУНАВУ ТОКОМ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

САЖЕТАК: Српска речна ратна флотила је настала у време Првог српског устанка. Најпре су устаници употребљавали велике речне токове за комуникацију и за пренос потребних материјалних средстава (пре свега оружја), нарочито из Аустрије, да би их касније користили и за извођење борбених дејстава. Нарочито су жестоке борбе на рекама вођене током 1806. године. Заузимањем градова Београда, Шапца и Смедерева престале су и ратне активности на рекама све до завршних операција 1813. године када су Турци масовно употребили своју речну ратну флотилу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први српски устанак, борбе на рекама, речна ратна флотила, Београд, Шабац, Смедерево

Сава и Дунав су биле значајне комуникације крајем XVIII и почетком XIX века. Извоз из Београдског пашалука је, у то време, готово у потпуности ишао преко река и био је условљен општим карактером привреде провинције и одређеним политичким приликама. Када је на граници био мир трговина је била веома интензивна. Нарочито је био значајан извоз стоке (пре свега свиња) у Аустрију. Из Србије се извозио и мед, суве шљиве, дрво па и вино. У пашалуку је најважнији увозни артикал била со, али се увозила и индустријска роба а у „гладним” годинама жито. Поред тога лађе, натоварене индустријском робом из Енглеске, Холандије, Немачке, Италије и Аустрије, долазиле су до Земуна где се роба претоваривала у друге лађе које су ту робу отпремале низ Дунав све до доњег Дунава и Влашке па чак и Турске и Персијског залива. Са истока, уз Дунав, лађе су носиле према Аустрији памук, со, коже, восак, лој, вуну, свилу, пиринач, дуван, мак, јужно воће итд. Вредност ове трговине била је веома велика. Вредност робе извожене из Турске за европске земље износила је 9 милиона гулдена а вредност робе увезене у Турску износила је 6 милиона гулдена годишње. Избијањем устанка трговина на рекама је драстично опала и тек ће се 1807. г. колико толико опоравити. У Србију ће се, пр-

вих година, увозити, поред оружја (илегално) још и со, пшеница и јечам, док извоза готово и није било.[1]

Савом и Дунавом су, пре устанка, пловили и чамови из Босне којима су Турци превозили дрвену јапију из Босне до Београда и даље Дунавом до Ђердапа. Било је много и босанских „беглучких лађа" које су са својим товарима воћа и пољопривредних производа стизале и до Ђердапа. Од Београда до Ђердапа су пловиле растоваче, којима се превозило жито и дрвена грађа. Мноштво чунова, ораница (орманица) и других пловних објеката пловило је Дунавом, Савом, Моравом и Дрином у локалном саобраћају. Наравно, за превоз на краћим релација, пре свега за прелаз река, највише су коришћене скеле.[2] И ова трговина ће избијањем устанка готово замрети.

ПОЧЕТАК УСТАНКА 1804. ГОДИНЕ

Пре него што пређемо на сам историјат борби на рекама током Првог српског устанка, морамо дати неколико напомена. Најпре, због ограниченог простора нећемо се, овог пута, бавити непрекидним кријумчарењем робе из Аустрије и борбом аустријских власти против њега при чему су Аустријанци употребљавали и ратне бродове, пре свега шајке. Такође и сукобе српских а и турских бродара са аустријским властима (на пример повремену пленидбу аустријских бродова) обрадићемо само укратко, колико је неопходно да би се добила једна целина. Дакле, у раду су пре свега представљени сукоби Срба и Турака на рекама (Сави, Дунаву па и Дрини) а њихови сукоби са аустријским властима су споменути само уколико су директно повезани са српско-турским борбама. Активности аустријских снага на Сави и Дунаву, у периоду 1804–1813. године, обрадићемо у посебном раду.[3]

Већина турских главних упоришта, као што су Београд, Шабац, Смедерево и Пореч, налазила се на Сави или Дунаву. Како су устаници одмах по избијању устанка пресекли већину копнених комуникација, Турци опкољени у горе поменутим градовима су готово у потпуности зависили од речних комуникација. Размена порука, као и превоз хране и других потреба, била је могућа скоро искључиво речним лађама и другим пловним објектима. Поред транспортних лађа, Турци су у утврђењима од Шапца до Ор-

[1] Тек 1806. г. доћи ће до првог мањег извоза хране из Мачве и Подриња. О трговини на Сави и Дунаву у то време видети детаљно Мирослав Д. Поповић, *Робни токови на рекама Србије у првој половини XIX века*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, с. 489–541 и Даница Милић, *Трговина Србије (1815–1839)*, Београд 1959.

[2] О пловним објектима на Сави и Дунаву видети детаљно у: Видосава Стојанчевић, *Традиционална транспортна средства у Ђердапском подручју*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, с. 319–335.

[3] О активностима аустријских снага (и пограничних власти) на Сави и Дунаву постоји богата публикована изворна грађа несразмерно већа него за српско-турске борбе.

шаве располагали и са десетак наоружаних шајки, са којима су нападали устанике на обалама, истовремено покушавајући да им онемогуће снабдевање оружјем и муницијом из Аустрије. Србима је било јасно да ће тешко освојити утврђења на Сави и Дунаву док Турци господаре речним токовима. Због тога су, већ од априла 1804, започеле борбе и на рекама.

Када је Фочић Мехмед-ага дошао из Ваљева у Шабац да посече Тому Тркића и Николу Чаркаџију, стигло му је писмо од оца из Београда о побуни раје. Отац му је саветовао да се одмах врати у Београд али не сувим, јер су га на Дубоком чекали устаници, него Савом. Фочић Мехмед-ага је писмо примио увече а ујутро, пре зоре, 14/26. или 15/27. фебруара сео је у четокаик и Савом отпловио у Београд.[4] Крајем фебруара Петар Ерић из Звечке убио је на Сави, једног Турчина чамџију.[5] Српски устаници су опсели Шабац 11/23. марта 1804.[6] Непосредно пред почетак опсаде многе турске породице су потражиле спас у бекству на аустријску територију да би одатле кренуле за Босну. Један Турчин – Шапчанин је отпловио Савом за Београд, где је стигао већ 7/19. марта.[7] Приликом једног испада из Шапца, Савом узводно, Турци су 3. априла поподне употребили и шајке са топовима. После жестоког отпора српских снага били су присиљени да се повуку у шабачку тврђаву.[8] Пошто је Мус-ага из Шапца више пута тражио помоћ од дахија, ове су у Београду, 4/16. априла спремиле две шајке са муницијом и наоружаном посадом од по 35 људи[9] како би доставили муницију шабачком гарнизону. Дахије су се надале да ће шајке несметано стићи до Шапца, јер су се аустријске страже због поплаве морале повући са леве обале Саве. Шајке су у пратњи једне лађе, кренуле 5/17. априла у 4 сата изјутра, али су их код Умке напали устаници[10]. Премда су били наоружани и топовима, Турци су морали да се врате, док су их устаници пратили обалом до Остружнице, гађајући их из лаког оружја. Турци су имали 8 мртвих и 7 рањених, док устаници нису имали губитака.[11]

После великог притиска Турака Шапчана а пошто је постао свестан да од помоћи са стране нема ништа Мус-ага је одлучио да напусти Шабац.

[4] Вук Стеф. Караџић, *Први и Други српски устанак*, Београд 1947, 63; Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, Београд 1988, с. 26; Стојан Новаковић, *Устанак на дахије 1804*, Београд 1954, с. 90.

[5] Мирослав Р. Ђорђевић, *Србија у устанку 1804–1813*, Београд 1979, с. 70.

[6] Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, Beograd 1986, s. 48.; Стојан Новаковић, *Устанак на дахије*, Београд 1954, 135.

[7] Владимир Стојанчевић, *Борбе за ослобођење Београда 1804-1806*, Годишњак Музеја града Београда, књ. IV, 1957, с. 120, нап. 45.

[8] Алекса Ивић, *Списи бечких архива о првом српском устанку – година 1804.* књ. I, Београд 1935, бр. 45 и 58.

[9] Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 82 и 86. Изгледа да су биле наоружане и са по једним топом. Драгослав Јанковић, *Француска штампа о Првом српском устанку*, Београд 1959, бр. 19.

[10] По подацима француске штампе до Палежа (Обреновца). По истом извору, наоружана лађа је кренула нешто пре шајки. Драг. Јанковић, *нав. дело*, бр. 19. и 21.

[11] Алекса Ивић, *нав. дело*, 82 и 86. Француска штампа даје податак да је само на лађи било 12 погинулих не рачунајући рањене. Драг. Јанковић, *нав. дело*, бр. 19.

Коначно, око 1. маја устаници су се са Мус-агом договорили да он са својих 300 људи пређе на аустријску страну и да том страном од Кленка оде за Земун и Београд а да му се харем и ствари пребаце са две лађе у Босну. Док је Мус-ага срећно стигао до Београда, његове лађе су аустријском страном реке отпловиле ка Брчком али је једна успут потонула.[12]

Марта 1804. устаници су били активни и у Пожаревачкој нахији. Тако је 4/16. марта поподне једна група од 15 до 20 устаника у две „оранице" прешла Дунав и искрцала се на аустријску обалу са циљем да ухвати четири Турчина који су као курири послати из Оршаве у Београд и били задржани у аустријском карантину. Устаници су успели да 5/17. марта код чардака Попин поток ухвате ову четворицу Турака и одведу их на десну обалу Дунава.[13]

У то време Срби су под опсадом држали и Смедерево. Овде су Турци, приликом испада 14/26. априла, из тврђаве кренули Дунавом на 4 шајке и осули топовску ватру на устаничке предстраже у селу Липе, запаливши притом само село.[14]

Крајем фебруара устаници су поставили прву опсадну линију око Београда. Но она није била одмах чврсто организована па су Турци повремено успевали да продру у околину Београда. Ови турски испади су били врло чести и у почетку прилично успешни. Тако су 7/19. марта Турци начинили један испад у правцу Ритопека и Врчина. Истовремено је Тосун-ага са осамдесет војника и једном шајком отпловио за Гроцку коју је требало управо устаници да нападну.[15] Током марта опсадна линија је постала много чвршћа па је београдски мухасил Сулејман-ага у писму Порти од 25. марта/6. априла устврдио да су Срби пресекли све путеве из Београда и на сувом и на води, поставивши своје снаге на само пола сата од града.[16]

Крајем маја 1804. г. Срби су покушали са операцијама којима су покушали да Турцима спрече довоз хране рекама. Тако је, на пример, Васа Чарапић 12/24. маја заробио турску лађу на Дунаву код Гроцке,[17] а неколико дана касније, 16/28. маја, заплењене су и две лађе са сољу.[18] Све ове лађе су служиле за снабдвање Турака опседнутих у Смедереву. За узврат, једна турска шајка је 27. маја на Дунаву код Београда, запленила

---

[12] Прота Матеја Ненадовић, *нав. дело*, с. 42.

[13] Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 15; Мирослав Р. Ђорђевић, *нав. дело*, с. 74.

[14] Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 94; Јанићије Ђурић, *Повесница Карађорђевог времена*, Гласник Српског ученог друштва IV, с. 144; Мирослав Ђорђевић, *Ослободилачки рат српских устаника 1804–1806*, Београд 1967, с. 125.

[15] Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 20; Владимир Стојанчевић, *Борбе за ослобођење Београда 1804–1806*, Годишњак Музеја града Београда књ. IV, 1957, с. 115.

[16] Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 63; Владимир Стојанчевић, *нав. дело*, с. 119.

[17] Мирослав Ђорђевић, *Ослободилачки рат српских устаника 1804–1806*, Београд 1967, с. 136; лађа је, изгледа превозила брашно, Владимир Стојанчевић, *нав. дело*, с. 123

[18] Француска штампа говори и о заплени турске лађе крцате хлебом, намењеним опседнутом Смедереву, али није јасно да ли је ту реч о лађи коју је заплењио Васа Чарапић. Драгослав Јанковић, *нав. дело*, бр. 36. и 42.

устанички чамац са хлебом. Од четири члана посаде чамца, један је убијен, један заробљен а двојица су се спасла пливањем.[19]

Пошто је почетком јуна склопљено примирје код Смедерева, Срби су главнину својих снага сконцентрисали око Београда. Стигао је и Миленко Стојковић са својим четама. Он је између осталог довукао и један велики наоружани четокаик,[20] који је укотвио на Дунаву, испод Карабурме.[21] Турци су ипак задржали надмоћност на водама око Београда. Овде су, све време од почетка устанка, турске лађе неометано саобраћале између Београда и Земуна. Да би разбили опсаду Београда Турци су током јуна и јула извршили више испада, при чему су у више наврата користили и шајке. Једна шајка је 25. маја/6. јуна покушала да прође устаничким положајима на Сави, али су је ови натерали на повлачење, при томе је теже оштетивши.[22] Мула-Јусуф је 9/21. јуна са наоружаном шајком кренуо ка устаничком логору близу обале Саве, у којем се налазио и мухурдар Бећир-паше. Обавештен од устаничке страже о приближавању лађе, мухурдар је наредио да се не пуца јер је сматрао да Турци долазе у пријатељској намери. Међутим, када је са шајке отворена ватра на логор и то баш тамо где се налазио мухурдар, овај је дозволио да се узврати. Срби су топовском ватром оштетили шајку, убили једног јаничара и приморали Турке да се повуку.[23]

После подне 4/16. јула 1804. у 4 сата изјутра дахије су извршиле општи напад из Београда поделивши своје снаге у две колоне. Једна, коју су сами предводили, напала је правцем Цариградског друма српске снаге под командом Васе Чарапића. Друга колона је кренула у наступање у правцу Белог Потока, где се налазио главни логор устаника. Чарапић је одбио турски напад са великом вештином и после десеточасовне борбе одбацио Турке који су имали око 40 мртвих и исто толико тешко рањених. Колона која је нападала у правцу Белог Потока је у почетку имала успеха. У првим борбама на том правцу погинуло је 16 Срба а четворица су заробљена. Ипак сви турски покушаји да пробију српску опсадну линију су пропали па су и на овом правцу били принуђени на повлачење. Поподне су дахије поново напале, овог пута са шајкама са Саве, али су их Срби артиљеријском ватром принудили на повлачење.[24]

Дахије су за бегство из Београда, 16/28. јула 1804, искористиле 2 шајке и једну лађу. Дахије су се укрцале у пола девет увече али тек пошто су им крџалије скинуле два топа са шајки. Сваком од њих је било допу-

---

[19] Драгослав Јанковић, *нав. дело*, бр. 33.

[20] „*die bewaffnete Tschaike*, navicula armata". Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник*, Београд 1898, 852.

[21] Прота Матеја Ненадовић, *нав. дело*, с. 52

[22] Мирослав Ђорђевић, *нав. дело*, с. 135.

[23] Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 152; Владимир Стојанчевић, *нав. дело*, с. 125; Мирослав Ђорђевић, *нав. дело*, с. 141.

[24] Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 181 и 183; Драгослав Јанковић, *нав. дело*, бр. 52; Мирослав Ђорђевић, *нав. дело*, с. 144.

штено да поведе по 10 људи са собом. У потеру за њима је кренуло 150 устаника, али су дахије успеле да стигну у Ада-кале. Миленко Стојковић је 5. августа, у 7 сати увече, са два четокаика стигао у Ада-кале у пратњи два Турчина из Нове Оршаве и двадесетак устаника. Он је затражио да му се на основу Бећир-пашиног наређења изруче дахије. Пошто су пуштени у тврђаву, устаници су у току ноћи опколили кућу у којој су се налазиле дахије и побили их.[25]

БОРБЕ НА РЕКАМА ОД ДЕЦЕМБРА 1804. Г. ДО 1810. Г.

Од августа 1804. па до децембра 1805. нема значајнијих борби на рекама. Једини интересантнији догађај на рекама збио се када су Бећир Ђаков и Али Призрена са својим Арнаутима покушали да при бегству, крајем јануара 1805, искористе и лађе. Осим њиховог вођа Реџепа, који је са братом успео да лађом побегне у Аустрију, сви остали су, углавном, побијени.[26]

Тада су београдски Турци направили велику грешку. Ноћу 6/18. децембра 1805. група београдских Турака под вођством Тосун-аге је на Дунаву напала и опљачкала 4 аустријске лађе са брашном и житом. Због овога су аустријске власти у Земуну ускратиле даље дозволе за испоруку намирница опседнутима у Београду све док се не надокнади штета коју су крџалије причиниле отимањем аустријских лађа. Ова одлука ће остати на снази све до устаничког заузимања Београда, због чега ће трговина између Београда и Земуна бити врло мала.[27]

Крајем децембра 1805. г. распламсавају се борбе на Сави код Београда. После мањег испада 26. децембра 1805. Гушанац Алија је у ноћи 27/28. децембра кренуо са 1500 пешака и коњаника поред Саве према Остружници, док се други турски одред упутио ка Остружници Савом укрцан на две шајке и три лађе. Устаници који су унапред били обавештени о нападу успели су да, већ код Железника, после оштре борбе одбију турску пешадију и коњицу. Шајке и лађе су успеле да се пробију до Остружнице, где су пушчаном ватром отеране ка аустријској обали. Турци су са њих отворили топовску и пушчану ватру, али без већих резултата, па су се вратили у Београд.[28] Сличан напад на Остружницу је изведен и 30. де-

[25] Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 195-199; Драгослав Јанковић, *нав. дело*, бр. 60–61; Владимир Стојанчевић, *нав. дело*, с. 127; Вук Стефановић Караџић, *нав. дело*, с. 97.

[26] Спасао се и Бећир Ђаков. Вук Стеф. Караџић, *нав. дело*, 109; Прота Матеја Ненадовић, *нав. дело*, с. 72–73.

[27] Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 161–171, 173, 174, 176–181, 184, 186–187; Драгослав Јанковић, *нав. дело*, бр. 178, 183 и 187; Мирослав Ђорђевић, *нав. дело*, с. 245; интересантно је да је Дворска комора примила на знање одлуку о обустављању даљих испорука хране Турцима због ових отетих лађа тек 2/14. октобра 1806. године. Славко Гавриловић, *Грађа бечких архива о Првом српском устанку књига I (1804–1810)*, Београд 1985, бр. 63.

[28] Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 178 и 185; Драгослав Јанковић, *нав. дело*, бр. 180 и 182; Владимир Стојанчевић, *нав. дело*, с. 133; Мирослав Ђорђевић, *нав. дело*, с. 246–247.

цембра ноћу. Овог пута су Турци продрли до циља, где су запалили педесетак кућа, али су у устаничком противнападу до ногу потучени, претрпевши губитке од око 300 погинулих и рањених.[29] Месец дана касније, крајем јануара 1806, Србима је пошло за руком да код Београда заплене турску шајку наоружану топовима.[30]

Током опсаде Смедерева, у јесен 1805, Миленко Стојковић је располагао веома јаком флотилом од осам шајки са по два топа и 12 великих ораница.[31]

На западном ратишту, на Дрини, током децембра 1805, било је такође жестоких борби. Један већи одред Бошњака, који је покушао да на лађама пређе Дрину, готово у потпуности је уништен. Срби су топовском ватром са обале потопили скоро све лађе, чија се посада углавном подавила, а они малобројни који су испливали, заробљени су.[32]

На источном фронту Срби су крајем јануара 1806. забележили значајан успех. Миленко Стојковић је у ноћи 25/26. јануара 1806. напао и заузео Пореч. Између осталог ту је заплењио и 4 шајке наоружане топовима. Две шајке су биле наоружане са два топа и имале су посаду од 25 људи, а друге две су биле наоружане једним топом и имале су посаду од 15 људи. При овом нападу устаници су масовно користили чунове, каике[33] и четокаике, захваљујући чему су успели да изненаде браниоце Пореча.[34]

У пролеће 1806. Срби пооштравају блокаду Шапца. У првој половини марта, устаници су на Сави најпре запленили 4 босанске лађе са храном, а затим напали још једну.[35] Да би се ипак пробили до Шапца, босански Турци почињу да плове аустријском страном реке. То средином маја 1806. доводи до првог сукоба Срба са Аустријанцима на Сави. Том приликом су устаници, у близини Сремске Митровице, напали турску лађу из Босне, крцату сувим воћем. Пошто су у борби убијена сва четири Турчина на лађи, она је привучена уз српску обалу. Пре него што је истоварен терет, интервенисала је аустријска патролна шајка, отворивши топовску ватру на устанике, при томе више њих ранивши. Аустријанци су овај напад правдали тврдњом да је босанска лађа заплењена у њиховим водама.[36]

Нешто раније, 24. априла / 6. маја 1806, Срби су запленили 3 лађе аустријског поданика Јована Вукаса из Земуна због чега је барон Ђенеин

[29] Драгослав Јанковић, *нав. дело*, бр. 180.
[30] Драгослав Јанковић, *нав. дело*, бр. 188.
[31] Владимир Стојанчевић, *нав. дело*, с. 133, нап. 150.
[32] Драгослав Јанковић, *нав. дело*, бр. 178; Мирослав Ђорђевић, *нав. дело*, с. 244.
[33] „ein Kahn, etwa 10 Leute fassend, scapha," (чамац са посадом од 10 људи). Члан посаде каика назива се каикџија или каикчија. Вук Стеф. Караџић, Српски рјечник, Београд 1898, с. 268.
[34] Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 207; Драгослав Јанковић, *нав. дело*, бр. 190; Миленко М. Вукићевић, *Карађорђе књ. II*, Београд 1907, с. 355; Мирослав Ђорђевић, *нав. дело*, с. 249.
[35] Драгослав Јанковић, *нав. дело*, бр. 207 и 208.
[36] Драгослав Јанковић, *нав. дело*, бр. 237.

у писму од 31. априла / 12. маја жестоко пребацивао Јакову Ненадовићу и Луки Лазаревићу захтевајући да се лађе одмах врате, надокнади штета и отимачи најстрожије казне. Истовремено је отказао даљу помоћ српским устаницима.[37]

Срби су у опсади Шапца употребљавали и лађе. Приликом једне борбе јуна 1806. једном лађом, на којој је било 100 бећара командовао је Цинцар Јанко.[38]

После ових догађања тежиште борбе на рекама се поново премешта код Београда. Ујутру 8/20. маја, око пола четири, српска артиљерија је почела да бомбардује варош, преко 500 ђулади је избачено за кратко време. Бомбардовање је трајало целог дана. Око шест сати поподне на српску батерију изнад Мокрог Луга јуришало је око шесто јаничара коњаника који су после жестоке борбе одбијени. Истовремено, Срби су успели да на ушћу Мокролушког потока потопе турску шајку са 100 војника. Један део посаде се утопио или био заробљен а остали су се спасли помоћу чамаца.[39] Турци су приликом једног испада 11/23. маја 1806. поново користили шајке. Миленко Стојковић је 13/25. маја стигао пред Београд са својом пожаревачком војском. У међувремену, 10/22. маја је настављено бомбардовање и трајаће све до 16/28. маја. Том бомбардовању се 14/26. маја придружила и једна српска шајка која је дејствовавала по доњој тврђави али је била тешко оштећена па се морала повући.[40] Да би спречили даља дејства турске флотиле, Срби током јуна и јула концентришу јаке снаге на Сави и Дунаву код Београда. Већ 23. маја / 4. јуна у борби пред дунавским крајем вароши учествовала је и једна српска шајка која је својом интервенцијом маскирала један препад српске коњице у бок турских снага распоређених око једног топа.[41] Почетком јула Срби овде имају 6 наоружаних лађа различите величине.[42] Септембра 1806. као појачање устаницима стижу две шајке: једна наоружана са два топа је допловила из околине Шапца, а друга, наоружана једним топом, пристигла је из Смедерева. Чим су стигле, ове шајке су, премда изложене жестокој топовској ватри са београдске тврђаве, одмах напале турске лађе у београдском пристаништу.[43] Срби су дефинитивно преузели иницијативу и све до пада Београда у изворима нема више података о дејству турских лађа око Београда.

Непосредно пре пада Београда Карађорђе је Милоју Петровићу и Вули Илићу наредио да са 500 бораца и једном батеријом од два топа запоседну Ратно острво са задатком да одатле туку доњу тврђаву и спрече тур-

---

[37] Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 96.

[38] Прота Матеја Ненадовић, *нав. дело*, с. 87.

[39] Драгослав Јанковић, *нав. дело*, бр. 236; Владимир Стојанчевић, *нав. дело*, с. 136–137 и нап. 170.

[40] Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 110; Владимир Стојанчевић, *нав. дело*, с. 137.

[41] Драгослав Јанковић, *нав. дело*, бр. 244; Владимир Стојанчевић, *нав. дело*, с. 138.

[42] Драгослав Јанковић, *нав. дело*, бр. 256.

[43] Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 243 и 252; Мирослав Ђорђевић, *нав. дело*, с. 332.

ске лађе да посади довозе храну. Они су то и урадили 8/20. децембра 1806. ноћу. Када су сутрадан Турци изашли кроз Су капију и лађицом кренули уз воду ка Земуну, Срби отворе ватру из топова и пушака и присиле Турке да се врате натраг. За Гушанца је сада било јасно да је сваки даљи отпор узалудан и да се мора предати. Аустрија је уложила енергичан протест поводом искрцавања Срба док је надвојвода Карло наредио да се острво силом отме од Срба.[44]

Гушанац Алија је напустио Београд 17/29. децембра 1806. отпловивши на 4 лађе. Током пловидбе, близу Ђердапа, напале су га српске чете али се он срећно пробио.[45]

Четири месеца раније, 10/22. августа 1806. поречки бимбаша Јова Стефановић је са 300 устаника напао турско утврђење у Текији. Турска посада је одбила напад, па су се Срби, запаливши село повукли. За време напада из Нове Оршаве су упућене, да подрже одбрану Текије, две шајке (једна са два и једна са 4 топа) и 75 Турака.[46]

Почетком новембра 1806. поново је дошло до сукоба са Аустријанцима, овог пута код Раче. Аустријске власти су повремено дозвољавале Турцима да испоручују намирнице опседнутом гарнизону у Шапцу. Уговорена је била и помоћ у спровођењу турских лађа са храном из Босне. У складу са тим договором босански везир је упућивао по две или три лађе одједном, да би се лакше обезбедила аустријска војна пратња. Стојан Чупић је последњих дана октобра осмотрио две лађе које су се кретале аустријском страном Саве, праћене аустријским војницима. Када су стигле до чардака Беле Цркве, устанички одред је био спреман за напад. Када су лађе стигле у Рачу, где је требало да добију аустријску пратњу, српски устаници су увече 31. октобра / 1. новембра 1806. (по новом календару) извршили напад, отели лађе и превукли их на српску страну. Аустријски одред од 100 војника са 2 топа, предвођен са 3 официра, дошао је 6. новембра код Мартиновачке воденице и захтевао од устаника да им преда отете лађе. Буљубаша Милоје је одбио да испуни захтев, док не добије наређење од виших старешина. На то су Аустријанци извршили напад са 60 војника, уз артиљеријску подршку, на шта су Срби узвратили из пушака па су се Аустријанции повукли. Исте ноћи устаници су испразнили лађе у којима је, по првобитном аустријском тврђењу, било барута, олова, оружја и новца.[47] По мишљењу аустријског пуковника Обућине, устаници су отмицу

---

[44] Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 388, 394 и 398; Милован Ристић, *Први командант Београда под Карађорђем Младен Миловановић у 1807 години*, Годишњак Музеја града Београда књ. IV, Београд 1957, с. 160.

[45] Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 397; Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 1, 3, 11, 16, 17, 18 и 41; Мирослав Ђорђевић, *нав. дело*, с. 372.

[46] Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 233; Драгослав Јанковић, *нав. дело*, бр. 244 и 284; Миленко М. Вукићевић, *Карађорђе књ. II*, Београд 1907, с. 655–656; Мирослав Ђорђевић, *нав. дело*, с. 338.

[47] Славко Гавриловић, *нав. дело*, бр. 64; Драгослав Јанковић, *нав. дело*, бр. 305; Мирослав Ђорђевић, *нав. дело*, с. 353–354.

извршили у договору са босанским Србима а да би храну поделили гладном народу.[48] Неких недељу дана касније, тачније 31. октобра / 12. новембра 1806. године, Јаков Ненадовић је упутио писмо генералу Женеју у којем је објаснио да су отете лађе преносиле храну шабачким Турцима и да су информацију о њима Срби добили од неких Турака којима је за то дато 200 дуката. Јаков Ненадовић се извињавао тврдећи да је све то урађено из крајње нужде па је молио опроштај.[49] Потпуковник Лојтнер је 1/13. новембра 1806. известио генерала Женејна да се у лађама налазио око 40.000 ока брашна, пшенице и кукуруза. Такође је обавестио генерала да је Јакова Ненадовића упозорио да ће у случају нових сличних испада не само затворити границу него ће применити и друге оштрије мере.[50] Интересантно је да ће босански везир Хузрев-Мехмед паша оптужити на Порти аустријске пограничне власти да су оне директно одговорне за отимање ове две лађе и он чак тврди да су оне превозиле чак 100.000 ока хране.[51]

Крајем априла 1807. Срби су пресекли пут између Оршаве и Видина. Да би ослободио ову комуникацију, видински паша Мула-паша је око 7. маја са Дунава потиснуо Миленка Стојковића, који се одатле повукао на Штубик и ту се укопао. Мула-паша, Гушанац Алија и Кадри-паша су га ту 25. маја потпуно опколили. Пре него што је био опкољен, Миленко је позвао Карађорђа, који је одмах прикупио око 3000 људи, пешака и коњаника. Карађорђе је са овим снагама дошао у Смедерево, где је укрцао пешадију на лађе и упутио је низ Дунав. Он сам је са коњицом морао да иде заобилазним копненим путем преко Пожаревца, Честобродице, Поречке реке и Мироча.[52]

У време велике турске офанзиве 1809. није било значајнијих борби на Сави и Дунаву

Током 1810. устаници су се често користили разним пловилима за транспорт рањеника из Неготинске крајине уз Дунав ка Смедереву и Београду.[53]

Промет робе на рекама је у периоду од 1807. до 1810. знатно ојачао. Скеле су оживеле а проширила се и листа увозно-извозних артикала. Тако је 1807. вредност извоза из Србије износила 3 милиона а увоз из Аустрије 1 милион гроша. Следеће, 1808. године, када су аустријске власти ограничиле свој извоз, и извоз из Србије је смањен на 1,6 милиона форинти. Те године је гро извоза чинио извоз 200.000 свиња (1,35 милиона форинти) и 10.000 грла говеда (150.000 форинти). Извожени су и дрво за огрев, мед, восак и коже. Из Аустрије је углавном увожена индустријска и колонијална роба, ређе и житарице. Готово сва трговина се обављала између Србије

[48] Славко Гавриловић, *нав. дело*, бр. 64.
[49] Славко Гавриловић, *нав. дело*, бр. 68.
[50] Славко Гавриловић, *нав. дело*, бр. 70.
[51] Алекса Ивић, *нав. дело*, бр. 384.
[52] Леонтије Павловић, *Смедерево и пловидба Дунавом и Моравом кроз векове*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, с. 590.
[53] Леонтије Павловић, *нав. дело*, с. 590–591.

и Аустрије, само се со увозила из Влашке а нешто мало хране у зрну пребацивало се у Босну лађама уз Саву или србничком и зворничком скелом на Дрини.[54] Транзитна трговина Дунавом и Савом била је врло интензивна а њен значај је још и избијањем устанка знатно повећан јер је транзит робе Србијом био знатно отежан. Структура робе у транзиту била је слична оној у предустаничком добу.[55]

Интензитет трговине је знатно опао од 1811. и вратио се на ниво са почетка устанка.

БОРБЕ НА РЕКАМА 1813. ГОДИНЕ

Јула 1813. док је турска војска опседала Хајдук-Вељка у Неготину, код Великог острва на Дунаву се концентрисала снажна турска флотила од 50 до 60 лађа, разних величина. Неке од њих су биле праве топовњаче, наоружане са по 8 лумбарди. После Вељкове погибије Срби су напустили утврђења у Неготину, Белој Паланци и на Великом острву. Половина турске војске са Хуршид-пашом вратила се на Делиград, а друга половина се са лађама упутила ка Кладову, које опседне 20. августа 1813. Турске лађе су одмах отвориле топовску ватру. На то, ондашњи командант војвода Живко Константиновић побегне са својим бећарима исте вечери, док је остала војска изгинула или била заробљена. После пада Кладова турска војска је наставила наступање ка Поречу. Међутим, због ниског водостаја, флотила под командом Сали-бега није могла да се пробије кроз Железна врата. Овде су се флотили 28. августа придружиле 16 топовњача, наоружаних са 12 до 16 топова. Ноћу 9/10. септембра 1813. Дунав је надошао, па су турске лађе успеле да се провуку уз Дунав и да искрцају један јак одред између саме вароши и главног Хаџи-Николиног шанца. Тада се сва српска посада Пореча укрцала на лађе и оранице и пребегла у Банат, док се посада шанца предала Турцима. По заузимању Пореча, турска копнена војска је отишла ка Делиграду, да се споји са главнином под Хуршид пашом, док су лађе продужиле узводно Дунавом ка ушћу Велике Мораве. Крајем септембра спојила се турска главнина са флотилом на ушћу Мораве, спрам Смедерева. Флотила је ноћу 2. октобра помогла турској пешадији да форсира Велику Мораву, а затим је наставила пут ка Београду у који је ушла скоро истовремено са Хуршид пашиним снагама.[56]

Срби су своје пловне објекте у овим завршним операцијама Првог српског устанка користили скоро искључиво за евакуацију преко Саве и Дунава у Аустрију.

---

[54] Мирослав Д. Поповић, *Робни токови на рекама Србије у првој половини XIX века*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, с. 502–505.

[55] Мирослав Д. Поповић, *нав. дело*, с. 505.

[56] Драгослав Јанковић, *нав. дело*, бр. 680, 687–696; Капетан фрегате Бошко Антић, *Рати на рекама кроз векове*, Београд 1986, с. 130.

Тако је прилично неславно завршила прва српска речна ратна флотила, која је током устанка имала прилично запажену улогу.

BATTLES AT THE SAVA AND THE DANUBE DURING THE FIRST SERBIAN UPRISING

by

Nebojša Đokić

Summary

The Sava and the Danube were significant transport routes at the end of the 18th and the beginning of the 19th century. At that time, export from the Belgrade pashalik was carried out almost exclusively along the rivers. When it was peaceful at the border, the trade was very intensive. Export of livestock (primarily pigs) to Austria was particularly important, and people also exported honey, dried plums, wood and even wine. In the pashalik, salt was the most significant imported commodity, but industrial goods were also imported, as well as wheat in the „lean" years. In addition, ships loaded with the industrial goods from England, the Netherlands, Germany, Italy and Austria came up to Zemun where the goods were reloaded to other ships which transported them further along the Danube, all the way up to the lower Danube and Wallachia, even to Turkey and Persian Gulf. From the East, the ships traveling along the Danube toward Austria carried cotton, salt, hide, wax, suet, wool, silk, rice, tobacco, poppy-seed, tropical fruit etc.

The majority of Turkish strongholds like Belgrade, Šabac, Smederevo and Poreč, were at the Sava or the Danube. As the rebels cut most of the road communications immediately after the rebellion started, the Turks surrounded in the above-mentioned cities almost completely depended on the river transport. Exchange of messages, as well as the transport of food and other commodities was possible almost exclusively by river boats and other vessels. In addition to transport ships, the Turks in the fortresses from Šabac to Orsava had at their disposal about ten armed boats, with which they attacked the rebels on the shores, trying at the same time to stop their supply of weapons and ammunition from Austria. The Serbs were aware that it would be difficult for them to conquer the fortresses at the Sava and the Danube while the Turks rule the waterways. Therefore, the fights on the rivers also started already from April 1804.

Furthermore, the rebels first used great river courses for communication and transfer of the necessary commodities (above all weapons), specially from Austria, and later they used them for fighting activities, too. Specially fierce fighting went on during 1806. After the conquest of the cities of Belgrade, Šabac and Smederevo, fighting activities on the rivers usually stopped until the final operations in 1813 when the Turks massively used their river fleet.

УДК 314.7(497.11) „1804/1813“

Бориславa Лилић

МИГРАЦИЈЕ ИЗ НЕОСЛОБОЂЕНИХ КРАЈЕВА ТУРСКЕ У КАРАЂОРЂЕВУ СРБИЈУ 1804-1813. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: У току Првог српског устанка од 1804. до 1813. са територије Југоисточне Србије избегло је више десетина хиљада људи у стално ослобођене пределе Србије, и од тада, са друге стране линије српско-турског ратовања, помагало ослободилачку борбу, не само у свом старом завичају него и Српски устанак и његове циљеве.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први српски устанак, Карађорђе, миграције, ослободилачка борба, Југоисточна Србија, Нишлије, Пирођанци, Врањанци, Лесковчани, Прокупчани.

У историји српског устанка крајеви данашње Југоисточне Србије имали су запажену улогу у општенародној борби и десетогодишњем ратовању са Турцима. Територија Нишког пашалука поприште је не само већег броја локалних народних буна него и неколико већих битака и бојева, у којима је, у разним интервалима овога периода, учествовало готово целокупно становништво од Грамаде, Ниша, Пирота до Знепоља на истоку, и од Јастрепца и Куршумлије до Грделичке клисуре и Власине на југу. Ослободилачкој борби свог краја у Првом српском устанку као целини данашња територија Југоисточне Србије дала је већи број истакнутих ратника и народних предводника, бимбаша, војвода, кнезова, од којих је неке међу њима и сам Карађорђе високо уважавао. Карактеристично за историјске догађаје југоисточних крајева Србије у устанку је да се на овом подручју Први српски устанак одвијао под посебним условима и карактеристикама борбе са Турцима и да је знатан део становништва из ових крајева емигрирао у стално ослобођене пределе Србије помажући са друге стране линије српско-турског ратовања ослободилачку борбу, не само у свом старом завичају него и српски устанак и његове циљеве уопште.

Почев од првих прелазака у ослобођени део Србије 1805, све до 1813. године, живот емиграције из Југоисточне Србије текао је у условима ратног стања са Турцима, у оскудици, неизвесности и тешком сналажењу у

новим насељима и другачијим материјалним и привредним условима. Одрасли мушкарци су обављали војну службу по граничним шанчевима и утврђењима. Над цивилним делом становништва лесковачких избеглица управљао је кнез Момир Стојановић, а војним обвезницима командовао је војвода Стреља Петровић.[1] Њихова надлежност односила се, по свој прилици, на она насеља Лесковчана која су била на подручју Јагодинске и Крушевачке нахије, махом у Темнићу.[2] Млађи и борбенији део Лесковчана који су напустили свој завичај нашао се у Делиграду и наставио да се бори против Турака на главној комуникацији царства, од Београда преко Алексинца и Ниша према Софији, односно Лесковца и Врања према Солуну. По сведочењу Карађорђевог бимбаше Петра Јокића, током 1806, командант Делиграда Вуча Жикић био је поставио за старешине „Николу и Стрељу над бећарима Нишевачким, Петра Џиду над лесковачким, а Першу над свим осталим...“[3]

У току шестонедељне битке на Делиграду 1806. учествовали су избегли Лесковчани, заједно са избеглим Пироћанцима, Прокупчанима, Нишлијама и Знепољцима, на челу са својим завичајним предводницима.[4] Лесковачке избеглице учествују у 1807. години, када се српско-турско ратовање пренело до Пољанице, Грделичке клисуре, Масурице, Власине и Знепоља, где се, колико је познато, први пут истакао лесковачки војвода Стреља, по једној диверзији на околину Лесковца, којом приликом је и сам град, седиште пашалука, нападнут, краткотрајно запоседнут, и потом опљачкан и запаљен. Иако је Стрељино ратовање на граници Лесковачке и Врањске нахије у 1807. години било трагично по великом српском губитку код Дедобарског хана, остала је његова порука коју је записао Милан Милићевић: „Власотинчани! Ја Пресечанице не заптих, дружину изгубих, ваше куће сагорех и вас поробих; – сад идем да платим главом за то. Али, Власотинчани, наш ће траг остати; њега никакви керови не могу олизати. По трагу нашем доћи ће други, доћи ће трећи, доћи ће четврти... – Што не могасмо ми, моћи ће други. Који ће то бити? Кад ће доћи? Ја не знам. Али да ће доћи, тако знам као што вас гледам. Благо онима који то доживе.“[5] Стреља је био у рангу мањих војвода,[6] али са правом самосталног командовања у оквиру општих упутстава устаничког руководства. Био је веома даровит, али недовољно изучен у стварима високе ратне вештине. Године 1812. видимо га на јужном српском фронту као једног од

---

[1] Сергије Димитријевић, *Стреља. Лесковчани у Првом српском устанаку*, (историја и предање), Лесковац 1954; Владимир Стојанчевић, *Лесковац и Лесковачка нахија у XIX веку.* 64, 65.

[2] М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 699–702.

[3] М. Ђ. Милићевић, *Причање Петра Јокића о догађајима и људима Првог српског устанка*, 53.

[4] Владимир Стојанчевић, *Први српски устанак и ослободилачки покрети на Балкану 1804–1813*, Први српски устанак, Београд 1981, 76.

[5] М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 699–702.

[6] Л. Арсенијевић Баталака, *Нав. дело* I, 216.

секторских команданата, вероватно над војним јединицама Лесковчана. Стреља је био Карађорђев побратим,[7] а по слому устанка пребегао је у Аустрију.[8] Лесковачки кнез Момир налазио се стално на ослобођеној територији северне Србије од краја 1805, или почетком 1806. године. У Србији, он је задржао компетенције кнеза над избеглицама Лесковчанима. Важио је за богатог човека, имао је у Јагодини „куће и имање".[9] Право управљања над лесковачком емиграцијом проводио је уз помоћ кметова који су били представници појединих насеља и збегова Лесковчана, који се помињу пред Правитељствујушчим совјетом као сведоци у сукобу између војводе Стреље и кнеза Момира. Како се из оскудних података види, изгледа да је кнез Момир дошао у сукоб са лесковачким емигрантима „чинећи плетке и несогласија" и остале „кабаете" и крајем маја 1813. био насилно доведен у Београд да извести о своме раду и поступцима.[10]

У делокругу војних ствари Стреља је могао и сам руководити одбрамбеним акцијама свог командног подручја, и несумњиво је стајао изнад кнеза Момира, којег је Карађорђев миљеник „топџибаша" устанка Тома Милиновић Морињанин, добровољац у српској војсци, овако окарактерисао у свом песничком казивању:

„Ej Момире од Лесковца кнеже,
Права љубав мене к теби веже,
Јер си био миран у дружини,
А големи јунак на Крајини."[11]

Кнез Момир је управљао лесковачком емиграцијом у делокругу цивилне власти и био искључен из послова војне и ратне природе, одбијао је од себе оптужбе пред Карађорђем и Совјетом, бранећи своје поступке опирања војним властима и своја права наследника лесковачких кнезова бератлија (постављених царским бератом), носилаца неких самоуправних права у лесковачком пашалуку.[12] После учешћа у „јуришу београдском" 1806, бојевима 1807, 1808, 1809, кнез Момир је постао главни заповедник „од наије лесковачке, прокупљанске, куршумлијске и крушевачке". Карађорђе се у овом сукобу кнеза Момира и војводе Стреље показао попустљив на тужбе против кнеза Момира у току 1812. и 1813. године, свакако имајући у виду и његове дотадашње заслуге за устаничку Србију, као и његово достојанство кнеза-бератлије, које је било од значаја за прикључе-

[7] Сима Милутиновић, *Историја Србије од почетка 1813. до конца 1815. године*, Београд 1888, 192.

[8] А. Ивић, *Између Првог и Другог српског устанка*, Загреб 1917, 25.

[9] Вукова преписка IV, 44.

[10] Исидор Стојановић, *Деловодни протокол Карађорђа Петровића*, стр. 162, № 1450 – „Писато воеводи Антонију Пљакићу да пошаље кнеза Момира овде у Тополу са два своја момка, и да пише крушевачким воеводама да нам објаве и друге његове кабаете ако имају какови, осим оног што је Стреља јављао".

[11] Тома Милиновић, *Списак свију српски чиновника војени и штатски... при верховном вожду Георгију Петровићу*, Београд 1847, 22.

[12] Опширније: Љубомир Стојановић, *Вукова преписка*, књ. VI, Београд 1912, 445–447.

ње људства Лесковачког пашалука ослободилачкој борби српског народа у Београдском пашалуку. Не може се ништа одређеније рећи о узроцима сукоба ове двојице предводника лесковачке емиграције, али се може, на основу поређења са сличним ситуацијама у односима у источном крају Србије, у бањско-гургусовачком крају, као вероватно наслутити да је до сукоба међу српским војним и цивилним старешинама долазило због претензија појединаца да се наметну за апсолутне представнике својих крајева, као и оних још неослобођених у суседству. Скора пропаст Првог устанка потисла је у позадину овај случај, и кнеза Момира, као и друге старешине, одвела у емиграцију, најпре у Аустрију, а затим у крајеве које су Руси држали под својом влашћу. Избегли Лесковчани најпре су били смештени на ослобођеној територији, махом у Крушевачкој нахији, а потом после пребегавања 1806, 1807, 1809. и Варваринске битке, када су Турци попалили више од 40 насеља у Крушевачкој нахији,[13] били су пребачени на леву обалу Западне Мораве у Јагодинску и Крагујевачку нахију пред непосредном турском опасношћу.[14] Нешто пре тога, заједно са избеглим Пироћанцима, Прокупчанима, Нишлијама, Лесковчани су колонизовали околину Београда и Смедерева.

Избеглице у Северној Србији уживале су сва грађанска права и биле су под посебном бригом Карађорђа који их је штитио и помагао, нарочито у додељивању земље и смањењу пореских оптерећења,[15] сматрајући их вредним и марљивим делом српског народа којем је турска тиранија нанела много невоља. У последњој години рата изгледа да су сви Лесковачани по тзв. Четвртом распореду устаничке војске били стављени под команду Антонија Пљакића, са базама у Крушевцу и Топољаку. Међу 3000 војника Прокупчана, Крушевљана и Вучитрнаца налазили су се и Лесковчани, а међу старешинама помињу се војводе Риста Исајловић, Неша Поповић, Стреља Петровић, Чолак Анта Симеуновић, војвода Здравко и војвода Симић. У последњој години српско-турског рата страдао је велик број Лесковчана, а многи су побијени или одведени у ропство из збегова и насеља по крајевима Шумадије и београдске околине. Али, у Првом устанку нису Лесковчани били само ратници. Било их је и добрих трговаца, привредника, а било је и таквих који су се истакли као зачетници просвете и школског рада, као што је био неки „стари дјетоучитељ“ који је учитељевао у „Ужицу и Јагодини“ и на другим местима.[16] За себе је говорио да је „старином из Лесковца“ и да је тридесетак година био учитељ. За случај миграције свештеника Стојана-Цеке Станковића из села Мрштане помиње се да је са собом понео и једно сребром оковано Јеванђеље, које се потом као породична драгоценост чувало код његове ћерке Петрије.[17] Међу по-

[13] Леополд Ранке, *Србија и Турска у 19. веку*, Београд 1892, 523.

[14] *Деловодни протокол*, № 1325

[15] *Деловодни протокол*, № 1347

[16] Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, I, 827.

[17] Љубица Вл. Љотић, *Мемоари*, Минхен 1973, 16; В. Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у 19. веку*, 68.

знатим именима пореклом из лесковачког краја је и породица београдског трговца и задужбинара Николе Спасића, чији је деда у времену Првог устанка прешао са породицом у Београд,[18] а такође и предак Степе Степановића, прослављеног војводе из ослободилачких ратова српског народа 1912–1918, који се доселио у Кумодраж између 1807-1809. године.[19] Међу избеглицама у Земуну помињу се: Павле Костић и Јован Караџић, а из Лесковачких села Вучја и Ораовице: Коста Стојковић и Павле Ђорђевић, док се у Сремским Карловцима помињу Стоилко Јанковић, Стојан Стојановић, Вучко Миленковић, Коста Јањевић, Никола Петровић, Младен Радивојевић, Стојан Станишић, Стојан Марковић.[20] Тодор Радивојевић наводи затечене породице лесковачке емиграције у Лепеници на почетку кнез-Милошеве владе: Асурџићи у Лапову са славом Св. Николе, Божанићи у Баточини са славом Св. Луке, Дошљаковићи у Мајнићу са славом Св. Василија, Јовановићи у Лапову са славом Св. Илије, Крстићи у Баточини са славом Св. Трифуна, Лалићи у Баточини са славом Св. Јована Златоустог, Јургићи у Црном Калу са славом Св. Митровдана, Миленковићи у Црном Калу са славом Митровдана, Миловановићи у Баточини са славом Св. Архангела, Стојановићи у Баточини са славом Св. Николе.[21] Варошких избеглица лесковачких било је и у Крагујевцу, Крушевцу и Јагодини, Смедереву и Београду, као и у селима београдске околине, где су избеглице из 1809. живеле помешане са Нишлијама, Пироћанцима, Прокупчанима. Народно предање Лесковчана сачувало је успомене на још неколико храбрих појединаца који су се одметнули од турске власти и ратовали на бојиштима ослобођене Србије или се тукли са Турцима у својим селима. Тако се у народу одржала успомена о хајдуку Белоти, као необично снажном и неустрашивом јунаку који је, заједно са својим братом Шуманом, сеоским друговима Станком Лазаревским и осталима, учествовао, по предању, у борбама за ослобођење Београда. У селу Печењевац дуго се памтио хајдук Јован Дилиндра који је против Турака ратовао скоро целу прву половину 19. века.[22] Оружани отпор Турцима био је особито јак у планинским селима Грделичке клисуре где су се посебно истицали „моравски сербези",[23] тако

[18] *Споменица Николе Спасића*, Београд 1931, 6, 7.

[19] Емило Белић, *Степа Степановић*, Едиција: Биографије знаменитих људи, Београд, 7.

[20] Владимир Стојанчевић, *Протокол избеглица из Србије у Земун 1813. године*, Зборник Историјског музеја Србије, св. 8–9, Београд 1972, 19, 43–85; Исти, *Србијанске избеглице из 1813. године у карантинима и карантинским збеговима Баната и Срема*, Зборник радова VI Научног састанка Научног друштва за историју здравствене културе Југославије, Секција САП Војводине, Панчево, 11–12. маја 1974, Панчево 1974, 145–149; Владан Гавриловић, *Избеглице из Србије у Карловцима од 1813. до 1815. године*, Историјски часопис књ. XLII-XLIII (1995-1996), 287-295.

[21] Тодор Радивојевић, *Насеља у крагујевачкој Лепеници*, СЕЗ, ХВ. Београд 1911, 239, 240, 242, 246, 248, 249.

[22] Станко Ђорђевић, Хранислав Ракић, *Печењевце пред ослобођење од Турака*, Лесковачки зборник, 1, Лесковац 1960, 38.

[23] Добривоје Ранчић, *Друмски ханови Грделице и грделичке клисуре*, Лесковачки зборник 1, Лесковац 1960, 20.

названи млади људи који су се одликовали у борби против Турака. Погибију Абдул-Ћерим-аге, у покушају да се обрачуна са овим младим људима опевала је и народна песма лесковачког, пиротског и врањског краја. У овим догађајима се помиње и Пироћанац Ранча Буљубаша, Карађорђев ађутант и Хајдук-Вељков побратим, чију је погибију такође опевала народна песма – *Пуче пушка*.[24]

У време првих борби Срба са Турцима у Београдском пашалуку, већ у фебруару 1805. у пиротском крају јавља се народни покрет, буна ширих размера, изазвана злоупотребама турских власти и прогонима хришћанског живља, али, како су сведочиле неке савремене вести, подстакнута и примером устанка у Шумадији.[25] Када је буна 1805. била угушена војном експедицијом нишког и лесковачког паше, велик број побуњених Пироћанаца, у првом реду сељака, да би избегао репресалије Турака, разбежао се у суседне пашалуке, Видински и Софијски, а посебно међу српске устанике у Београдском пашалуку.[26] Овим догађајима започели су први миграциони покрети Пироћанаца у ослобођени део северне Србије и они ће потрајати за све време Првог устанка између 1805. и 1813. године, услед готово непрекидног српско-турског ратовања, које је у више наврата допирало и у крајеве средњег и горњег Понишавља.[27] У овом историјском раздобљу важном за цео српски народ, велик број Срба пиротског краја заувек је напустио своје крајеве и прешао у ослобођени део Србије, где је остао и по слому Првог српског устанка 1813. године. Пироћанци су учествовали у борбама са Турцима као емигранти и пребеглице, у ослобођеном делу Србије, понајвише у суседној Гургусовачкој нахији, у изворном крају Сврљишког и Трговишког Тимока, на Делиграду и Старој планини према Белоградчику, предвођени Маринком и Митом Петровићем.[28] Њихово учешће у Првом српском устанку не само да је симболисало удео Пироћанаца у борби за слободу свога краја, него је знатно доприносило „стабилизацији српског фронта на Старој Планини и Нишкој Грамади, а посредно, и очувању ослобођене територије Србије у Првом устанку". Маринко и Мита Петровић су због заслуга које су стекли у ратовању са Турцима носили титулу војвода српске устаничке војске, Маринко и титулу кнеза, а

---

[24] С. П е т р о в и ћ, *Понишавље и суседни крајеви*, 14, у напомени.

[25] Светислав П е т р о в и ћ, *Понишавље и суседни крајеви*, 7; Владимир С т о ј а н ч е в и ћ, *Око учешћа Пироћанаца у Првом српском устанку*, 17–23; Миленко В у к и ћ е в и ћ, *Карађорђе II*, 244.

[26] М. В у к и ћ е в и ћ, *Карађорђе II*, 244.

[27] Владимир С т о ј а н ч е в и ћ, *Миграције Пироћанаца за време Првог српског устанка 1804–1813.* године, Србија у време Првог устанка 1804–1813, Лесковац 1980, 261; Бориславa Л и л и ћ, *Историја Пирота и околине I*, 60.

[28] Опширније: Милош М и л и с а в љ е в и ћ, *Животопис Маринка Петровића, војводе пиротскога*, Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7323; Радослав П е р о в и ћ, *Прилози за историју Првог српског устанка*, 55–56; Владимир С т о ј а н ч е в и ћ, *Пиротски крај у ослободилачким плановима Првог српског устанка*, ПЗ, 17–18, Пирот 1992, 3–9; Исти, *Пироћанци и Пиротски крај у национално-ослободилачком покрету српског народа у XIX веку (до 1877)*, ПЗ, 8–9, Пирот 1979, 3–14.

учествовали су и у раду Скупштине старешина ослобођене Србије.[29] Из народне традиције историографија зна да су Мита и Маринко прикупљали добровољце и прихватали избеглице са неослобођене територије Пиротске нахије. Они су се обавештавали о кретању Турака и њиховим намерама. Маринко је учествовао у биткама на Гургусовцу (1807. и 1810), Малајници, 1807. и Бањи 1810, и за све време са својом коњицом крстарио по Црној Реци и успешно сузбијао турске упаде на то подручје. О раду пиротских војвода, као и о неким њиховим злоупотребама у последње две године пред пропаст, сазнаје се понешто из регеста у Карађорђевом деловодном протоколу. Средином 1812. Мита Пиротски има титулу војводе, а Маринко Пиротски титулу кнеза; као и другима, њима се 27. јуна исте године наређује „да се добро чувају, да их Турци не преваре и у Турску, за свој живот, да не шаљу харати, нити у Турке задевати. Ово се наређује свим буљубашама, да се који не би преварио и Турке дирати“.[30] Мити и Маринку је 29. јуна преко Гургусовачког магистрата јављено од стране Карађорђа „да волове, које су отели од Иштирџија да не растурају ниједнога вола до моје даље заповести“. Само дан доцније 30. јуна испоставља се да је у вези са овим воловима у питању тежа афера. Наиме, буљубаша Петар Јокић послат је да са војводама и кнезовима у Гургусовачком магистрату извиди „јесу ли Турци штету причинили а и страже попалили“, „па ако не буде штете да врате волове које су похарали од рабаџија турских“. Сем тога Петар је био овлашћен да „убице, злочинце, који иду у ајдуке, Миту и Маринка Пиротскога, доведе на одговор, што су слали ајдуке, давали со и коње у Турску и оне све ајдуке да повата и убице доведе“. Исто тако, у Деловодном протоколу је 7. јула забележено: „писато Петру буљубаши за Маринка и Миту Пиротскога жива ја ли мртва да их доведе“. Наредба је поновљена 12. јула Петру буљубаши о довођењу ове двојице и осталих злочинаца и додато: „пореске новце да остави у Магистрату, што је узео од Маринка, Мите, Нине и Филипа, и да им заповеди од кога узели нису, да покупе све и да теслиме сваки своје у Совјет“.[31]

Није познато како је до краја текао поступак због злоупотребе ове двојице пиротских првака Мите и Маринка, и како су се они ослободили од оптужби за наводно учињене злоупотребе. Они су у току 1813. задржали своје функције и титуле. О њиховом раду у тој години из Карађорђевог Деловодног протокола сазнаје се да је 14. фебруара, по наређењу вожда, војвода Маринко требало да сакупи „бећаре што више може из Влашке и турске стране, а из наше државе да не купи бећаре или какове кућевне људе, и што годи ново чује, да нам одма објави“, што се односи и на се-

[29] *Деловодни протокол Карађорђа Петровића*, № 682, од 7. 6. 1812. № 1070 од 14. 2. 1813; Владимир С т о ј а н ч е в и ћ, *Око учешћа Пироћанаца у Првом српском устанку 1805. године*, Пиротски зборник, књ. 1, Пирот 1968, 17–23; Исти, *Миграције Пироћанаца у Србију у време Првог устанка 1804-1813*, у: *Србија у време Првог српског устанка 1804–1813*, Лесковац 1980, 195.

[30] *Деловодни протокол*, № 3, од 4. 2. 1813.

[31] *Деловодни протокол,* № 779, 797, 834, 846, 850.

љаке Пиротске нахије, што значи да су Пирођанци заједно са Сокобањцима, Тимочанима и Сврљижанима држали сектор крајње левог крила јужног српског фронта према Турцима. Пирођанци избеглице тукли су се, по свој прилици, у оквиру какве крупније формације српске устаничке војске, а под непосредном командом војводе Маринка и у последњим борбама српско-турског ратовања. Улога војвода Мите и Маринка, поред локалног значаја, била је везана и за југоисточне крајеве Карађорђеве Србије и за пограничне крајеве у Понишављу. Гургусовачка нахија представљала је најудаљенију позорницу устаничке борбе Срба за слободу, па су због тога вероватно и вести слабо допирале из тих крајева у Београд и Тополу.[32] Алекса Ивић, познати истраживалац документације о Првом српском устанку, говорећи о крају Првог устанка писао је: „Да би стекао што бољи преглед о свим поглавицама, чије изручење Турци захтевају, наложи Сигентал Червинки, да му изради списак свију важнијих људи" који су последњих година у Србији вршили државну службу. На основу пописа, датираног под 18. децембра 1813. године, између 92 лица помиње се Маринко Пиротски.

У избегличком таласу 1813. године у Аустрију је, према досадашњим истраживањима, од августа до краја октобра избегло између 120.000 и 150.000 душа. Избеглице су упућиване како у Војну границу, тако и у Провинцијал. У јесен 1813. избеглице долазе и у Карловце, о чему сведочи један попис избеглица из Ратног архива у Бечу.[33] Избеглице су дошле из разних места у Србији, а једна чак из Софије. Највише породица дошло је из Ниша (22), Лесковца (11), Прокупља (7), Крушевца (6), Новог Пазара (3), Пирота (3). Њихова занимања била су различита: сељака-земљорадника (42), „црних" пекара (10), тесара-дунђера (8), чизмара (6), кројача-абаџија (5), ковача (5), ћурчија (4), лончара (3), пушкара (2), баштована (2), слуга (2) и трговца (2).[34] Према неким вестима око 5-6 хиљада жена, деце и старих немоћних људи из Нишке, Лесковачке и Пиротске нахије успело је да стигне до београдских села и да се насели у Кумодражу, Болечу и на Врачару.[35] Проучавајући становништво београдске околине, Риста Николић је прибележио лесковачке, пиротске и јужноморавске избеглице, а Станоје Мијатовић наводи да у Ресави, у селу Плажине, живи 25 кућа фа-

---

[32] А. И в и ћ, *Између Првог и Другог српског устанка*, 24.

[33] Владан Г а в р и л о в и ћ, *Избеглице из Србије у Карловцима од 1813. до 1815. године*, ИЧ, књ. XLII–XLIII (1995–1996), 287–295.

[34] Из Ниша су наведени: Игњат Стојановић, Јанко Живадиновић, Стојко Анђелковић, Радул Нешковић, Мита Р. Игњатовић, Крста Петровић, Ранђел Стојановић, Цветко Игњатовић, Јован Мариновић, Митар Стојановић, Цветко Игњатовић, Цветко Нешковић, Живко Будиновић, Живко Јовановић, Стојан Нешић, Петар Јанковић, Васил Николић, Стеф. Јовановић, Вучко Босић, Цветко Вељковић; из Пирота: Никола Митровић, Вељко Голубовић, Стојан Вељковић; из Прокупља: Илија Станковић, Милош Нешић, Коста Јанчевић, Стефан Живковић, Величко Радосављевић; из Врања: Петко Стојановић; из Куршумлије: Митар Павловић. – В. Г а в р и л о в и ћ, *нав. дело* 290–295.

[35] *Грађа из Земунских архива за историју Првог српског устанка*, II, Београд 1961, 279.

милија зване Пироћани, па је у овом крају, свакако, по њима познат тип куће зване „пироћанка“, „торлакуша“,[36] а избеглих пиротских фамилија било је и у Белици.[37] У Лепеници, кнежини старе Крагујевачке нахије, сусрећемо најочуванију групу досељених Пироћанаца, по породичним презименима. Тодор Радивојевић забележио је 15-ак породица досељених Пироћанаца у време Првог српског устанка.[38] То су: Јевремовићи са славом Св. Николе у Белошевцу, Симићи са славом Св. Николе у селу Ботуњ, Јованови са славом Аранђеловдана у селу Корман, Симићи са славом Св. Ђорђа у селу Ракинац, Вујадиновићи (Св. Никола), Ракићи (Аранђеловдан) у Шењу, Гајићи (Св. Ђорђе), Костићи (Св. Никола) у селу Шљивовац.[39] У Лепеници је 1911. живело укупно 70 породица потомака досељених Пироћанаца у време Првог устанка. Велик број Пироћанаца емигрирао је у Гургусовачку нахију, а било их је и у Тимоку. Досељенике, особито Пироћанце и Загорце, Тимочани су врло лако апсорбовали, утолико лакше што су им и по језику једнаки.[40] Јован Цвијић истиче да „овде има највише старинаца или таквих породица којима се не зна порекло, а то их је све више идући од Дунава Пироту“.[41] Из „Инвентаријума покојног Митра Нишлије“, који је објавио Радослав Перовић, налазимо имена нишких привредника у Београду: Михаило Нишлија, Васил Таинџија, Наум Ћурчија, Јанко Нишлија, Илија Нишлија.[42] Највише избеглица у београдска села дошло је из Топлице, Лесковачке нахије[43] и Понишавља, после повлачења српске војске почетком 1806. и нарочито 1807. године из нишко-лесковачког краја, после неуспеле акције војводе Стреље.[44] Добар део Нишлија, Лесковчана, Врањанаца и Пироћанаца прешао је тада преко Мораве у Јагодинску и Крагујевачку нахију, а мањи део у околину Београда на напуштена имања београдских Турака.[45] По једном писму К. Родофиникина, од 25. априла 1808. године, Карађорђе и Совјет били су овим избеглицама одредили „удесно место које је било два сата далеко од Биограда“.[46] Године 1809. у београдску околину дошло је много избеглица из југоисто-

[36] Станоје Мијатовић, *Ресава, Насеља и порекло становништва*, књ. 26, Београд 1930, 137, 235.

[37] Исти, *Белица, Насеља и порекло становништва*, књ. 30, Београд 1948, 134, 136, 170.

[38] Тодор Радивојевић, *Лепеница, Насеља српских земаља*, VII, Београд 1911, 245.

[39] *Нав. дело* 247

[40] Маринко Стојановић, *Тимок, Насеља и порекло становништва*, књ. 29, Београд 1940, 426.

[41] Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканскога полуострва*, насеља, књ. 1, СЕЗ, Београд 1902, 182.

[42] Радослав Перовић, *Грађа за историју Првог српског устанка*, 274, 275, 277, 282.

[43] Видосава Николић, *Удео Лесковчана у етничкој композицији становништва Србије у XIX веку*, Лесковачки зборник II, Лесковац 1962, 40-41. Карта насељавања.

[44] Владимир Стојанчевић, *Први српски устанак и лесковачки крај*, Лесковачки зборник II, Лесковац 1962, 9–23.

[45] Владимир Стојанчевић, *Миграције Пироћанаца*, 31–37; Видосава Николић, *Исељавање Врањанаца ван матице у прошлости и данас*, Лесковачки зборник III, Лесковац 1963, 115.

[46] Н. Ф. Дубровин, *Устанак Српски 1806–1810*, I, II, Нови Сад 1866, 67.

чних крајева између Тимока, Црне Реке и Јужне Мораве, из Понишавља и лесковачког поља.[47] За то време преко 10.000 лица, са много стоке и кућанством, испунило је било и Ковинску аду. А. В. Богић, пишући о једном делу старог београдског округа, 1866. године, навео је: „Мокри лугови, два села више Биограда настали на ранијем селишту кад су били побјегли уз Карађорђија и намјестили се на садашњим мјестима... Зна се кад овђе није било овијех села, него је сво мјесто ђе су сад кућe било под шумом; а приповједају да су она постала у вријеме првог војевања Срба на Турке кад су се овђе доселили људи из мјеста око Ниша из Љесковачке нахије. Кажу да су ти људи војевали са нашима на Делиграду, и преносили су из Турске амо оружје сакривено у казанима и другијем бакарним судовима. Веле да је у почетку било овђе више кућа и душа па су се расељили по оближњијем мјестима, као у села: Бањица, Вишњица и друга".[48] А за село Пиносава наводи се: „Кажу да је ово село постало у новије вријеме, а људи су у њ доселили највише из Нишевачке нахије".[49] Из тог времена се наводе и досељеници у Јајинце. „Кажу да је скорашње ово село и добило име од Турака Јајића који су овђе земљу имали; људи пак дошли су у њ из Бугарске."[50] Затим за Железник: „Мјесто ђе су куће заузима у дужину 2.000 а у ширину 1.000 хвата и горња страна зове се Бугарски крај зато што су се ту населили људи који су дошли из Бугарске".[51] Народна ношња сêла Бањица, Вишњица, Јајинаци, Велики Мокри Луг, Мали Мокри Луг и Раковица, још у другој половини XIX века подсећала је на ношњу крајева између Јужне Мораве и Понишавља и предела око бугарске границе,[52] а становници су задржали општи тип ових сêла као у старом завичају – „око њихових кућа су мале окућице где их и нема, као што их нема и у крајевима, од куда су пореклом".[53]

Вести о овим досељавањима из крајева Југоисточне Србије налазе се и код Вука Караџића, Владимира Карића, Милана Ђ. Милићевића, Сретена Л. Поповића, и имају потврде у архивским документима оновременог настанка. Тако се у аустријским документима још 23. августа 1809. наво-

[47] А. И в и ћ, *нав. дело*, 316.

[48] А. В. Б о г и ћ, *Опис врачарског среза*, Гласник СУД, XIX, Београд 1966, 199, 200.

[49] А. В. Б о г и ћ, *нав. дело*, 212.

[50] Мисли се на крајеве данашње Југоисточне Србије. Видети Цвијићево тумачење извесних етно-социолошких појмова код српских сељака – Јован Ц в и ј и ћ, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*. Насеља српских земаља, II, Београд 1902, CLXXXII, у нап. интересантно је, да досељенике из Старе Рашке готово редовно у нискоj Шумадији зову Арнаутима... Досељенике из Македоније у Шумадији зову Цинцарима (и кад су Словени), оне из Јужне Србије Бугарима, из прека" Швабама, Ужичане Ерама... – Владимир С т о ј а н ч е в и ћ, *Вукова знања о историјској географији, историјској етнографији и демографији Србије Првог и Другог устанка*, Ковчежић VI, Београд 1964, 130–150; Владимир С т о ј а н ч е в и ћ, *Политичка географија у Вуковом спису „Описаније Србије"*, Ковчежић VII, Београд 1966, 30–38.

[51] А. В. Б о г и ћ, *нав. дело,* 153.

[52] Исти, *нав. дело*, 129.

[53] Риста Н и к о л и ћ, *Околина Београда*, Антропогеографска испитивања, Насеља српских земаља II, Београд 1903, 929.

ди масовно досељавање бегунаца из Турске у околину Београда из Нишке, Пиротске и Лесковачке нахије: „Њих има на броју пет до шест хиљада душа, жена, деце и немоћних људи. Они се налазе око села Болеч, на Врачару и Кумодражу. Без обзира на то... они неће моћи бити примљени на овој страни (на аустријску територију). Ипак изгледа да је сигурно да ће ови људи и при најмањем притиску и продирању Турске сигурно овамо навалити.“[54] Свакако да се међу овим избеглицама налазило и много Пирођанаца, Лесковчана, Нишлија, Прокупчана,[55] које је у мају 1809. Хајдук Вељко превео у ослобођени део Србије, а који су се пред турском офанзивом, после погибије на Каменици, повукли у околину Београда. О великој емиграцији из крајева српске офанзиве и турске противофанзиве сведочи извештај о преласку „преко Дунава у Ћесарију више од 50.000 душа, а да је око 1.000 породица из различније нахија, не могавши пријећи на другом мјесту, дошло у Биоград“.[56] Да су предграђа београдске вароши била пуна избеглица, сведочи и Сретен Поповић: „Палилулци су по већој части дошљаци из источних крајева, – то се и данас познаје по убрадачама њихових жена, као и што се служе са биволима... и Кумодражани и Мокролужани, а од чести и Вишњичани, досељени су из оних крајева после погибељи на Каменици... Чича Стојан Милић из Кумодража вели да му је отац казивао да су се доселили од Лесковца, а неки од Прокупља. У 1813. године били су у збегу преко, али су се повратили...“[57] Исти писац је записао казивања сељака Мокрог Луга да су им преци дошли у време устанка „из Топонице, нахије лесковачке“. Око 1880. године у Београду су живели сведоци пропасти Првог устанка који су се у главни град Србије доселили из Пирота и Ниша. Исти Сретен Поповић пише: „Нашег познатог деда Бранка (који је био родом из Пирота) жену Тоцу (родом из Ниша) кад је хтела да избегне, и најпре испратила своју старију децу Марију и Стојну (сада живе) и покојног Тасу, и остала са једним мањим мушким дететом, ухвате је Турци и одведу чак у Грчку, у место Сачисту...“[58] или: „И Хаџи Лазина жена (која је била из околног неког око Београда села, а он опет родом из Ниша, и који је ишао на хаџилук у Јерусалим са Хаџи Николом Брзаком, Хаџи Јованом и Хаџи Петром Камзом) била је тако заробљена“.[59] Многи занимљиви социолошки и етнолошки подаци, психолошки типови појединаца, атмосфера устаничког времена, могу се наћи у делима старих српских књижевника Бранислава Нушића, Стевана Сремца, Драгутина Илића и других. О великом броју досељеника – избеглица из Турске, емиграната из Аустрије и локалном померању у селима београдске

[54] *Грађа из Земунских архива за историју Првог српског устанка*, II, Београд 1961, 279–280; Владимир С т о ј а н ч е в и ћ, *Србија у време Првог устанка*, 255.

[55] А. И в и ћ, *нав. дело,* VI, 173, према извештају од 12. 1809.

[56] Н. Ф. Д у б р о в и н, *нав. дело,* 177.

[57] Сретен Л. П о п о в и ћ, *Путовање по Новој Србији*, Владимир С т о ј а н ч е в и ћ, *Србија у време Првог устанка*, 255.

[58] *Нав. дело,* 145.

[59] *Нав. дело,* 182.

околине говоре подаци Јована Цвијића који пише о антропогеографској тзв. торлачкој зони око Београда у коју спадају села: Јајинци, Бањица, Раковица, Мали и Велики Мокри Луг, затим београдска Палилула. „Ова су села постала и ојачала махом при крају XVIII века и населило их је становништво нишке, прокупачке области и Добрича. Оно се доста чисто сачувало, није се са шумадијским становништвом у великој мери стапало, мада му се мало прилагођавало, задржавало је и свој тип села, кућу, неке обичаје, па и у неколико и говор".[60] Слом Првог српског устанка имао је тешке последице за српски народ. Када су Турци у већем броју стигли на Мораву, било је јасно да одбрана неће дуго издржати. Срећна околност у тој ситуацији била је да су Аустријанци још 13. септембра објавили да ће примити све избеглице које пређу на аустријску територију.[61] За породицама устаничких старешина кренули су варошани и сељаци околних београдских села. Више од 100.000 људи прешло је на аустријску територију, а десетак хиљада у Влашку. Алекса Ивић наводи да су „Срби у Србији страшно страдали 1813. Нечувена свирепства извршавана су над њима. Све што је било лепше и угледније мушко и женско вођено је у ропство и продавано. Необуздани Турци са својим варварством не поштедише никог, који им паде шака. Опустошавало се огњем и мачем све. Такви крволочни поступци породише глад и помор у 1814. године. А људи не памте, да је тако родна била година кано што је била 1813."[62] Страдања у бежанији приказао је Сретен Поповић, пишући: „... мати би причала да многа светина, која није могла ући у лађу, кад се лађа кренула, газила је у воду и рукама се за лађу држала. Но лађари и други спасавајући се на лађи, да не би и тако препуна лађа потонула, морали су оне о лађу висеће по рукама бити и ови су у воду падали".[63] Риста Николић пише да је 1813. била поразна и по избеглице из југоисточних крајева насељених по околним београдским селима.[64] Посебно је интересантан податак о познатом учитељу Проки, Пирочанцу, од којег је Вук Караџић сазнао и сакупио неколико лепих лирских песама за своју другу књигу Српских народних песама.[65] Учитељ Прока је свакако службовао у некој од вароши ослобођене Србије; 1813. прешао у Аустрију и после Другог српског устанка 1815. вратио се да живи под кнез Милошевом влашћу.[66]

---

[60] Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми*, CCLXXXIII; В. Стојанчевић, *нав. дело*, 256.

[61] Да се обавести Петровић, српски вођ, да се овде примају све српске породице које овамо беже" – *Грађа из земунских архива*, III, 420. – регистар земунске војне команде од 13. 9. 1813.

[62] Алекса Ивић, *Избеглице из Србије на аустријском земљишту*, 151; Б. М. Г. Медаковић, *Први српски устанак и његов жалостни свршетак*, Нови Сад 1893, 19.

[63] Сретен Л. Поповић, *нав. дело*, 78, у нап.

[64] Риста Николић, *Околина Београда, Насеља српских земаља*, II, Београд 1903, 1010, 1037.

[65] Вук Ст. Караџић, *Српске народне пјесме*, I, Београд 1891, 127; упореди и стр. 235, нап.103.

[66] Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, III, 224–227.

Слом Првог српског устанка оставио је тешке последице за цео српски народ у ослобођеној Србији. После периода ратне пљачке и убијања, Порта је дала српском народу амнестију, желећи да заведе редовно стање у потлаченој Србији. Међутим, турска обећања нису дуго трајала и већ првих месеци 1814. године отпочео је поново терор према Србима у виду насилничког режима Сулејман-паше Скопљака, што ће довести до Другог српског устанка у пролеће 1815. године и до ослобођења Београдског пашалука. У Другом устанку, међу многим преживелим вођама, вратили су се у Србију и лесковачки војвода Стреља Петровић, који на челу једне повеће чете бораца, вероватно избеглица – добровољаца, у боју на Рановцу, у Пожаревачкој нахији, односи велику победу над Турцима и доприноси ослобођењу овог краја источне Србије. Многе избеглице, махом сеоско становништво, добили су право на власништво на земљу, која им је била додељена у својину у оним кнежинама и селима где су се били населили по бекству из Турске. Овако решено социјално економско стање утицало је да су многи од њих остали у новим завичајима и после 1813. и 1815. године, задржавајући још дуго многе одлике из свог народног живота, обичаја, говора, као успомену на свој стари крај. Колико се памтило, досељено становништво из Југоисточне Србије сматрано је врло вредним и поштеним и знатно је допринело обнови привреде Србије и после Другог устанка 1815.

Херојско време великог ратовања српских устаника са Турцима 1804––1813, бројност ратних акција и учешће великог броја ратника, за ово време учинилио је да се морао појавити велик број истакнутих људи, чији су подвизи и јунаштво постали познати широм устаничке Србије и изван ње. Учешће добровољаца – бећара и избеглица – емиграната из разних крајева Балканског полуострва као и Срба из Аустрије, остало је у предању и историјским изворима. За углед српског устанка и утисак који је извршио на јавно мњење у Аустрији, карактеристични су случајеви где су и Карађорђе и устанак слављени већ од савременика, Доситеја Обрадовића, Грка, Трандафила Дуке, мађарског позоришног уметника Балога, Руса Каменског и др.[67] Већи део добровољаца – „бећара" налазио се у служби председника Совјета Младена Миловановића, затим богатог трговца Стефана Живковића Нишлије, за којег се каже „да је моћнији и од самог Младена", јер је код њега и до две стотине војника.[68] Још крајем 1805. Стефан Живковић је писао из Смедерева како ..."навалио је страни човек из Влашке и из Турске, али су без оружја и без трошка; а јесмо врло ради да имамо овакве људе, него је трошак велики а ја бих велико јунаштво с њима учинио".[69] Карађорђе је почетком 1813. тражио да се што више

[67] Владимир Стојанчевић, *Политичке и културне везе Србије и Београда са југословенским и балканским земљама и народима у првој половини XIX века*, Годишњак града Београда, XV, Београд 1968, 28, 29; Исти, *Србија у време Првог устанка*, 258.

[68] В. Богишичь *Разборь сочиннения Н. А. Попова „Россия и Сербия"*, Санкть-Петербургь, 114, В. Стојанчевић, *Србија у време првог устанка 1804–1813*, Лесковац 1980, 244.

[69] М. Вукићевић, *Карађорђе II*, 353.

досељавају у Србију људи способни за борбу и ратовање са Турцима: ... „писато војеводи Маринку Пиротскоме, да скупи бећаре... што више може из Влашке и турске стране...“[70] Од петорице другова Узун Мирка Апостоловића и Конде Барјактара, у ослобођењу Београда 30. новембра 1806. помињу се имена двојице јунака из Бугарске – Николе Стамболије и Карловалије, који су ту и погинули.[71] У борбама за ослобођење Београда учествовали су из Шоплука бимбаша Драган Папазоглу из Студеног Бучја у Поломљу, и бивше крџалије Тетевенци Ћира и Мина, другови Папазоглурови, који су учествовали у бици на Малајници. Драган Папазоглу је оставио трага у српској историографији и о њему се, иако више узгредно, писало као о познатом јунаку Првог српског устанка још дубоко у XIX веку.[72] Познати српски књижевник и историограф Сима Милутиновић био је међу првима који је у свом чувеном историјском спеву „Сербијанка“ (1826) изнео значај Драгана Папазоглуа у српско-турском ратовању на Тимоку и суседним крајевима Бугарске. Сима Милутиновић је пред крај Првог устанка боравио у Неготинској крајини, а 1817. неко време живео у Видину у Бугарској, имао је прилике да чује многе појединости о Драгану Папазоглуу, не само од Бугара и Срба, него вероватно и од самих Турака. Сима Милутиновић убраја Драгана Папазоглуа у ред највећих јунака Првог српског устанка, па му је посветио и једно посебно певање под насловом „Неопросност“. Исти Сима Милутиновић, на фронту Црне реке и Гургусовца, истицао је међу многобројним добровољцима из Влашке, Бугарске и Старе Србије:

„Од Поломја, из Студенобучја
Папазоглу чудна јуначина,
Једном исти са пешака триста,
И толико равно коњаника,
оде, дижес' из сред Црноречке
. . . . . .
Те кроз Витош планину софијску,
Пак у поље под исту се свале.“[73]

Драгана Папазоглуа су због његове неустрашивости и ратних заслуга поредили са Хајдук-Вељком. Од других имена ратника из Бугарске много се говорило о Дели-Топал-Ђорђу из Старе Загоре, који је прешао у Србију при првом преласку Руса 1807, где је био добровољац и учествовао у

[70] *Деловодни протокол*, 85, № 1070, од 14. 2. 1813.

[71] М. В у к и ћ е в и ћ, *нав. дело*, 439.

[72] *Прилози за историју Првог српског устанка*, необјављена грађа у редакцији Радослава Перовића, Београд 1954, 38, 39; Лазар А р с е н и ј е в и ћ Б а т а л а к а, *Историја српског устанка*, II; Милан Ђ. М и л и ћ е в и ћ, *Поменик*, 510–511; Константин Н е н а д о в и ћ, *Живот и дела великог Карађорђа*; „Петар Џода... убио највећег јунака овога доба Бугарина Папазоглуа из Студено Бучја“, 734–735.

[73] Сима М и л у т и н о в и ћ С а р а ј л и ј а, *Сербијанка*, приредио Душан Иванић, СКЗ, књ. 573, Београд 1993, 326-374. Опширније о Драгану Папазоглуу код: Борислава Л и л и ћ, *Из прошлости српско-бугарских односа*, изд. Институт за политичке студије, Београд 1999, 37–45.

бици на Малајници. После рањавања на Делиграду прешао је у Београд, где је живео са породицом и по свршетку Првог устанка за време владе кнеза Милоша.[74] Из Самокова у Бугарској у време устанка доселио се са братом Величком и отац Филипа Христића, Христифор-Риста Ђорђевић, који се истицао у борби са Турцима и добио чин бимбаше.[75] По свршетку Првог устанка прешао је у Аустрију, а после Другог устанка 1815. године, вратио се у Србију и ступио у службу код кнеза Милоша. Из Знепоља, после 1804. прешао је у Србију и чувени Хајдук Апостол, који је касније, за време српских офанзива 1806, 1807, 1809. године опет прелазио у родни крај, подижући Знепољце против Турака, а по слому устанка наставио да хајдукује у пределу између Софије, Трна, Радомира и Пирота.[76] Крајем Првог устанка, на сектору између Зајечара и Гургусовца помињао се Филип Загорски као командир „Белограчичких људи", а такође и као буљубаша и неки Драган Загорски.[77] Белограчичка, односно загорска миграција, по руским изворима из 1807. године, бројала је 4.000 пребеглица, међу којима је било 800 бораца под оружјем.[78] Они су били нижи војни руководиоци бораца избеглица из Загорја, којих је било више стотина. Храбри и одважни борци, онемогућавали су Турцима продор преко Старе Планине у долину Тимока. Доста емиграната у Србију било је и из Знепоља или, како се говорило, Трнчана,[79] затим из подунавских вароши, као и насеља дуж Цариградског друма, одакле је прешло много бећара добровољаца, сељака, хајдука, бивших крџалија, који су учествовали у српско-турском ратовању све до 1813. године; многи су изгинули на Делиграду, затим на Гургусовцу и Морави 1813. године или помрли у избеглиштву у Аустрији.

MIGRATIONS FROM THE NON-LIBERATED REGIONS OF TURKEY TO KARADJORDJE'S SERBIA IN 1804-1813

by

Borislava Lilic

Summary

Life of the emigrants from south-east Serbia from 1804 to 1813 was going on in the conditions of war with the Turks, in the poverty, insecurity and difficult circumstances in the new settlements and different material and economic conditions. Refugees in north Serbia had all the civil rights and were under special care of

[74] Сретен Л. Поповић, *нав. дело,* 175.
[75] Мита Петровић, *Финансије и установе*, 83–84.
[76] Светислав Петровић, *Поништавље и суседни крајеви*, 6.
[77] *Деловодни протокол*, 21.
[78] В. Богишичь, *нав. дело,* 155.
[79] Тодор Радивојевић, *Лепеница*, 240, 259.

Karadjordje who protected and helped them specially when it came to the allotment of land and decrease in tax obligations. The refugee wave was specially pronounced in 1807, 1808, 1809. The failure of the First Serbian Uprising in 1813 caused more than one hundred thousand souls to emigrate to Austria.

УДК 341.222(497.11:497.2) „1878/1879“

Момир Самарџић

СРПСКО-РУСКИ СПОР О ГРАНИЧНОЈ ЛИНИЈИ ИЗМЕЂУ ЦРНОРЕЧКОГ ОКРУГА И КУЛСКОГ СРЕЗА 1878–1879. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Поштујући одредбе Берлинског уговора српска војска и цивилна управа напустиле су територију кулског округа у августу 1878. године. Приликом повлачења гранична линија између црноречког округа и кулског среза померена је у корист српске државе. Поступак српске владе изазвао је незадовољство руско-бугарске управе у Бугарској и руске владе. Спор у вези са граничном линијом између Србије и Бугарске решавала је у два наврата, 1878. и 1879, српско-руска комисија.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, Русија, Бугарска, Берлински конгрес, разграничење, Источно питање

На Берлинском конгресу велике силе окончале су, у складу са властитим интересима, српско-бугарски погранични спор који је трајао од уласка српске војске у нови рат са Османским царством и од организовања српских цивилних и војних власти на ослобођеним територијама. Од шест округа образованих у мају 1878. на новоослобођеним просторима два – кулски и пиротски, обухватали су области које су биле најзначајнији предмет поменутог спора.[1] Текст Берлинског уговора одредио је трасу нове српско-бугарске границе која се код Смиљеве Чуке спајала са старом српско-турском границом и настављала њеним током до Дунава.[2] На тај начин цео кулски округ, као и цео трнски, цео брезнички и део височког среза из пиротског округа, припали су Кнежевини Бугарској. Граничну линију су представници великих сила на Конгресу повукли користећи непрецизне аустроугарске војне карте и питање тачне трасе којом ће пролазити

[1] В. Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. године, Етничке, демографске, социјално-економске и културне прилике*, Лесковац 1975, 36–37, 84–87.

[2] *Србија 1878, Документи*, приредили М. Војводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978, документ број 341, стране 558 и 570.

нова граница остало је отворено све до пролећа 1879. и обележавања граничне линије од стране *Међународне комисије за разграничење Србије*. У међувремену, српска управа задржала се на простору трнског и брезничког среза, који су одредбама Берлинског уговора припали Бугарској. Убрзо после Конгреса дошло је до споразума са руском војном командом у складу са у априлу 1878. договореним принципом задржавања територија које је током рата војска запосела. До одступања од поменутог принципа дошло је у мањој мери. Српска војна и цивилна управа напустиле су Сливницу и Драгоман, а српско-руска комисија, коју су чинили српски пуковник Здравковић и руски капетан Виљамов, за привремену граничну линију две управе одредила је линију између трнског и брезничког среза, са једне, и остатка некадашњег софијског санџака, са друге стране. На поменутом простору српска управа задржала се до маја 1879. године.[3]

На делу српско-бугарске границе који се подударао са старом линијом српско-турске границе проблеми произашли из непрецизности аустроугарских војних карата нису постојале, јер је текстом Уговора јасно одређено да од Смиљеве Чуке гранична линија иде „старом границом до Дунава, где се завршава код Раковице".[4] Текст Уговора био је јасан и српска влада није имала, као у случају споразума са руском командом у вези са трнским и брезничким срезом, основ за оправдавање даљег останка српске управе на простору кулског округа. Становништву новоселског среза кулског округа на телеграфски изражену жељу да остане у саставу Србије, упућену њему и представницима великих сила у Београду, министар иностраних дела Србије Јован Ристић одговорио је да према решењу Берлинског конгреса кулски округ припада Бугарској.[5] Руска страна, као и приликом поменутог разграничења управа на потезу Пирот-Софија, одиграла је одређену улогу и приликом повлачења српске управе из кулског округа. Руски дипломатски представник у Београду Александар Персијани саопштио је 21. августа српском министру унутрашњих дела Радивоју Милојковићу садржај телеграма руског амбасадора у Цариграду кнеза Лобанова

[3] М. С а м а р џ и ћ, „Мисија руског капетана Чичагова у Србији 1878. године", *Споменица Историјског архива „Срем"*, 2, Сремска Митровица 2003, 83-84. Поменуто разграничење било је резултат мисије руског капетана Чичагова, који је Србију посетио управо у време одржавања Берлинског конгреса.

[4] *Србија 1878*, док. бр. 341, стр. 558 и 570. За време рада међународне комисије у пролеће 1879. показало се да су и приликом одређивања тачке на којој нова гранична линија додирује стару српско-турску границу аустроугарске војне карте показале своју непрецизност. Додирна тачка није била Смиљева Чука, како је то у тексту Уговора забележено, него топоним 10 км јужно од ње, зван Иванова ливада. (*Commission internationale pour la délimitation de la Serbie*, *Protocoles 1879*, Belgrade 1879, Protocole № 16, 24; Андерсон Солзберију, Ниш, 2. јула 1879, № 17, Public Record Office, Foreign Office (=PRO-FO), 78/3062

[5] Представници новоселског среза кулског округа министру иностраних дела, Неготин, 5. августа 1878, Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела, Политичко одељење (=МИД-ПО), 1878, фасцикла (=Ф)-I, досије (=Д)-V, Б/5, поверљиви број 523; исти истом, Неготин, 7. августа 1878, исто, пов. бр. 526; Министарство иностраних дела начелнику неготинског округа, Београд, 8. августа 1878, исто, пов. бр. 528.

којим му јавља да српске власти противно Берлинском уговору продужавају управу у кулском округу и захтева да српска управа напусти ове просторе. Истовремено, Персијани је саопштио да жели да српска влада одреди дан када ће испунити овај захтев како би обавестио Лобанова.[6] Српска влада одговорила је без одлагања на руски захтев. Врховна команда наредила је 23. августа да српска војска напусти пределе око Куле и Белоградчика и повуче се иза старих граница о чему је Персијани одмах обавештен.[7] Упоредо са војним властима територију кулског округа напустиле су и цивилне власти. На вест да ће војне јединице напустити територију кулског округа 26. августа министар унутрашњих дела наредио је окружном начелству да и цивилна управа истовремено напусти округ.[8] Српска војна и цивилна власт напустиле су територију кулског округа 26. августа 1878. године.[9] Руско-бугарске цивилне и војне власти убрзо су ушле у Кулу и некадашње окружно средиште српске цивилне управе постало је средиште једног од срезова видинског округа.

Од одлучујућег значаја за настанак српско-руског спора на овом делу границе била је једнострана одлука српске владе да граничну линију поме-

---

[6] Министарство унутрашњих дела Врховној команди у Нишу, Београд, 22. августа 1878, П№ 5690, АС, Министарство унутрашњих дела, Полиција (=МУД-П), 1878, фасцикла (Ф)-IX, ред (р) 160/1878. Интересантан је податак да је примивши захтев руског конзула министар унутрашњих дела упутио питање начелнику црноречког округа постоје ли српске власти у кулском округу (Министар унутрашњих дела Начелству црноречког округа, Београд, 21. августа 1878, П№ 5635, исто; начелник црноречког округа министру унутрашњих дела, Зајечар 21. августа 1878, П№ 5689, исто)

[7] Начелник штаба Врховне команде К. С. Протић министру унутрашњих дела, Ниш, 22. августа 1878, П№ 5702, исто; Министарство унутрашњих дела Врховној команди, Београд, 22. августа 1878, П№ 5690, исто (белешка на полеђини документа).

[8] Начелник црноречког округа министру унутрашњих дела, Зајечар, 23. августа 1878, П№ 5717, исто; Министарство унутрашњих дела Начелству кулског округа, Београд, 24. августа 1878, П№ 5702, исто.

[9] Казначеј бившег округа кулског Министарству унутрашњих дела, Зајечар 26. августа 1878, АС, МУД-П, 1878, деловодни протокол, № 5819. У најзначајнијим делима која се баве проблемом организовања српске цивилне и војне управе на просторима које је српска војска запосела за време Другог српско-турског рата 1877–1878. постоји различито тумачење о времену напуштања кулског округа. Видосава Николић-Стојанчевић у монографији *Лесковац и ослобођени пределu Србије 1877–1878. годинe, Етничке, демографске, социјално-економске и културне прилике* (Лесковац 1975) наводи да је српска управа у кулском округу завршила у августу 1878. године. Са друге стране, Владимир Стојанчевић у монографији *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса* (Београд 1986), као и у чланку посвећеном посебно српској управи у кулском округу („Улога Србије у ослобођењу крајева западне Бугарске од турске власти и српска управа у тзв. кулском срезу 1877–1879.", *Историјски часопис, XXIV*, Београд 1977, 223–234) као време напуштања кулског округа помиње мај 1879. године. Ново проучавање историјских извора које су поменути аутори користили, као и додатна истраживања, оправдала су тврдње које је изнела Видосава Николић-Стојанчевић. Владимира Стојанчевића је на погрешан закључак навела чињеница да је у другој половини 1878. и првој половини 1879. заиста постојао погранични спор између српске и руско-бугарске управе, али само на крајем делу некадашње српско-турске, а тада српско-бугарске границе, између црноречког округа и кулског среза. Поменути спор решавала је српско-руска, а не међународна комисија.

ри на појас земље који се налазио у близини српског села Велики Извор. Министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић је, уз кнежево одобрење, већ почетком августа, три недеље пре интервенције руског конзула, издао наређење црноречком и кулском окружном начелнику о померању граничне линије. Иза оваквог поступка била је намера да некадашњи атари неколико пограничних села буду укључени у границе српске државе. Према наводима министра иностраних дела, реч је била о атарима сêла Велики Извор, Вражогрнци и Трнавац, а исправку границе требало је извршити на потезу од Остричевице до Чокоњара водећи рачуна да ни једно село са бугарске стране границе не буде обухваћено исправљеном граничном линијом. Нова гранична линија требало је да буде одређена и погранични плот подигнут до тренутка када српска војна и цивилна управа напусте кулски округ.[10]

Приликом рада српско-руске комисије у мају–јуну 1879. у својим захтевима за исправку српско-бугарске границе српска влада позивала се на неподударност трасе граничне линије и докумената на основу којих је граница означена – Коцебуове карте из 1831. и Хатишерифа из 1833. године. Међутим, у августу 1878, када је донела одлуку о померању граничне линије, српска влада није размишљала о томе колико је нова гранична линија у складу са документима, нити су тим поводом упоређивали трасу граничне линије уцртану на Коцебуовој карти и текст Хатишерифа из 1833. године. У историјским изворима који сведоче о померању граничне линије нема помена докумената, него се она оправдава жељом да се Србији поврате „оне земље које су јој Турци негда неправедно отели".[11] О томе да поменута документа нису консултована сведоче и извештаји обојице српских комесара који су приликом рада комисије на граници обавестили владу да се права гранична линија налази између старе линије и оне повучене у августу 1878. године.[12]

Тачно је, међутим, да је узрок померања границе настао у исто време и истим поводом када су настали и документи који сведоче о српско-турском разграничењу тридесетих година XIX века. Приликом обележавања граничне линије крајем 1833. и почетком 1834. на турској страни границе нашли су се атари села Вражогрнци, Вратарница, Трнавац, Грљан, која су остала са српске стране границе.[13] Настанак засеока Мали Извор, у близи-

[10] Министар иностраних дела начелнику штаба Врховне команде, Београд, 1. августа 1878, Архив Историјског института (=АИИ), Фонд Јована Ристића (=ФЈР), инвентарски број 25/21, сигнатура XXV/2.

[11] Начелник штаба Врховне команде министру унутрашњих дела, Ниш, 27. августа 1878, АС, Поклони и откупи (=ПО), кутија (=к) 71, бр. 34.

[12] Пуковник С. Здравковић председнику српске владе Ј. Ристићу, Београд, 10. фебруара 1879, АС, Посланство у Цариграду (=ПЦГ), Ф-I, р. 8/1879; *III Реферат Министарском Савету о граници Кулској, у седници од 26 Маја 1879* – у: В. С т о ј а н ч е в и ћ, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, док. бр. 85, стр. 221.

[13] М. П е т р о в и ћ, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842, I*, Београд 1897, 293–294; В. С т о ј а н ч е в и ћ, *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*, Београд, 1957, 68–72; Р. Љ у ш и ћ, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986, 40–41; Министар ино-

ни Великог Извора, али са друге стране границе, био је повезан са овом чињеницом, јер сељани нису желели да оставе властито земљиште, него су се преселили и добровољно остали под турском влашћу.[14] Сељаци поменутих села нису могли да обрађују земљиште које је остало са друге стране границе него су турске спахије ово земљиште препустили сељацима пограничних села са друге стране границе, а чини се да су нека села била увећана управо као последица потребе да се обезбеди радна снага за обраду поменутог земљишта.[15] Оштећени сељаци нису се помирили са том чињеницом и сукоби на граници забележени су већ тридесетих година.[16] После Другог српско-турског рата сељани Вражогрнаца и Трнавца захтевали су од српске владе да им буде враћена одузета земља која се сада налазила дубоко унутар територије коју је држала српска војска.[17] Могуће је да су сличне захтеве упутили и сељани суседних села, Великог Извора, Вратарнице и Грљана. У овим захтевима, а не у поређењу тока граничне линије са Коцебуовом картом и Хатишерифом из 1833, налазио се узрок одлуке владе да у августу 1878. граничну линију помери у корист српских села. Тек протест оштећених села са бугарске стране границе, која су претходних деценија обрађивала спорну земљу, и отварање сукоба са руско-бугарском управом наметнуло је потребу објашњавања учињеног. Интересантно је, међутим, да ни приликом састанка прве комисије „старих докумената није ни једна страна имала при руци" него је српски комесар свог руског колегу у оправданост поступка настојао да увери сведочењем српских сељака која руски комесар није хтео да прихвати.[18] Чини се да је тек после неуспеха прве комисије да реши спор започела потрага за „старим документима".[19]

Интересантно је, такође, питање колики простор је спорно земљиште обухватало. На основу сачуваних писаних извора и проучавања савремених карата (скица земљишта коју је српски комесар потпуковник Димитрије Ђурић сачинио није сачувана) чини се да се померена гранична линија протезала и до тридесет километара, али да није значајније улазила у ду-

страних дела начелнику штаба Врховне команде, Београд 1. августа 1878, АИИ, ФЈР, сигн. XXV/2, инв. бр. 25/21.

[14] Пуковник С. Здравковић председнику српске владе Ј. Ристићу, Београд, 10. фебруара 1879, АС, ПЦГ, Ф-I, р. 8/1879.

[15] Исто.

[16] В. С т о ј а н ч е в и ћ, „Административно и војно-полициско уређење српско-турске границе за време прве владе кнеза Милоша", *Историски гласник*, 3–4, Београд, 1951, 40–41; исти, *Кнез Милош и Источна Србија 1833-1838*, 157–158.

[17] Суд вражогрначке општине министру унутрашњих дела, Вражогрнац 3. марта 1878, АС, МУД-П, 1878, Ф-II, р. 165/78; Суд трнавачке општине Начелству црноречког округа, Трнавац 28. фебруара 1878, исто, Ф-III, № 34/878.

[18] Ј. Ристић начелнику Министарства иностраних дела Јефти Авакумовићу, Ниш, 6. јануара 1879, АИИ, ФЈР, инв. бр. 32/1499, сигн. XXXII/31.

[19] Исто. Почетком јануара 1879, после Здравковићевог реферисања о узроцима неуспеха рада прве комисије, председник српске владе Јован Ристић писао је начелнику Министарства иностраних дела Јефти Аврамовићу да ће када се врати у Београд потражити „има ли старих докумената која објашњавају спор".

бину територије нове бугарске државе. Извори упућују на закључак да је, упркос министровој наредби да померањем граничне линије не буду обухваћена погранична села, заселак Мали Извор новом границом остао на српској страни. На овакав закључак упућује Ристићево саопштење Персијанију у којем објашњава да је реч о њивама неколико пограничних села и засеоку Мали Извор,[20] као и његово питање српском комесару у другој комисији са које стране тада уназад померене граничне линије се налази Мали Извор.[21] Граничном линијом била је, такође, обухваћена територија трнавачког „Кључа", односно земљишта које се налазило унутар окуке Тимока која га је обухватала са три стране и на чијој крајњој тачки се налазило село Трнавац. Са друге стране реке, у окуци Тимока, налазило се земљиште које су сељани обрађивали до тридесетих година XIX века. Према сведочанству дипломатског агента Србије у Бугарској пуковника Саве Грујића, који је обишао „Кључ" у августу 1880, окука Тимока обухватала је простор дужине петсто до шесто метара и ширине два километра.[22] С обзиром да се према наредби о померању граничне линије нова граница са Тимоком спајала код Чокоњара[23] извесно је да је целокупна територија „Кључа", а вероватно и више од тога, била обухваћена новом граничном линијом. Тиме су само у основи одређени оквири територије коју је спорно земљиште обухватало.

У вези са проблемом померања граничне линије није без значаја поменути да су, поред поменутих села, у августу 1878. исправљање граничне линије и враћање тридесетих година одузете земље затражили и становници села Ново Корито, јужно од поменутих села.[24] Своју молбу сељани Новог Корита поднели су крајем августа 1878, када се српска управа повукла и померање граничне линије било довршено. Могуће је да би раније учињен захтев довео до померања граничне линије и на овом, од остале спорне територије одвојеном делу, али у тренутку када је исправљање граничне линије већ било довршено и када је већ почео да се назире сукоб са руско-бугарском управом српска влада није желела да покреће и ово питање.[25]

---

[20] *Реферат о граници према Кулском округу, Седница Министарска од 16 Маја 1879* (погрешно записано 1878) – у: В. С т о ј а н ч е в и ћ, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, док. бр. 80, стр. 217.

[21] *VII Реферат Министарском Савету о граници Кулској у седници од 6 Јуна 1879*, исто, инв. бр. 23/102, сигн. XXIII/3.

[22] М. С а м а р џ и ћ, „Гранични проблеми на српско-бугарској граници у првим годинама после разграничења 1879. године", *Пешчаник, I*, Ниш 2003, 136–137.

[23] Министар иностраних дела начелнику штаба Врховне команде, Београд, 1. августа 1878, АИИ, ФЈР, сигн. XXV/2, инв. бр. 25/21.

[24] Начелство књажевачког округа министру унутрашњих дела, Књажевац, 30. августа 1878, АС, МУД-П, 1878, Ф-IX, р. 226/78.

[25] *VII Реферат Министарском Савету о граници Кулској у седници од 6 Јуна 1879*, исто, инв. бр. 23/102, сигн. XXIII/3.

* * *

О исправци пограничне линије на граници црноречког округа и кулског среза размишљали су у Београду неколико месеци пре но што је наређење о томе упућено окружним начелницима. Представник српске владе на Берлинском конгресу, министар иностраних дела Јован Ристић, покренуо је поменуто питање у разговору са руским представницима за време одржавања Берлинског конгреса. „Руси су ми одговорили, да исправка 'код В. Извора' није немогућа, но да је то наше унутрашње (српско-бугарско) питање, које ми, 'по одобрењу царевом' можемо и сами међу собом расправити", јавио је тада Ристић.[26] Одлуку о напуштању кулског округа српска влада донела је неколико недеља пре но што је руски амбасадор у Цариграду покренуо ово питање.[27] Припремајући се за напуштање округа српске пограничне власти започеле су првих дана августа извршење наредбе о повлачењу линије и подизању пограничног плота. Убрзо је, међутим, постало извесно да ће ово питање постати предмет сукоба. Начелник штаба Врховне команде генерал Коста С. Протић јавио је Ристићу да су сељани села којима су одузете земље новим ограничењем отишли у Видин да се жале руској управи и да се очекује долазак руске војске у Кулу због тога.[28] Одговарајући на ову дојаву Ристић је захтевао да се нова граница чува као и стара, а да се на све рекламације одговара да се новом граничном линијом морала повратити земља коју су Турци раније одузели, што ће бити доказано пред међународном комисијом.[29] Једнострано исправљање граничне линије од српске стране изазвало је протест руско-бугарске стране и било основ спора који је трајао све до одласка руске управе из Бугарске.

До првих сукоба на граници дошло је убрзо после повлачења српске управе. Сељаци из села са бугарске стране границе, који су за време турске владавине обрађивали спорно земљиште, били су незадовољни поступком српских власти и сматрали да земљиште припада њима. Рушење „пограничног плота", односно дрвене ограде која је обележавала границу, започело је на појединим деловима слабо чуване границе већ почетком септембра.[30] У сукоб су се убрзо умешале и руске власти. Према извештају

[26] *Србија 1878*, док. бр. 337, стр. 551

[27] Министар иностраних дела начелнику штаба Врховне команде, Београд, 1. августа 1878, АИИ, ФЈР, сигн. XXV/2, инв. бр. 25/21.

[28] Начелник штаба Врховне команде министру иностраних дела, Ниш, 10. августа 1878 – у: В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, док. бр. 66, стр. 205.

[29] Министар иностраних дела начелнику штаба Врховне команде, Београд, 11. августа 1878 – у: В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, док. бр. 67, стр. 205–206.

[30] Начелство црноречког округа министру унутрашњих дела, Зајечар, 13. септембра 1878, П № 6612, АС, МУД-П, 1878, Ф-XVIII, р. 21/1878. На граници црноречког округа и кулског среза налазило се пет караула, са по два стражара и једним буљубашом. Поменути број караула и стражара био је недовољан да спречи уништавање пограничног плота.

црноречког окружног начелника, 8. октобра бугарски војници, предвођени руским официрима, прешли су код Вршке Чуке српску границу и на српској караули Смрдан разоружали српске стражаре, а следећи дан поново упали (четрдесет војника са два руска официра) и разоружали стражаре, запалили караулу, уништили „пограничи плот", а оружје разоружаних стражара однели.[31] Начелник кулског среза, руски поручник Такмачев, који је лично предводио војнике код Вршке Чуке, писмом је запретио начелнику црноречког среза да ће заповедити да се пуца на српске стражаре.[32] Црноречки начелник лично је обишао спорни део границе и обавестио Министарство иностраних дела да бугарски војници на спорном земљишту граде „касарну" и да нападају на српске војнике који носе храну за војску.[33] Министарство иностраних дела поново се обратило видинском губернатору који је издао налог да се граница више не прелази, а резултат је било повлачење бугарских војника са спорног земљишта и повратак српске страже. Истовремено, видински губернатор захтевао је да српска војска напусти земљиште које припада видинском округу.[34]

Сукоб на српско-бугарској граници није остао непознат представницима великих сила. И Персијани и Ристић су у разговору са британским агентом Гулдом изразили жељу да међународна комисија обележи овај део границе пре но што прекине са радом за 1878. да би се спречиле озбиљније последице.[35] Гулд је сматрао да ово питање треба препустити заинтересованим странама да саме реше, а британски комесар у *Међународној комисији за разграничење Србије* Вилсон био је мишљења да међународна комисија уопште није задужена за обележавање дела српско-бугарске границе који се поклапао са старом српско-турском границом, односно део од Смиљеве Чуке до Дунава.[36] За брзо решавање спора била је пре свега заинтересована руска влада. Њена жеља за успостављањем што бољих односа између Србије и Бугарске изражена је у инструкцији првом руском дипломатском агенту у Бугарској Александру Давидову, у којој је наглашено да је успостављање пријатељских односа између Србије и Бугарске један од основних задатака руске дипломатије.[37] Средином новембра руски

[31] Начелство црноречког округа Министарству иностраних дела, Зајечар, 8. октобра 1878, АС, Министарство иностраних дела, Административно-правно одељење (=МИД-А), 1878, деловодни протокол, № 4088.

[32] Исти истом, Зајечар, 9. октобра 1878, исто, № 4089

[33] Исто, № 4090.

[34] Начелство црноречког округа Министарству иностраних дела, Зајечар, 11. октобра 1878, АС, МИД-А, 1878, деловодни протокол, № 4093, министар резидент Русије Министарству иностраних дела Србије, Београд 12. октобра 1878, исто, № 4095; начелник штаба Врховне команде Министарству иностраних дела, (?) 13. октобра 1878, исто, № 4096; видински губернатор Министарству иностраних дела Србије, Видин, 12. октобра 1878, исто, № 4097.

[35] Гулд Солзберију, 10. новембра 1878, FO 78/2837; исти истом, 13. новембра 1878, № 220, FO 105/3.

[36] Исти истом, 12. новембра 1878, FO 78/2837

[37] Инструкција Министарства иностраних дела руском дипломатском агенту и генералном конзулу у Бугарској А. П. Давидову, Ливадија, 7. септембра 1878, *Освобождение Бол-*

капетан Плеве појавио се у Врховној команди у Нишу са пуномоћјем да са српском страном расправи спорна питања. Генерал Коста С. Протић одговорио му је да је реч о предмету политичке природе који је могуће расправити само између званичних, руских и српских, власти, те да се он не може упуштати са њим у расправу у вези са поменутим питањем.[38] Недуго затим руско посланство у Београду обавестило је Министарство иностраних дела Србије о предлогу кнеза Лобанова и кнеза Дондукова-Корсакова, руског царског комесара у Бугарској, да српска влада одреди једног официра који ће у сарадњи са руским колегом приступити коначном одређењу границе према кулском срезу. Српска влада одмах је одредила пуковника Стевана Здравковића.[39]

Спорни део границе комесари су обишли у децембру.[40] Руски комесар имао је налог да инсистира на успостављању онакве границе каква је била пре српско-турских ратова 1876–1878. године. „До сагласности није се дошло због тога," записао је почетком јануара 1879. председник српске владе Јован Ристић, „што Капетан Плеве није хтео примити сведочанства становника о нашој правној граници од 1833 год, а старих докумената није ни једна страна имала при руци."[41] Српски комесар био је спреман на попуштање, али је руски комесар инсистирао на успостављању старе граничне линије. Једино питање о којем је постигнут споразум било је да ће српске власти предузети све мере неопходне за спречавање сечења шуме која се налазила на спорној територији. О граничној линији договор није постигнут.[42] Вративши се у Београд, пуковник Здравковић је Јовану Ристићу поднео извештај у којем је изнео мишљење да је најбољи начин за решавање питања подела спорног земљишта између српских и бугарских сељака.[43]

ґарии от турецкоґо иґа. Документы в трех томах. Том третьий. Борьба России и болґарскоґо народа за создание Болґарскоґо ґосударства 1878–1879, Москва 1967, док. бр. 131, стр. 221–222. „На крају", писало је у поменутој инструкцији, „ви ћете настојати да својим утицајем на кнежевску владу приклоните ову установљењу пријатељских односа са суседним Бугарској српским кнежевством. При незадовољавајућим и непријатељским односима, који су се у последње време појавили између српске и бугарске нације, веома лако може се догодити, да погранична питања могу дати повод снажењу *лоших односа* међу тим славенским народима. Није у интересу наше политике подржавати такве односе међу нашим једноплеменицима, и због тога један од главних задатака ваше делатности биће да водите бригу о установљењу пријатељских односа између Бугара и Срба."

[38] Начелник штаба Врховне команде председнику владе, Ниш, 20. новембра 1878 – у: В. Стојанчевић, *Србија и Буґарска од Санстефанскоґ мира до Берлинскоґ конґреса*, док. бр. 70, стр. 207–208.

[39] Руско посланство Министарству иностраних дела Србије, Београд 23. новембра 1878, АС, МИД-А, 1878, деловодни протокол, № 4775, министар војни Министарству иностраних дела, б. м, б. д, исто, № 4778; Министарство иностраних дела Министарству унутрашњих дела, Београд 28. новембра 1878, АС, МУД-П, 1878, деловодни протокол, № 9107.

[40] Пуковник С. Здравковић Министарству иностраних дела, (?) 25. децембра 1878, исто, № 5278–5280.

[41] Председник владе начелнику Министарства иностраних дела Јевти Аврамовићу, Ниш, 6. јануара 1879, АИИ, ФЈР, XXXII/31, инв. бр. 32/1499.

[42] Исто.

[43] С. Здравковић Ј. Ристићу, Београд, 10. фебруара 1879, АС, ПЦГ, Ф-II, р. 8/1879.

Руском дипломатском агенту председник српске владе је изјавио да је влада у сваком тренутку спремна да на овај начин реши спор, али његов предлог руска страна није била спремна да прихвати.[44]

* * *

Почетком пролећа 1879. спорно питање било је и даље отворено. За српску владу највећи проблем је представљала чињеница да ју је ово питање увукло у нови сукоб са руском управом у Бугарској, али и са руском владом. Према наводима британског дипломатског агента у Београду Гулда, приликом посете пуковника Ђорђа Катарџије, ујака кнеза Милана, Петрограду почетком 1879. цар Александар II лично је говорио Катарџији о овом питању, жалећи се на понашање српских власти. Руски цар, према обавештењу које је Гулд добио из поверљивих српских извора, поручио је кнезу да ће удовољавање његовој жељи сматрати посебним доказом кнежевог поштовања.[45] Сам српски кнез је на поменути спор гледао као на „бедну свађу међу сељацима".[46] Повлачећи нову граничну линију између црноречког и кулског округа српска влада вероватно није очекивала да ће њен поступак изазвати толико противљење на руској страни. Могуће је да није ни знала у коликој мери заправо нова гранична линија одступа од свих уговорима предвиђених линија, о чему је већ било речи. Поред постојећег незадовољства насталог током сукобљавања интереса у завршној фази Велике источне кризе и услед задржавања српске управе у трнском и брезничком срезу после Берлинског конгреса, нови сукоб представљао је за српску владу додатни проблем у тренутку када се приближавао мај 1879. и наставак рада међународне комисије за обележавање нових граница Србије. Подршка руског комесара у међународној комисији била је за српску владу од великог значаја, јер је, због непрецизности аустроугарских војних карата, било могуће очекивати добитке или губитке на појединим деловима граничне линије, зависно од подршке или противљења комесара великих сила.

Почетком пролећа још увек није било извесно да ли ће међународна комисија обележавати и границу од Смиљеве Чуке до Дунава на којој се спорна територија налазила. Кнез Милан и његов први министар били су мишљења да спор на граници црноречког округа и кулског среза треба да решава не међународна него српско-руска комисија, као и у децембру претходне године. Кнез је чак предлагао да српска влада учини први корак не чекајући на руски позив јер је сматрао да српска страна нема интереса да одуговлачи са решењем овог питања. „Ако смо нешто заузели", писао је кнез Јовану Ристићу, „па га морамо повратити – што ће вероватно и бити – боље да то буде услед споразумлења између нас и Бугара, од-

[44] Ј. Ристић посланику Србије у Цариграду Ф. Христићу, Београд, 14. априла 1879, исто.
[45] Гулд Солзберију, Београд, 20. јуна 1879, PRO-FO 105/7.
[46] Исто.

носно Руса, него да то буде по решењу међународне комисије, пред којом би изишли као грабљиви. Поред тога могуће је да ће се пре моћи наћи један компромис са Руским комисаром и да ће нам остати нешта од заузетог земљишта, него са комесарима свијух сила, које ће просто испратити стање ствари ante bellum, *и изнаћи га* (подвукао кнез – М. С), па у таквом случају нећемо ништа добити." Према кнежевом мишљењу, на брзо решење питања упућивала је и околност да је боље да се српски сељаци не навикну да спорно земљиште схвате као своје власништво које могу почети обрађивати или подизати зграде јер би се из тога касније могло појавити питање накнаде штете које је пожељно избегавати. У питању Трна и Брезника кнез је сматрао да, иако нема интереса да држи територију која јој неће припасти по коначном обележавању границе, Србија не треба да попушта руским захтевима за повлачење српске управе и да на овом делу српско-бугарске границе треба сачекати долазак међународне комисије. Пристанак на српско-руску комисију за обележавање овог дела границе пре доласка међународне комисије донео би Србији нове неспоразуме и погоршање односа са Русијом јер „задахнути оним духом бугаризма, којим се у свакој прилици Руси одликују, њихови комисари би тражили од нас попуштања противна и Берлинском уговору на која ми разуме се не би могли пристати. Руси би се препирали с' нама, Бугари би се само још више озлоједили, а резултат тог раздора би опет био тај да би морали апелирати на међународну комисију да спор расправи: док, очекујући овако долазак међународне комисије, ми остајемо коректни а за резултат коначни не могу нас кривити ни Бугари ни Руси". По кнежевом мишљењу, могући нови руски захтев било је лако одбити позивајући се на споразум са руском страном о задржавању војне и цивилне управе на територијама које су ослобођене у рату, као и на привремено уређење границе после Берлинског конгреса.[47] Председник владе Јован Ристић се током следећих месеци, све до коначног уређења граничног питања, придржавао наведених инструкција кнеза Милана.

На другој страни били су, такође, заинтересовани за што скорије решавање спора, о чему довољно сведоче цареве речи пуковнику Катарцији. Код Персијанија и осталих руских званичника одуговлачење проблема изазивало је велико незадовољство. Британском дипломатском агенту у Београду његов руски колега жалио се већ почетком године да Срби немилице секу шуму која се налази на спорном земљишту. Персијани је тада изјавио да ће покренути ово питање чим се Ристић врати из Ниша са заседања Народне скупштине. Уколико споразум не буде постигнут намеравао је, у сарадњи са руским амбасадором у Цариграду, да предложи својој влади да питање буде решено међу великим силама посредством њихових комесара у међународној комисији.[48] До састанка комисије ипак ни-

[47] Кнез Милан Ј. Ристићу, Ниш, 18. марта 1879, АИИ, ФЈР, инв. бр. 27/682, сигн. XXVII/3

[48] Гулд Солзбериј, 3. фебруара 1879, № 39, FO 105/6

је дошло, а у међувремену настављене су жалбе руских представника, најчешће кнеза Донукова-Корсакова руском посланику у Цариграду кнезу Лобанову, а затим Лобанова српској влади посредством српског посланика у Цариграду Филипа Христића или руског посланика у Београду Персијанија. Приближавање пролећа и отпочињања обраде земљишта поново је наметнуло питање власништва над спорним земљиштем.[49] Руски амбасадор у Цариграду Лобанов покренуо је крајем марта питање решавања спора. „Молио ме је да вам пишем", јављао је из Цариграда Христић, „како би крајње време било да се оканемо потраживања која су по све неумесна, и да останемо при старим границама."[50] Српски министар председник спремно је одговорио у складу са упутствима која је добио од кнеза Милана. Одмах је предложио да спор буде решен састанком српско-руске комисије.[51] О Ристићевом предлогу Лобанов је обавестио руског министра иностраних дела Гирса, али је одговор који је стигао из Петрограда био негативан. Руски министар сматрао је да је немогуће решавати спор путем српско-руске комисије у тренутку када управа у Бугарској у потпуности прелази у бугарске руке, а руска војска напушта територију кнежевине. Предложио је, у циљу коначног решења овог питања, или састанак српско-бугарске комисије или обраћање међународној комисији с молбом да обележи и тај део границе.[52]

Међутим, спор није решен радом српско-бугарске комисије или међународне комисије, него онако како су из Београда од почетка предлагали – српско-руском комисијом. Без обзира на првобитне предлоге, руски званичници су схватили да српско-руска комисија представља најбољи начин решавања спора. чланови међународне комисије сматрали су да обележавање дела границе који се подударао са старом трасом српско-турске границе не улази у делокруг њихове делатности. Са друге стране, узевши у обзир развој српско-бугарских односа 1878–1879. у вези са разграничењем две државе, српско-бугарска комисија била је најгоре могуће решење јер би, без сумње, продубила сукоб и на крају би, вероватно, велике силе биле принуђене да решавају проблем. У ноти коју је Персијани 16. маја предао Ристићу истакнуто је да руски цар жели да питање кулске границе буде решено пре него што руска војска напусти Бугарску како не би остао

[49] Лобанов Персијанију, Пера, 2. марта 1879, АИИ, ФЈР, инв. бр. 32/78, сигн. XXXII/1; Персијани Лобанову, Београд, 5. (марта) 1879, исто, инв. бр. 23/123, сигн. XXIII/3.

[50] Ф. Христић Ј. Ристићу, Пера, 30. марта 1879, АС, МИД-ПО, 1879, Ф-III, Д-III, П/5-VII, пов. бр. 139.

[51] Ј. Ристић Ф. Христићу, Београд, 10. априла 1879, АИИ, ФЈР, инв. бр. 25/43, сигн. XXV/2; исти истом, Београд, 13/25. априла 1879, АС, МИД-ПО, 1879, Ф-III, Д-IV, П/5-VII, пов. бр. 169; исти истом, Београд, 14. априла 1879, исто, пов. бр. 175; Ф. Христић Лобанову, Пера, 20. априла 1879, АИИ, Исписи, инв. бр. 66/547, сигн. И XXXIV$_7$.

[52] Лобанов Христићу, Цариград, 2. маја 1879, АС, ПЦГ, Ф-I, р. 94/1879; Ф. Христић Ј. Ристићу, Пера, 20. априла 1879, АС, МИД-ПО, 1879, Ф-III, Д-IV, П/5-VII, пов. бр. 189. Интересантно је да о предлогу Лобанова о обраћању међународној комисији пише Христић, док се у ноти коју је Лобанов предао Христићу и која одражава мишљење руског министра иностраних дела Гирса, помиње решавање спора састанком српско-бугарске комисије.

никакав повод неспоразуму између Србије и Бугарске.[53] Споразум о сазиву комисије постигнут је пре Персијанијеве ноте. Руски капетан Плеве кренуо је из Софије већ 9. маја,[54] а одлуку о наименовању потпуковника Димитрија Ђурића за члана комисије,[55] „као лица угодног Русима"[56] српска влада донела је 14. маја.[57]

Целокупан рад српско-руске комисије одвијао се у потпуности независно од рада међународне комисије. Међународна комисија започела је обележавање српско-бугарске границе 12. маја и означила је линију нове српско-бугарске границе само до тачке на којој се она спајала са старом српско-турском границом, 10 km јужно од Смиљеве Чуке, на тачки Иванова ливада. У вези са граничном линијом од Иванове ливаде до Дунава међународна комисија заузела је став да обележавање тог дела границе не улази у делокруг њеног рада. Завршивши обележавање новог дела српско-бугарске границе 8. јуна 1879, комисија је отишла за Ниш и ускоро наставила са обележавањем српско-турске границе.[58] Српско-руска комисија започела је рад на граници црноречког округа и кулског среза управо у време када је међународна комисија обележавала нову линију српско-бугарске границе. У Зајечар, окружно средиште и тачку која се налазила у близини спорног земљишта, Ђурић и Плеве стигли су 20 маја.[59] Руски и српски комесар су се овог пута припремили боље него што је то био случај у децембру претходне године. Већ почетком априла 1879. представник Србије у Цариграду Милосав Протић јавио је да се у Петрограду припремају за решавање овог проблема и траже из архиве Коцебуов извештај и карту из 1831. године.[60] У ноти од 16. маја дипломатски представник Русије је позвао српску владу да одреди комесара који ће у сарадњи са руским комесаром одредити коначну границу „на основу Уговора Берлинског, хатишерифа од 1833 год. и званичне карте од 1831 год".[61] Руска влада је на прво

[53] *Реферат о граници према Кулском округу, Седница Министарска од 16 Маја 1879* – у: В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, док. бр. 80, стр. 216.

[54] Генерални конзул Велике Британије у Бугарској Палгрејв Солзберију, Софија, 23. маја 1879, PRO-FO 260/12.

[55] Пуковник Стеван Здравковић, члан српско-руске комисије из децембра 1878, у том тренутку био је српски комесар у *Међународној комисији за разграничење Србије*.

[56] Ј. Ристић кнезу Милану, Београд, 31. маја 1879, АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, сигн. 14556/494.

[57] Министарство иностраних дела кнезу Милану, (Београд), 14. маја 1879, АС, МИД-А, 1879, деловодни протокол, № 2951.

[58] М. Самарџић, „Извештај српског комесара у *Међународној комисији за разграничење Србије* о обележавању српско-бугарске границе 1879. године", *Споменица Историјског архива „Срем", 2*, Сремска Митровица 2003, 141.

[59] Д. Ђурић Министарству иностраних дела, Зајечар, 20. маја 1879, АС, МИД-А, 1879, деловодни протокол, № 3102

[60] Посланик Србије у Петрограду М. Протић Ј. Ристићу, Петроград, 5. априла 1879, АС, МИД-ПО, 1879, Ф-III, Д-II, пов. бр. 713.

[61] Реферат Јована Ристића Министарском савету Србије, седница министарства од 16. маја 1879 – у: В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, док. бр. 80, стр. 216.

место стављала Берлински уговор и полазила је од става да одредба Уговора да на овом делу гранична линија иде „старом границом до Дунава" значи да је нова гранична линија иста она која је постојала пре српско-турских ратова. Руски комесар Плеве је за време рада комисије доследно инсистирао на томе да проблем буде решен успостављањем старе граничне линије.[62] У упутству које је издао Ђурићу, Ристић је за основу рада истакао Коцебуову карту из 1831. и Хатишериф из 1833. године.[63] Спровођењу одредбе Берлинског уговора није се противио, али је сматрао да је претходно неопходно утврдити која је то стара граница која треба да раздваја Србију и Бугарску.[64] У Београду су били свесни да неће моћи задржати територију коју су запосели, а вероватно ни половину, као што је пет месеци раније предлагао Здравковић. Основни захтев који је Ристић поставио Ђурићу био је да приликом разграничења према слову поменутих докумената ни у ком случају не сме пристати да ревидирана гранична линија одузме ишта од територија које су припале српској држави приликом српско-турског разграничења 1834. године.[65]

Неспоразум између двојице комесара настао је већ у Зајечару око начина решавања питања. Према Ђурићевим наводима, Плеве је захтевао да за основ рада одмах буду признати сви документи према којима би била успостављена стара гранична линија, док је он предлагао да најпре буде испитано стање ствари на терену, па да се онда приступи тачном одређењу границе. Напослетку је Плеве пристао на Ђурићев предлог и комесари су 23–25. маја осматрали земљиште.[66] Чувши за долазак комисије, становници села са бугарске стране границе уништили су гранични плот и протерали стражу са српске карауле на новом земљишту.[67] Становништву села са српске стране границе, које је изашло пред комесаре, руски комесар је изјавио да руска влада жели да буде успостављена онаква граница каква је била пре рата. Јављајући ово министру иностраних дела представници села захтевали су од њега „да се васпостави граница коју је Хатишериф од 1833. означио а неправдом турском неизвршено но које је Берлински уговор уједмчио" истовремено изражавајући наду да им руска влада и цар „у

---

[62] Д. Ђурић – министарству иностраних дела, Београд, 28. јула 1879, АС, МИД-А, 1879, деловодни протокол, № 4987.

[63] *Реферат о граници према Кулском округу, Седница Министарска од 16 Маја 1879* – у: В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, док. бр. 80, стр. 217.

[64] Ј. Ристић А. Персијанију, Београд, 6. јуна 1879, АИИ, ФЈР, инв. бр. 25/76, сигн. XXV/2.

[65] *Реферат о граници према Кулском округу, Седница Министарска од 16 Маја 1879* – у: В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, док. бр. 80, стр. 217.

[66] *III Реферат Министарском Савету о граници Кулској, у седници од 26 Маја 1879* – у: В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, док. бр. 85, стр. 220–221.

[67] Начелство црноречког округа Министарству иностраних дела, Зајечар, 28. маја 1879, АС, МИД-А, 1879, деловодни протокол, № 3320.

овом обзиру неправда неће чинити ни укратити право крвљу задобивено". Молили су да се и руском цару упути њихова молба.[68]

Изашавши на границу, Ђурић је пажљиво проучио земљиште на основу докумената које је понео из Београда. Према његовом извештају председнику владе, посматрање земљишта показало је „да је граница доста произвољна и на нашу штету", односно да није успостављена ни у складу са хатишерифом из 1833, ни са Коцебуовом картом из 1831, ни са радом српско-турске комисије која је границу обележила. Поменутим документима, према Ђурићевом мишљењу, није одговарала ни гранична линија коју су српске власти повукле између црноречког округа и кулског среза приликом повлачења 1878. године.[69] Хатишерифом и Коцебуовом картом одређена граница иде „од ушћа Вилопарског Потока (у Тимок – М. С), даље уз тај поток до вододелнице код места Златије (караула) а одатле једнако вододелницом слива Тимочког и Дунавског преко тачака: Стубле Горненске, Широке Пољане, Бунара, Рунтаве могиле, Бачишта, Јасеновом косом на Вршку Чуку, Бурдеља, Затворене Пољане, Митановца, Голог врха, Остричевице, Црноглава и т. д." до Смиљеве чуке. Овако повучена граница, тврдио је Ђурић, била је законита, јер је у складу са документима, природна, јер не оставља отворена спорна питања, и корисна по српско погранично становништво јер је остављала довољно земље селима Вражогрнцу, Великом Извору, Грљану и Вратарници.[70] За руског комесара било је неприхватљиво било какво померање граничне линије и Ђурићев извештај српској влади, са којим је био упознат, изазвао је код њега велико незадовољство. Српском комесару је 27. маја дао рок до следеће вечери да позитивно одговори на његов захтев о успостављању старе граничне линије, а руског дипломатског представника у Београду Персијанија обавестио је о новом развоју догађаја.[71] Следећег дана Персијани је српској влади уручио ноту у којој је истакао да „царско-руска влада тумачи чл. 36 уговора берлинског тако, да граница између црноречког и кулског округа мора бити она иста која је била пре рата" и упутио захтев да у том смислу буду Ђурићу саопштена упутства.[72]

---

[68] У име својих општинара кметови: Грљански Стојан Јановић, Шљиварски Трајило Стојановић, Изворски Лазар Николић, Прљитски Јон Тодоровић, Вражогрначки Урош Милошевић, Трнавски Станисављевић Милован, Вратарнички Јован Јовковић Министарству иностраних дела, Зајечар, 28. маја 1879, АС, МИД-А, 1879, деловодни протокол, № 3328

[69] *III Реферат Министарском Савету о граници Кулској, у седници од 26 Маја 1879* – у: В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, док. бр. 85, стр. 221.

[70] *IV Реферат Министарском савету о граници Кулској, у ванредној седници од 28 Маја 1879 год*, АИИ, ФЈР, инв. бр. 23/99, сигн. XXII/3.

[71] Плеве Персијанију, Зајечар, 27. маја 1879, исто, инв. бр. 23/10 и инв. бр. 23/9, сигн. XXIII/1.

[72] Руско посланство у Србији Министарству иностраних дела Србије, Београд, 28. маја 1879, АС, МИД-А, 1879, деловодни протокол № 3323; *IV реферат Министарском савету о граници Кулској, у ванредној седници од 28 Маја 1879 год*, АИИ, ФЈР, инв. бр. 23/99, сигн. XXIII/3.

Председник српске владе желео је да избегне продубљење сукоба. Када је постало јасно да између комесара постоје значајна размимоилажења у погледима на начин решавања проблема, односно када су у Београд стигле прве Плевеове притужбе на Ђуричев став, Ристић је српском комесару телеграфисао „да своје држање удешава тако, како би се избегао сукоб с Русима".[73] После Плевеовог ултиматума и ноте од 28. маја Ристић је са Персијанијем постигао споразум. Прихватио је захтев за успостављање старе граничне линије, а Персијани је сматрао прихватљивим да у протокол комисије уђе резерва којом српска влада, прихватајући успостављање старе граничне линије, задржава право да, када наступи повољан тренутак, испита да ли је гранична линија у складу са Коцебуовом картом и Хатишерифом из 1833. године.[74] Ристић је Ђурића обавестио о споразуму напомињући да државни интереси налажу попуштање у овом питању јер би сукоб са руском владом могао отежати положај Србије у другим питањима од државног значаја.[75] Руски комесар није, међутим, био спреман да прихвати резерву српске владе.[76] Тражећи излаз из новонастале ситуације, Плеве је прво предложио да стара граница буде успостављена и без протокола, а да се његово састављање и потписивање препусти српској и руској влади. Суочен са Ђуричевим одбијањем, Плеве и даље није пристајао на потписивање протокола, али је предложио да буде сачињен акт у којем неће писати да је стара гранична линија успостављена на основу одредаба Берлинског уговора, него ће само бити констатовано „како се комисија сагласила на васпостављење старе границе". Српска влада није хтела да пристане на предлог руског комесара. Уколико би се сагласила са предложеним поступком признала би стару линију за правну, на документима засновану, граничну линију и тиме изгубила право да у будућности покрене питање њене ревизије. Упутства која је Ђурић добијао из Београда доследно су инсистирала на томе да није могуће одступити од захтева за протоколарно израженом резервом.[77]

Суочен са Ђуричевим одбијањем да пристане на обележавање граничне линије без потписивања протокола, Плеве је, највероватније према на-

---

[73] *III Реферат Министарском Савету Србије о граници Кулској, у седници од 26 Маја 1879* – у: В. С т о ј а н ч е в и ћ, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, док. бр. 85, стр. 221.

[74] *IV Реферат Министарском савету о граници Кулској, у ванредној седници од 28 Маја 1879 год*, АИИ, ФЈР, инв. бр. 23/99, сигн. XXIII/3; Ј. Ристић Д. Ђуричу, Београд, 28. маја 1879 – у: В. С т о ј а н ч е в и ћ, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, док. бр. 86, стр. 221–222; Ј. Ристић М. Протићу, Београд, 30. маја 1879, АС, МИД-ПО, 1879, Ф-III, Д-II, П/5-V, пов. бр. 268.

[75] *IV Реферат Министарском савету о граници Кулској, у ванредној седници од 28 Маја 1879 год*, АИИ, ФЈР, инв. бр. 23/99, сигн. XXIII/3.

[76] Персијани Плевеу, Београд, 28. маја 1879, АИИ, ФЈР, инв. бр. 23/24, сигн. XXIII/1; Плеве Персијанију, Зајечар, 28. маја 1879, исто, инв. бр. 23/23, сигн. XXIII/1.

[77] *V Реферат Министарском Савету о граници Кулској у седници од 30 Маја 1879 год*, исто, инв. бр. 23/100, сигн. XXIII/3; Плеве Персијанију, Зајечар, 29. маја 1879, исто, инв. бр. 23/25, сигн. XXIII1; исти истом, 30. маја 1879, исто, инв. бр. 23/27, сигн. XXIII/1.

логу који је добио из Софије, поново посегнуо за ултиматумом. Првог јуна је од Ђурића захтевао да до 17 часова следећег дана одговори да ли пристаје на успостављање старе граничне линије без икаквих услова. Српска влада није ни разматрала нови ултиматум. Српском комесару упутила је 3. јуна наређење да у случају одласка руског комесара повуче нову граничну линију у складу са извештајем који је поднео влади крајем маја, односно према Коцебуовој карти и Хатишерифу из 1833, водећи рачуна да територија која се раније налазила у границама српске државе ту и остане.[78] Током следећа два дана, 4. и 5. јуна, Ђурић је у сарадњи са пограничним властима радио на обележавању границе. Део граничне линије који је измењен обухватао је, према Ђурићевим речима, простор од Черноглава до Тимока, дакле био је дужине око 25 километара.[79] Није извесно на којој тачки се гранична линија спајала са Тимоком. У једној од Ристићевих нота Персијанију наводи се податак да гранична линија коју је Ђурић предложио не одступа у значајној мери од линије коју је обележила комисија 1834. године.[80] Узимајући у обзир Ђурићев закључак да је линија која је обележена у августу 1878. обухватила већу територију но што је према документима Србији припадало, као и поменуто Ристићево писмо, вероватном се чини претпоставка да гранична линија коју је Ђурић почетком јуна обележио није на Тимок излазила код Чокоњара, како је то у августу 1878. наредио Ристић, односно да није обухватала трнавачки „Кључ", јер би то представљало значајно одступање од раније граничне линије. Гранична линија на Тимок је вероватно излазила отприлике или тачно на месту на којем се и раније са реком спајала, односно пре окуке Тимока унутар које се „Кључ" налазио. Пошто у тако кратком року није било могуће подићи погранични плот, гранична линија обележена је копањем ровова преко њива и прављењем просека у шумама.[81] И погранични стражари повучени су на нову граничну линију.[82] Међутим, погранични спор решен је у складу са руским жељама. После подне 8. јуна Плеве се вратио из Софије, са две чете запосео границу и успоставио стару граничну линију на којој је инсистирао од почетка рада комисије. Српски стражари нису се супротставили успостављању „старог плота".[83] Заузимање спорне територије поклопило се са завршетком рада међународне комисије на обележавању српско-бугарске границе. Чланови међународне комисије сматрали су да у

[78] *VI Реферат Министарском Савету о граници Кулској у седници од 2 Јуна 1879*, исто, инв. бр. 23/101; XXIII/3; Ј. Ристић Д. Ђурићу, Београд, 3. јуна 1879, исто, инв. бр. 25/70, сигн. XXV/2.

[79] *VII Реферат Министарском Савету о граници Кулској у седници од 6 Јуна 1879*, исто, инв. бр. 23/102, сигн. XXIII/3.

[80] Ј. Ристић А. Персијанију, Београд, 6. јуна 1879, исто, инв. бр. 25/76, сигн. XXV/2.

[81] Исто; Ј. Ристић Д. Ђурићу, Београд, 6. јуна 1879, исто, инв. бр. 25/74, сигн. XXV/2.

[82] Ј. Ристић Д. Ђурићу, Београд, 6. јуна 1879, исто, инв. бр. 25/74, сигн. XXV/2. Начелник црноречки Димитрије Брзаковић – министру унутрашњих дела, Зајечар, 7. јуна 1879, АС, МУД-П, 1879, ф. IX, р. 135/1879, П№ 4634

[83] Гулд Солзберију, Београд, 21. јуна 1879, PRO-FO 105/7; Ј. Ристић М. Протићу, Београд, 10. јуна 1879, АИИ, ФЈР, инв. бр. 25/78, сигн. XXV/2.

делокруг њиховог рада не припада и обележавање дела српско-бугарске границе која се одредбама Берлинског уговора подударала са старом трасом српско-турске границе. Чланови комисије су 8. јуна стигли до Иванове ливаде, завршили са обележавањем границе и вратили се у Ниш. Неколико дана пре тога руске власти преузеле су на идентичан начин, наступањем руских војника и без споразума са српским властима, и територију трнског и брезничког среза.[84]

После Плевеовог одласка из Зајечара, у тренутку када је било јасно да комесари нису успели да постигну споразум, Ристић је Персијанију и, посредством дипломатског представника Србије у Петрограду Милосава Протића, руској влади, покушао да објасни став српске владе у вези са спорним питањем и истакао да она није могла одустати од захтева да у протокол уђе поменута резерва, али и да она „управо није ништа друго, него једна правна ограда, коју смо ми дужни учинити, према доказаној неправилности старе граничне линије".[85] Руском дипломатском представнику председник српске владе напоменуо је да је уступање незнатног дела старе државне територије, које Берлински уговор није захтевао, у тренутку када је српска управа принуђена да напусти територију трнског и брезничког среза ослобођену уз велике жртве, изазива у земљи велику раздраженост и оптужбе да држава напушта територију коју су преци ослободили, а садашња влада није у стању да сачува.[86] У *Истоку*, полузваничном владином листу, објављен је чланак у којем је отворено критикована политика коју је Русија водила у овом питању. Оцене да је у питању „просто насиље које нам се чини од стране јачега", да су „избрисане (...) заглађене и заборављене све оне услуге, које је Србија у последњем руско-турском рату Русији учинила", те да су „погажене (...) немилостиво оне симпатије, које је српски народ у свима крајевима увек за Русију осећао", оштро су ударале на став Русије не само приликом обележавања границе црноречког округа и кулског среза.[87] Исправке и објашњења, као и отпуштање писца чланка, довољно су сведочанство да чланак није прошао неопажено.[88] Званичном исправком огласило се и Министарство иностраних дела, које је објаснило суштину спора, али и истакло да сматра да је после разлаза комисије питање остало отворено и да ће бити разматрано између Србије и Бугарске.[89]

Руска управа у Бугарској успостављањем старе граничне линије успела је да реши проблем пре напуштања територије бугарске државе и ус-

[84] В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, 148–151; М. Самарџић, *Србија и Бугарска 1878–1886*, рукопис магистарског рада, 45–50.

[85] Ј. Ристић А. Персијанију, Београд, 6. јуна 1879, исто, инв. бр. 25/76, сигн. XXV/2; исти истом, Београд, 7/19. јуна 1879, исто, инв. бр. 25/77, сигн. XXV/2; Ј. Ристић М. Протићу, Београд, 5. јуна 1879, исто, без инвентарског броја, без сигнатуре.

[86] Ј. Ристић А. Персијанију, Београд, 7/19. јуна 1879, исто, инв. бр. 25/77, сигн. XXV/2.

[87] *Српске новине*, бр. 68, 10. јуна 1879.

[88] Исто, бр. 69, 13. јун 1879; бр. 70, 15. јуна 1879; бр. 71, 17. јун 1879.

[89] Исто, бр. 69, 13. јуна 1879.

пела је да то учини у складу са властитим погледима на спорно питање. После 8. јуна спор је решаван између српске и руске владе. Руска влада одлучила је да је могуће прихватити резерву коју је српска влада предлагала.[90] Владама Србије и Бугарске понудила је посредовање приликом решавања овог питања када оно буде покренуто.[91] У многобројним пограничним проблемима који су обележили прву деценију односа српске и бугарске државе питање исправке старе граничне линије није помињано. У односима двеју влада проблем двовласничких имања створен радом међународне комисије на новој граници представљао је најзначајније питање. Приликом рада српско-бугарске комисије 1881-1882. исправка границе на овом простору такође није помињана. Једино спорно питање које је оставило трага у историјским изворима и којем су две владе повремено давале велик значај било је питање земље у трнавачком „Кључу", јер Трнавчани нису одустајали од захтева да им буде враћена земља, односно да буде дозвољено њено коришћење иако је остала на територији друге државе.[92] Гранична линија између црноречког округа и кулског среза измењена је у корист српске државе тек после Првог светског рата.

SERBIAN-RUSSIAN DISPUTE ABOUT THE BORDER-LINE BETWEEN THE CRNOREČKI DISTRICT AND THE KULA COUNTY IN 1878-1879

by

Momir Samardžić

Summary

Respecting the provisions of the Berlin Treaty, the Serbian army and civil administration left the territory of the Kula County at the end of August 1878. During that withdrawal, the Serbian government ordered the border authorities to relocate the border-line between the Crnorečki District (Serbia) and the Kula County (Bulgaria) to include into the borders of the Serbian state the land which before the Serbian-Turkish delimitation in 1834 belonged to the Serbian border villages. This act of the Serbian government caused dissatisfaction of the Russian-Bulgarian administration in Bulgaria and of the Russian government. The dispute about the border-line between the Serbian and Bulgarian state was on two occasions discussed by the Serbian-Russian committee. The Russian side insisted on the establishment of the border-line which had existed before the Serbian-Turkish wars in 1876–1878, while the Serbian side tried to make a

[90] М. Протић Ј. Ристићу, Петроград, 16/28. јуна 1879, АС, МИД-ПО, 1879, Ф-III, дос. II, П/5-V, пов. бр. 298.

[91] *Реферат Министарском Савету у питању о граници Кулској у седници од 27 Јуна 1879*, АИИ, ФЈР, инв. бр. 25/83; А. Персијани Ј. Ристићу, Београд, 26. јуна 1879, исто, без инвентарског броја, без сигнатуре; посланство руско у Србији Министарству иностраних дела Србије, Београд, 26. јуна 1879, АС, МИД-А, 1879, деловодни протокол, № 4083.

[92] М. Самарџић, *Погранични проблеми на српско-бугарској граници у првим годинама после разграничења 1879. године*, 135–146.

compromise and – invoking the discrepancy between the legal document which served as the basis to mark the former Serbian-Turkish border and the border-line itself – to keep the part of land in the disputed area within the territory of the Serbian state. The dispute was solved in accordance with the request of the Russian-Bulgarian administration, but the Russian government acknowledged the Serbian government the right to discuss this issue later within the Serbian-Bulgarian committee.

УДК 94(497.1) „1918“
341.23(497.1) „1918“

Љубомирка Кркљуш

ПРАВНА ПРИРОДА ДОКУМЕНАТА ОД 1. ДЕЦЕМБРА 1918. ГОДИНЕ О СТВАРАЊУ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

САЖЕТАК: У раду се разматра природа Прводецембарског акта о стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 1. децембра 1918. Утврђивање карактера тог акта подразумева утврђивање карактера субјеката који су у њему учествовали – Краљевине Србије и државе Словенаца, Хрвата и Срба, разматрање догађаја који су непосредно претходили, као и правних и политичких основа на којима је Прводецембарски акт утемељен. Наводе се мишљења познатих правника и правних историчара о природи Прводецембарског акта и државе која је њиме створена. Аутор закључује да је Прводецембарски акт био политички акт, којим је остварено ново фактичко стање, које је тек доцније добило своју правну форму.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба, Женевска конференција, Прводецембарски акт, Краљевина Србија, Држава Словенаца, Хрвата и Срба, Банат, Бачка, Барања, Срем, Црна Гора, Велика народна скупштина у Новом Саду, Велика народна скупштина српског народа у Подгорици, стара или нова држава, уједињење, присаједињење, Рибарж, Жолгер, Сагадин, Јовановић

Под Прводецембарским актом се у нашој историографији подразумева чин који се одиграо 1. децембра 1918. када је делегација Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба саопштила регенту Александру Адресу Вијећа, на шта је он, прихвативши је, прогласио „уједињење Србије са земљама независне државе Словенаца, Хрвата и Срба у јединствено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца”.[1]

Дакле, 1. децембра, у завршној фази уједињења југословенских земаља, постојале су две јединице, чије је уједињење прогласио регент Александар.[2]

[1] Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918*, Zagreb 1920, 282.

[2] Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata I*, Zagreb 1961, 143–146; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, Nolit, Beograd, 26; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 2, Просвета – Београд, 820; Dr B. Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb 1977, 222–229; Dragovan Šepić, *Sudbinske di-*

Покушај да се одреди правна природа овог акта подразумева утврђивање његових узрока, односно околности које су га омогућиле и довеле до њега. То би значило приказ не само историје Првог светског рата, као последње етапе уједињења југословенских народа, него и развој националне, односно југословенске идеје у тим земљама, њихове социјалне структуре, политичких односа, државноправног положаја, али и читавог комплекса међународних односа, који су нашли свој исход у рату и његовим последицама.

Мада би сагледавање ових сложених и многобројних чинилаца који су довели до Прводецембарског акта било неопходно за покушај његовог потпунијег тумачења, у овој прилици оно није могуће. Стога сматрамо да је довољно задржати се на покушају да се утврди природа субјеката који су учествовали у самом акту уједињења, да се размотре догађаји који су им непосредно претходили, као и правни и политички основ на којем је Прводецембарски акт утемељен.

У Прводецембарском акту учествују, с једне стране Краљевина Србија, а с друге држава Словенаца, Хрвата и Срба. У тренутку коначног уједињења, спроведеног 1. децембра, процес уједињења је делимично већ био извршен. Краљевини Србији су се крајем новембра присајединили Срем, Бачка, Банат, Барања и Црна Гора, а држава Словенаца, Хрвата и Срба, која је проглашена 29. октобра 1918, требало је да обједини аустроугарске југословенске земље.

За разумевање правне природе Прводецембарског акта неопходно је објашњење ових претходних етапа уједињења, тј. објашњење карактера присаједињења Баната, Бачке и Барање и Црне Горе Србији, али и начина постанка и карактера државе Словенаца, Хрвата и Срба.

Уједињење аустроугарских југословенских земаља са Србијом у државноправном погледу представља сложенији проблем, с обзиром на њихов различит положај у склопу Аустро-Угарске. У томе је најбитније питање легитимности аспирација Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба, односно права државе Словенаца, Хрвата и Срба на представљање свих хабзбуршких југословенских земаља, посебно Баната, Бачке и Барање. Исто тако, може се поставити и питање државности ове творевине. У зависности од схватања о државности државе Словенаца, Хрвата и Срба, и карактер Прводецембарског акта добија другачија тумачења.

* * *

У тренутку проглашења стварања Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра, једна етапа уједињења била је завршена. Краљевини Србији присајединили су се Банат, Бачка и Барања, 25. новембра, а Црна Гора 26. новембра 1918. године.

leme rađanja Jugoslavije, Italija, Saveznici i jugoslovensko pitanje 1914–1918, Treći svezak, Pula, Rijeka 1989, 178–186; Momčilo Z e č e v i ć, *Na istorijskoj prekretnici, Slovenci u politici jugoslovenske države 1918–29*, knjiga I, Beograd 1985, 111.

Најважнија одлука Велике народне скупштине одржане у Новом Саду 25. новембра гласила је: „Банат, Бачка и Барања у границама које повуче Антантина балканска војска, проглашавају се данас, 12/25. новембра 1918. године на народној скупштини у Новом Саду, на основу узвишеног начела народног самоопредељења, одцепљени, како у државноправном, тако и у политичком погледу од Угарске". И даље: „Прикључујемо се Краљевини Србији која својим досадашњим радом и развитком ујемчава слободу, равноправност и напредак у сваком правцу не само нама, него и свим словенским и несловенским народима који с нама живе"[3]. Карактеристично је да се у овој одлуци као правни основ истиче право народа на самоопредељење, а у погледу територије се не позива на историјске области, него на простор који је запосела савезничка војска.

Од почетка Првог светског рата савезници су као један од његових циљева истакли остварење права народа на самоопредељење.[4] Промене које је на политичкој карти Европе начинио Први светски рат начињене су у име и на основу тог права. Узроци Првог светског рата били су многобројни и различити, али је међу њима „напор националних мањина Аустро-Угарске за ослобођење био један од важних фактора коначног резултата".[5] Право народа на самоопредељење је пред крај рата, већ као међународна норма, постало темељ Вилсоновог програма светског мира од 8. јануара 1918. године.

У политичким круговима југословенских народа који ће се наћи у заједничкој држави после 1. децембра било је, мање или више искрено, али у сваком случају прагматично, усвојено мишљење о националном јединству Срба, Хрвата и Словенаца, као једног, целовитог, само троименог и троплеменог народа. Југословенским народима је теза о националном јединству требало да омогући оживотворење права народа на самоопредељење, односно уједињење у једну државу.

И у свим политичким документима Срба у Угарској 1918. године: изјавама, резолуцијама и другим актима, истакнуто је такође право народа на самоопредељење као основ њиховог политичког програма.[6] Велика на-

---

[3] *Споменица ослобођења Војводине*, Нови Сад 1929, 165–166.

[4] S. Calogeropoulos-Stratis, *Le droit des peuples à disposer d'eux mêmes*, Bruxelles 1973, 12–18; T. Masaryk, *Borba za samoopredeljenje naroda*, Zagreb, b. g; Драгољуб Р. Живојиновић, *Велика Србија или Југославија? Велика Британија и југословенско уједињење 1914–1918. године*, у Зборнику *Стварање југословенске државе 1918*, Београд 1983, 154; Драгољуб Живојиновић, *Италија и постанак Југославије 1917–1919*, Београд 1970, 29; Milan Bulajić, *Pravo naroda na samoopredeljenje u Društvu naroda i Ujedinjenim nacijama (1917–1962)*, Beograd 1963, 26.

[5] Pierre Renouvin, *Evropska kriza i prvi svjetski rat*, Zagreb 1965, 7.

[6] Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*, Zagreb 1920, 117; Dragoslav Janković-Bogdan Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države I*, Beograd 1964, 301–302, 325, 338; *Српски лист*, бр. 1, 14. X 1918; *Присаједињење Војводине Србији*, Нови Сад 1992, 28–29; *Споменица ослобођења Војводине*, Нови Сад 1929, 100; Лазар Ракић, *Радикална странка у Војводини 1902–1919*, Нови Сад 1983, 181; Kosta Milutinović, *Vojvodina i stvaranje Jugoslavije*, *Historijski pregled* 3–4/1961, 200–217.

родна скупштина је у својим одлукама протумачила право народа на самоопредељење пре свега као могућност уједињења са већином сопственог, српског народа. Тек уједињена са Србијом, Војводина жели да уђе у заједничку државу Срба, Хрвата и Словенаца. Одлукама Велике народне скупштине остварено је ово право, које су после победе савезника у Првом светском рату добили потлачени народи побеђених земаља, у првом реду Аустро-Угарске, где су они чинили већину у односу на владајуће нације.[7]

Начин на који је била организована Велика народна скупштина био је демократски у постојећим условима. У њу су ушли представници словенских народа Аустро-Угарске: Срба, Буњеваца, Словака, Русина, Хрвата и Шокаца – народâ којима је по савезничком политичком програму припало право на самоопредељење после пораза централних сила. Изборни ред по којем су посланици били бирани у скупштину, иако кратак, што је у тадашњим бурним приликама било неизбежно, први пут је у овим крајевима предвидео опште и једнако право гласа, за које су се до тада борile све српске, а и друге, укључујући и мађарске, демократске политичке странке. Тајно гласање није било могуће организовати, али је овај изборни ред био први, и за дуги период последњи, који је и женама дао право гласа. У скупштину су ушли представници 211 општина, са 757 посланика: 587 Срба, 84 Буњевца, 62 Словака, 21 Русин, 3 Шокца, 2 Хрвата, 6 Немаца и 1 Мађар. Међу посланицима је било и седам жена.[8]

Иако руковођени првенствено жељом да присаједињењем Краљевини Србији осигурају свој национални опстанак, до тада озбиљно угрожен интензивном денационализацијом и смишљеним и доследно спровођеним притиском снажног државног режима, представници народа окупљени у Великој народној скупштини нису у опредељењу за Србију видели само обезбеђење своје националности, него и постизање политичких слобода.

У образложењу одлуке о присаједињењу Србији, посланици Велике народне скупштине истичу да то чине зато што Краљевина Србија својим дотадашњим радом и развитком уједмчава слободу, равноправност и напредак у сваком правцу. Опредељење за државу у којој је постојало демократско парламентарно уређење, толико различито од угарског, утицало је снажно, поред националног разлога, на одлуке Велике народне скупштине да се Банат, Бачка и Барања присаједине Србији. Скупштина захтева и

[7] Pierre R e n o u v i n, *Evropska kriza i prvi svjetski rat*, Zagreb 1965, 82; Victor – L. T a p i é, *Monarchie et peuples du Danube, Tableau des nationalités en Autriche-Hongrie à la date du recensement de 1910*, Fayard 1969; A. J. P. T a y l o r, *Habsburška monarhija 1809–1918*, Zagreb 1990, 67–68.

[8] Лазар Р а к и ћ, *Радикална странка у Војводини 1902–1912*, Нови Сад 1983, 42–52; Arpad L e b l, *Građanske partije u Vojvodini 1887–1919*, Novi Sad, 110–121. У Угарској је изборно право било условљено високим изборним цензом, као и другим условима, те га је уживало само 5,6% процената становништва. Од 413 чланова парламента, немађарски народи су имали 8 до 10 заступника, иако је више од 50% становништва било немађарско. Mihály K á r o l y i, *Vjera bez iluzija, Memoari crvenog grofa*, Zagreb 1984, 44, 8; Arpad L e b l, *Građanske partije u Vojvodini 1887–1918*, Novi Sad 1979, 13; *Присаједињење Војводине Србији 1918*, Нови Сад 1992, 38.

очекује националну, али и политичке слободе, не само за српски, него и за све словенске и несловенске народе, који живе у Војводини. Једногласно усвајање одлуке о присаједињењу Србији, у чијем су доношењу учествовали и чланови скупштине који нису били Срби, убедљиво показује колику улогу је у оваквом опредељивању одиграло очекивање политичких слобода и демократског поретка.

Била је искрена жеља коју је скупштина изразила поводом стварања заједничке југословенске државе. Српство у Војводини није било у противречности са југословенском идејом. Доносећи одлуку о присаједињењу непосредно Србији, српски народ у Банату, Бачкој и Барањи учинио је то са јасно израженом жељом да уђе у заједницу коју ће чинити сви Срби, сви Хрвати и сви Словенци.

Извесно неслагање о начину уласка Баната, Бачке и Барање у заједничку југословенску државу испољило се у време припрема за Велику народну скупштину. Тада је један број политичких и јавних радника заузео став да Банат, Бачка и Барања треба да уђу у заједничку државу преко Народног вијећа, као део државе Словенаца, Хрвата и Срба, док су радикали, окупљени око Јаше Томића, сматрали да то треба да се спроведе присаједињењем Србији, а потом да, заједно са Србијом, уђу у заједничку државу. Мада су се приликом припрема одлука Велике народне скупштине појавила ова два става, Скупштина је једногласно донела одлуку о присаједињењу непосредно Србији. Иако је присаједињење Бачке, Баната и Барање Краљевини Србији несумњиво погодовало њеном политичком и националном програму, нема података о значајнијем непосредном утицају српских политичара на развој догађаја у Војводини и у формулисању и остварењу одлука које је донела Велика народна скупштина. Одлуке Велике народне скупштине су биле природни завршетак дуге политичке борбе Срба у Угарској за своја национална права. Та се борба у време трајања аустроугарске државе и њене моћи изражавала у захтевима за аутономију, да би крајем Првог светског рата било омогућено остварење још вишег циља: политичког и државног уједињења са матицом. У Војводини, у којој је национална свест била рано сазрела и снажно изражена, ова одлука је била укорењена у самом политичком бићу народа, и није морала бити подстицана и охрабривана са стране, па макар то било и од саме матичне српске државе. Од свих југословенских покрајина које су донеле одлуке о својој судбини крајем 1918. године, српски народ у Банату, Бачкој и Барањи је то учинио можда на најдемократскији начин.

* * *

Одлуку о присаједињењу Црне Горе Краљевини Србији донела је Велика народна скупштина српског народа у Подгорици 26. новембра 1918. године.

Шездесетих година деветнаестог века постојали су политички програми о уједињењу двеју држава. По уговору који су Србија и Црна Гора закљу-

чиле 1866. године је требало да после успешно завршеног рата против Турске Црна Гора уђе у велику заједничку државу, на чијем челу би била династија Обреновића. После убиства кнеза Михаила, савез се распао. Почео је јачати углед Црне Горе, која је све више добијала улогу центра ослободилачких тежњи српског народа од турске власти, српског Пијемонта. После њиховог стицања независности 1878. године питање уједињења двеју држава није се постављало. Подршка Русије је снажно потпомогла амбиције књаза Николе да постане вођа ослободилачког покрета српског народа против Турске и он није више био спреман да се одрекне престола у корист српског владара и да Црну Гору укључи у састав проширене Србије. Ради очувања своје династије и династичких интереса, књаз је истицао самостални историјски развој Црне Горе, њену посебну друштвену и државну самосвојност у српском народу. С друге стране, углед Србије је све више опадао због све израженије спољнополитичке оријентације према Аустрији и аустрофилства Милана и Александра Обреновића. Од тог времена почиње да се развија супарништво између Србије и Црне Горе, те су односи између двеју држава крајем деветнаестог века били сасвим хладни.

Претензије на водећу улогу своју и Црне Горе у уједињеној држави српског народа књаз Никола је заснивао на старости своје династије, угледу Црне Горе стеченом у ослободилачким ратовима против Турске и на руској подршци. Међутим, Црна Гора објективно, због своје друштвене и економске неразвијености није могла бити Пијемонт српског уједињења.

Питање односа између двеју држава постало је актуелно после балканских ратова, када су добиле заједничку границу. Мада су се Црногорци осећали делом српског народа и Црна Гора и Србија сматране за две државе истог народа, до тада се ни у једном политичком програму није постављало питање уједињења, изузев у програму црногорске омладине у Београду 1911. године, где је истакнуто да би требало да дође до спајања граница двеју држава, а државни облик и положај сваке до њих треба после тога да се реши путем плебисцита. У току 1913. и 1914. је било покренуто питање односа двеју држава.[9] Априла 1914. је постигнут споразум између Србије и Црне Горе о уједињењу војске, усаглашавању спољне политике и увођењу заједничких представништава у иностранству, финансијској, царинској, поштанској и телеграфској унији. На спровођењу овог споразума се до рата није ништа предузело, јер је краљ Никола страховао од јачања покрета за уједињење са Србијом.

Иако је почетком рата краљ Никола издао проглас у којем позива Црногорце „у свети рат за слободу Српства и Југословенства" у току рата, све до капитулације јануара 1916. године није издат никакав проглас о циљевима рата, као што је то учинила српска влада. По мишљењу црногорске владе, влада Србије није смела донети Нишку декларацију без претходног договора с њом.

---

[9] Novica R a k o č e v i ć, *Crna Gora i ujedinjenje, Politički život Jugoslavije 1914–1945*, Zbornik radova, Sveske Trećeg programa, Radio Beograd, 75–76.

Влада која је формирана у емиграцији, на челу са Андријом Радовићем, 12. маја је поднела краљу предлог за преговоре са српском владом о условима уједињења са Србијом после савезничке победе и ослобођења земље. Иако се начелно није противио предлогу, краљ Никола је био несагласан са предлогом о начину владавине, по којем би се смењивали чланови обеју династија. И следећа влада је дала оставку због неслагања са краљем о начину и условима уједињења. Овакав став краља Николе је навео председника српске владе Николу Пашића да напусти концепцију о реалној унији и предузме политичку акцију на уједињењу.

На Пашићеву иницијативу је крајем марта 1917. године бивши председник владе Андрија Радовић основао Црногорски одбор за народно уједињење, који је финансирала српска влада и који је радио по њеним упутствима. Одбор је имао успеха међу црногорском омладином, Црногорцима избеглим у савезничке земље, као и црногорским економским емигрантима у Америци. У агитацији одбора међу официрима и чиновницима који су били главни ослонац краљевог режима, снажан аргумент је била капитулација и распуштање црногорске војске. Већи део интелигенције и део официра је капитулацију означио као „чисту издају" и за њу отворено оптуживао краља Николу. На крају рата је већина интернираних интелектуалаца и официра у аустроугарским логорима прихватила идеју уједињења.

У спровођењу уједињења су значајну улогу одиграле и комите. Комитски покрет се спонтано јавио од средине 1916, а највећу активност на војно-политичком плану достигао 1918. године. Од свог постанка је био одлучно за уједињење са Србијом, под династијом Карађорђевића.

Црна Гора је ослобођена у току октобра 1918. године, пре него што је савезничка војска дошла на њену територију. Црногорске комите и устаници су у многим крајевима повели борбе за ослобођење Црне Горе. По доласку у Скопље, српска Врховна команда је одредила трупе за операције у Црној Гори и северној Албанији. У том батаљону је било Црногораца, официра и војника из састава српских јединица, чланова Црногорског одбора за народно уједињење и један добровољачки пук.[10]

У то време су у разним местима организовани одбори и већа, који су деловали на уједињењу Црне Горе и Србије и одржавани зборови, који су се изјашњавали за уједињење. У Беранама је 7. новембра 1918. године одржан велик збор на којем се народ изјаснио за присаједињење Беранске нахије Србији. Изабран је Централни извршни одбор ради спровођења уједињења. Он је донео и Правила за изборе посланика за Велику народну скупштину која је требало да се састане у Подгорици 24. новембра. Пре избора је било агитације за уједињење, али и против њега, за самосталну Црну Гору.

Скупштина, која се састала 24. новембра, донела је одлуке о детронизацији краља Николе и његове династије. Одлучено је и „Да се Црна Гора с братском Србијом уједини у једну једину државу под династијом

[10] Новица Ракочевић, *нав. дело* 88.

Карађорђевића, те тако уједињена ступи у заједничку отаџбину нашег троименог народа Срба, Хрвата и Словенаца".

Карактер Подгоричке скупштине и њених одлука је оцењиван различито, не само у време када је она одржана и непосредно после тога, него и у потоњој историографији.

Први приговор односио се на легалност њеног сазивања и одржавања. Нема сумње да Велика народна скупштина није била идентична са Народном скупштином која је била бирана по *Уставу* 1905. на изборима одржаним јануара 1914. године. Међутим, неки аутори истичу да је управо Подгоричка скупштина у већој мери представљала црногорски народ, него Народна скупштина изабрана 1914. године. Наиме, становништво које је ушло у састав Црне Горе 1912. године није имало ни активно ни пасивно бирачко право и није учествовало на овим изборима, чиме је велик део становништва (око 75% више у односу на предбалканску Црну Гору) било лишено могућности да изабере своје представнике у народно представништво.[11] Народна скупштина је имала 63 посланика, од којих 16 ирилних. И на овим изборима се гласало јавно. Тако се поставља питање да ли је скупштина у којој велик део становништва Црне Горе уопште није имао своје представнике могла легитимно да одлучује о његовој судбини и о судбини целог народа.[12]

У Подгоричку скупштину је на изборима одржаним 8/21. новембра 1918. изабрано 169 посланика, те је она у односу на народну скупштину из 1914. била око три пута већа.[13]

У уводном делу текста одлука Подгоричке скупштине истакнуто је да су засноване на начелу самоодређења народа и да их је донела Велика народна скупштина српског народа у Црној Гори, изабрана вољом народа.[14] „Ако се пође од чињенице да је основни извор легитимности народ, односно његова воља и да је легитимно право народа да мијења друштвено и државно уређење, те да су одлуке Велике народне скупштине, у оном моменту, изражавале вољу већине црногорског народа, онда се те одлуке могу рачунати као легитимне, а власт из њих произашла као легална".[15]

Један други аутор закључује да је погрешан закључак да је уједињење Црне Горе са Србијом искључиво дело Николе Пашића и великосрпске буржоазије. Идеја о уједињењу никла је у црногорском народу, у њему је живела, а што је остварена на онакав начин диктирала је историјска стварност.[16] „Одлука Подгоричке скупштине је само реализовала вољу цр-

---

[11] Миомир Д а ш и ћ, *Огледи из историје Црне Горе*, Подгорица 2000, 326–327. У новоприпојеним областима живело је око 175.000 становника, а у Црној Гори пре Балканских ратова, према попису од 1910. године око 212.000. Територија је увећана за приближно 5.000 km^2, односно око 53% у односу на дотадашњу територију.

[12] *Исто*, 328.

[13] *Исто*, 331.

[14] Ferdo Š i š i ć, *nav. delo*, 258.

[15] Dimitrije Dimo V u j o v i ć, *Podgorička skupština 1918*, Zagreb 1989, 110.

[16] Новица Р а к о ч е в и ћ, *нав. дело*, 92.

ногорског народа о уједињењу српства и осталих југословенских народа у једну државну заједницу, као остварење тежње ових народа."[17]

* * *

Почетком октобра 1918. године основано је у Загребу Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба, као „политичко представништво Словенаца, Хрвата и Срба који живе у Хрватској-Славонији с Ријеком, у Далмацији, Босни-Херцеговини, Истри, Трсту, Крањској, Горичкој, Штајерској, Корушкој, Бачки, Банату, Барањи, Међумурју и по осталим крајевима југозападне Угарске".[18] Народно вијеће је издало проглас да, опуномоћено од свих народних странака и група, узима у своје руке вођење народне политике, и да „од сада неће у опће у народним питањима никоја странка ни група ни парламентарна скупина више водити никакве посебне политике ни засебно ступати у преговоре с факторима изван народа...". У декларацији се тражи „уједињење цјелокупнога нашег народа Словенаца, Хрвата и Срба на читавом његовом етнографском територију, без обзира на ма које покрајинске или државне границе у којима данас живе – у једну јединствену суверену државу".[19] Народно вијеће је организовано на територијалном принципу, па је тако свака од покрајина требало да пошаље одговарајући број посланика. Југословенима Угарске (Баната, Бачке и Барање) је било намењено 10 посланичких места.[20]

На својој седници 29. октобра 1918. године Хрватски сабор је закључио да се разрешавају сви државноправни односи Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације са Краљевином Угарском и Царевином аустријском и прогласио за ништаву Хрватско-угарску нагодбу.

Друга тачка је гласила: „Далмација, Хрватска и Славонија са Ријеком проглашује се посве независном државом према Угарској и Аустрији, те према модерном начелу народности, а на темељу народнога јединства Словенаца, Хрвата и Срба приступа у заједничку народну суверену државу Словенаца, Хрвата и Срба на цијелом етнографском подручју тога народа, без обзира на ма које територијалне и државне границе, у којима народ Словенаца, Хрвата и Срба данас живи". Свеопшта народна уставотворна скупштина свега уједињеног народа Словенаца, Хрвата и Срба ће унапред утврђеном квалификованом већином одлучити о форми владавине и унутрашњем устројству државе.[21]

У говору који је одржао на седници сабора Светозар Прибићевић је изричито нагласио да не говори на подлози легитимитета, истакавши да у целом свету нема никога ко би стајао на том становишту, пошто начело

[17] Jovan P a v i ć e v i ć, Crna Gora, *Podgorička skupština, ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca,* u zborniku *Stvaranje jugoslovenske države 1918*, Beograd 1983, 299.

[18] Ferdo Š i š i ć, *nav. delo*, 174.

[19] *Исто*, 180.

[20] *Исто*, 174–176.

[21] *Исто*, 195–196.

самоодређења руши сваки легитимитет. То је „једно конститутивно начело, на темељу којега се данас образују државе и руше стари неспособни државни организми".[22]

На крају саборске седнице је донет следећи закључак: „Сабор као представник краљевина Хрватске, Славоније и Далмације сматра објаву Народнога Вијећа од 19. о. мј. за себе обвезатном, те изјављује, да признаје Народноме вијећу Словенаца, Хрвата и Срба врховну власт".[23]

Многе формулације ових одлука нису биле јасне и прецизне. Сабор је прогласио самосталност и независност Хрватске, Славоније и Далмације и истовремено њихово приступање у заједничку државу Словенаца, Хрвата и Срба. Народном вијећу је признао својство владе. Мада је самоодређење наглашено истицано као основ за доношење ових политичких одлука, оно овим саборским одлукама није доследно поштовано. У њима се уочава мешавина принципа легитимитета, тј. позивање на старо хрватско историјско право, али и примена начела права народа на самоопредељење. Уверење да хрватско државно право треба да буде подлога југословенског уједињења а банска Хрватска центар уједињења преовладавало је код хрватских странака и политичара и у време док је југословенство подразумевало уједињење југословенских земаља Монархије, а и онда када је постала извесна пропаст Монархије и јавила се могућност уједињења са Србијом и Црном Гором.[24]

За раскидање државноправних веза Хрватске са Угарском сабор је несумњиво био надлежан. Међутим, за успостављање власти једног органа на територијама других аустроугарских земаља он то није био. На територији саме Далмације он није имао ингеренције, јер је Далмација у оквир хрватских земаља у државноправном погледу спадала само виртуелно, пошто је по Аустро-угарској нагодби припадала цислајтанским земљама, тј. аустријском делу двојне монархије. Према томе, могло би се као основ за ове одлуке узети право народа на самоопредељење, односно политички изражена воља народа тих земаља да се придруже акцији Народног вијећа и признају га за своје политичко представништво и руководство, а потом, после 29. октобра и за своју владу.

Народно вијеће је имало јасну подршку изречену на народним скуповима и политичким зборовима у многим областима. На седници Народног света у Љубљани 31. октобра формирана је влада за Словенију, тако што је Народном вијећу СХС предложен њен састав. Народно веће (Народни свет) је формирано у Љубљани августа 1918, а на читавој словеначкој територији су основана среска и покрајинска народна већа. Народни свет је унапред признао Народном вијећу Словенаца, Хрвата и Срба ауторитет

---

[22] *Исто*, 197.

[23] F. Š i š i ć, *nav. delo*, 201; Dragovan Š e p i ć, *Sudbinske dileme stvaranja Jugoslavije, Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918*, Treći svezak, Pula, Rijeka 1989, 117.

[24] Mirjana S t e f a n o v s k i, *Ideja hrvatskog državnog prava i stvaranje Jugoslavije*, Draganić, Beograd 1995, 135–145.

врховног представништва.[25] Он се, по закључку Ј. Плетерског, није ни сматрао самосталним политичким телом, него само некаквом подружницом Народног вијећа у Загребу.[26] Народно вијеће СХС је 2. новембра 1918. именовало народну владу у Босни и Херцеговини.[27]

Међутим, иако је од самог почетка, тј. од првих дана октобра увек истицало да Банат, Бачку и Барању сматра територијом свог утицаја, односно територијом на којој је после 29. октобра требало да се простире и његова власт, Народно вијеће није ни на који начин имало легитимацију за овакве тврдње. Народ у Бачкој, Банату и Барањи није изразио своју сагласност да буде представљен у Народном вијећу, односно да уђе у „суверену државу Словенаца, Хрвата и Срба". У Народном вијећу је био само један члан из Баната, Бачке и Барање, Васа Стајић. У октобру 1918. Стајић је још био у заробљеништву, из којег се вратио тек крајем октобра. Тада га је у Народно вијеће, по његовим записима, делегирала једна група Војвођана који су живели у Загребу, која се није могла састати пре 1. новембра.[28]

Председник српске владе Никола Пашић је 6. новембра одбио предлог А. Трумбића о потреби међународног признања Државе СХС, али је прихватио предлог да се призна „њезино представништво".[29] Српска влада је једном нотом од 8. новембра 1918. признала Народно вијеће „као закониту владу Срба, Хрвата и Словенаца, који живе на територији аустро-угарске монархије".[30] Ово признање је потврђено и одлукама Женевске конференције 6–9. новембра 1918. Народно вијеће је од стране српске владе признато као „репрезентант и влада Словенаца, Хрвата и Срба у бившој монархији". Због овог признања је део српских министара дао оставку, с образложењем да је овим спроведена намера југословенских политичара из Хабзбуршке монархије „да се Срби Босне и Херцеговине, Срема и Славоније, Далмације и Лике, Баната, Бачке и Барање одвоје од Србије, па да се с њима направи фронт према Србији". Оставком целе владе и Женевски споразум је био поништен. Томе је био узрок и неспремност савезничких влада да признају Народно вијеће за равноправног саговорника.[31] Међутим, мада је српска влада признала Народно вијеће као репрезентанта и владу Словенаца, Хрвата и Срба у бившој монархији, то изгледа није подразумевало и пуно уважавање оваквог статуса Народног вијећа. Наиме, Пашић је 18. новембра предложио регенту и Протићу да се српска коалициона влада прошири са осам нових чланова: три члана које би предложило Народно вијеће у Загребу, два члана Народно вијеће у Сарајеву,

[25] Janko P l e t e r s k i, *Prvo opredeljenje Slovenaca za Jugoslaviju*, Nolit, Beograd 1976, 351.
[26] *Исто*, 360.
[27] F. Š i š i ć, *nav. delo*, 217, 218.
[28] Васа С т а ј и ћ, *Моје учешће у југословенском уједињењу*, Споменица ослобођења Војводине, Суботица 1928.
[29] Ђорђе Ђ. С т а н к о в и ћ, *Никола Пашић и југословенско питање* 2, БИГЗ 1985, 208.
[30] Ferdo Š i š i ć, *nav. delo*, 233; Ђорђе Ђ. С т а н к о в и ћ, *Исто*, 209.
[31] Ferdo Š i š i ć, *nav. delo*, 238; Милорад Е к м е ч и ћ, *нав дело*, 815–817.

два Вијеће у Љубљани и „Војводина да кандидује једног". Пашић је поновио овај предлог и 22. новембра.[32] Из овог се предлога јасно види да Пашић није сматрао да Народно вијеће заиста представља све југословенске земље бивше монархије.

Народно вијеће је, пак, све време истицало својство владе на „цијелом непрекинутом југословенском подручју бивше аустроугарске монархије", па тако и у коначној одлуци о спровођењу уједињења, донетој 25. новембра 1918. Даље, у одлуци од 26. новембра о аграрним реформама, на крају се закључује да је неопходно позвати покрајинске владе у Словенији, Далмацији, Босни и Херцеговини, као и Народно вијеће за Банат, Бачку и Барању да за своја подручја саставе поверенства, која ће за Народно вијеће израдити основе реформе.[33] Народно вијеће је истицало да врши суверену власт у свим покрајинама бивше Аустро-Угарске, тврдећи да је именовало или потврдило изабране покрајинске владе у Хрватској, Словенији, Херцег-Босни, Далмацији и Војводини.[34]

Народно вијеће је, дакле, до краја доследно исказивало претензије на територију Баната, Бачке и Барање и покушавало да их третира као своје територије. На Женевској конференцији је Корошец изјавио да Народно вијеће има везу са Банатом и Бачком, да су тамо сви за уједињење и да су сви ступили у Народно вијеће.[35] Међутим, на територији Баната, Бачке и Барање Народно вијеће није имало никакав подручни орган, неко Покрајинско вијеће. Нису постојале никакве хијерархијске везе државноправне или политичке природе између Народног вијећа и органа који су настајали у Војводини. Крајем новембра је већ била одржана Велика народна скупштина која је прогласила присаједињење Србији и на којој је образована Народна управа за Банат, Бачку и Барању. Нема, сем појединачних и сасвим усамљених, ни снажнијих политичких веза које би биле природне, с обзиром на постојање заједничког политичког циља, ослобођења од аустроугарске власти и борбе за стварање заједничке државе. Политика Народног вијећа, које је настојало да свој утицај прошири и на Банат, Бачку и Барању, свакако је допринела изостајању ових веза. У раду Народног вијећа је учествовао само један Војвођанин из Баната, Бачке и Барање, Васа Стајић. Стајић није у Вијеће ушао као делегат Војводине, него као национални борац, који се затекао у Загребу, где је живео и радио.

У току новембра многе општине на територији која се сматрала територијом државе Словенаца, Хрвата и Срба упућивале су позиве српској влади да се уједињење што пре спроведе.[36] Тако је далматинска земаљска влада 16. новембра доставила предлог Народном вијећу да што пре учини одлучан корак ка уједињењу, као и ултимативну претњу да ће сама, на

---

[32] Ђорђе Ђ. Станковић, *нав. дело*, 221, 222.
[33] *Исто*, 256, 257.
[34] *Исто*, 264.
[35] Bogdan Krizman, *нав. дело*, 168.
[36] Милорад Екмечић, *нав. дело*, 806, 811.

своју руку, прогласити уједињење са Србијом ако Средишњи одбор Народног вијећа ту одлуку не донесе у року од пет дана.[37] Далматинска влада је 30. новембра упутила телеграм српској влади у којем се настоји на што хитнијем проглашењу уједињења.[38]

* * *

Прецизно утврђивање државноправног карактера чинилаца који су ушли у састав Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца неопходно је ради разумевања правне природе Прводецембарског акта. О томе су и у време уједињења као и непосредно после њега, а и доцније, између двају ратова, у вези са хрватским питањем, односно уређењем државе постојала различита мишљења.

У хрватској политичкој јавности Прводецембарски акт је био приказиван као акт уједињења двеју држава, односно споразум, билатерални акт уговорног карактера.[39] Међу правницима је вођена полемика о томе да ли је држава стара или нова, што је зависило од начина њеног образовања.

У часопису *Нови живот* Лазар Марковић је објавио чланак „Женевска конференција и питање државног јединства", где, говорећи о Народном вијећу, утврђује да је оно de facto вршило извесну власт, али напомиње: „То питање, уколико је фактички власт вршило народно Веће у свима крајевима, како је оно образовано, под којим условима, шта је све претходило и шта је све наступило, то је ствар коју ће историја утврдити".[40] Даље он поставља питање, у вези са државом коју заступа Народно вијеће: „Народно Вијеће било би као врховни орган у свима југословенским крајевима бивше аустро-угарске монархије, са нерешеним питањем, да ли је то једна или више држава или није уопште никаква држава", закључујући нешто даље да је власт Народног вијећа била више мање фиктивна.[41]

Међутим, међу српским политичарима и правницима тог времена било је и другачијих мишљења. Јован М. Јовановић напомиње да је Народно Вијеће после 29. октобра 1918. узело управу над свим покрајинама у којима живе Срби, Хрвати и Словенци до дана када ће доћи Уставотворна Скупштина да на начелима Крфске декларације уреди будућу државу. Мада тврди да је Народно вијеће имало власт над свим аустроугарским земљама, он ипак, набрајајући их, не помиње Банат, Бачку и Барању. На крају закључује да су у тренутку склапања примирја, 11. новембра, постојале три државе: Црна Гора, Србија и држава аустроугарских Срба, Хрвата и Словенаца.[42]

---

[37] Bogdan K r i z m a n, *nav. delo*, 206,

[38] Ferdo Š i š i ć , *nav. delo*, 263.

[39] Mirjana S t e f a n o v s k i, *Ideja hrvatskog državnog prava i stvaranje Jugoslavije*, izd. Draganić, 260.

[40] Др Лазар М а р к о в и ћ, *Југословенска држава и хрватско питање (1914–1929)*, Београд 1935, 87.

[41] *Исто*, 91.

[42] Јов. Ј. Ј о в а н о в и ћ, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, Књига трећа, Београд 1930, 120, 121, 141–142.

Полемика међу правницима о томе да ли је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца била стара или нова држава, што је имплицирало и одговор на питање о начину њеног постанка, отворена је и поводом једне пресуде мешовитог поротног суда у Женеви, која се односила на репарације, односно питање ликвидације имања немачких поданика и исплате суме добијене ликвидацијом. У тој пресуди је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца третирана као стара држава, тј. држава која је очувала правни континуитет са Краљевином Србијом и која је, према томе, имала право да учествује у репарацијама.

Овај став је оповргавао Иван Жолгер, професор Правног факултета у Љубљани. Он је сматрао да је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца у сваком погледу нова држава. Своје гледиште је заснивао на тврдњи да је држава нова, ако је добила нови устав, који је донет прекидом континуитета са старим уставом. Адресу Народног вијећа и регентов одговор од 1. децембра он сматра првим уставом „нове" државе. Те две изјаве, по његовом мишљењу представљају „међународно-правно договорено прекинуће уставног континуитета, односно међународно-правно договорену револуцију Устава и државе".[43]

Његовим тезама се одлучно супротставио Отокар Рибарж.[44] Рибарж одбацује тврдњу да је чин од првог децембра имао и могао имати карактер устава, а исто тако и став да свака уставна промена од једне државе прави нову. Рибарж сматра да је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца стара држава, која је проширена новим територијама, бивше Аустро-Угарске и закључује да „последњи акт уједињења, онај који је уједињење тек створио, није билатерални акт, него *унилатерално проглашење уједињења од стране Регента као заменика Краља Србије*; („у име Њ. Величанства Краља Петра I **проглашавам** *уједињење*"...)".

Поводом исте пресуде Мешовитог изборног суда у Женеви из које је произлазило да са гледишта мировних уговора Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца није нова држава, изразио је своје мишљење и Лаза М. Костић.[45] Прихватајући аргументе О. Рибаржа, он закључује да је држава и са међународноправног и са државноправног (уставноправног) гледишта стара држава.

Разматрајући Прводецембарски акт, он закључује да је адреса Народног вијећа од великог политичког значаја, нарочито у доба када је светом завладао Вилсонов манифест од 14 тачака. „Али правног значаја та изјава нема; њени творци су, изгледа, били свесни тога кад су је назвали адресом. Адреса у јавном праву које данас важи означује једну колективну представку, једну свечано изражену жељу једног тела. И кад се адреса и

[43] *Jahrbuch des öffentlichen Rechts*, Band II, Tübingen 1922; *Slovenski pravnik*, 1. aprila 1923.

[44] *Да ли је наша Краљевина нова или стара држава?, Архив за правне и друштвене науке*, Књига VI (XXIII), Бр. 4.

[45] Лаза М. Костић, *Наша држава није створена после рата*, Нови живот, 8. фебруара 1924, 16. фебруара 1924.

њена противизјава слажу, тиме се још не заводе никакви правни односи. Политички значајна, та чињеница остаје без икаквог правног следства". Костић негира могућност тумачења Прводецембарског акта као уговора. У њему је с једне стране учествовала једна стара држава, међународно призната и цењена, с победничком војском. Друга уговарајућа страна била је заступана од представника једног тела које је себе прогласило владом и своју област државом, али чија је фактична власт била под питањем. Јер пре адресе, а и после ње, а вероватно и на сам дан њеног читања, поједини делови „Државе Словенаца, Хрвата и Срба" тражили су директно припојење својих крајева Србији. То је био случај са целом Војводином, (додајемо: са Сремом), са највећим делом срезова у Босни и Херцеговини. Поставља се питање „да ли се може онда говорити да је због тога постојала једна влада Државе Срба, Хрвата и Словенаца која је своју власт оснивала на својој снази (револуцији а не праву), и може ли се потврдити да је постојала једна стална територија те државе, кад су поједини делови могли сваког часа да се раставе и отргну из такве заједнице. А међународне уговоре могу да склапају само међународноправни субјекти, дакле државе."

Истакавши да цело то питање има и политичку позадину, Костић закључује: „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је постала органски из Краљевине Србије; то није чедо Краљевине Србије, већ она сама проширена и повећана. Ми то осећамо а свет то признаје. И никаква извртања и софизми ма с које стране не могу на томе ништа да измене".

Другачије мишљење изнео је Данило Данић, први секретар Државног савета.[46] Сматрајући да је Држава аустро-угарских Југословена, како је он назива, имала сва обележја државности: врховну власт оличену у Народном Већу, територију и народ, он закључује да су крајем октобра и у новембру постојале три државе на Словенском југу: Краљевина Србија, Краљевина Црна Гора и Држава аустро-угарских Југословена, која је фактички постојала као самостална држава од 29. октобра до 1. децембра 1918. По њему су се 1. децембра ујединиле две независне државе. Разлика међу њима је била у томе што је Србија била држава и de facto и de iure, а Аустроугарска Југославија само de facto. Своје тврђење да је држава била нова у сваком погледу, и са становишта међународног, као и са становишта државног права, Данић образлаже чињеницом да је држава морала поново добити међународно признање.

Штефан Сагадин, државни саветник, такође заступа мишљење да је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца нова држава у сваком погледу, унутрашњем и међународноправном. Он изричито поставља питање правног карактера, „јуристичке садржине" Прводецембарског акта.[47] Сматра да у том тренутку постоје две државе: Краљевина Србија, увећана на основу закључка црногорске Народне скупштине у Подгорици територијом бивше

[46] Данило Данић, *Да ли је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца стара или нова Држава?*, Економист, бр. 5. маја 1925.

[47] Štefan Sagadin, *Naš sadašnji ustavni položaj*, Ljubljana 1920, 17–20.

Краљевине Црне Горе, а с друге стране „савез југословенских државних творевина, образованих на територији а.-у. монархије после њеног слома, представљаних одасланицима Народног већа као његовог врховног органа". Ове државе извршују овим актима један чин, једно правно дело: образују једну јединствену државу Срба, Хрвата и Словенаца, једну нову државну власт, којој се саме потчињују. „Актом образовања државе Срба, Хрвата и Словенаца нестало је пређашњих држава, из којих је јединствена држава образована, нарочито Краљевине Србије као самосталне државе". У правном погледу је потпуно свеједно то што је Краљевина Србија пола века постојала као независна држава, док су се други делови тек пре месец дана ослободили туђег господства и организовали на својим територијама независну државну власт; не одлучује то што је Србија као победоносна држава изашла из рата, имала своју организовану војску, којом је могла заузети све југословенске територије а.-у. монархије, док су ове територије тек биле у организовању својих снага итд. Са правног гледишта су сви делови допринели подједнако уједињењу, жртвујући свој државни индивидуалитет општем циљу: заједничкој држави Срба, Хрвата и Словенаца. С правног гледишта, уједињење је само један акт држава које су се ујединиле. Сагадин спори да се ради о једном револуционарном акту са гледишта аустроугарских Југословена, када је реч о уједињењу, јер тврди да је Народно вијеће било легитимни орган образованих државних творевина и да је акт уједињења чин целокупног народа аустроугарских Југословена. Говорећи о државним јединицама које су се ујединиле 1. децембра Сагадин помиње Србију, повећану закључком црногорске скупштине у Подгорици, с једне стране, и савез југословенских државних творевина, образованих на територији аустроугарске монархије после њеног слома, занемарујући одлуку Велике народне скупштине у Новом Саду о прикључењу Баната, Бачке и Барање Србији.

Своје мишљење о овом важном питању дао је и Слободан Јовановић. Мада сматра да су 1. децембра постојале две државе: Краљевина Србија и аустроугарска Југославија, одговор на питање да ли је Краљевина Срба, Хрвата и Словенца истоветна са Краљевином Србијом зависи од тога да ли је њено правно стање, посматрано споља и изнутра истоветно са правним стањем Краљевине Србије. Оно ће бити истоветно уколико између уставног и уговорног стања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Србије постоји континуитет. „Укратко", вели Јовановић, „држава СХС биће нова држава, ако између ње и краљевине Србије нема правног континуитета; напротив, ако тога континуитета има, она ће бити стара држава." Анализирајући помно сва гледишта која су о овом питању била изражена у стручној и научној јавности, С. Јовановић закључује: „Стварање државе СХС није изазвало никакав прекид у дотадашњем систему међународних уговора краљевине Србије: зато, са гледишта међународнога права, држава СХС јесте стара држава. Стварање те државе изазвало је, напро-

тив, потпун прекид у дотадашњем уставном стању краљевине Србије: зато, с гледишта уставног права, држава СХС јесте нова држава".[48]

Као одговор на неке недоумице око његових ставова изречених у *Архиву за правне и друштвене науке*, које је Л. Марковић погрешно схватио, Слободан Јовановић је сажео свој став о постанку Краљевине СХС. Он закључује да је држава *постала* фактичким путем, наглашавајући да једна држава и не може настати правним, него фактичким начином. Државе могу настати не само фактичким, него и насилним начином, могу проистећи из рата и револуција, и таквим државама ништа не смета да исто тако правно постоје као и старе легитимне државе. „Држава јесте правна установа, али њено постање није правни акт, него историјски факт."

С. Јовановић одбацује сумњу да је подлегао „загребачким идејама о нагодбама". „Узимајући да је држава постала фактичким начином, ја сам одбацио све правне акте, па следствено и „нагодбе", које су правни акти по преимућству. На против, да сам сматрао да је држава СХС постала правним начином, ја бих морао за њену основу узети један уговор између оних држава које су јој претходиле, јер јој ван таквог уговора не бих могао наћи правне основе. Г. Марковић се боји да моје схватање није дало нашој држави привремени карактер. Ја опет мислим да по моме схватању наша држава има сву сталност и сигурност свршеног историјског чина. Да сам је поставио на правну основу, та би основа била уговор; уговор се може раскинути; следствено цела би држава почивала на привременој, опозивној основи".[49]

После Другог светског рата, тумачењу правног карактера догађајâ с краја 1918. године посебну пажњу је посветио Фердо Чулиновић. У својим оценама природе и карактера органа и политичких творевина које су тада настале, Чулиновић одлучно тврди да је Народно вијеће већ од 19. октобра имало фактички карактер владе, која је у свим југословенским крајевима Аустро-Угарске организовала месна народна већа, као своје извршне органе, над којима Народно вијеће има врховну власт. Закључак хрватског сабора се не тумачи као формирање државе Хрватске, Славоније и Далмације, него шире – као приступање тих земаља у нову државну заједницу, на челу са Народним вијећем СХС као врховном влашћу.

Чулиновић закључује да је Народно вијеће СХС већ од средине октобра фактички, а од 29. октобра 1918. и правно, било највиши орган власти за све југословенске земље, које су до 29. октобра биле у саставу Аустро-Угарске.[50] На том подручју, по његовом мишљењу од тог дана постоје сви елементи државности: засебна територија, посебно државно стано-

---

[48] Слободан Јовановић, *Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1924, 10–21.

[49] Слободан Јовановић, *О постанку и карактеру наше државе, Из историје и књижевности*, Београд 1991, 382–383.

[50] Ferdo Čulinović, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka*, Knjiga II, Zagreb 1959, 192–193, 197.

вништво и засебна, суверена организација власти, те се може говорити о постојању нове државе – Државе Словенаца, Хрвата и Срба.[51]

Уочи Прводецембарског акта су по Чулиновићу постојале две државе: Краљевина Србија и Држава Словенаца, Хрвата и Срба. Присаједињењу Бачке, Баната и Барање и Црне Горе Србији Чулиновић приписује својство акта у којем су се стекли факт и право, те су и Војводина и Црна Гора уочи Првог децембра и de facto и de iure чиниле део Краљевине Србије.

Када се говори о Држави СХС, односно о њеном постојању, Чулиновић негирање њене државности приписује великосрпским централистима из кругова Радикалне странке, нарочито око Николе Пашића.[52] Своје тврдње о државности Државе Словенаца, Хрвата и Срба он поткрепљује аргументима: да су југословенске земље (из састава Државе СХС) 29. октобра 1918. раскинуле дотадашње везе с Аустријом и Угарском, да је од тада на том подручју постојала и деловала засебна независна организација политичке власти и да је то ново стање бар делом било међународно признато. Тако он сматра да постоје сви елементи државности: народ, територија и организована, ефективна суверена државна власт на тој територији.

* * *

Разлика у гледиштима познатих правника о карактеру Првог децембра произлазила је првенствено из разлике у оцени природе творевине која је називана Држава Словенаца, Хрвата и Срба. Утврђивање њеног карактера је значило и одређивање природе акта у којем је она учествовала. Неоспорна је чињеница да су ове оцене биле дубоко условљене не само њиховим научним погледима и схватањима, него и политичким ставовима и убеђењима.

Ако бисмо данас покушали да поново разматрамо питање правног карактера Прводецембарског акта, решавање проблема државности Државе Словенаца, Хрвата и Срба би се опет појавило као основни и неопходни предуслов за доношење закључка о њему.

Од оних елемената које као нужне и неопходне услове за постојање државности истичу неки од поменутих аутора, морају се оспорити најмање два: територија и власт.

Када је реч о земљама које је Народно вијеће сматрало територијом Државе СХС, односно територијом на којој се простирала његова власт, сасвим је очигледно да наводи које одлуке и декларације Народног вијећа о томе садрже, не одговарају фактичком стању. У овим актима се увек истиче да је Народно вијеће влада **свих** (подвукла Љ. К.) југословенских земаља бивше Аустро-Угарске. Међутим, на територији Бачке, Баната и Барање Народно вијеће није имало ни политичког утицаја, а поготову не власт,

[51] *Исто*, 194.
[52] *Исто*, 198–199.

ни правно, ни фактички. Тако и Д. Шепић, мада тврди да је „Народно вијеће одмах преузело у своје руке врховну власт у новоствореној Држави Словенаца, Хрвата и Срба", нешто даље вели да је власт Вијећа почетком новембра била успостављена „готово у свим крајевима настањеним искључиво или претежно Словенцима, Хрватима и Србима".[53]

Ни у Срему, који је припадао Тројединој краљевини, није политика Народног вијећа имала пуну подршку. Представници сремских општина су у Руми 24. новембра изјавили своју жељу да се присаједине непосредно Србији. И у другим крајевима је било самосталних одлука појединих, мањих или већих области, које нису прихватале политику Народног вијећа. Дошло је до изражаја несређено стање, које је било нужна последица ратних прилика и распада Аустро-Угарске, као и околности да су ове територије имале под Аустроугарском различито уређење, налазећи се и у оквирима једне или друге чланице Двојне монархије. Народно вијеће је било приморано да задржи постојеће локалне органе, истовремено настојећи да их потчини. У извештају о раду Народног вијећа у новембру и децембру 1918. стоји: „Одношај покрајинских влада, као и банске загребачке владе, према централном Народном Вијећу СХС, био је стога чешће предмет расправе Средишњег одбора Народнога Вијећа. Премда су покрајинске владе настојале да прошире своју компетенцију, Народно је Вијеће ипак те покушаје знало вазда одбити, брижно чувајући свој суверенитет у држави СХС."[54]

Међутим, Народно вијеће није имало најважније средство за спровођење власти и учвршћивање свог ауторитета. Покушај да се организује војска није успео. Многобројни чланови Народног вијећа су „истицали апсолутни императив, да се уједињење што прије проведе, ако нећемо да нам дјело револуције буде угрожено од наших непријатеља споља и из унутра. Италија је прекорачивала демаркациону линију у свим крајевима; Аустрија и Мађарска пријетиле су на границама, бољшевици прелазили на териториј наше државе, док су у неким крајевима, нарочито у Подравини и Славонији учестала пљачкања. Поред тога, одређена мобилизација Народног вијећа није успјела како ваља и како се жељело, па ни уз највеће ревновање мјесних повјереникâ за народну обрану".[55] „Новоствorена држава Словенаца, Хрвата и Срба није располагала јачим и сигурнијим војним снагама које би могле одржавати ред у земљи, а камоли пружити озбиљнији отпор надирању италијанске војске." Вијеће је било приморано да се обрати за помоћ савезничкој команди.[56] Од првих дана слободе, констатује Б. Кризман, Народно вијеће је стајало без неке иоле озбиљније организоване и поуздане оружане снаге, све док српски коњички потпуковник Стеван Швабић није, након повратка с овећом групом српских војника из

[53] Dragovan Š e p i ć, *нав. дело*, 118, 119.
[54] F. Š i š i ć, *нав. дело*, 265.
[55] *Исто*, 265.
[56] *Исто*, 137, 145.

заробљеништва послао у Загреб један део, да се тамо стави на располагање Народном вијећу.[57] У Србију је 7. новембра стигло једно изасланство Народног вијећа, са задатком да замоли српску владу да пошаље трупе у разне крајеве југословенских земаља бивше Аустро-Угарске.[58] И Чулиновић примећује да Народно вијеће није располагало оружаним снагама у довољној мери.[59]

Нема, дакле, довољно аргумената за тврдњу о постојању двају од три битна елемента државности, када је реч о држави Словенаца, Хрвата и Срба. Нити је утврђена територија, нити је Народно вијеће, као прокламована влада ове творевине имало на тој територији стварну власт. Једно друго питање, исто тако важно, је питање начина формирања, односно избора чланова Народног вијећа, тј. његовог права да се сматра за представнички орган народа са југословенских територија бивше Аустро-Угарске. Народно вијеће је настало као резултат страначког споразума и иницијативе појединих истакнутих политичких и јавних радника. То разуме се не умањује његов политички значај и ауторитет, али није довољан основ за тврдњу Ф. Чулиновића да је оно имало представнички карактер.[60]

Имајући у виду немогућност да се Држава Словенаца, Хрвата и Срба без озбиљне резерве може сматрати државом, закључак о природи уједињења те државе и Краљевине Србије би могао бити да се ради о унилатералном акту, којим је једно тело, настало као израз политичких тежњи испољених у југословенским земљама Аустро-Угарске изразило жељу за присаједињењем Србији, што је проглашено регентовим прихватањем те жеље (адресе).

Неизбежан је закључак, да су гледишта о карактеру уједињења, која су настала у правној науци и у политичком животу после уједињења, али и за све време трајања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије, била дубоко политички мотивисана, настала под утицајем и у сенци све дубљих националних противречности. Да оне нису постојале, питање карактера уједињења, односно природе чинилаца који су у њему учествовали, свакако се не би постављало са таквом оштрином. Јер, „питање о постанку државе није правно питање већ фактичко. О начину како државе постају, нису прописана никаква правила, нити је установљена нека власт која ће пазити да се државе стварају по тим правилима... За постојање државе тражи се само једно, а то је свршен чин".[61]

Прводецембарски акт би према томе, имао карактер политичког акта, којим је остварено једно ново фактичко стање, стање које ће тек доцније добити своју правну форму. Но, без обзира на то какав се став заузима о његовој правној природи, он је несумњиво имао огроман, прекретни значај у историји јужнословенских народâ.

---

[57] B. K r i z m a n, *нав. дело*, 151–152

[58] *Исто*, 154–155.

[59] Ferdo Č u l i n o v i ć, *Jugoslavija između dva rata* I, Zagreb 1961, 100.

[60] F. Čulinović, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka*, 1956.

[61] Слободан Ј о в а н о в и ћ, *О држави, основи једне правне теорије*, Београд БИГЗ, Југославија публик, СКЗ, 30–31.

LEGAL NATURE OF THE DOCUMENTS FROM DECEMBER 1, 1918 ABOUT THE CREATION OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES

by

Ljubomirka Krkljuš

Summary

The paper discusses the legal nature of the documents from December 1, 1918 about the creation of The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. To understand the nature of this act, it is necessary to determine the nature of the subjects which took part in it: The Kingdom of Serbia and the so-called State of Slovenes, Croats and Serbs.

To understand the legal nature of the December 1 Act, it is necessary to explain the character of the incorporation of Banat, Bačka, Baranja and Srem to The Kingdom of Serbia on November 24 and 25, as well as Montenegro on November 26, 1918.

The issue of the Austro-Hungarian South Slavic lands and their unification with Serbia, in the state-legal aspect presents a more complex problem, because of their different positions in Austria-Hungary, as well as because of the legitimacy of the aspirations of the National Council of Slovenes, Croats and Serbs to represent all Habsbur South Slavic countries, and specially Banat, Bačka and Baranja. The paper also discusses the statehood of this formation, because the determination of the statehood of The State of Slovenes, Croats and Serbs influences different interpretations of the nature of the December 1 Act. Therefore, the paper primarily includes a review and interpretation of these events; it discusses the issue of statehood of The State of Slovenes, Croats and Serbs and its aspirations to all South Slavic lands in Austria-Hungary, and specially Banat, Bačka and Baranja.

The paper presents opinions of the most outstanding contemporary jurists and the later law historians about this problem: Lazar Marković, Jovan J. Jovanović, Ivan Žolger, Laza M. Kostić, Otokar Ribarž, Štefan Sagadin, Danilo Danić and Slobodan Jovanović, as well as the postwar law historian Ferdo Čulinović. They differ because some of them believed that it was the unification of two equal sides which created a completely new state, while the others saw the December 1 Act just as a political act of the incorporation of the Austrian-Hungarian South Slavic lands into The Kingdom of Serbia, which – even though enlarged – in the international-legal aspect remained the old state.

The author concludes that different opinions about the nature of the December 1 Act and the unification were profoundly politically motivated, created under the influence of deeper and deeper national contradictions. Having in mind the impossibility to treat The State of Slovenes, Croats and Serbs as a state without a serious reservation, the conclusion about the nature of the unification of that state and The Kingdom of Serbia could be that it was a unilateral act, by which the National Council of Slovenes, Croats and Serbs –a body created as an expression of the political tendencies existing in the South Slavic lands in Austria-Hungary – declared the intention to be incorporated into Serbia, which was confirmed in the Regent's acceptance of that intention (request).

In conclusion, the paper underlines Slobodan Jovanović's opinion that the act of the creation of a state is always a factual act. Thus the December 1 Act would also have the character of a political act creating a new factual condition which got its legal form later.

УДК 070(420):341.223.2(497.6) „1908“

Александар Растовић

ШТАМПА ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ О СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ АНЕКСИЈЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

САЖЕТАК: У овом раду обрађено је писање британске штампе о анексији Босне и Херцеговине, реакцијама српске политичке елите и јавности на тај чин, као и однос који су острвски листови заузели према захтевима Србије у погледу компензација. Припајање ове две провинције Аустрији означило је велику прекретницу у третирању Србије у британским листовима. Никада као до тада није исказано више симпатија према Србији и написано позитивнијих текстова о Србима у тамошњој штампи. Скоро сви угледни листови су тих месеци често писали о босанском питању, најжешће осуђујући проглашење анексије, а подржавајући умерено понашање Србије. Највише текстова о анексији са посебним освртом на Србију објављивали су *The Morning Post, The Daily Graphic, The Times, Standard, The Daily Mail, The Daily Telegraph, The Daily News, Pall Mall Gazette, The Daily Chronicle, The Westminster Gazette*, часопис *The Near East*. Преовлађујући су били позитивни текстови, а у афирмативном приказивању Србије и залагању за остваривања њених права предњачио је *The Daily Telegraph*. Било је и негативних текстова о држању Србије и њих су објављивали *The Daily Graphic, The Morning Post* и *Standard*.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Велика Британија, анексија, дневни листови: *The Times, The Daily Mail, The Daily Telegraph, The Daily News*..., научне анализе, Србија

Анексија Босне и Херцеговине, коју је 6. октобра 1908. године прогласила аустријска влада, изазвала је опште запрепашћење и шок у европским дипломатским круговима и јавности. Сличан утисак анексија је произвела и у Великој Британији и у њеној штампи. Уједно присаједињење две турске покрајине Аустрији представљало је и велику прекретницу у третирању Србије у британским листовима. Никада као до тада није исказано више симпатија према Србији и написано толико позитивних текстова о Србима у ондашњој штампи. Такође, скоро сви угледни листови објавили су макар по један текст или вест у вези са босанским питањем и подржали умерено понашање српске стране током шестомесечне кризе. Највише текстова у том периоду с посебним акцентом на Србију објављивали

су *The Morning Post, The Daily Graphic, The Times, Standard, The Daily Mail, The Daily Telegraph, The Daily News, Pall Mall Gazette, The Daily Chronicle, The Westminster Gazette*, часопис *The Near East*. Преовладавали су позитивни текстови, а у афирмативном приказивању Србије и у залагању за остваривања њених права предњачио је *The Daily Telegraph*. Објављено је и неколико негативних извештаја о држању Србије и то у *The Daily Graphic*-у, *The Mornin Post*-у и *Standard*-у

Сви енглески листови су најжешће осудили сам чин анексије. Тако је *The Daily Graphic*[1], у неколико текстова које је објавио новинар Луцијен Волф[2], бавећи се питањем анексије и могућим сазивањем међународне конференције, оценио да је анексијом буквално изведен програм харања Турске, гажења свечаних уговора и сваког елементарног основа јавног морала. Лист је цинично констатовао да „цивилизаторска мисија Аустрије представља отворено средњевековно варварство“.[3] Уредништво *The Times*-а[4]

[1] *Daily Graphic*, први британски јутарњи лист који је почео да објављује слике и фотографије, покренут је 1890. године и продавао се за један пени. Његов оснивач је био William Luson Thomas и он се на челу листа налазио до 1907. године, када га преузимају његови синови. 1920. године, лист почиње да излази као недељни магазин под насловом *Graphic* и преузимају га Gomer и William Berry.

[2] Луцијан Волф (Wolf Lucien) новинар. Рођен је 1857. године. Био је уредник листа *Jewish World*. Као добар новинар постао је уредник међународне рубрике листа *Daily Graphic*. Поред својих новинарских активности био је председник јеврејског историјског друштва. Писао је доста о англо-јеврејској историји и уређивао радове Дизраелија. Умро је 1930. године.

[3] *Самоуправа*, 28. септембра 1908. бр. 224, 2; *The Daily Graphic*, October 7, 1908, vol. LXXVI, № 5872, p. 7, Peace or War. All Europe waiting in Suspense. The Proposed Conference. Great Britain's Conditions. Bosnia and Herzegovina Annexed. The Diplomatic Situation.; *The Daily Graphic*, October 8, 1908, vol. LXXVI, № 5873, p. 7, The Powers Striving for Peace. Preparing Plans for European Conference. Austria's Irregular Proceeding.; *The Daily Graphic*, October 9, 1908, vol. LXXVI, № 5874, p. 7, Conference or War. European Situation Grows more Complex.; *The Daily Graphic*, October 10, 1908, vol. LXXVI, № 5875, p. 7, Towards Peace. Planning the Conference.

[4] *The Times*, водећи дневни национални лист. Покренуо га је 1. I 1785. John Walter под називом *The Daily Universal Register*. Лист је садашње име добио 1. I 1788. године. Власник је од 1803. до 1848. био Волтеров син, John Walter II, који је повећао тираж листа са 5000 примерака 1815. на 50.000 1854. у тренутку када се ривалски лист *Morning Advertiser* продавао у 8.000 примерака. Волтер је променио и формат листа. У тренутку када је дошао на чело, лист се штампао на четири стране у малом формату, а 1848. излазио је у великом формату на дванаест страна. Џон Волтер II је у лист довео младе новинаре који су заступали политичке реформе и борили се да лист постане независтан од британске владе. До краја XIX века на челу *Times*-а налазили су се и John Walter III (1848–1894) и Arthur Walter (1894) Лист је имао велик број способних уредника од којих су најзначајнији Sir John Stoddart, каснији гувернер Малте, Thomas Burns (1816–1841), бриљантни John Thaddeus Delane (1841–1877), који се залагао за независну позицију листа, без обзира што је имао добре односе и са конзервативцима и са либералним политичарима, Thomas Chernery (1877–1884) и George Earle Buckle. Већ у првом броју листа, оснивач John Walter је својим читаоцима обећао да лист неће писати ништа што би могло да повреди интиму људи, и уздржаваће се од објављивања скандала и простаклука. *Times* је временом прерастао у националну институцију и обично је изражавао погледе владе, иако је стекао репутацију независности. Лист се специјализовао у презентовању информација из спољне политике и веома рано је отворио дописништва у главним светским метрополама. Један од најпознатијих дописника *Times*-а је био Henri de Blowitz, који се избо-

је такође, у тексту *The Crisis in the Near East. Austria-Hungary and the Occupied Provinces. Speech by the Emperor* (*Криза на Блиском истоку. Аустро-Угарска и окупиране провинције. Говор цара*) од 9. октобра 1908. године, најоштрије осудило анексију и затражило сазивање конференције која би се бавила босанским питањем.[5] Лист је у два наврата, 12. и 13. октобра, и то кроз текстове *The Crisis in the Near East. Austria-Hungary and Servia. Declaration by Baron von Aehrental* (*Криза на Блиском истоку. Аустро-Угарска и Србија. Декларација барона фон Ерентала*) и *The Crisis in the Near East. Baron von Aehrental and Austrian Obligations* (*Блискоисточна криза, Барон фон Ерентал и аустријске обавезе*), истицао да је сувише смешна изјава Ерентала да је Аустрија силом натерана да предузме тај чин и да је потписала тајни протокол са Турском у којем пристаје да само привремено окупира Босну и Херцеговину. Тврдило се да је такво начело и резоновање врло опасно и заједљиво. Уредништво је такође цинично оценило како је Аустрија многе уговоре раније такође потписала против своје воље.[6] Редакција *Standard*-а је након проглашења анексије објавила текст у којем се истицало да ни једна сила не сме повредити Берлински уговор без сагласности са свим другим силама. Ако се већина сила сложи с тим да је Аустрија повредила уговор, онда ће она морати да поднесе и жртву због тога, закључује овај лист.[7]

Последицама анексије Босне на ситуацију у Србији и њен међународни положај бавио се *The Daily Mail*[8] у просрпски интонираном тексту *Шта ће бити са анектираном Босном и Херцеговином.* Новинар чланка констатује да ће повреда Берлинског уговора од стране Аустрије изазвати озбиљне последице, између осталог затварање Србије са свих страна

рио да први ексклузивно објави текст Берлинског уговора 1878. године, и то истог дана када је закључен. Лист је био у рукама породице Walter све до 1908, када је лорд Northcliffe постао његов власник. Од 1922, након његове смрти, лист је прешао у руке John Jacob Astor-a, W. F. Caseyl-a i Ser William Haley-a.

[5] *The Times*, October 9, 1908, № 38773, p. 5, The Crisis in the Near East. Austria-Hungary and the Occupied Provinces. Speech by the Emperor.

[6] *The Times*, October 12, 1908, № 38775, p. 5, The Crisis in the Near East. Austria-Hungary and Servia Declaration by Baron von Aehrental.; *The Times*, October 13, 1908, № 38776, p. 5, The Crisis in the Near East. Baron von Aehrental and Austrian Obligations.

[7] *Одјек*, 3. октобра 1908. бр. 230, 1.

[8] *Daily Mail* је покренуо Alfred Harmsworth 4. маја 1896. и одмах је остварио велик успех. Штампан је и продат у 397.215 примерака. Излазио је на осам страна и продавао се за пола пенија. Лист је заиста брзо стекао велику популарност и постао заштитни знак *Новог журнализма.* Продаја му је 1898. скочила са 400.000 на 500.000 примерака наредне године, да би се након завршетка бурског рата продавао по милион примерака дневно, чиме је остварио највећу циркулацију на свету. Покренут са иницијалним капиталом од 15.000 фунти у првих педесет година постојања остварио је профит од 18,5 милиона фунти. Власник листа Alfred Harmsvort, каснији lord Northcliffe, привукао је у лист највеће новинарске таленте и уреднике. 1899. уредништво листа је преузео Thomas Marlow, који је на том месту остао до 1926. године. Лорд Нортклиф је ангажовао и најбоље стране дописнике као што су били G. W. Steevens, Charlie Hands, Edgar Wallace; увидео је значај ширења мреже дистрибуције листа и то је учинио ширећи га на запад и север Енглеске и у Манчестер. Он је на челу листа остао до смрти, 14. августа 1922. године.

и јачање притиска на српску нацију од стране аустријског тиранског и језуитског режима. Анексијом Босна и Херцеговина неће бити заштићене ни стање народа побољшано јер су аустријске реформе користиле једино досељеним Немцима и католицима, а штетиле православном и муслиманском елементу. Лист подсећа да су Далмација, део Хрватске, Славоније, Босна и Херцеговина, Стара Србија, северна Македонија, насељене хомогеним српским елементом и да српским језиком говори народ од Трста до Скадра. Такође се указивало и на то да су националне и крвне везе између анектиране Босне и Херцеговине и Србије јаке. Аутор текста констатује да је „мало вероватно да ће Србија остати мирна и допустити да се чином анексије њен национални и историјски идеал збрише заувек. Ни један српски патриота се не може помирити да се два милиона српског живља изгуби у аустријским границама. Нико и не сумња да ће цео српски народ у Србији тражити најенергичнији рат са Аустријом и она ће оружјем прискочити у помоћ својој браћи у Босни ако подигну устанак“, гласио је закључак овог чланка.[9]

У неколико бројева, 20. и 23. новембра 1908. године, осудом анексије бавио се и *The Daily Telegraph*.[10] Лист је оштро нападао Аустрију и њено држање у анексионој кризи према Србији, тврдећи да је српска влада на лојалан начин покушала да изађе у сусрет мишљењима Енглеске, Француске и Русије да избегне свако изазивање. У том смислу је чак и повукла своје трупе са границе, док су њене повреде од стране аустријских трупа постале учестале, као и њено непрестано гомилање снага на граници са Србијом. Лист је сматрао да ће Аустрија сносити сву одговорност ако дође до рата.[11] У истом листу објављен је и текст *Русија и Енгледска на Балкану*,

[9] *Одјек*, 3. октобра 1908. бр. 230, 1.

[10] *The Daily Telegraph*, велики дневни национални лист, који је почео да излази 29. јуна 1855. године као *The Daily Telegraph and Courier*. Лист је био власништво пуковника Arthur-a B. Sleigh-a којег је наследио Joseph Moses Levy септембра 1856. године. Његов син Edward Lawson (каснији први барон Бурнхам) постаје уредник листа и управља њиме све до 1885. Дуга је листа угледних чланова управе (Ser Edwin Arnold, George Augustus Sala, Edward Dicey, Sir J. M. Le Sage, Bennet Burleigh, ратни дописник, и многи други). Почетни слоган листа је гласио: „Највећи, најбољи и најјефтинији лист на свету“. Неколико месеци после почетка излажења, лист је већ достигао тираж од 27.000 примерака дневно. На почетку излажења у листу су објављиване сензационалне информације, што је био један од главних разлога његове велике популарности. Лист је постао орган средње класе. Када је 1873. Едвин Арнолд постао главни уредник, лист је све мање био гласило либерала, а све више постајао орган конзервативне партије. Арнолд се зближио са Елисом Бартлетом, представником политике британског империјализма у Доњем дому парламента. Тираж листа је мушевитом брзином растао. Од 196.855 примерака дневно, колико је штампано 1870, седам година касније је достигао 242.215 примерака дневно. Међутим, 1928. године тираж опада на 84.000 копија. Те године лист је продат Сер Edward-y Berry-ју који је имао 40% акција, а његов брат Гомер и Сер Edward Lliffe по 30%. Нови власници су успели да спрече даље пропадање листа тако да је 1930. лист достигао тираж од 100.000 примерака. 1937. William Berry је постао самостални власник листа који је купио и лист *Morning Post* и створио лист *Telegraph*.

[11] *The Daily Telegraph*, November 20, 1908, № 16714, p. 13, Increasing Anxiety. Servias Statement to the Powers. Austrian Provocations.; *The Daily Telegraph*, November 23, 1908, № 16716, p. 9, Military Situation in the Disturbed Districts.

који је био наклоњен Србији и у којем се понављало да је анексија Босне и Херцеговине очевидна повреда и гажење Берлинског уговора. Лист је подсећао да су енглеска влада и јавно мњење изражавали симпатије према српским жалбама и трудили се да спрече оружани сукоб или изазивачку акцију од стране Србије и Црне Горе против њиховог моћног суседа. Прихватање енглеског савета од стране Србије да се уздржи од изазивања створило је код Велике Британије моралну обавезу да употреби сав свој утицај и дипломатску акцију како би за народ Србије и Црне Горе осигурале све оправдане гаранције које су потребне за њихову политичку и економску самосталност.[12] Стајући на страну Србије, уредништво листа је такав свој вредносни суд изразило између осталог и у тексту у којем се упоређује изјава аустријске владе и самог цара са изјавом српске владе, при чему се констатовало да „док у аустријским изјавама преовлађују само лицемерност и неискреност у српској ноти је присутна отвореност и искреност".[13] *List The Daily News*[14] је 9. октобра објавио два чланка о реакцији српске јавности на анексију Босне. У тексту The War Fever in Servia (*Ратна грозница у Србији*) истицало се да је велик број грађана Београда, а посебно студената, демонстрирало против анексије Босне и Херцеговине од стране Аустрије, док се у прилогу *Danger on the Austro-Servian Frontier* (*Опасност на аустро-српској граници*) напомињало да је британски посланик у Београду саветовао српску владу да је у њеном интересу да сачува мир и покаже умереност.[15]

Тих дана је једино писање *The Morning Post*-а[16] одударало од јединствене осуде анексије и понашања Аустрије по том питању. Уредништво је

[12] *Политика*, 20. јануара 1909., бр. 1800, 2.

[13] *Самоуправа*, 28. септембра 1908. бр. 224, 2.

[14] *The Daily News* је основан 1846. под уредништвом Чарлса Дикенса, који је желео да покрене лист који би био конкурентан у то време познатом *Morning Chronicle*. Дикенс је у првом броју, 21. јануара 1846, написао да ће основни принципи листа бити заступање прогреса, слободе образовања, грађанских и религијских слобода. С обзиром да лист није постигао већи комерцијални успех, Дикенс се повлачи, и нови главни уредник постаје његов пријатељ Џон Форстер, који је имао много више новинарског искуства и под чијим руковођењем је лист повећао тираж и успех. Лист је постао гласило Либералне партије и за њега су између осталих писали Чарлс Мекеј и Џорџ Бернард. Под контролом Сер Џона Робинсона стекао је репутацију поузданости у извештавању из иностранства, а утицао је и на придобијање британског јавног мњења за подршку Северу у америчком грађанском рату, у рату за независност Италије и ослобођењу Бугарске и Јермена од турске власти. 1912. лист се спојио са *Morning Leader* у ново гласило *Daily News and Leader*. У међувремену се 1928. спојио са *Westminster Gazette* и коначно 1930. *The Daily News* и *The Daily Chronicle* су се претополи у нови лист *News Chronicle*.

[15] *The Daily News*, October 9, 1908, Nº 19524, p. 7, The War Fever in Servia; Danger on the Austro-Servian Frontier.

[16] *The Morning Post*: лист је 1772. године основала група од дванаест људи, међу њима и John Bell и Sir Henry Bate Dudley, који је био и његов први уредник. Прославио се објављивањем разних клевета и дуелима са многим личностима, што га је коштало одласка у затвор. Лист је напустио 1780, када покреће *Morning Herald*. Следећи власник *Morning Post*-а постаје Daniel Stuart, који успева да за лист веже писце као што су Samuel Coleridge и William Wordsworth. Међутим Stuart 1803. године лист продаје Nicholas-у Byrne-у. Наредних година лист се суочавао са многобројним проблемима, а после трагичне смрти Byrne-а преузима га Peter

непосредно после проглашења анексије објавило више прилога у којима се на потез Беча гледало благонаклоно. У тим текстовима се истицало да се поступак који је Аустрија предузела могао очекивати раније или касније. Питање је било само када ће наступити права прилика за то. Лист је процењивао да тај чин не би требало да доведе до нарушавања европског мира, али је предвиђао да ће локална узнемиреност избити једино у Србији, при чему се није веровало да ће се Србија усудити да због анексије нападне Аустро-Угарску.[17]

Британски листови су на својим страницама велику пажњу посвећивали територијалним и економским компензацијама које би требало да се пруже Србији за њено признање анексије. Подршку српском компензационом пакету дали су: *The Dauly News, The Daily Telegraph, The Times, Pall Mall Gazette, The Morning Post*. Једино се *The Daily Graphic* успротивио давању надокнада и стао на страну Аустрије. Лист *The Daily News* се одмах после анексије у редакцијском тексту заложио да се Турској, Србији и другим државама које су оштећене анексијом и које траже компензације мора изаћи у сусрет. По мишљењу уредништва листа, адекватна надокнада за Србију било би уступање Новопазарског санџака.[18]

У британској штампи највише је *The Daily Telegraph* писао о компензационом програму и заступао гледиште да велике силе по том питању треба да изађу у сусрет српским захтевима. Посебну пажњу британске јавности привукли су текстови овог листа, у којем се износило становиште о неопходности стварања великосрпске државе која би била у интересу и европских држава. Тако је, на пример, у другој половини октобра 1908. објављен опширан чланак који анализира позицију Србије и немогућност њеног опстанка у постојећим границама јер оне спутавају њен национални, државни и економски развитак. На самом почетку је констатовано да у Енглеској мало људи познаје тежње српског народа. Истицало се да његови стратези предвиђају стварање велике српске државе која би обухватала Србију, Новопазарски санџак, Црну Гору, Босну и Херцеговину, аустријске покрајине: Истру, Далмацију и Славонију, делове Македоније и један део земаља између Београда и Оршаве. Међутим, дефинитивна анексија Босне и Херцеговине је уништила те наде. Лист је изражавао разумевање и солидарисао се са узбуђењем у Србији поводом анексије. Указивало се да Европа српском питању никада није поклањала пажњу које заслу-

---

Borthwick, а затим и његов син Algernon Borthwick, који се налазио на његовом челу од 1876. до 1908. У то време уредници су били William Hardman (1872–1890), A. K. Moore, Oliver Borthwick (1895), James Nicol Dunn (1897–1905), Spencer Wilkinson (1905) и Fabian Ware. После смрти Algernon-a Borthwich-a власништво над листом прелази на његову ћерку Lady Bathurst, која је била власник од 1908. до 1924. године. Лист се 1937. утопио у *The Daily Telegraph*.

[17] *The Morning Post*, October 7, 1908, Nº 42551, p. 7, The Near East. Occupied Provinces Annexed by Austria. Troops to be Withdrawn from Novi Bazar. The Emperor's Rescripts.; *The Morning Post*, October 9, 1908, № 42553, p. 5, The Near East. Warlike Spirit in Servia.; *The Morning Post*, October 10, 1908, № 42554, p. 7, Austria and Servia.

[18] *Одјек*, 3. октобра 1908. бр. 230, 1.

жује и да је оно на Берлинском конгресу третирано готово с презрењем. Подсећало се да је балканска територија тада подељена без разумевања племенских и народних аспирација: мислило се само на интересе великих сила и колико ће оне изгубити или добити територија. Ниједан државник тада, па ни Биконсфилд, није веровао да ће Србија и Бугарска икада постићи потпуну независну и неспутану народну егзистенцију. Што се тиче српских граница из 1878, аутор текста је истицао да су оне биле неповољне и да и даље паралишу њену државну егзистенцију. „Те границе нису допирале до мора и Србија је зависила од добре воље својих суседа. На западу јој пут до мора онемогућавају планински венци, анархистичка Албанија, Босна и Херцеговина и Новопазарски санџак. На југу јој је једина веза са Егејом дугачка железничка пруга која је под контролом искључиво аустријских капиталиста. На истоку јој је отежана веза са Црним морем преко Дунава. Србија је земља без природних граница и не обухвата све земље насељене Србима“. У вези с овим проблемом констатовано је да је Енглеска до сада била сувише равнодушна према Србији и њеним интересима и лоше упућена у аспирације и идеје српског народа. Аутор текста се осврнуо и на војне капацитете Србије, констатујући да она за „десет дана може да изведе на бојно поље 125.000 пешадијских бораца и официра, преко пет хиљада коњаника и тристо топова. Официри су добро васпитани, а војници здрави и добро обучени“. Међутим, и поред ових квалитета уредништво листа је сумњало да би Србија погрешно поступила када би се латила крајњих средстава јер ни једна европска конференција неће моћи да се оглуши о њене захтеве.[19]

Најексплицитније је идеју о стварању великосрпске државе уредништво *The Daily Telegraph*-а изнело у уводном чланку објављеном у другој половини октобра 1908. године. Текст је у целини био прожет писањем у корист великосрпске државе и у њему се доказивало да би њеним стварањем настала најбоља брана аустријском продирању на југ, а на добитку би била и Турска јер би имала најбољег и најсилнијег савезника на Балкану. Уредништво је изнело и мишљење да би „Енглеској, Француској и Италији требало да буде јасно да би једна независна српска држава унела нови велики елемент стабилности у европски систем“. С друге стране, Србија би могла рачунати на енглеску наклоност и потпору ако не би намеравала да повећа своје границе на рачун Турске.[20]

Исти лист је и наредних дана објављивао текстове у којима се Србији саветовало да остане мирна и умерена, али и да истраје на својим захтевима да тражи територијалне накнаде и то у Босни како би се створила једна природна граница. Сматрало се да такви захтеви нису претерани.[21] Тако је на пример у чланку објављеном почетком новембра 1908. године

---

[19] *Политика*, 7. октобра 1908. бр. 1697, 2.

[20] *Вечерње новости*, 10. октобра 1908, бр. 281, 1.; *Политика*, 10. октобра 1908. бр. 1700, 3.

[21] *Политика*, 15. октобра 1908. бр. 1705, 2.

писало: „ако Срби буду умерени, а Аустрија остане неумољива и непопустљива онда ће они кад почне рат добити симпатије од Енглеске и помоћ од Русије и на крају и издејствовати оружану интервенцију. Српска раса нема чему да се нада од илирске државе, под скиптром Аустрије, јер бечку политику води једна екстремно радикална странка“. Лист је оптуживао аустријске језуите да воде дворску политику и подстичу њихов продор у југоисточну Европу.[22]

Своја првобитна залагања за давање територијалних накнада Србији у подручју источне босанске границе, *The Daily Telegraph* је децембра 1908. заменио захтевима за добијање Новопазарског санџака. Процена листа је била да је то исто жеља и аустријских пријатеља да Беч финансијским накнадама приволи Турску на напуштање санџака који за њу има мало значаја, како би се то земљиште уступило Србији или Црној Гори. Лист је сматрао да би такву идеју помогла и Енглеска и констатује да „би таква великодушна акција Аустрије Србији одузела разлог за незадовољство и пружила доказе да Беч не жели никакво проширење према Јадрану“.[23] Нови корак у попуштању аустријским захтевима *The Daily Telegraph* је изразио у тексту који је објављен почетком марта 1909, а у којем се истицало да би европски рат могао да се избегне ако Аустрија учини предлог о економском путу Србије кроз Босну за Јадранско море што би је стварно учинило независном државом.[24] Оваквим попустљивим и помирљивим тоном у писању, што је одударало од ранијих врло енергичних текстова и залагања за територијалне компензације у српску корист, редакција *The Daily Telegraph*-а је само пратила понашање министра Едварда Греја и британске владе.

Редакција *The Times*-а обраћала је мало пажње на српске компензационе жеље. Пронашли смо неколико текстова који су објављени у овом листу по том питању. У отвореном писму уреднику листа И. Барловиц је 26. октобра 1908. у тексту *Servia's Claims* (*Српски захтеви*) истицао да у босанској кризи највише пати српска нација, која је највише и оштећена. Сматрао је да је предложен компромис (место у Дунавској комисији и концесија у погледу дунавско-јадранске железнице) једно смешно решење и шала. По аутору текста озбиљна компензација за српску страну била би подела Новопазарског санџака између Србије и Црне Горе. То би задовољило Србе због анексије Босне и Херцеговине.[25] За разлику од овог, чланци *The Powers and the Near East* (*Силе и Блиски исток*) и *M. Milovanovitch in London* (*М. Миловановић у Лондону*), објављени 28. и 29. октобра 1908. године, били су информативне природе и у њима се говорило о посети српског министра спољних послова Лондону и упознавању са српским територијалним захтевима, без изношења вредносних судова

[22] *Политика*, 24. октобра 1908. бр. 1713, 2.
[23] *Вечерње новости*, 7. децембра 1908, бр. 339, 1.
[24] *Самоуправа*, 13. фебруара 1909. бр. 35, 1.
[25] *The Times*, October 26, 1908, N° 38787, p. 8, Servia's Claims.

или изјашњавања за српске захтеве.[26] У тексту од 20. фебруара 1909. године *Austria-Hungary and the Serbs* (*Аустро-Угарска и Срби*) истицало се да Аустрија треба да достојно цени услугу Србије европском миру. Лист је напомињао да је „Аустрија можда у праву када тврди да Србија нема формалног права на територијалне компензације, али се таквим уским схватањем не може решити балканско питање на миран начин".[27]

Српске захтеве за надокнадама подржавао је *Pall Mall Gazette*[28], који је 11. и 13. јануара 1909. донео два написа, *The Latest Phase* (*Последња фаза*) и *The Third Fury* (*Трећи бес*), у којима се тврдило да се „при решавању босанског питања мора водити рачуна о интересима Срба, Црногораца, а нарочито о интересима Срба у Босни и Херцеговини". Лист је изражавао бојазан да ће се „о судбини балканских народа поново као и пре тридесет година решавати, а да се не води рачуна о њиховим интересима".[29]

Уредништво *The Daily Graphic*-а је поводом захтева Србије за добијањем одређених компензација у тексту из октобра 1908. године писало да „ако би поводом анексије Босне Русија тражила неке уступке, онда се у том случају мора говорити и о компензацијама и захтеву Србије, Црне Горе и Грчке, то јест оних држава које се са пуним правом могу позивати на повреду Берлинског уговора".[30] Међутим, исти лист је жестоко напао Србију и изјаве Греја и Асквита да свако ко је на Балкану оштећен најновијим догађајима треба да добије накнаде. По мишљењу листа, „те речи су више угрозиле мир него и сам поступак Аустрије која је извршила анексију". Такође се тврдило да су такве изјаве појачале и апетит Србије што доказује и скоро безобразни одговор београдске владе на ноту страних сила.[31]

Током новембра 1908. године интересовање британске штампе је било усмерено на тешку ситуацију у Босни и Херцеговини изазвану њиховом окупацијом и анексијом. О томе су исцрпно писали *The Daily Chronicle, The Daily Mail* и *The Daily Telegraph*, који су, држећи се новинарског кодекса о објективном информисању, слали на лице места своје дописнике.

---

[26] *The Times*, October 28, 1908, № 38789, p. 13, The Powers and The Near East.; *The Times*, October 29, 1908, № 38790, p. 8, M. Milovanovitch in London.

[27] *The Times*, February 20, 1909, № 38888, p. 11, Austria-Hungary and the Serbs.

[28] *Pall Mall Gazette* се појавио 7. фебруара 1865. Први уредници су били Frederick Greenwood и George Smith, који су око листа окупили бриљантну генерацију сарадника. Greenwood је подржавао Дизреалија, да би 1880. доласком новог уредника John-a Morley-ja са William-ом T. Stead-ом као помоћником уредика постао лист либерала који је снажно подржавао Ирску самоуправу. Када је Morley 1883. отишао у политику, заменио га је Stead, а њега 1889. E. T. Cook. *Pall Mall Gazette* је 1892. године постао лист конзервавативаца, а Кук већина чланова управе су поднели оставке. 1893. године је покренут *Westminster Gazette* као вечерњи лист либерала. Штампан је на зеленој хартији настављао је линију старог *Pall Mall Gazette*. 1923. *Pall Mall Gazette* се спојио са листом *Evening Standard*.

[29] *Pall Mall Gazette,* January 11, 1909, vol. LXXXVIII, № 13647, p. 9, The Latest Phase.; *Pall Mall Gazette*, January 13, 1909, vol. LXXXVIII, № 13649, p. 7, The Third Fury.

[30] *Одјек*, 3. октобра 1908. бр. 230, 1.

[31] *Вечерње новости*, 11. новембра 1908, бр. 313, 1.

Сви су они уочили, а затим о њему и писали, несносан положај тамошњег становништа и указивали на тешке последице изазване лошом аустријском владавином. Занимљиво је да су њихови написи одударали од извештаја британског конзула у Сарајеву Фримена, који је писао о тридесетогодишњем реду у Босни и Херцеговини који су успоставиле окупационе власти.[32]

Дописник *The Daily Chronicle*[33] из Сарајева је 13. новембра 1908. године послао опширан извештај *Germanising the Balkans. Bosnia-Herzegovina State of Siege. Muzzling the Press* (*Германизација Балкана. Босна и Херцеговина запоседнута држава. Неслободна штампа*) о очито бруталним методама и нечувеном насиљу које аустријске власти предузимају у циљу ширења немачког утицаја и пораста популације Немаца. Новинар је истицао да је присутан процес исељавања Словена из Херцеговине, који ће, ако се настави, довести до тога да ће земља остати без њих. У Босни се према штампи поступало горе него и у Русији јер је она највећа брана германизацији. Пошто нема закона о штампи, полиција је с њом могла да ради шта хоће. Упозоравало се да Аустријанци држе Босну уз помоћ бајонета и против воље деведесет девет процената становништва. Такође се истицало да „Европа не зна шта се тамо ради, односно да европска штампа нема појма о аустријским инквизицијама које већ тридесет година владају у тим земљама". На крају текста се износи у закључку „да је у интересу Европе да Србија буде снажна и моћна како би постала бедем против даљег аустријског продирања на југ".[34]

У неколико извештаја листа *The Daily Mail*-а из децембра 1908. године писало се о ситуацији у Босни и Херцеговини и страшном стању у којем се налази тамошњи српски народ. У једном од текстова истицало се да се у насиљу и притиску над становништвом иде дотле да је забрањено служење и проповедање у цркви. Наведен је и пример да је поп у Жепчу након одржаног политичког говора ухапшен и без саслушања и осуде стрељан.[35] У чланку *Balkan Peril. Herzegovina prepared to Rise. Frontier Precautions* (*Балканско зло, Херцеговина спремна на устанак. Мере предо-*

[32] F. O. 371/399, Freeman to E. Grey, August 15, 1908.

[33] *The Dauly Chronicle* је почео да излази 1856. као локални недељник *The Clerkenwell News* са ценом од пола пенија и био је наследник агенције *The Business and Agency News*, која је основана 1855. Лист је постао дневни лист 1869. под именом *The London Daily Chronicle and Clerkenwell News*. У почетку је углавном доносио мале огласе. Edward Loyd, оснивач *Lloyd News*, преобратио га је у јутарњи лондонски лист након што га је 1876. купио за 30.000 фунти. За време контроверзи униониста, а под уредништвом A. E. Fletcher-a 1895. године, постао је гласило Гледстонових либерала. Флечера је наследио Henry Massingham. Њега наслеђује W. J. Fisher и у то време, почетком XX века, када доспева у кризу. Лист улази у нову еру просперитета за време Првог светског рата. Након 1918. године, купује га политичар Лој Џорџ и његов либерални синдикат за 600.000 фунти, присиљавајући уредника Роберта Доналда да поднесе оставку 2. јуна 1930. лист се спојио са *Daily News* у *the News Chronicle*.

[34] *The Daily Chronicle*, November 13, 1908, № 14580, Germanising the Balkans. Bosnia-Herzegovina State of Siege. Muzzling the Press.

[35] *Одјек*, 2. децембра 1908, бр. 281, 2.

строжности на граници), од 24. децембра 1908. године, специјални дописник листа Вилијам Максвел[36] је читаоце обавестио да четири петине становништва Херцеговине, и муслимани и Срби – тешко и врло сиромашно живе, као и да војна окупација њихове земље код њих изазива страховито непријатељство према Аустрији. Упозорио је да се ближи тренутак када ће се тамошњи народ подићи на устанак против окупатора.[37]

О страшном стању у Босни у више написа своје читаоце известио је и *The Dauly Telegraph*. У тексту специјалног дописника Бенета Барлета,[38] објављеном децембра 1908, истицало се да „се Аустрија спрема за рат и да је потребно бити слеп и глув да се то не види. Проводи се цензура штампе, писама, прате се сви сумњиви покрети грађана. У Посавини и Земуну се задржава сва роба која иде ка Србији. Прегледају се чак и путнички пртљази. Сваког дана шаље се војска преко Трста и Ријеке. Сарајево је постало аустријски Мец. Земљаним радовима подижу се утврђења свугде на граници према Србији и Црној Гори“. По процени Барлеа, Аустрија је у Босни концентрисала 200.000 војника.[39] У другом тексту о тамошњој ситуацији, објављеном јануара 1909, подвлачило се да Аустрија није успела да задобије симпатије становника Босне и Херцеговине, што је илустровано чињеницом да је морала да држи на два одрасла становника по једног војника. Осим тога, према босанским Србима се понашала грубо и безобзирно, тако да лист Србији није замерао што мрзи Аустрију. Такође се тврдило: „ако не дође до спајања Србије и Црне Горе и Србији не буде био дозвољен излаз на Јадран, у том случају неће бити мира. Мира на Балкану ће бити само тада када се испуне захтеви Срба и када им се осигура независна егзистенција“, закључак је овог веома објективног чланка.[40]

Говор министра иностраних дела Милована Миловановића у Народној скупштини 2. јануара 1909, у којем је оптужио аустријске власти да желе да униште српски елемент у Босни и који је одударао од његовог дотадашњег пацифистичког профила, изазвао је запрепашћење аустријских по-

[36] Максвел Вилијам (Maxwell William), енглески новинар и ратни извештач. Као дописник листа *Standard* још 1898. године је пратио акцију британских трупа и лорда Кичинера у Судану и био у бици код Омдурмана. Извештавао је за исти лист о првој мировној конференцији у Хагу 1899. године. За време бурског рата био је заробљен код Лејдсмита, али је ослобођен и прикључио се лорду Робертсу током његовог похода на Преторију. За време руско-јапанског рата, као дописник *The Daily Mail*-а био је са јапанском армијом у Манџурији. Током анексионе кризе извештавао је са Балкана за исти лист, а након тога путује по истоку. Током Првог балканског рата извештавао је са ратишта из штаба бугарских трупа. У *The Daily Telegraph* је прешао 1914. године и за тај лист извештава са ратишта током Првом светског рата. Чувени су његови извештаји о бици код Марне и о дарданелској експедицији. Написао је 1906. године књигу, *From the Yaly to Port Arthur*. Умро је 1928. године.

[37] *The Daily Mail*, December 24, 1908, № 3964, p. 5, Balkan Peril. Herzegovina prepared to Rise. Frontier Precautions.

[38] Бенет Барлет је био дописник *Daily Telegraph*-а из Београда за време анексионе кризе и ратни извештач истог листа за време балканских ратова. За разлику од др Дилона, био је наклоњен Србији и у његовим текстовима се о Србима говори на врло афирмативан начин.

[39] *Политика*, 19. децембра 1908, бр. 1770, 1.

[40] *Политика*, 31. децембра 1908, бр. 1780, 2.

литичких кругова и тамошње штампе, која је почела да се утркује у осудама његовог наступа. За разлику од таквог става Беча, у Лондону се Миловановићев говор није осуђивао. Напротив, говор је чак дочекан и са симпатијама и нескривеним подржавањем. Сличан став заузела је и тамошња штампа, која је скоро једнодушно одобравала држање Миловановића, српске владе и народне скупштине. Најотворенију подршку Миловановићу опет је по ко зна који пут дао *The Daily Telegraph* у тексту *The Dual Monarchy and Servia*. *Position still Strained*. *M*. *Milovanovich's Speech* (*Двојна монархија и Србија. И даље напета позиција. Говор М. Миловановића*) од 7. јануара 1909. године. У редакцијском коментару се истицало да је „Србија независна држава чије је постојање признато од стране великих сила. Скупштина је независно тело изабрано на демократској основи. Прва дужност министра спољних послова је да објасни спољну политику земље пред парламентом. Његов говор је био непријатан за Аустрију. Влада и скупштина су сматрале да је он обавезан да тако говори и да то није учинио морао би да се склони а на његово место би дошао енергичнији човек који би мање тежио споразумевању са Аустријом". Лист је послао поруку Еренталу да мора да зна да је ако жели неки споразум са Србијом, то могуће само ако Миловановић остане на дужности, с обзиром на његову умереност и помирљивост. Уредништво листа је експлицитно сматрало да „Миловановићева изјава није претеран захтев и не дира у легитимне интересе Аустрије". Напротив, мислило се да ће тај захтев Србије наићи не само на одобравање Енглеске и Француске, Русије и Италије него и Турске.[41]

Са приближавањем краја анексионе кризе, британска штампа је посебну пажњу поклањала све већој вероватноћи да дође до оружаног конфликта и аустријске агресије на Србију. Листови су писали о томе да је ситуација на Балкану врло критична и да се Европа налази пред ратом који се може претворити у један велики светски рат. Сви су они без изузетка оштро нападали Аустрију, која је гажењем међународних уговора створила такву критичну ситуацију, окривљујући Србију да прети нарушавању мира. Такође се доста писало и о напорима министра Греја да одговарајућим формулацијама спасе мир, задовољи Аустрију али и спасе Србију од потпуног понижења. О овој проблематици нарочито су били чести текстови у *The Daily Telegraph*-у, *The Daily News*-у и *Standard*-у, при чему се у њима отворено стајало на страну Србије, изузев једног текста објављеног у *Standard*-у.[42] Писало се и о оспособљености српске војске за ратни сукоб са снажним суседом преко Дунава. Озбиљношћу и аналитичким приступом у обради ове тематике одскакали су текстови штампани у *The Daily Telegraph*-у током јануара, фебруара и марта 1909. Тако је, на пример, лист 6. јануара 1909. године објавио чланак свог војног дописника из Београда *Servian Preparations* (*Српске припреме*), где се на самом поче-

[41] *The Daily Telegraph,* January 7, 1909, № 16755, p. 7, The Dual Monarchy and Servia. Position still Strained, M. Milovanovich's Speech.

[42] *Политика*, 13. фебруара 1909, бр. 17824, 2.

тку истицало да је Србија вековима била снажна баријера према Западу од продора дивљих племена из Азије и да је она на тај начин том истом Западу обезбеђивала сигурност. Аутор текста напомиње да Срби поседују понос и традицију, да је анексија Босне и Херцеговине представљала болан ударац њеним надама о стварању једне велике јужнословенске државе и да су они зато врло љути. Даље је констатовао да су Срби спремни да ризикују све и да не могу да прихвате анексију своје две сестринске провинције. Међутим, истакао је и да влада позива народ да одустане од агресивности и да је потребно утврдити услове за преговоре око анексије а они подразумевају територијалне компензације за Србију. Ипак, и поред тих мирољубивих тонова извештач је упозоравао да се Србија припрема и за евентуални сукоб са својим моћним суседом. Изнео је процене да Срби могу да мобилишу до 250.000 особа, а да је за борбу одмах спремно 160.000 људи. Квалитет српских војника и официра је упоредио са аустријским трупама. По њему, српски војник је смирен, послушан и способан за борбе у брдовитим и тешко приступачним пределима.[43] Бавећи се опасношћу од избијања ратног конфликта између Србије и Аустрије, редакција *The Daily Telegraph*-а је у једном од таквих чланака упозоравала да је на Балкану наступио преокрет и да је ситуација толико погоршана да је страх од рата постао врло оправдан. Лист је сматрао да захтев Србији да изврши демобилизацију значи или њено потпуно потчињење без компензација или рат, при чему се истицало да цео свет зна да ће се Србија у случају да превагне друга опција одупрети. „Ако Аустрија не буде попустила него буде спремала некакву лекцију Србији, онда је неизбежна катастрофа".[44] У уводном чланку под називом *Ситуација*, који је објавио исти лист, упозоравало се да би одрицање Србије од сопствених захтева значило поништење свих њених нада да постане заиста независна држава. Тврдило се да је њен положај гори него када је била турски вазал и да је потпуно зависна од земаља које је окружују. Ако одобри анексију Босне њен политички живот ће бити завршен, констатује се на крају овог квалитетног чланка.[45] Коначно, исти лист је марта 1909. године објавио један просрпски и антиаустријски текст под називом *Аустрија и европска конференција*. Лист је сматрао да је „српска нота Аустрији отклонила све што би се могло сматрати изазивањем рата. Зато би био злочин када би се Србија сатерала до крајње границе. Она је показала озбиљну жељу и помирљиву вољу и учинила уступак што је изјавила да жели пријатељски живот с Аустријом, а по питању анексије да о њему треба да расправе силе потписнице Барлинског уговора". Аутор овог текста се на крају запитао шта се још више од Србије може очекивати, при чему је осуђивао сваки покушај наставка затегнутости.[46]

---

[43] *The Daily Telegraph*, № 16754, p. 8, January 6, 1909, Servian Preparations.
[44] *Политика*, 10. фебруара 1909, бр. 1821, 2.
[45] *Одјек*, 28. фебруара 1909, 49, 1.
[46] *Одјек*, 5. марта 1909, 53, 2.

Лист *The Daily News* је 8. марта 1909. године донео један врло занимљив чланак под насловом *Balkan Manoeuvres. Astute Move by Austria. Trade Favours. On Condition of Direct Submission of Servia* (*Балканске смицалице. Мудар маневар Аустрије*), који је представљао класичан пример текста који је припадао квалитетном новинарству, а који је уједно одликовао традиционални енглески смисао за хумор и алузију. На почетку је констатовано: „када за аустро-српски спор не би било везано питање живота и смрти, питање рата и мира, онда би постојеће стање тог сукоба могло да послужи као забава за људе који воле духовна доскакивања. Сада је већ мање суровости, мање застрашивања, разметљивости него што је било пре неколико недеља. Претходну узбудљиву ломљаву заменила је фина игра дипломатског шаха". Лист је тврдио да је сасвим јасно да је Русија, потпомогнута Енглеском, Италијом и Француском, Србији саветовала умереност, а да је она пружила коректан и веома смишљен одговор, објављујући своје држање које је отклањало сваки разлог за сукоб са Аустријом, с обзиром да од ње није ништа потраживала него је цело питање предала у руке Европе. Коректнији и у исто време духовитији одговор тешко да би се могао дати, оцењује аутор текста. Лист је изражавао страх да би мала Србија у директним преговорима са Аустријом прошла лоше, с обзиром да је у сваком тренутку изложена могућности да буде угњетена, било аустријским тарифним системом или њеном војском.[47]

И *Standard*[48] је велик простор посветио аустро-српским односима и ноти коју је Србија упутила Бечу покушавајући да питање анексије измести и преда у руке великих сила. Лист је 12. марта 1909. године објавио два занимљива текста, *Servian Note to Powers. Feeling in Austria* (*Српска нота великим силама. Осећања у Аустрији*) и *Austria's Opportunity. Concessions to Servia* (*Аустријске прилике. Концесије Србији*). У њима се истицало да „кабинету краља Петра треба одати признање на храбрости у сузбијању ратне струје у Београду. У његовом мирном и вешто састављеном Меморандуму који је послат страним силама ни један од српских праведних захтева, ниједан од допуштених циљева није остављен". Лист је одавао признање Србији да својим умереним понашањем у критичним тренуцима није увела Европу у ратну катастрофу. Српски државници не могу

[47] *The Daily News*, March 8, 1909, № 19651, p. 7, Balkan Manoeuvres. Astute Move by Austria. Tade Favours. On Condition of Direct Submission of Servia.

[48] *Standard* је покренут 21. маја 1827. као вечерњи лист од стране Charles-a Baldwin-a. Први уредник је био Stanley Lees Giffard. Лист је затим преузео Edward Baldwin, власник *Morning Herald-a*, али је, покушавјући да победи *Times*, банкротирао 1857. Следећи власник *Standarda* био је James Johnstone, који га је 1857. преобратио у елитни јутарњи лист, чиме је постао велика конкуренција *Times-y*. 11. јуна 1859. Џонстон је покренуо и лист *Evening Standard*. Његовом смрћу, 22. октобра 1878, нови власник и уредник *Standard-a* постаје William Mudford и на том месту остаје све до 31. децембра 1899. За то време тираж листа достиже цифру од 240.000 копија дневно. 1904. преузима га C. Arthur Pearson, који лист поново претвара у вечерњи, чиме ствара кризу у његовом излажењу. Због тога је био принуђен да га прода Davinson-y Dalziel-y. Он истовремено продаје *Evening Standard* Edward-y Hulton-y и марта 1916. обуставља издавање *Standard-a*.

да се оптужују јер су радили све да добију што се може добити.[49] Након што је анексиона криза затворена и избегнуто ратно решење проблема, *Standard* је донео још један напис о босанском проблему који се одликовао благом критиком на рачун Србије. Оцењујући да је мир бољи од рата, тврдило се да Европа треба да је задовољна условима помоћу којих је затворена балканска криза. Срби су спасени од борбе која би се морала завршити њиховим поразом јер би неучешће Русије у том сукобу довело у питање њихову самосталност. Лист констатује да они нису расположени да то спасење цене и не може да разуме и одобри њихове жалбе због тога што су морали да пристану на анексију. У закључку се истицало да је „српски интерес у Босни и Херцеговини више етнолошки и историјски него практични, али и да нико здравог разума не би могао да мисли да би окупаторска сила дозволила да после три деценије напусти Босну и преда је Србији и Црној Гори како би се створила снажна словенска федерација".[50]

Током анексионе кризе британска штампа, а посебно *The Daily Chronicle, The Morning Post* и *The Daily Telegraph*, објавила је неколико текстова у којима је анализирана ефективна и војна способност српске војске. Лист *The Daily Chronicle* је непосредно после проглашења анексије Босне, 8. октобра 1908. године, објавио ауторски чланак *Serbia and her Army* (*Србија и њена армија*), и то из пера Х. Ц. Вудса, бившег поручника гренадирских јединица. Вудс је изнео основне податке о Србији и ефективној снази њене војне силе. Указао је на веома важан географски положај Србије који је нарочито добио на значају након анексије Босне и Херцеговине. Енглески официр напомиње да на тај разбојнички чин Србија гледа са највећом сумњом јер је извршен од стране њеног непријатеља. Анексијом Босне српска активност и утицај у Старој Србији ће опасти, а њена жеља за изласком на море постати теже остварива него раније. За нас су драгоцени војни подаци које је Вудс изнео, а по којима је Србија у то време имала пет дивизија, при чему је могла да мобилише између 110.000 и 175.000 људи. Његова је процена била да би се мобилизација војног људства могла извести споро, поткрепљујући то примером из српско-бугарског рата 1885. године, када је било потребно осамнаест дана за мобилизацију педесет до шездесет хиљада људи. Указао је и на чињеницу да официра има мало и да су лоше обучени за борбу.[51]

И *The Morning Post* је 17. октобра 1908. објавио текст свог специјалног дописника *The Near East. Servian Hostility to Austria. Military Situation* (*Блиски исток. Српско непријатељство према Аустрији. Војна ситуација*), који је био посвећен српској војсци. На почетку је дат историјски преглед ситуације у Босни и Херцеговини, где се истицало да заслуга за тридесетогодишњи мир у тим областима припада Србији, која је своју бра-

[49] *Standard*, March 12, 1909, № 26439, p. 9, Servian Note to Powers. Feeling in Austrija.; *Standard*, March 12, 1909, № 26439, p. 9, Austria's Opportunity. Concessions to Servia.

[50] *Самоуправа*, 24. марта 1909, бр. 68, 1.

[51] *The Daily Chronicle*, October 8, № 14549, p. 4, Serbia and her Army.

ћу братски саветовала да буду стрпљиви. Читаоци су из овог текста могли да сазнају да је Србија имала своје домаће фабрике оружја, али да јој је коњица слаба, а артиљерија заосталија од бугарске. У погледу старешина наведен је податак да је имала две хиљаде академски школованих официра и добру ветеранску војску. На крају је изнета процена да, „и поред добре обучености, Срби не могу добити рат против далеко надмоћније Аустрије, али су спремни да угазе у њега“.[52]

Ратни дописник *The Dauly Telegraph*-а из Београда Бенет Барлеј је у тексту *Army, Bombs in War* (*Армија, бомбе у рату*), објављеном 15. фебруара 1909. године, афирмативно писао о војној снази српске краљевине у време анексије Босне. Барлеј је био пријатно изненађен спремношћу и знањем српских официра, а задивили су га и обични војници, које је описао као добре, здраве и послушне. Приметио је да је систем гађања у српској војсци исти као и у енглеској. Српски војници су добри стрелци јер сви имају оружје код куће и у прилици су да често вежбају. За разлику од свог колеге из *The Morning Post*-а, Бенет Барлеј је тврдио да је српска коњица врло добра, а артиљерија одлична. Уопште, српска војска је врло добро обучена, закључује на крају свог чланка дописник *The Daily Telegraph*-а.[53]

Све време анексионе кризе британски листови су објављивали и понеки коментар, изјаву или интервју с неким од представника српске власти. Ми смо се определили за два велика интервјуа које је Милован Миловановић дао дописнику *The Daily Telegraph*-а Барлеју, који је специјално за свој лист извештавао из Србије за време босанске кризе.[54] Први интервју који је Миловановић дао непосредно пред свршетак анексионе кризе лист је објавио 26. фебруара 1909. и то под називом *Austria and Servia*. *Less Gloomy Outlook*. *Pacificatory efforts of the Powers*. *Influences at Vienna*. *Servias Policy*. *Important Interview with the Foreign Ministry* (*Аустрија и Србија. Мање суморни поглед. Мировни напори сила. Утицаји Беча. Српска политика. Важан интервју министра спољних послова*). Том приликом Миловановић је изјавио да није песимиста и истакао да Србија није ништа учинила да би изазвала рат. Напротив, оставила је своје границе отворенима без довољно војске, иако су се близу њих налазиле сконцентрисане огромне аустријске трупе. Све је то учинила јер је верно слушала оно што су јој саветовале велике силе. Није веровао да ће Аустрија изазвати Србију на рат јер би било невероватно да нападне земљу која је слабија и мање наоружана од ње. „Србија данас верује да је Аустрија неће напасти јер би то била потврда за Европу и врло јак доказ да злоупотребљава своју силу“. На питање шта би могло да изазове рат, пренет је његов одговор „да ће Србија ратовати само ако на то буде прину-

[52] *The Morning Post*, October 17, 1908, № 42559, p. 7, The Near East. Servian Hostility to Austria. Military Situation.

Одјек, 13. октобра 1908, бр. 238, 2.

[53] *The Daily Telegraph*, February 15, 1909, № 16788, p. 7, Army, Bombs in War.

[54] Разлог зашто смо се одлучили за ова два текста лежи у чињеници да су написана по правилима журнализма, врло објективно и без ауторских додатака и субјективних опсервација.

ђена и ако се од ње буде тражило да учини нешто што она не може да испуни".

Говорећи о моралним и политичким силама које омогућавају одржавање мира, Миловановић је истакао да верује да Европа, као и Србија, жели мир. „Када би избио рат на Балкану тешко би га било локализовати. Србија ради на томе да се рат спречи, али ако буде била принуђена на њега онда ће се борити до последње капи крви и до последњег човека. Србија мора добити и сачувати свој независни положај који је имала у прошлости и има га и даље. Из борбе за опстанак она мора изаћи слободна и без препрека или бити потучена и сасвим уништена. Европа је на страни Србије и има интереса да се одржи мир". Одговарајући на питање о економској и политичкој ситуацији у земљи, Милован Миловановић је рекао да је њена економска слобода везана са политичком слободом. Ако се једна од њих помеша са аустријском, онда ће Србија изгубити обе слободе. У интересу је Европе да Србија буде слободна и независна држава. Србија је спремна на сваки споразум са Аустријом ако је он равноправан и правичан. Устврдио је и да је његова влада мирољубива, а мање ратоборна.[55]

Бенет Барлеј је направио интервју са Миловановићем и након завршетка анексионе кризе и тај текст, *Balkan Peace. Austria's Satisfaction. Servia's Gratitude to Great Britain* (*Мир на Балкану. Аустријско задовољство. Српска захвалност Великој Британији*), објављен 2. априла 1909. године, такође је био карактеристичан по објективности. На питање о условима мира и да ли је Србија задовољна, Миловановић је одговорио да то решење његову земљу не задовољава сасвим, сматрајући да би било боље да је прихваћен услов из српске циркуларне ноте од 10. марта да се цело питање расправљало на конференцији. Поновио је да је Србија од почетка слушала савете европских сила и да се и на крају одазвала њиховим жељама. Рекао је да је свестан да посебно Енглеска није жалила труда да нађе згодну формули и да је много зависило од ње и сила какво ће се решење пронаћи. Силе су успеле и одржале мир. Изразио је и осећање захвалности енглеском народу јер је показао доброту и симпатију према Србији.[56]

Анексија Босне и Херцеговине је представљала почетни заокрет у позитивнијем третирању Србије у британској штампи. Од једне потпуно сатанизоване земље до тада, Србија је од анексионе кризе почела све више да поприма симпатије британских листова. О њој се писало са уважавањем, а о њеним захтевима са више разумевања.

---

[55] *The Daily Telegraph*, February 26, 1909, № 16798, p. 11, Austria and Servia. Less Gloomy Outlook. Pacificatory Efforts of the Powers. Influences at Vienna. Servias Policy. Important Interview with the Foreign Ministry.

[56] *The Daily Telegraph*, April 2, 1909, № 16828, p. 11, Balkan Peace. Austria's Gratitude to Great Britain.

BRITISH PRESS ABOUT THE ANNEXATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

by

Aleksandar Rastović

Summary

This paper discusses the writing of the British press about the annexation of Bosnia and Herzegovina, the reactions of the Serbian political elite and public to that event, as well as the attitude which the Island newspapers took towards the requests of Serbia for compensations. Annexation of these two provinces to Austria marked a great turning point in the treatment of Serbia in the British newspapers. The press there had never before shown so much affinity towards Serbia nor written more positive texts about the Serbs. During these months, almost all renowned newspapers often wrote about the Bosnian issue, most strongly condemning the declaration of annexation, and supporting the restrained reaction of Serbia. The majority of texts about the annexation with a specific review on Serbia were published in *The Morning Post, The Daily Graphic, The Times, Standard, The Daily Mail, The Daily Telegraph, The Daily News, Pall Mall Gazette, The Daily Chronicle, The Westminster Gazette*, and the journal *The Near East*. Positive texts prevailed, and *The Daily Telegraph* took the lead in the affirmative presentation of Serbia and supporting its rights. There were also negative texts about Serbia's attitude and they were published by The *Daily Graphic, The Morning Post* and *Standard*.

УДК 94(470:497.1) „1921“

Алексеј Арсењев

КОЗАЦИ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

САЖЕТАК: Током 1921. године у Краљевину СХС доспело је око 5000 Козака, које су државне власти благонаклоно прихватиле. Сместиле су их у више градских и сеоских насеља и омогућиле да запошљавањем у изградњи, између осталог и разних саобраћајница, обезбеде средства за живот. Иако су Козаци били организовани у тзв. Козачким станицама, они су успевали да организују богату политичку и културну делатност.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Козак, Русија, Кубан, Дон, револуција, козачка станица, атаман, монархиста, Врангел, козачки архив, Краљевина СХС, одбор руске колоније

Увод: Порекло, историја, револуција, евакуација

О пореклу козака распрострањене су многобројне хипотезе. Према верзији историчара Лава Николајевича Гумиљова, слив Дона прекривале су шуме, баруштине и аде које су у 6. веку насељавали аласи, ловци и земљорадници – потомци Татаро-хазара. У 7. веку долутало је из Источног Сибира племе Тјуркоса. Покорили су староседеоце – донске Хазаре, али су се због своје малобројности помешали са њима и створили неномадска станишта. Ова заједница постепено се ширила степом. Године 860. западна донска грана Хазара прима хришћанство од св. Ћирила.[1] Постепено код њих долази до интензивније асимилације са словенским гарнизонима степских војних постаја кијевских и черњиговских кнежевина, а појачава се са приливима бегунаца који су се у тим кнежевинама оглушили о законе и долазили на југ.

Реч „козак“ је и татарско-монголског порекла и значи неожењеног ратника, слободног човека који као најамник чини авангарду у војним походима, обавља извиђања или чува границу. Слабљењем Златне Хорде козаци све чешће ступају у службу руских кнежева. На историјску сцену тзв. Донска Козачка Војска ступа успостављањем тешњих односа са Москов-

[1] Л. Н. Гумилев. *Древняя Русь и Великая степь*. Москва 1989, с. 183.

ском царевином Ивана Грозног. Козаци му помажу у походима на Казанско и Астраханско царство. Већ тада је извршна власт козака била концентрисана у рукама атамана и двојице помоћника – капетана (јесаула), изабраних на тзв. Општем кругу. Административне послове обављао је војни писар (дјак). Стојећи укруг, шапки побацаних на земљу, сваки пунолетни козак могао је слободно да искаже своје мишљење, али одлука Круга била је светиња за атамана и све козаке. На том самоуправном скупу доносиле су се одлуке о војном походу, делио плен, одређивала откупнина за сужње, изрицале се пресуде и вршен пријем нових чланова.

Године 1581. започиње козачки поход на Сибир под атаманом Јермаком Тимофејевичем, 1584. године основана је Јаицка (Уралска) Козачка Војска, исте године када и Терска. Донски Козаци 1613. године учествују у избору Михаила Фјодоровича Романова на московски престо. У том периоду они живе од ратовања. Храну, одећу, коњску опрему и оружје обезбеђују у борби или добијају у облику царских дарова. Током примирја баве се ловом и риболовом. Распрострањена је женидба робињама исламске вере.

Почетком 18. века козаци су значајна потпора регуларној руској армији Петра Великог у биткама са Турском и Шведском. Подвизима козачких пукова у биткама широм Европе и у ослободилачком рату Русије против Наполеона диве се све земље. Козачки живот овековечили су Пушкин, Љермонтов, Гоголь, Толстој, Крјуков, Краснов и Шолохов.

Царским указима постепено се ограничавала козачка самоуправа, али се и прилив досељеника на југ није могао зауставити, углавном одбеглих кметова које су козачке старешине насељавале по салашима својих поседа.

До 1917. године у Русији је било 11 козачких војски које су укупно бројале око 4,5 милиона Козака – Донска Војска (1,487.000), Кубанска (1,339.000), Оренбуршка (553.000), Забајкалска (260.000), Терска (251.000), Уралска (235.000), Сибирска (164.000), Семиреченска (59.000), Амурска (50.000), Усуријска (44.000), Астраханска (35.500).[2] Уочи Октобарског преврата основна одлика аграрних односа у козачким областима огледала се у подели становништва на сталеже. У европском делу Русије била је знатна диспропорција у расподели земље између Козака и сељака. Тако, Донски Козаци, који су чинили 42,3% становништва те области, користили су 80,2% све обрадиве земље, а сељаци-досељеници („иногородније“) свега 10%.[3] Козачка земља делила се на три категорије – 1. салашка („јуртовања“), одакле су одговарајуће парцеле додељиване сваком пунолетном козаку на коришћење, као надокнада за војну службу, затим, 2. резервна (војна) земља, за допунске доделе (често се издавала у аренду), и коначно, 3. официрско-чиновничка земље, која је била у трајном власништву.

---

[2] Л. И. Футорянский. *Борьба за массы трудовоґо казачества в период перерастания буржуазно-демократической революции в социалистическую (март-октябрь 1917 ґ.)*. Оренбург 1972, с. 3.

[3] *Народное хозяйство Ростовской области за 20 лет*. Под ред. А. И. Гозулова. Ростов-на-Дону 1940, с. 143.

Први светски рат погоршао је положај козаштва и убрзао класно раслојавање. Већ у августу 1915. године Донска војска мобилисала је 125.000 Козака, а Кубанска – око 97.000.[4] Није могла бити засејана сва обрадива земља. На фронту су Козаци трпели огромне губитке и све више потпадали под утицај бољшевичке агитације, а у позадини испољавали непослушност током угушивања радничких штрајкова и демонстрација.

После фебруарске револуције у Русији је наступило двовлашће: Привремена влада („диктатура буржоазије“) и совјети („револуционарно-демократска диктатура радника и сељака“.[5] У козачким насеобинама совјети су се формирали веома споро и били под политичким утицајем мењшевика и есера. Тој тенденцији буржоазија се супротставила сазивањем, марта 1917. године у Петрограду, „Општекозачког конгреса“, у чијем су раду учествовали представници свих 11 козачких војски. Формиран је „Савез козачких војски“. Као противтежа њему основан је „Централни совјет козака“ а у две најзначајније козачке војске заседају тзв. „Донски војнички круг“ и „Кубанска војничка влада“ у којима сазрева свест да се власт у Русији мора концентрисати у провинцији а не у великим центрима. Већина Козака није прихватила „револуцију“. Разлози су били двојаки – сталешка изолованост козаштва и њихова солидна материјална обезбеђеност. На вест о Октобарском превратy, атаман Донске војничке владе прокламује да сву извршну државну власт у Донској области преузима овај орган. Исто изјављује и атаман Кубанске војске, генерал Филимонов, а новембра 1917. године формирана је Терска војна влада.

Убрзо, на Дону су се окупили сви значајнији антибољшевички елементи Русије – парламентарци Миљуков, Гучков, Родзјанко, Шуљгин, генерали Алексејев, Деникин, Корнилов и др. Новембра 1917. у Новочеркаску ген. Алексејев приступа формирању тзв. Добровољачке армије, која је касније примала помоћ од савезника Русије – Енглеске и Француске. Антисовјетски сепаратизам козачких атамана активно су подржавале и САД, а на Далеком Истоку – Јапан.

Крајем 1917 – почетком 1918. године совјетска власт више пажње поклања козаштву. То је период када су издати „Декрет о земљи“, проглас „Совјет народних комесара – трудбеницима-козацима“ и „Декрет о миру“. Циљ бољшевика био је да утичу на свест козака, разбију њихову неповерљивост и неутралност. У Руској војсци на фронтовима против Немачке и Аустроугарске шири се расуло. Подлегавши бољшевичкој пропаганди, Козаци се масовно враћају у своја села, где покушавају да промене положење мештана, њихове сталешке предрасуде, патриотизам и потчињавање старешинама. Постепено се шире козачки метежи и распламсавају борбе. На сеоским зборовима изгласавају се инструкције за делегате Војничког круга, којима се налаже да изразе неповерење атаману Каледину.

---

[4] *Россия в мировой войне 1914–1918 ґґ. (в цифрах)*. Москва 1925, с. 4–20.

[5] У наводницима овде се цитирају термини совјетске историографије.

Јануара 1918. године отпочеле су одлучујуће борбе са бољшевицима, прво у Донбасу, па у Ростову на Дону. Козачка Војна влада постаје неефикасна и козаци се враћају на своја станишта. Донско и Оренбуршко козаштво је у расулу. Атаман Каледин извршава самоубиство, а Добровољачка армија принуђена је на повлачење. Под командом ген. Корнилова она пресеца Кубанску област („Ледени поход“) и придружује се остацима кубанских пукова, а марта ослобађа Јекатеринодар. Место убијеног Корнилова заузима ген. Деникин, којем успева да изведе Добровољачку армију на доњи ток Дона. Ростов на Дону окупирали су Немци, а Донско козаштво, које је неколико месеци било под бољшевичком влашћу, извело је „бели преврат“ и прогласило се Свевеликом Донском војском, на чије је чело изабран атаман ген. Петар Краснов. Ова новоформирана држава сарађивала је са Немачком против бољшевика, као и Украјина. Међутим, Добровољачка армија није признала Брест-Литовски мир и са Немачком је формално била у рату.[6] У садејству са кубанским козачким пуковима ова армија је у јесен ослободила простране области Кубана.

У лето 1918. године на Дону, Кубану, Тереку и Јужном Уралу власт је прешла у руке белокозачких војних влада које су деловале у савезу са белогардејцима. Прогласивши самосталност козачких области, атамани су тежили да очувају своје положаје привилегованог војног сталежа Русије. Октобра 1918. године у Кубанску регионалну владу продрли су есери, као опозиција Деникину. У Ради(парламенту) је надјачала струја која је заступала самосталност својих територија, а не идеју тзв. „целовите, велике, недељиве Русије“. То је понекад доводило до неспоразума, па и до оружаних сукоба са армијом Деникина, који је насилно распустио Раду и похапсио њене најактивније чланове.

Слично расположење владало је и у Донској области. Децембра 1918. године Свевелика Донска војска потчињена је команди Деникина, када су формиране тзв. Оружане снаге Југа Русије (ВСЈР). Деморалисано донско козаштво бојкотује борбу против совјетске власти. Велики Војни круг, сазван фебруара 1919. године у Новочеркаску, приморао је ген. Краснова да поднесе оставку и за атамана изабрао ген. Африкана Богајевског, оданог Деникину. Јануара 1919. године ослобођене су области Терске козачке војске.

Средином маја 1919. године армија Деникина, ојачана одредима козачке коњице, отпочела је офанзиву и заузела целу Донску област, Крим, Кијев, Харков и Царицин, а у октобру се приближавала Москви. То је био апогеј њеног успеха. Међутим, Енглеска изненада обуставља помоћ Западном фронту генерала Јуденича, а моћна коњица Буђоног пробила је фронт Деникина у околини Воронежа. Под утицајем бољшевичке пропаганде у позадини армије шири се дезертерство, углавном Козака, и распламсава епидемија тифуса. Војска је принуђена на повлачење. Почетком 1920. године она контролоше само Северни Кавказ и Крим.

[6] Б. Н. Сергеевский. *Прошлое Русской земли. Краткий исторический очерк.* Њју-Јорк 1954, с. 153.

Врховни круг Дона, Кубана и Терека јануара 1920. године доноси одлуку да се козачке војске више не потчињавају ген. Деникину. Остаци армије се у марту из Новоросијска бродовима пребацују на Крим, где Деникин подноси оставку и за главнокомандујућег именује популарног ген. Петра Врангела. Са овом сменом временски се поклопила изјава Британске владе о прекиду помоћи „белом покрету". Совјетска власт успостављена је у свим козачким областима, чије се становништво смањило за половину и у главнини наставило да се држи неутрално. Постепено, распламсава се отпор бољшевичкој власти, нарочито на Кубану. Као реакција томе заводи се црвени терор. Отпочињу масовно принудно исељавање Козака у пасивне крајеве и ликвидација овог сталежа царске Русије („раскулачење" и „расказачење"). Индустријска област Донбас, која је била у саставу Донске козачке војске, припојена је Украјини, уралске и оренбуршке козачке земље и Семиречје додељени су Казахстану, а терске земље Чеченији.

Водећи борбе на северу Крима, ген. Врангел је успевао да се преко 7 месеци одржи на полуострву, да консолидује власт, организује живот становништва и сачува борбени дух Руске армије (под тим називом она делује од 28. априла 1920). После закљученог мира са Пољском Совјети су сав свој војни потенцијал усредсредили против руске армије. Даљи отпор био је узалудан и ген. Врангел реализује раније припремљени тајни план напуштања Крима. Војне јединице и знатан број цивилних лица, укупно око 136.000 људи, укрцава се на 126 бродова. Евакуација се није спроводила под принудом и одвијала се у периоду од 31. октобра до 3. новембра 1920. године (по старом календару). У Истамбулу армија је била подељена на групе. Први корпус (регуларне јединице бивше Добровољачке армије, царски официри, омладина, интелигенција) искрцани су на полуострву Галипоље. Руска морнарица отпловила је у туниску луку Бизерта. Трећу, козачку групу чинили су козаци који су добровољно или под принудом напустили своја станишта. Донски корпус, заједно са терским и астраханским Козацима, као и групом калмика (свега 14.630 људи), сместио се у логорима поред Истамбула, уз села Хадем-Кеј, Санџак-Тепе, Чилингир и Кабакџа. Кубанци (16.050) искрцани су на пустом грчком острву Лемнос. Касније им се придружила главнина козачких војних јединица из расформираних логора око Истамбула.[7]

На Лемносу је био изабран нови атаман Кубанске козачке војске, ген. Науменко, а 14. јануара 1921. године атамани су формирали „Обједињени савет Дона, Кубана и Терека" који је себи узимао за право да у питањима спољних послова, војним, финансијским и општеполитичким делује независно од главнокомадујућег Руске армије. Истина, овај савет је сматрао да је неопходно наставити борбу против совјетске власти у садејству са свим снагама Русије и уз јединствену војну команду, али под условом да се будућа Русија темељи на демократским и федералним начелима.[8] Обични ко-

[7] *Казаки в Чаталдже и на Лемносе в 1920–1921 ғғ.* Белград 1924, с. 32.
[8] В. Х. Д а в а т ц. *Годы. Очерки пятилетней борьбы.* Белград 1924, с. 28.

заци сумњичаво су се односили према питању „суверености“ козачких области и популарност ген. Врангела у њиховим редовима није опала. Самостални преговори атамана и њихових емисара са владама европских држава по питању пријема козака били су безуспешни, па и са Краљевином СХС.

Предусретљивост француских окупационих власти према разоружаним бегунцима са југа Русије, смештеним у ужасним условима, неочекивано је прерасла у нетрпељивост, а 26. марта обелодањена је одлука да Француска обуставља материјалну помоћ и снабдевање свих логора и предлаже следеће: повратак у Совјетску Русију, пресељење ограниченог контингента у Бразилију или Перу, ступање у француску легију странаца и, коначно, сопствено обезбеђење опстанка у туђини. Ген. Врангел поспешује преговоре са владама словенских држава да прихвате групе Руске армије, тежећи да их сачува на окупу и материјално збрине. Замршени преговори, у које су биле укључене многе међународне организације, државе савезнице и донедавни непријатељи Русије, успешно су окончани. Код козака, распршених по удаљеним логорима у којима се није одржавала строга војна дисциплина као у Армијском корпусу на Галипољу, а идеја борбе за апстрактне вредности – државност и право – није надјачала носталгију за напуштене родне степе, оснажила се тежња за повратак кући. Са Лемноса, на који су касније приспеле донске и остале козачке јединице (свега 24257 људи), у Совјетску Русију отпловило је 8582 Козака, 1029 иселило се у Бразилију, 2450 раселило по Грчкој, а 1300 настанило се у Турској. Остали су организовано стигли у Бугарску (6089) и Краљевину СХС (4807) Козака, укључујући 191 жену и 59 деце).[9]

Живот у Краљевини СХС

Боравак козачких заједница у емиграцији до данас није побуђивао пажњу историчара, социолога или културолога. За протеклих 80-ак година накупило се обиље штампаног материјала, архивских фондова и основано неколико музеја. Подаци о козацима у Југославији расути су углавном по руској периодици, која је у нашој земљи слабо сачувана. У почетку је југословенска штампа регистровала рад козачких организација, углавном њихово политичко и културно деловање, а касније су се такве информације појављивале све ређе, као уосталом и све што је било везано за живот руске дијаспоре.

Потрудићемо се да сажето осветлимо све аспекте живота и делатности козака у нашој земљи.

Долазак у Краљевину СХС козачких војних формација са Дона, Кубана и Терека, мањих контингената Астраханских и Уралских козака и Калмика, као и административно-просветних установа и цивилних лица из тих области Русије, био је непосредно везан за евакуацију Руске армије

[9] В. Х. Д а в а т ц, Н. Н. Л ь в о в. *Русская армия на чужбине*. Белград 1923, с. 75.

ген. Врангела из црноморских лука на Криму позне јесени 1920. године, а касније из прихватних логора у Турској и Грчкој. Процењује се да је у нашу земљу дошло око 5000 Козака, од којих око 3500 Кубанских.[10] Од првих дана вишемесечног боравка у неизвесности на пустом, ветровитом Лемносу и расути по логорима у околини Истамбула, козаци су, смрзавајући се под шаторима, у земуницама, овчарницама и у рату разореним уџерицама, одолевали ултиматумима француских окупационих снага и релативно их се мали број репатрирао у Совјетску Русију, иселио у Бразилију или пријавио у француску легију странаца. Ишчекивали су исход преговора емисара ген. Врангела да се три корпуса Руске арамије (Први армијски, Донски и Кубански) превезе у словенске земље. Претходни независни преговори козачких атамана са владом Краљевине СХС о настањивању козака на Косову и Метохији, уз нестабилну границу са Албанијом, нису се реализовали.

Маја 1921. године отпочело је пребацивање козака у Бугарску и нашу земљу. У првом транспорту за Србију, 1. јуна 1921. године, преко Солуна и Ђевђелије, дошли су технички пукови Донског и Кубанског корпуса (заједно са пуком Првог армијског корпуса, укупно 4000 људи). Стављени су на располагање Министарству јавних радова и упућени на изградњу стратешког пута Врање-Босилеград (касније познатог као „Руски пут“), затим путева Гостивар-Дебар, Косовска Митровица-Рашка, Штип-Кочане, а од 1926. године нашли су запослење у руднику пирита код Доњег Милановца, у руднику „Кленовик“ код Пожаревца, на изградњи железничких пруга Краљево-Рашка и Мала Крсна-Топчидер. Донски козаци градили су железницу код Бихаћа и Босанске Крупе, а затим са Кубанцима пругу Ормож-Љутомер-Птуј (у Словенији).

У другом транспорту, 9. јуна 1921. године, стигла је главнина Кубанске козачке дивизије, генералштаб и гарда ген. Врангела, у чијем је саставу било 80 гардијских донских козака и по један ескадрон кубанскихи терских. Запорошки ескадрон при 3. пуку Кубанске дивизије трасирао је железницу Ниш-Књажевац, ескадрони Кубанске гарде сакупљали су трофеје са полигона битака Првог светског рата око Битоља[11] и неко време били граничари.

После изградње железнице у Словенији Кубански гарадијски дивизион (око 250 козака) настанио се 1924. године у Барањи и Славонији, ступивши у пуном саставу у службу код барона Виктора Гутмана, у шећерану на Брањином Брду код Белог Манастира и на пилану у Белишћу, као и на рад у Државно добро „Беље“.

По тајном задатку Војног министарства Краљевине СХС децембра 1924. године наоружане и добро опремљене козачке јединице, уз официре-добровољце Руске армије (укупно око 1000 бораца под командом пуковника Миклашевског), извеле су успешну војну интервенцију на Албанију, из праваца Дебар, Призрен и Ђаковица, те тако непосредно учествовале у

[10] Даватц, Львов, с. 111; *Казаки в Чаталдже...*, с. 160–161.

[11] К. Н. Хохульников. *Изгнанники*. Дон. Ростов-на-Дону 1990. № 3, с. 153.

свргавању Фан Нолија у Тирани и каснијем доласку Ахмет-Бег-Зогуа на албански престо.

Штаб Кубанске дивизије на челу са ген.-мајором Виктором Ерастовичем Зборовским до 1926. године био је стациониран у Врању, а затим пресељен у Пожаревац. Смештена на више удаљених локација, ова дивизија је била једина војна формација бивше Руске армије у егзилу која је све до 1941. године у Југославији сачувала не само своју монолитност, него и козачке војне традиције, борбену кондицију и униформу. Са сопственим дувачима, поједине чете су током година наступале на многим парадама и свечаностима.[12]

У Краљевину СХС стигле су и две средњошколске установе из Новочаркаска: Донски императора Александра III кадетски корпус и Маријински донски девојачки институт. Смештен прво у Стрнишчу (Словенија), а затим у касарнама у Билећи, па у Горажду (до 1933), кадетски корпус је неговао патриотски козачки дух, иако нису сви питомци били козачког порекла. У Југославији је ову војну школу похађало око 600 младића, од којих је преко 200 завршило високе школе у Београду, Загребу, Прагу, Брну и Бриселу.[13] Донски девојачки институт је био лоциран у Белој Цркви (Банат), до затварања, марта 1941. године.

За разлику од основне масе цивилне руске емиграције, која је у местима Југославије формирала „руске колоније", придржавајући се специјално издате државне „Уредбе о руским колонијама" (1922), козаци ван војних јединица најчешће нису желели да се потчињавају одборима руских колонија, па су оснивали „козачке станице" (у Русији – козачко село, насеобина; у емиграцији – заједница, група), самостално вршећи избор свог атамана. Таквих заједница („станица", „хутора" или кубанских „курења") у Југославији је било три врсте: чисто кубанских, донских или терских, затим „општекозачких" (мешаних) и, коначно, полулегалних „вољно-козачких", формираних 30-их година као политичке подружнице. Током година козачке заједнице су се трансформисале, обједињавале или постепено гасиле. Називе су добијале по свом месту боравка или по округу (на пример у групу „Топуско" били су учлањени козаци настањени у котарима Карловац, Глина, Петриња и Дубица). Неким групама присвајана су имена истакнутих атамана – Булавина, Некрасова, Краснова, Кухаренка, Шкуроа... Највећа концентрација козачких заједница била је у Војводини. Користећи разне изворе, установили смо да их је током 20 година у Југославији било стотинак (Списак видети у Прилогу 1).

Међу козацима обједињеним у „станице" били су снажно развијени солидарност, патриотизам, лојалност према држави у коју су дошли и пријатељски став према мештанима. Ако је у већим местима њиховог настањивања била руска колонија или још која козачка станица, неговао се дух сарадње и толерантности. Образованији козаци учествовали су у култур-

[12] *Альманах Русская эмиграция 1920–1930 гг.* Вып. 1. Белград 1931, с. 62–65.

[13] *Донской Императора Александра III кадетский корпус.* (Мадрид 1974), с. 427–461.

ном животу руске емиграције. У провинцијским местима било је много козака-свештеника у служби Српске цркве, хоровођа црквених и аматерских хорова, школских учитеља и инструктора јахања. Традиционално везани за земљу, козаци у избеглиштву су ретко успевали да стекну сопствено имање и обрађују њиве. Првенствено понос и живот међу својима одвраћали су их да служе као надничари током сезонских пољских радова. У селима и на салашима најчешће су се бавили занатима или оснивали сопствене задруге, производили јогурт, кефир, сир, пекли хлеб. Образованији, настањени у војвођанским селима са доминантним мањинским живљем (не увек лојалним према новој држави Срба, Хрвата и Словенаца), добијали су чиновничка запослења као писари, инкасанти, порезници или благајници.

Лични живот уређивали су тако што су се женили мештанкама, најчешће удовицама или уседелицама, често Словакињама, Русинкама, Швабицама, Мађарицама. Ови бракови су били постојани, са много деце, крштене у православну веру. Какав-ткав мираз или окућница давали су им могућност да заснују сопствено газдинство. Удаљеност од културних центара руске емиграције и нижи степен образовања козака условили су бржу асимилацију и денационализацију већ наредног њиховог поколења.

Козачке заједнице су, као и козачке војне јединице, биле потчињене својим вођама у Београду. Треба истаћи да је Србија до 1941. године била центар кубанских и терских козака у емиграцији. Ту су живели кубански војни атаман ген.-мајор Вјачеслав Григорјевић Науменко (1883–1979) и терски – ген.-лајтн. Герасим Андрејевич Вдовенко (1865–1945). У Београду су биле смештене „канцеларије“ Кубанске и Терске владе (председник Кубанске владе био је пук. Михаил Карповић Соламахин, а Терске – војни инжењер Јевгениј Александрович Букановски). Кубанска покрајинска Рада (савет, парламент) састајала се у Новом Саду и Београду. У Србији је живео и атаман Астраханске козачке војске Николај Васиљевич Љахов. Донски атаман ген.-лајтн. Африкан Петрович Богајевски (1872–1934) краће се време задржао у Београду, а 1923. године отишао у Париз, који је, поред Прага, био политички центар донских козака.

Са козацима је дошло и неколико стотина Калмика из донских степа. Били су упућени у Сењски рудник на градњу пута, а одатле се, касније, већина преселила у тадашње предграђе Београда (Мали Мокри Луг), а мање групе у банатско село Црепаја и у Параћин, где су радили у фабрици штофова. Председник калмичке колоније у Србији био је пуковник Абуша Алексејев (1883–1948). Ова етничка заједница је 1929. године изградила свој будистички храм, једини у Европи, и у егзилу задржала кохерентност, па и 1942. године, када су се скоро сви београдски Калмици преселили у банатско село Дебељача, а одатле се, септембра 1944. године, возом евакуисали на Запад.[14]

[14] Д-р Эренжен Хара-Даван. *Калмыки в Югославии.* Информация Калмыцкой комисии культурных работников в Ч. С. Р. Прага 1930, № 1, с. 60; Араш Борманшинов. *Записки о калмыцкой диаспоре.* Теегин Герл (Свет в степи). Элиста 1996, N° 8, с. 93–99; Вид. такође монографију Томе Миленковића, *Калмици у Србији 1920–1944*, Београд 1998

Двадесете године одликују се миграцијама руских избеглица из Краљевине СХС у индустријске земље Европе, првенствено у Француску и Белгију. Највеће и најпознатије исељење козака уследило је маја 1929. године у јужноамеричку републику Перу. Неколико стотина козака, претежно кубанских, предводио је ген.-мајор Иван Диомидович Павличенко, који је из Новог Сада повео и своју групу козака-џигита са дувачким оркестром и плесачима.[15]

Политичка делатност

Током свих победа и пораза „белих“ на Југу Русије, долазило је до трвења између Добровољачке армије (касније – Оружаних снага Југа Русије, а још касније – Руске армије), с једне стране, и козачких влада, парламената и атамана козачких војски, с друге. Неспоразуми су искрсавали и после евакуације са Крима, иако су још 22. јуна 1920. године сви козачки атамани признали врховну војну власт ген. Врангела. Дешавало се да су представници Обједињеног савета Дона, Кубана и Терека игнорисали договоре са главнокомандујућим Руске армије који је у редовима козака увек био поштован и уживао пуно поверење. Пред одлазак првих транспорта са Лемноса ген. Врангел се козацима обратио писмом-изјавом – да ће се о њима водити иста брига као и о целокупној Руској армији.[16]

Масовни долазак војних контингената на Балкан временски се поклопио са ескалацијом политичке делатности руске емиграције у Европи. Јуна 1921. године у Немачкој је одржан конгрес руских монарахиста на којем је формиран Виши монархистички савез. У Паризу су деловали тада још утицајни руски дипломати царске Русије и руководиоци Кадетске партије, а у Прагу – есери и група кубанских сепаратиста, која је тежила да на своју страну привуче кубанске козаке у Југославији, а у емиграцији да се одвоји од осталих Руса-избеглица.[17] Сличне тенденције касније су испољавали члановии Донске владе настањени у Бугарској и Чехословачкој. Германофил, бивши донски атаман ген. Краснов упућивао је своје прогласе козацима из Берлина. Почетком децембра 1921. године у Сремским Карловцима је окончао рад Руски свезаграничнi црквени сабор који је створио нова подвајања у редовима емиграције. Наредне године у два табора поделили су се и емигранти монархистичке оријентације.

Сви ови догађаји с почетка 20-их година још нису значајније утицали на живот козака у Краљевини СХС. Њихове станице – цивилне и војне – биле су заокупљене борбом за егзистенцију и побољшањем услова живота. Једнако гостољубиво су дочекивали разне делегације, генерале, војне ата-

[15] П. Т. Королевич. *История переселения казаков в Республику Перу*. Новый Сад 1930.

[16] Новое время. Белград 1922, № 41. – 12 июня.

[17] Новое время. 1921. № 131. – 1 октября.

мане и козачке парламентарце, слабао се сналазећи у политичким струјањима. Коначно, активирају се и они. На заседањима Кубанске покрајинске Раде, 2–3 октобра 1921. године у Новом Саду оштрој критици подвргнуто је политичко деловање прашке групе кубанаца и оцењено као покушај разбијања јединства у козачким редовима.[18] Кубански парламент заседао је у Новом Саду и 19–20. фебруара 1922. године, када се расправљало о раду представника Раде у другим земљама, када је подржано формирање низа општекозачких организација и разматрана финансијска питања. Наредна заседања Раде одржавала су се у Београду. Саветовања Президијума скупа станичних и хуторских атамана током 1922. године сазивала су се у Новом Саду.[19]

Постепено, међу козацима се све редовније дистрибуира козачка штампа која стиже из Прага, Софије, Париза и Београда. Од 1921. године у Врању је покренут билтен „Кубанец“, у Београду – „Кубанский зарубежный вестник“ (1923), билтен Кубанске канцеларије „Вольная Кубань“ (1925), орган Терске владе „Терский казак на чужбине“ (1926) и други. Утврдили смо да је у Југославији излазило преко 20 козачких периодичних издања, укупно преко 340 бројева. Сва та издања регистровала су локалне догађаје у козачким станицама и у центрима, објављивала наредбе и прогласе атамана, који су носили званичан и обавезујући карактер, на свој начин коментарисала политички живот руске емиграције и полемисала са козачким или војним гласилима различитих оријентација.

Часопис „Наша станица“ београдске Кубанске станице имена атамана Сидора Белог одликовао се напреднијим усмерењима и бригом о омладини. Чланови редакције били су Павел Иванович Курганский, бивши парламентарац, Леонид В. Звержев, власник књижаре у Београду, и Константин Герасимович Булгаков, пуковник, запослен као чиновник у Београдској општини. Часопис је умножаван на шапирографу, а излазио је од 1935. до 1938. године (35 бројева), када је забрањен.

Средином 30-их година кулминирао је политички живот козака у егзилу. Искристалисало се пет политичких фракција, не рачунајући две-три омладинске, које су биле козачке филијале руских политичких партија основаних у емиграцији.

Прва струја – најмасовнија међу козацима у егзилу. Чинили су је козаци лојални изабраним представницима козачке власти – атаманима монархистичких опредељења. Ова струја сматрала је да између козака и руског народа не постоји суштинска разлика, изузев у историјским традицијама и специфичностима начина живота. Заступали су тезу да козаци нису посебан народ, него један од сталежа Русије. По питању државног уређења будуће Русије декларативно су били „непредрешенци“ – ни за монархију, нити за републику. Заступали су став да се ово питање решава у Русији а не у изгнанству. Сарађивали су са руским војним, хуманитарним и кул-

[18] Новое время. 1921. № 153. – 27 октября.
[19] Новое время. 1921. № 450. – 25 октября.

турним институцијама и оснивали своје кружоке и општекозачке трудбеничке савезе.

Друга струја – демократе-федералисти. Сматрали су да је будућност козаштва у нераскидивом савезу са слободном, демократском Русијом, али на добровољном, федералном принципу. Истицали су исконске демократске идеале козаштва и потребу за његовим уједињењем. чинили су их симпатизери политичара из структура Кубанске Раде и Уједињеног савета (војски) Дона, Кубана и Терека. Били су неповерљиви према неким атаманима, оптужујући их за интриге и лични амбиционизам, а нарочито према руским војним и национално-политичким структурама.

Трећа струја – националисти. Заступали су становиште да су Козаци посебан народ, који се од руског разликује не само по начину живота, него и као психичко биће, да је другачијих идеолошких усмерења. Без поговора су подржавали војне атамане, донски Војни круг (савет представника), односно кубанску Раду и велик значај придавали су козачкој интелигенцији. Добро су познавали историју, са поштовањем се односили према Русији, а њену културу сматрали и својом. Добро се оријентишући у савременим европским збивањима, били су реални политичари и спремни да сарађују са свима.

Четврта струја – „вољни (слободни) козаци", такође националисти, заступници тезе да су козаци народ. Њихова главна политичка тежња била је остварење независности козака и оснивање суверене, уједињене државе, „Козакије". Подржавали су Војни круг или Раду, а према атаманима су заузимали различито мишљење, у зависности од конкретне личности. Непомирљиви према комунистима, сматрали су да треба ступати у савезе са националистима других етноса. Били су добро организовани и нису одбијали понуђену иностране помоћ.

Пета струја – козаци-социјалисти. Било их је веома мало. Нису имали своју организацију, него су деловали уз руске социјалисте у егзилу. По питањима козаштва већином су били националисти, прихватали начела избора војних атамана и делегата у козачку владу, али их фактички нису подржавали. Нису придавали нарочит значај козачким традицијама.[20]

У ову групу могао би се сврстати један кружок козака у Скопљу, који се декларисао као „Радничко-сељачка козачка партија". Објавили су своју политичку платформу и један проглас.[21]

Истовремено са распламсавањем политичких превирања у редовима руске емиграције и козаштва, стасало је и младо поколење школовано у Донском кадетском корпусу и на универзитетима у Београду, Загребу, Прагу, Брну, Братислави, Софији, Бриселу, Паризу. Национално опредељени југословенски козаци ступали су у своје студентске организације –

[20] Наша станица. Белград 1935. № 4, 5.

[21] *Рабоче-крестьянская казачья партия: Всем! Всем! Всем! Доклад 24 февраля 1930 г.* Скопле, 1930, 73 с.; *Рабоче-крестьянская казачья партия.* Сборник лекций политической науки. Скопле 1931, 91 с.

Загребачки студентски козачки хутор, Савез слободних козакиња имена Галине Булавине и у Београдску општекозачку студентску станицу, која је 1931. године успела да штампа једини број свог часописа „Јединство“.

Ова омладина напајала се идејама групе козака-интелектуалаца окупљених око прашког часописа „Вольное казачество“, који је заговарао формирање суверене државе „Козакије“. Покрет је у Прагу повео кубански козак, инжењер Игнат Билиј. Вешто вођена пропаганда довела је до новог подвајања у козачким редовима, што је проузроковало оснивање нових, полулегалних „вољно-козачких“ станица. У Србији их је било 15-ак: у Београду, Суботици, Смедереву, Ћуприји, Параћину, Крагујевцу, Бору, Скопљу... Априла 1935. године „Вољно-козачком кругу“ у Београду присуствовало је 78 делегата из многих места Југославије,[22] а свој 5. Окружни конгрес „Вољно козаштво у Југославији“ одржало је 4. априла 1937. године.[23] Под притиском утицајних личности руске емиграције у Југославији, 4. фебруара 1938. године у Београду је ухапшен атаман вољних козака Игнат Билиј и београдски активисти: Н. Букин, А. Чорни, П. Пољаков, браћа П. и Д. Мерзликини, Димитријенко и неколико чланова из провинције. После заплене козачке литературе и детаљне истраге, већина их је пуштена под претњом забране даљег политичког рада. Тих дана београдска полиција, у којој су високе положаје заузимали руски емигранти, извршила је препад у редакцију часописа „Наша станица“. Заплењен је део архиве и гештетнер, а уредници ухапшени. Часопис је престао да излази. Нова хапшења уследила су јуна и септембра 1938. године. Чернов, Димитријенко и Козлов протерани су из Југославије.[24] Непотребно је посебно истаћи да су хајку на активисте овог покрета водиле руске политичке организације.

Средином 30-их година група млађих људи основала је козачку секцију при југословенском огранку Национално-трудбеничког савеза новог поколења (НТСНП, касније – НТС), која је током 1936–1937. године издавала свој билтен „Сбор“.[25]

Политичко деловање козака током Другог светског рата, појединаца или војних формација, било је у тесној вези са локалним приликама у којима су се затекли, личним опредељењима, али и притисцима на њих утицајних цивилних и војних лица руске емиграције у Југославији. Априла 1941. године, одмах после напада окупатора, руски емигранти са југословенским држављанством били су мобилисани или су се пријавили као добровољци. Међу њима је било много козака. Начелник 4. одељења Руског општевојног савеза (РОВС) ген. Барбович, заједно са начелником Кубанске козачке дивизије ген. Зборовским и командиром Козачког дивизиона гарде пук. Рогожиним, своје јединице су ставили на располагање југосло-

[22] Наша станица. 1935. № 5.

[23] Групна фотографија делегата. – У власништву аутора.

[24] Терский казак. Белград 1938. № 24; 28; 30.

[25] Сбор. Орган Казачьей секции Югославянского Национально-трудового союза нового поколения (НТСНП). Белград 1936-1937. № 1–7.

венској Војној команди.[26] Због расула армије и муњевите капитулације ова понуда није се реализовала. Већина мобилисаних емиграната, па и козаци, доспели су у немачко заробљеништво. После напада Немачке на СССР, у Србији се формирао „Руски заштитни корпус“ у који су се улиле и козачке јединице ген. Зборовског и пук. Рогожина, а пред крај рата још и козачки одреди приспели са Источног фронта преко Румуније. Приморани на сарадњу са окупатором, али и гоњени личним идеолошким мотивима, умешали су се и у грађански рат на просторима Југославије. Пред надирањем Трећег Украјинског фронта Црвене армије повукли су се на северозапад и преко Словеније напустили нашу земљу.

Културна делатност

Културна делатност Козака у егзилу може се посматрати са два аспекта – рад истакнутих појединаца: уметника, научника и културних посленика (националистичко-козачког или општеруског усмерења), и друго – рад козачких организација или појединаца оријентисан искључиво на проучавање историје и самобитне културе козаштва. У почетку је у Краљевини СХС преовладавао овај други облик делатности.

Године 1921. из Истамбула је у Београд пресељен Донски козачки архив са комплетном историјском грађом везаном за грађански рат на Дону. Смештен је у просторије тада несређеног Војног музеја на Калемегдану. Марта 1923. године формирана је Донска историјска комисија чији је циљ био да сакупља, проучава архивску грађу и публикује материјале. Већ исте године покренута је едиција периодичних издања „Донская летопись“. Уз три нумерисане свеске у Београду је објављено и неколико одвојених томова.[27] Донски архив је са својом комисијом фебруара 1925. године пресељен у Праг.[28]

Аналогна истраживања обављала су се и при Кубанској канцеларији у Београду. Радови су публиковани у козачкој и руској војној периодици, а као одвојене свеске штампани су текстови патриотских усмерења.[29] При овој канцеларији налазила се Делегација за чување кубанских војних регалија (симбола козачке власти, застава и војних трофеја) који су такође привремено били смештени у Војном музеју на Калемегдану. Председник

---

[26] *Русский корпус на Балканах во время Второй великой войны 1941–1945 гг. Исторический очерк и сборник воспоминаний соратников.* Под ред. Д. П. Вертепова. Нью-Йорк 1963. с. 12.

[27] С. Г. Сватиков. *Россия и Дон (1549–1917). Исследования по истории государственного и административного права и политических движений на Дону.* Белград 1924, 592 с.; Казаки в Чаталдже и на Лемносе в 1921–1923 гг. Белград 1924, 164 с.

[28] *Русские в Праче 1918–1928 гг.* Ред. П. С. Постников. Прага 1928. с. 52.

[29] В. Д. Синеоков. *О любви к Отечеству и народная гордость. С казачьей точки зрения.* Белград 1929, 31 с.; В. Д. Синеоков. Государственное значение казачества. Белград 1939, 16 с.

делагације био је ген.-лајтн. Петар Иванович Кокуњко. Поједини козаци-ратни ветерани писали су и објављивали своје студије и успомене везане за учешће козачких јединица у борбама Првог светског рата и револуције. Пуковник Јевгениј Тихоцки је своје радове објављивао у облику брошура.[30]

Својеврсни куриозитет представља истраживање једног Калмика, доктора правних наука и политичара, присталице евроазијског покрета, Еренжена Хара-Давана (1893–1941), објављено на руском језику 1929. године у Београду, под називом „Џингис-Кан као војсковођа и његово наслеђе" – која представља прво оригинално дело једног Калмика, објављено после 300 година калмичке историје. Од 1929. године Хара-Даван је био секретар Духовно-старатељског савета при будистичком храму у Малом Мокром Лугу. Друго издање његове књиге објављено је тек 1991. године у Елисти, главном граду Калмичке аутономне области Руске федерације, у тиражу од 45.000 примерака.

Два су облика уметничке делатности козака оставила траг и до данас жива сећања на њих. То су „џигитовке" – акробатске егзибиције на коњима групе одважних козака, приређиване по градским хиподромима и сеоским пољанама, уз музику и националне, углавном кавкаске игре наоружаних и униформисаних козака, а друго – мушки козачки хорови. Било их је више, у Београду и у унутрашњости. После успешних гостовања по Европи, неколико их се више није вратило. Гостовања чувених хорова донских козака Сергеја Жарова, „Платова" или вокалног квартета Кедрова били су догађаји сезоне за пробирљиву београдску и загребачку публику.

Иако до данас неистражена, литерарна делатност козака у међуратној Југославији била је значајна са књижевно-историјског аспекта. Прозу и поезију писало је младо поколење – питомци руских средњих школа и студенти. Као прозаиста истакао се рано преминули студент Београдског универзитета Борис Александрович Кундрјуцков (1903–1933). Објављен му је роман „Људи од коже" (алузија на бољшевике) и хумористичка новела „Козак Иван Иљич Гаморкин".[31] Поезију у Београду писали су: Павел Сергејевич Пољаков (1904–1981), иначе уредник књижевно-политичког часописа „Козачья лава" (1937), затим Људмила Михајловна Костина (1908–1974), Николај Фјодорович Букин (1903–1994), Николај Николајевич Воробјов (1908–1989), Александар Николајевич Туроверов (1900–?), Виктор Архипович Иванов (?–1990), Фјодор Георгијевич Полковников (1904–?), Алексеј Љвович Персидсков (1903–1944), Иван Иванович Сага-

[30] Е. С. Тихоцкий. *Атака Австро-венгерской конницы на 2-ю сводную казачью дивизию под м. Городок, 4–17 августа 1914 г.* Белград (б. г.) 24 с.; Е. С. Тихоцкий. *Памятка 1-го линейного ген. Вельяминова полка Кубанскочо казачьего войска*. Белград 1938, 20.; Јевгениј Тихоцкиј. *Кубански козаци у Светском рату*. (Београд 1928). 23. с.

[31] Б. А. Кундрюцков. *Кожаные люди*. Роман в 2-х частях. Часть 1-я Белград 1930. 147 с.; Б. А. Кундрюцков. *Казак Иван Ильич Гаморкин. Бесхитростные заметки о нем кума ечо, Кондрата Евграфовича Кудрявова*. Юмористи-ческая повесть. Белград 1930. 190 с.

цки (1901.?), од старијих Иван Михајлович Назаров (1874–1936), а у Загребу Михаил Николајевич Залески (1905–1979) и др. Своје песме су читали на књижевним поселима и објављивали у козачкој периодици – у Паризу, Прагу, Београду. Ова поезија прожета је родољубљем и носталгијом изгнаника за родним крајем, она идеализује козачки живот, али уз ређе заступљене остале жанрове, срећу се песме надахнуте југословенском природом и људима. У Југославији нико од њих није успео да објави своју збирку.[32] Недавно је у Ростову на Дону објављена антологија песама козака-емиграната са Дона. Заступљено је 44 песника, од којих је њих 15 живело у Југославији.[33]

Јесауловска козачка станица у Томашевцу

О животу, судбини и сећањима на кубанске козаке-градитеље „Руског пута“ Врање-Босилеград и на донске козаке настањене у бачком селу Надаљ последњих година забележена су сведочења руских и наших новинара и истраживача свога завичаја.[34]

Међутим, две донске козачке станице у Банату биле су јединствене у свету. Назив нису стекле по местима или областима где су се козаци у туђини населили, него задржали своје првобитне називе – Јесеуловскаја и суседна јој Верхње-Курмојарскаја, Другог донског округа, суседне и у Банату – у селима Томашевац и Сакуле. Чинили су их по 40-ак козака, који су из својих станица кренули у збег организовано, са атаманима, управом, касом, административним књигама и штамбиљем.

Јесауловскаја је имала бурну историју и била једна од најмногољуднијих на Дону. Из ње је Пугачов узео себи за жену Софију Недјужину. Пред светски рат имала је 37 насеобина са преко 37.000 козака. Мноштво их је погинуло у рату и револуцији. Прогањани од бољшевика, 29. децембра 1919. године кренули су у збег, на коњима и пешице, по дубоком снегу, у колони која се протезала на 8 врста, натоварених саоница у које су били упрегнути бикови. Надалеко се разлегао звон са куполе храма св. Михајла. Испраћао их је дубоки старац, ветеран Кримског рата, гологлав, благосиљајући и ронећи сузе. Јесауловци су прешли замрзнути Дон и преко Кубана и Кавказа стигли на обале Црног мора. Део их је отпловио на Крим, остали су обалом прошли Сочи, Сухуми, Батуми, до Трапезунда,

---

[32] П. Пољаков, Н. Воробјов и М. Залески после рата су на Западу објавили своје зборнике поезије. Рукописне свеске песама Љ. Костине уништили су суседи који су се уселили у њен београдски стан, после њене смрти у Далмацији. (Разговор аутора са г-ђом Тамаром Марић).

[33] *Родине покинутой молюсь...* Хрестоматия. Сост. К. Н. Хохульников. Ростов-на-Дону 1994, 143 с.

[34] Др Лазар Ракић. *Надаљ (до 1945. године)*. Нови Сад 1988, с. 139–140; Дневник. Нови Сад. 1974. – 13. фебруар; В. Горлов. *Русский путь: Проложили наши соотечественники в горах Югославии.* Комсомольская Правда. Москва 1991. – 11 июня.

да би се, све малобројнији, и они касније пребацили на Крим и преко Босфора стигли на Балкан. Од 10. јануара 1921. године настанили су се у Томашевцу, са својим атаманом Василијем Архиповичем Алфјоровим и члановима управе, изабране у завичају. Брзо су се навикли на живот у банатској равници и ородили са мештанима. Лекар у селу био је Рус, чиновник у месној канцеларији – избеглица из Ростова на Дону, учитељ – свој човек, донски козак.

Као о куриозитету, о Јесауловској је 30-их година писао париски емигрантски часопис и објавио занимљиву преписку, вођену 20-их година између атамана у Томашевцу и канцеларије колхоза на Дону.[35] Успело нам је да пратимо даљу судбину ове козачке заједнице. Зашао у осму деценију, атаман В. А. Алфјоров 23. априла 1956. године пише Козакињи Нестеровој у Шведску:

„Многопоштована Марија Александровна,

извештавамо Вас да смо писмо примили. Ми и даље живимо у истом селу Томашевцу. Најстарији син Георгије је ту, запослен као благајник у општини. Његова жена је Српкиња, учитељица. живе одвојено од нас, немају деце. Други син Александар, инжењер архитекта је у Аргентини, уз њега је жена Рускиња и син од 10 година. Трећи син Сергеј завршио је Београдски универзитет, лекар ветеринар у три села поред Бечкерека: Лазарево, Ечка и Деспотовац, није жењен. Четврти син Алексеј је са нама, неожењен. Уз нас су још две кћери, Вера и Надежда, кројачице, још неудате.

Жена и ја смо већ у поодмаклим годинама, неспособни за озбиљнији посао, али радимо, имамо кућицу. Наши Руси из Томашевца су се распрштили. Остах сам, са породицом, и још један кубанац у Уздину. Сем хромог Симона, изгледа, никог више нема. Степан Григорјевич и Марија живе у Сакулама, давно их не видесмо. Иља Филипович Темарјов из Орловата биће три године како је умро, а његова жена Фења купила је кућу и жив и сама, била се преудала за неког старца, али се убрзо развела.

Писма са Дона не стижу, нема од кога. Ко нас је знао – остарили, поумирали, омладина за нас не хаје. Уосталом, много се тамо шта променило, нарочито у нашем крају. Створило се Цимљанско море – од станице Котељниково до Ново-Чирске. Сви салаши: Чатурај, Берјозки, Балабански, наша станица – потопљени су. Остала једино Ремесљенаја на брду, и Острог. У Цимљанској изградише хидроцентралу и преградише Дон, ниво је порастао за 25 метара.

Испоручите наше поздраве ћерки, чини ми се да се зваше Тања, и зету, биће да је службовао у Гардиновцима.

Остајте здраво, В. Алфјоров.“[36]

---

[35] Н. М е л ь н и к о в. *Станичники на чужбине*. Иллюстрированная Россия. Париж 1932. № 41 (387).

[36] Писмо В. А. Алфјорова М. А. Нестеровој од 23. априла 1956. године. – У власништву аутора.

Атаман Јесауловске умро је 1961. године, али прича о овој станици има продужетак. Савремени историчар Дона објавио је историјат славне Јесауловске и узгред помиње да је 1924. године због малог броја козака постала хутор имена Степана Разина, према познатом козаку родом из најближе станице. Аутор не анализира стварни разлог промене назива – да се затре и заборави непокорна Јесауловскаја, али носталгично констатује да су 1952. године воде вештачког Цимљанског језера потопиле и овај хутор, а свој рад завршава патетичним питањима: „Где ли су сада потомци Јесауловаца? Памте ли име домовине својих предака?“[37] Који месец касније аутор ових редова послао је на Дон податке о животу Јесауловаца у Томашевцу и историчаре повезао са децом последњег атамана – архитектом у Аргентини, ветеринаром у Зрењанину и ћерком која живи у Томашевцу.[38] Августа 1997. године у Нови Сад је стигло писмо из Чернишевског козачког музеја историје и етнографије Волгоградске области, који се бави културно-историјском обновом козаштва на просторима бивше Јесауловске станице. У њему се саопштава да је најстарији син атамана, Аргентинац Александар Алфјоров 1995. године посетио овај крај и музеју предао расположиву архиву Јесауловске станице. Музеј моли да му се пошаље географска карта Србије на којој је лоцирано село Томашевац.

Љубав и оданост козака другој домовини у којој су се осећали као међу својима, сублимисана је и манифестована њиховом целокупном културном и друштвеном делатношћу између два светска рата.

СПИСАК КОЗАЧКИХ НАСЕОБИНА У ЈУГОСЛАВИЈИ

Баваништанска козачка група – Баваниште (атаман: капетан Фјодор Јефремов)
Бакарска козачка група – Бакар (Андреј Слива)
Београдска донска козачка станица генерала Митрофана Богајевског – Београд (војни старешина Борис Орлов)
Београдска кубанска козачка станица атамана Сидора Белог – Београд (Павле Иванович Курганski)
Београдска општекозачка станица генерала Петра Краснова – Београд (генерал–мајор Николај Михајловоч Марков)
Београдска слободно-козачка станица – Београд (А. Чорни)
Београдска студентска општекозачка станица Кондратија Булавина – Београд (Александар Петрович Беломестнов, Николај Фјодорович Букин)
Беломанастирска кубанска козачка станица – Бели Манастир
Белоцркванска општекозачка станица – Бела Црква (генерал-мајор Герман Ерастович Генералов, Јаков Глазков)
Белоцркванска слободно–козачка група атамана Њекрасова – Бела Црква
Белоцрквански кубански козачки мајур – Бела Црква (А. А. Бекетов)
Битољска кубанска козачка група – Битољ (лекар Семјон Никитич Зиборов)

---

[37] И. Данилов. *Станица Есауловская*. Казачий круг. Волгоград 1992. № 9(21).
[38] *Письмо из Югославии*. Казачий круг. 1992. № 17(29).

Борска кубанска козачка станица – Бор (пуковник Михаил Иванович Свидин)
Борска слободно-козачка група Рјабовола – Бор (Н. Клиш)
Велески козачки мајур – Велес (Иван Посевин)
Великобечкеречка козачка станица – Велики Бечкерек (потпоручник Корнилиј Фјодорович Паливода)
Великобечкеречка козачка станица Кухаренка – Велики Бечкерек (К. Ачмизов)
Верхне-Курмојарска донска козачка станица – Сакуле (Кондрашов)
Вознесенски козачки мајур генерала Андреја Григорјевича Шкуроа – Каћ (Фјодор Јевдокимович Вакуљенко)
Врањанска кубанска козачка станица – Врање (војни старешина Петар Дмитријевич Кучерња)
Горњемилановачка кубанска козачка станица – Горњи Милановац (Александар Данилович Лисенко)
Грделички козачки мајур – Грделица (Иван Иљич Федаш)
Грделички кубански слободно-козачки мајур – Грделица (Ј. Кичкар)
Дебељачка донска козачка станица – Дебељача (козачки капетан Сатаров)
Дебељачки терски козачки мајур – Дебељача
Доловска козачка група – Долово (потпоручник Петар Мирутин)
Жабаљска азијска козачка станица – Жабаљ (капетан Вербицки)
Жабаљска терска козачка група – Жабаљ (Константин Бегљарович Долуханов)
Загребачка општекозачка станица – Загреб (генерал-мајор Сергеј Александрович Траилин, генерал-мајор Иван Алексејевич Пољаков)
Загребачки студентски општекозачки мајур – Загреб (А. Ђаков)
Земунски козачки мајур – Земун (пуковник Иван Константинович Гопузов)
Идворски донски козачки мајур – Идвор (И. П. Земљанухин)
Јасеново–Брестовачки козачки мајур – Јасеново/Брестовац (А. А. Ђаконов)
Јесауловска донска козачка станица – Томашевац (потпоручник Василиј Архипович Алфјоров)
Калмичка козачка колонија у Београду (пуковник Абуша Алексејев)
Кнежевовиноградска кубанска козачка станица – Кнежеви Виногради (командир козачког ескадрона Асланов)
Књажевачка терска козачка станица – Књажевац (генерал-лајтнант Василиј Матвејевич Родионов)
Косовска општекозачка станица – Косовска Митровица (пуковник Леонид Михајлович Михејев)
Кочански козачки мајур – Кочане (потпоручник Павле Свирски)
Кочански слободно-козачки мајур – Кочане (И. Малиј)
Крагујевачка козачка станица – Крагујевац (генерал–лајтнант Фјодор Иванович Горелов)
Крагујевачки козачки мајур – Крагујевац (генерал Павле Григорјевич Бочаров)
Крагујевачки слободно-козачки мајур А. И. Калабухова – Крагујевац (Н. Пушкарев)
Краљевачка козачка станица (војни старешина кнез Магомет Кримшамхалов)
Краљевачка слободно-козачка станица – Краљево (М. Мацко)
Крушевачка кубанска козачка станица – Крушевац (капетан Григориј Трофимович Полонски)
Кубанска дружина џигита – Брчко (потпоручник Данило Алексејевич Пјанов)
Кубанска дружина џигита – Госпођинци (капетан Иван Никифорович Сиволобов)
Кубанска дружина џигита – Сољане (потпоручник Африкан Пријмак)
Кубанска козачка група војног старешине Петра Федотјевича Каљагина – Београд

Кубанска централна козачка станица (генерал–лајтнант Александар Петрович Филимонов)
Кубански козачки гардијски дивизион – Белишће (пуковник Николај Васиљевич Галушкин)
Кумановска козачка станица – Куманово (С. С. Соловјов)
Куцурски козачки мајур – Куцура (И. М. Шевченко)
Лесковачка козачка станица – Лесковац (пуковник Иван Степанович Козуб)
Лесковачка кубанска козачка станица – Лесковац
Митровачка козачка група – Сремска Митровица (капетан Василиј Јевстафјевич Салов)
Мокролушка кубанска козачка група – Мали Мокри Луг (командир ескадрона Максим Андрејевич Шеремет)
Мокролушки козачки мајур – Мали Мокри Луг (војни старешина Савченко)
Надаљски донски козачки мајур – Надаљ (потпоручник Алексеј Костин)
Нишка кубанска козачка станица – Ниш (војни старешина Владимир Алексејевич Кравченко)
Новосадска козачка станица бригадира Антона Головатог – Нови Сад (пуковник Михаил Васиљевич Зозулин)
Новосадска кубанска козачка станица атамана Чепиге – Нови Сад (пуковник Александар Васиљевич Јесаулов)
Новосадска општекозачка станица – Нови Сад (пуковник Петар Иванович Недбајевски, капетан Алексеј Михајлович Протопопов)
Новосадска слободно-козачка група – Нови Сад
Обреновачка козачка група – Обреновац (Дионисије Бурло)
Орловатска донска козачка група – Орловат (Георгиј Васиљевич Алфјоров)
Осијечка кубанска козачка станица – Осијек (командир П. В. Михајлов)
Охридска козачка група – Охрид (Иван Љапин)
Панчевачка козачка група – Панчево (пуковник Григориј Алексејевич Дјачевски)
Панчевачка слободно-козачка станица – Панчево (Р. Јевсјуков)
Параћинска кубанска козачка станица – Параћин (капетан Андрej Дорофејевич Дјук)
Параћинска слободно-козачка група – Параћин
Параћински козачки мајур – Параћин
Параћински савез слободних козакиња – Параћин
Петровградски слободно-козачки мајур – Петровград (Зрењанин)
Прешевска кубанска козачка група – Прешево (капетан Павле Јевстихијевич Назаренко)
Раљанска козачка група – Раља (Григориј Крапивин)
Рипањска козачка група – Рипањ (војни старешина Иван Степанович Гавриш)
Скопска кубанска слободно–козачка група – Скопље (В. Сердјук)
Скопска општекозачка станица – Скопље (Јаков Прокофјевич Ковган)
Смедеревска кубанска козачка станица – Смедерево (Николај Лукич Гнилозуб)
Смедеревска слободно-козачка група Калабухова – Смедерево (И. Кошкогајев)
Савез слободних козакиња – Крагујевац
Савез слободних козакиња Галине Булавине – Београд (Ј. Чорнаја)
Србобрански општекозачки (млекарски) мајур – Србобран (капетан Виктор Висарионович Бајев)
Сремскокарловачка козачка група – Сремски Карловци (капетан Александар Тимофејевич Ступников)
Старопазовачка козачка група – Стара Пазова (В. Ј. Зубенко)

Суботичка општекозачка станица – Суботица (капетан А. М. Протопопов)
Суботички донски козачки мајур – Суботица (К. Ситњиков)
Суботички кубански козачки мајур – Суботица (капетан Владимир Михајлович Бедјагин)
Топуска козачка станица – Топуско (адмирал Анатолиј Алексејевич Кононов)
Ћупријска кубанска козачка станица – Ћуприја
Ћупријска општекозачка станица – Ћуприја (генерал-лајтнант Михаил Васиљевич Жученков)
Ћупријска слободно-козачка група – Ћуприја
Ужичка козачка група – Ужице (пуковник Иван Георгијевич Березљев)
Црепајска донска козачка станица – Црепаја (генерал-лајтнант Николај Степанович Рудаков)
Чачанска козачка група – Чачак (пуковник Успенски)
Чурушка козачка станица – Чуруг (подофицир Н. Просвиров)
Чурушки донски козачки мајур – Чуруг (Диомид Архипович Литвинов)
Шабачка кубанска козачка станица – Шабац (Павле Иванович Икоников)
Шабачка слободно–козачка група – Шабац
Козачке насеобине налазиле су се још и у Дубравници, Колубари, Крупњу, Старом Бечеју, Сарајеву, Српској Црњи, Брајинском Врху, Бачком Градишту...

THE COSSACKS IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

by

Aleksej Arsenjev

Summary

After the civil war in Russia ended, within the evacuation of the Russian army of the general Vrangel from the Crimea, some Cossack units were evacuated, too; in 1921, about 5000 Cossacks from these units arrived in The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The state authorities accommodated them in several urban and rural settlements, in which they were organized into the so-called Cossack stations. In the territory of The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, there were about a hundred of such stations. Employed in the construction of various traffic arterials and doing other jobs, the Cossacks managed to earn their living. In such circumstances, they developed an extensive political and cultural activity, hoping that one day, in the near future, they would return to free Russia.

УДК 34:929 Filipović J.
53: 929 Stojković A.
821.124–6

Славко Гавриловић

ДВА ПИСМА ТЕОДОРА ФИЛИПОВИЋА (БОЖЕ ГРУЈЕВИЋА) И АТАНАСИЈА СТОЈКОВИЋА ИЗ 1804–1805.

САЖЕТАК: У овом студијском прилогу аутор подробно анализује писма двојице српских интелектуалаца, упућена руском проти Андреју Самборском, који је одржавао везе са српском црквеном јерархијом у време Првог устанка и непосредно утицао на Теодора Филиповића и Атанасија Стојковића, обојица пореклом из Руме у Срему, који су отишли у Русију и постали професори на Универзитету у Харкову. Аутор се краће задржава на писму Т. Филиповића (потоњег Боже Грујевића) пред његов одлазак у Русију, а детаљније разматра податке из писма А. Стојковића, у којем су садржани неки подаци о устаничкој Србији, као и о појединим личностима које су биле уплетене у српско-руске односе и планове о стварању српске државе под руским протекторатом.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Теодор Филиповић (Божа Грујевић), Атанасије Стојковић, Андреј Самборски, митрополит Стеван Стратимировић, Димитрије Вујић, Софроније Марковић-Југовић

Ова писма, у виду фото-копија, добио сам од руских историчара; колико се сећам (а било је то пре 15-ак година), писма ми је дала цењена историчарка, г-ђа Ирина Достјан. Писма дотад нису била нигде публикована, а ни ја се нисам потрудио да то раније учиним из разлога самом себи нејасним. Сада то чиним, држећи се изреке: Боље касно него никад!

Оба писма су на латинском језику а упућена су руском проти, Андрији Атанасијевичу Самборском, који је у то време био личност утицајна у врховима Руске царевине. У извесном смислу, Самборски је био посредник између карловачког митрополита Стевана Стратимировића (а вероватно и бачког епископа Јована Јовановића) и Руске владе, о чему најречитије сведочи то што је он преко њега и Руског посланства у Бечу тој влади упутио свој чувени *Мемоар* о стварању Српско-словенског царства на Балкану, које би било под протекторатом Русије.[1]

[1] Ђоко М. Слијепчевић, *Стеван Стратимировић*, Београд 1936, 183.

Треба претпоставити да су Теодор Филиповић (1776–1807) и Атанасије Стојковић (1773–1832), обојица родом из Руме, штићеници митрополита Стратимировића, преко њега дошли у везу са протом Самборским, као исповедником велике кнегиње Александре Павловне у Будиму (жене палатина Угарске) и да је од те двојице црквених пастира дошао подстицај за њихов одлазак у Русију, на Универзитет у Харкову.

* * *

Из Филиповићевог писма, које овде објављујемо, види се да је с пролећа 1804. прота Самборски боравио у Бечу при Руском посланству али да је бивао и у Будиму при дворској капели кнегиње А. Павловне. Из једног од та два града Самборски је Филиповићу упутио писмо с позивом на одлазак у Русију и обећао му препоруку и заштиту кад тамо дође. Филиповић је прихватио тај позив и 21. априла/3. маја 1804. му одговорио, најтоплије му захваљујући на благонаклоности према њему, очекујући притом обавештење од њега да ли ће се налазити у Бечу или у Будиму; у првом случају, он би тамо (у Беч) допутовао преко Славоније и Хрватске, а у другом, пошао би директно из Руме у Будим. Изражавајући радост што ће га и лично упознати, као свог патрона, којем ће бити вечито захвалан, саопштавао му је да се то ипак неће десити пре 20. маја/2. јуна, пошто му врло тешко пада растанак од родитеља и пријатеља у завичају.[2]

Не може се са сигурношћу рећи да ли су се Филиповић и Самборски сусрели у Бечу или у Будиму, односно да ли је Филиповић пре одласка тамо био код митрополита Стратимировића и неку поруку пренео Самборском што не би требало искључити, пошто је, несумњиво, уживао посебну митрополитову благонаклоност. А кад је Филиповић постао професор Харковског универзитета, Стратимировић је био тај који је „без сумње удесио“ да се он прикључи депутацији Петра Новаковића-Чардаклије, проте Матије Ненадовића и Јована Протића и да с њом пође Руској влади у Петроград, а потом да се одлучи на одлазак у устаничку Србију,[3] као и да своје име и презиме замени новим: *Божидар Грујевић*, под којим се приказивао као први секретар Правитељствујушчег совјета српског (1805–1807).

Кад се прота Самборски вратио у Петроград, где га затичемо 1805. године, настављена је његова преписка са Србима, о чему сведочи једно писмо Петра Новаковића-Чардаклије, односно писмо Боже Грујевића из Смедерева од 12/24. априла 1806, упућено Чардаклији, у којем „љубезнејше“ поздравља неколицину Руса, којима се „клања покорњејше“, стављајући на прво место свог ранијег патрона, проту А. А. Самборског.[4]

---

[2] Писмо Т. Филиповића Самборском од 21.IV/3.V 1804, нумерисано бројем № 1419, фото-копија.

[3] Ђ. С л и ј е п ч е в и ћ, *нав. дело*, 190.

[4] *Первое сербское восстание 1804–1813 ґґ и Россия*, књ. I (1804–1807), Москва 1980, 156, 164, 239.

* * *

Писмо Атанасија Стојковића (професора Универзитета у Харкову, физичара и књижевника) проти Андреји Самборском од краја фебруара 1805, писано је из Харкова у Петроград, у којем се прота налазио после повратка из Аустрије.[5] То је, заправо, био одговор на писмо Самборског, које Стојковић изричито не помиње, а из којег се види да је, иако подаље од Харкова, био добро обавештен о приликама у том граду као и о Стојковићевом положају.

Стојковићево писмо је ласкаво, скоро удворичко, пуно хвале за Самборског али и самохвалисања у погледу свог професорског позива и омиљености која је долазила од његових студената, а која је била много већа него у погледу других професора, његових тамошњих колега, што је, свакако, и последица препорука које му је дао прота Самборски. Жалио се и на слабије здравље, што га, ипак, није ометало у раду којим је био врло окупиран.

Из писма се види да је Самборски Стојковићу и Филиповићу послао пакет са сликама недавно преминуле кнегиње Александре Павловне, које су они отпремили на десетак адреса, укључивши и браћу Хорват, српског порекла.

За нас је, ипак, најзанимљивије оно што је Стојковић саопштио о Теодору Филиповићу и двојици неименованих Срба у Русији.

Из напомене о писму Самборског сазнајемо да се руски прота интересовао и за Теодора Филиповића, с којим је, изгледа, изгубио директну везу. Стојковић је одговорио, не помињући именом и презименом свог судруга, да о њему не може ништа одређеније рећи пошто он, којег је назвао „наш Спартанац“, вративши се из Петрограда (где је Филиповић био са српском депутацијом) „строго чува своје тајне“ па се од њега ништа није могло дознати. Ипак, сигурно је само то да су „они“ – српски депутати били добро примљени у Петрограду, као и да је Филиповић, вративши се у Харков, око 7. фебруара, односно седам дана пре него што је Стојковић писао своје писмо (15. II 1805, по ст. кал.), отишао из Харкова а да Стојковић није знао – куда! Из тога се може закључити да је Филиповић (потоњи Божа Грујевић) делио мишљење проте Матије Ненадовића о разметљивом Стојковићу, који на српску депутацију у време њеног задржавања у Харкову није оставио повољан утисак, о чему је Прота Матија оставио свој мемоарски запис. Ипак, из следеће Стојковићеве реченице произилази да је он знао да је Филиповић директно у Угарску пошао из Петрограда, али из разлога који му није био познат.

Дотичући се српског питања, Стојковић наводи да је о њему из руских новина прочитао да ће турски цар Србима (које не именује!) дати слободу, ослободити их од поданичког јарма и дати им кнеза из сопственог народа; дај то, милостиви Боже!

[5] Писмо А. Стојковића из Харкова Самборском, 15. VI 1805, № 1418, фото-копија.

На крају, о двојици Срба-пустолова у Русији, од којих се један натоварио на врат проте Самборског а други самом Стојковићу.

Из нама непознатог писма Самборског, које Стојковић помиње, сазнајемо да је руски прота имао много неприлика са Србином *Димитријем*, чије се презиме не наводи, а за којег само каже да је „незахвалан човек". По нашем мишљењу, реч може бити само о Димитрију Вујићу, који је годинама крстарио од Карловаца до Цетиња, Беча, Петрограда и Цариграда, титулишући се као „кнез од Илирије" и нудећи европским дворовима своје услуге ради стварања српске државе, час као вазалне према Русији час као зависне од Турске.[6] Штета је што Стојковић није сматрао за потребно да наведе шта му је Самборски заправо писао о човеку који му је толико досађивао и чинио неприлике. И не само њему!

Други, неименовани Србин у Русији, који се наметнуо Стојковићу у Харкову, а с којим је он имао „сличну историју" као Самборски са Вујићем, држећи га осам месеци на стану и храни, могао је бити, изгледа, само Софронije Марковић-Југовић који се, такође, бавио плановима о стварању српске државе уз помоћ Русије и под њеним протекторатом, а из Русије се враћао у Аустрију, врзмао се око Руске амбасаде у Бечу, као и око бачког епископа Јована Јовановића и митрополита Стевана Стратимировића, који су са много више реализма гледали на могуће ослобођење српског народа. Штета је, наравно, што Стојковић није нашао за сходно да га именује и наведе податке о његовој политичко–пустоловној делатности у Русији и међу Србима.[7]

* * *

Приказана писма, са нашим интервенцијама у тексту у угластим заградама, гласе:

1.

Illustrissime Dominel

Accepi Rumae Tuas, tanti Beneficii, tantaeque Humanitatis verissimis testes; easq[ue] summo meo cum solatio legi. Maximas ego Tibi, Patrone optime! eapropter ago gratias, atque Tibi voveo, me in omni mea futura vita, qualiscunque illa fuerit, fore memorem tantae Tuae erga me Benevolentiae, eoque omnes meos conatus tensuros, ut Tuae Te gratiae, atque Recomendationis nunquam peniteat. Mihi hic Loci tam difficilis fit a meis sepa-

[6] Љ. Д у р к о в и ћ-Ј а к ш и ћ, *Димитрије Вујић*, Цетиње 1956.

[7] О Марковић-Југовићу поближе: Славко Г а в р и л о в и ћ, *План Софронија Југовића о српско-руској сарадњи 1804*; у књизи: *Личности и догађаји из доба Првог српског устанка*, Нови Сад, Матица српска, 1996, 73–81.

ratio, ut omnino debeam adhuc unam alteramve in loco natali meo exigere septimanam. Dabis itaque veniam, Patrone mi optime! Patri meo, dabis sonoribus, et Amicis, dabis et mihi! ut idgenus separationem, qualis mea a meis est. Sequens animi dolor longiori conversatione temperetur. Ego itaque ante 20-mam Maji vix habebo felicitatem Tui personaliter venerandi. Utrum id tunc temporis Budae vel Viennae fiere possit, certior fieri cuperem: Nam si Tu, Illustrissime Vir! Viennae tunc futurus es, ego iter meum per Slavoniam, et Croatiam dirigendo Viennam pertingere;... vero Budae, tum hinc directe Budam moverem; In omnem itaque casum Tua mandata expecto, summum a Patre meo obsequium defero, et singulari prorsus cum Veneratione perenno

Illustrissime Domine
Tuus

Rumae 21 aprilis/3. Maji 1804.

devotissimus servus
Theodorus Philippovich, m. p.

2.

Reverendisime Domine!

Salve sis in Patria Tua er Patria mea; salve cum omnibus, qui ad Te pertinent. Salveat et Patria nostra, quae Te jam possidet, utinam per multos adhuc annos. Gratissime mihi omnino fere Tuae literae, quibus edocebar Te jam haud procul a me distare. At non potes Tibi repraesentare, quanta animum subibat admiratio, dum primo obtuta, agnota Tua manu, viderem Te jam etiam de minimis rebus Charcoviensibus esse adoctum, ea de meo hospitio. Certe quaestionem ponis cordi et animo meo gratam, ut ad eam Tibi nihil respondere valeo: nam Spartanus noster adeo strenue servat Secreta sua, ut redux Petropoli, ex eo veluti e Sibie nihil elici poterat. Quod jucundisimum est, ille ante 7. dies hinc discessit, et ego non scio, quorsum. Eos tamen Petropoli esse bene receptos, certum est. Quod plus est. Nuper legebam in Ephemeridibus Rossicis Imperatorem Turcicum eis non modo libertatem concedere et a jugo servitutis liberationem, verum etiam Principem e natione propria. Quod Deus opt. max. bene vertat. D[ominus] Philipovits discessit Petropoli directe ad Hungariam, cujus ego quidem rationem ignoro.

Quoad imagines Im[m]ortalis Alexandrae Pavlovnae. Iuxta mandatum Tuam Kioviae aperui fasciculum pro apertura destinatum; ex quo accepit Excell. Generalis Doctorow unam, ego v[er]o pro distribuendo Charcoviae quatuor. Adveniens D[ominus] Philipovits adtulit etiam propriam meam,

nam ita eam optabant, factumque est, ut ego imagine caream. Personae, quibus dedi sunt sequentes:

1. Excell. Generalia Diwof
2. Excell. Gubernator
3. Marshallus Nobilium (Предводитель)
4. Excell. Pashkof
5. 6 D[omi]no Excell. Fratres Horvath
7. Domino Stremouchof, cujus duos filios apud me habeo.
8. Mercatori hujati Spaskof
9. Dominae Donez Zacharschefsky
10. Meae hospiti Kamenjef

Nisi D[ominus] Philipovits alicui dedit, a me plures haud sunt datae. Si tabulam habes, poterimus hic exprimi curere: nam habemus artifices optimos.

Dolet mihi admodum, quod cum ingrato illo homine, Demetrio, tantum molestiarum et perpessus. Verum sit Tibi consolationi, aut potius majori dolori, quod ego hic Charcoviae cum uno Serborum similem habuerim historiam; quem ego miserrimmus domo et mensa excepi, per 8 menses nutriri et qui turcico modo etiam, a me discessit.

Optarem Tibi e corde, ut melius me in Patria Tua valeas: nam ego ab adventu meo semper infirmitate quadam laboro. Forsan etiam ocupationes multae sunt causa: multum tamen aura influit. Grates Tibi maximas refferro, pro bona Tua de me opinione. Profecto in eo sum, ut ne mihi, ne amicis, ne Universitati desim: et hactenus quidem bene audio: Spero fore, ut sui in opinione aliorum haud crescam, ad minus non cadam in futurum. Me omnino amant generaliter et plus quam mereat. Sunt et alii Professores hic tum culti, tum amabiles, et quos publicum aeque, ac me, aestimat et amat.

Mater mea Tibi et amantissimae filiae Tuae salutem dicit plurimam. Illa ab ipso adventus sui tempore semper bona utitur valetudine. Gratiae sint divino Numini!

Mitto Tibi duas epistolas, quarum majorem Constantin Stankovits submisit: minorem v[er]o certa Domina Nadarshaisky.

Charissimae filiae Tuae humillima mea obsequia offerat velim:

Vale et ultro quoque fave.

Reverendissime Domine!

Charcoviae 15-o Februar.[1]805.

Tui humillimo servo
Stojkovits, m.p.

Illustrissime Domine!

Tempi Tuæ Literæ Tuas, tantâ benevolentiâ, tantaque Humanitatis veritate plenas, eaque summo meo cum solatio legi. Maximas ergo Tibi, Patrone optime, ea propter ago gratias, atque Tibi voveo, me in omni mea futurâ vitâ, qualiscunque illa fuerit, fore memorem tantæ Tuæ erga me benevolentiæ, eaque omnes meos conatus tandem, ad Tuæ Fe gratiæ, atque Recomendationis summam penitebit. — Mihi hic libet tam difficilis sit a meis separatio, ut omnino debeam adhuc unam alteramve si loco Natali meo exigere — septimanam. Dabis itaque veniam, Patrone mi optime! Patri meo, dabis sororibus et amicis, dabis et mihi! ut idgenus separationem, qualis mea est, sequens animi dolor, longiori conversatione tempera

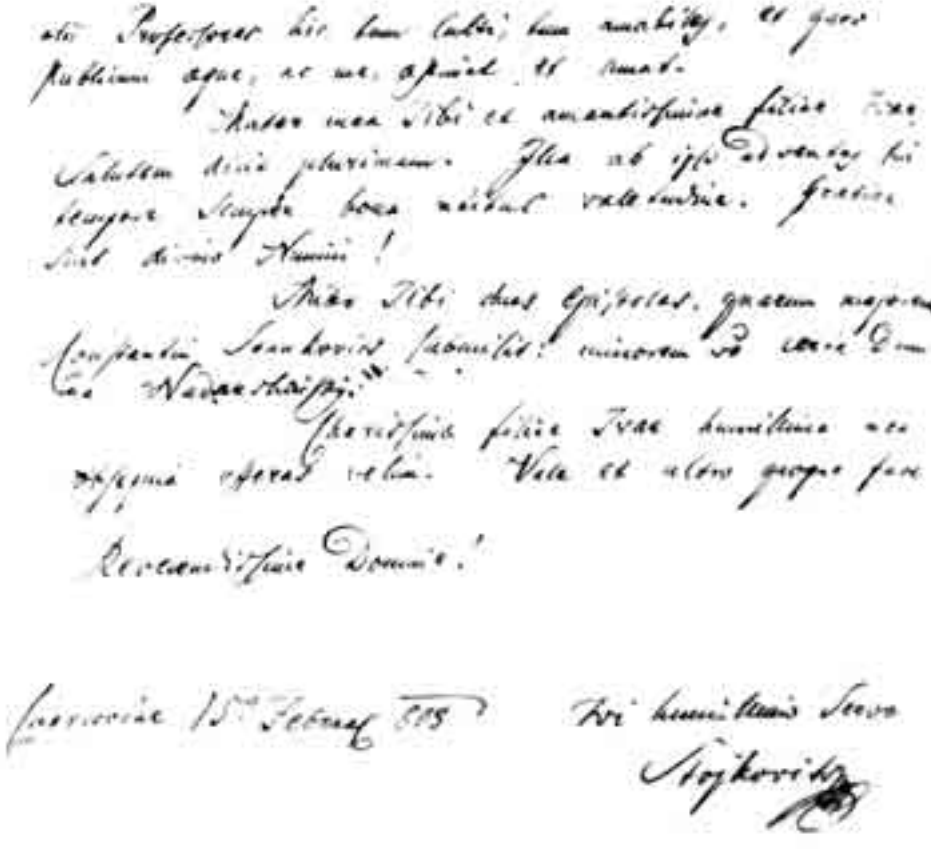
tua

ДВА ПИСЬМА ТЕОДОРА ФИЛИППОВИЧА /БОЖИ ГРУЕВИЧА/ И АТАНАСИЯ СТОЙКОВИЧА – 1804 и 1805 г. г.

Славко Гаврилович

Резюме

Автор данного исследования детально анализирует письма сербских интеллектуалов, адресованных русскому протоиерею Андрею Сомборскому, который поддерживал связи с представителями сербской церкви в период Первого сербского восстания и непосредственно влиял на Теодора Филипповича и Атанасия Стойковича. Оба они были родом из г. Рума /регион Срем/ и, уехав в Россию, стали там профессорами харьковского университета. Автор в общих чертах останавливается на содержании письма Т. Филипповича /в дальнейшем – Божа Груевич/, написанного перед его отъездом в Россию; в то время как данные, представленные в письме А. Стойковича, рассматривает подробнее, так как в нем описывается обстановка в восставшей Сербии и рассказывается об отдельных лицах, участвующих в развитии сербско-русских отношений, а также о планах создания сербского государства, которое было бы под протекторатом России.

УДК 94(497.11) „1815/1817“
314.743(=163.41) „1815/1817“

Славко Гавриловић

ВЕСТИ О СРБИЈИ И СРПСКОЈ ЕМИГРАЦИЈИ ИЗ 1815. И 1817. ГОДИНЕ (Исписи Аврама Ћукића из Ратног архива у Бечу)

САЖЕТАК: У овом прилогу садржани су извештаји о збивањима у Србији и српској емиграцији после слома Првог устанка. Те извештаје прикупио је генерал Аврам Ћукић у време кад је био директор Ратног архива у Бечу. Он их је преписивао и унеколико препричавао, не одступајући, у битном, од њихових оригинала, који, вероватно, више и не постоје. Реч је о преписци Дворског ратног савета у Бечу са војним командантима и појединим другим личностима о збивањима у Србији, о српској емиграцији у Аустријској монархији и, посебно, о Карађорђевом боравку у Русији, његовом повратку у Србију и трагичној смрти у лето 1817. године.

Ћукићеви преписи и исписи налазе се у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду, под сигнатуром М. 4255.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Карађорђе, Србија, Русија, Аустрија, Хилер, Сигентал, Милош Обреновић, Вујица Вулићевић, Михајло Леонардо, Мелентије Никшић, митрополит Ст. Стратимировић

У великој писаној заоставштини историчара генерала Аврама Ћукића, који је био и на дужности директора Ратног архива у Бечу, налазе се и његови исписи о Првом српском устанку, који сежу до смрти вожда Карађорђа у лето 1817. године. Ми смо, досад, у своју збирку *Грађа Бечких архива о Првом српском устанку* (књ. I–V) уносили и понеке Ћукићеве исписе, којима су попуњаване празнине у данас постојећој и приступачној нам грађи о Устанку.

У последњем конволуту Ћукићевих исписа о Устанку налазе се они који потичу из 1815. и 1817. године, са тежиштем на подацима који се односе на вожда Карађорђа у време његовог боравка у Русији (Бесарабији), али и на Србију тих година, односно на Други устанак и српско-аустријске односе, што је, ипак, у тим исписима мање заступљено.

Неки од Ћукићевих исписа нису непознати српској историографији, пошто је њихове оригинале користио историчар Михајло Гавриловић и у

фуснотама своје волуминозне монографије *Милош Обреновић*, књ. прва (Београд, 1908) наводио; конкретно и дословно на стр. 133 (фус-нота 336), 152 (фус-нота 381), 358 (фус-нота 925) и 353 (фус-нота 917).

Ђукићеви исписи налазе се у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду под сигнатуром М.4255. Писани су врло лепим али и врло ситним рукописом са много скраћеница, а избледилим мастилом, што отежава њихово расчитавање и захтева одређене интервенције на тексту од стране приређивача исписа, што сам чинио у оквиру угластих заграда.

Пошто је у овим исписима садржано највише података о Карађорђевом боравку у Русији и његовом путу до смрти у Радовањском лугу, треба скренути пажњу да је о томе, после Мих. Гавриловића, најпотпуније, аргументовано и критички писао др Радош Љушић у свом капиталном делу *Вожд Карађорђе* (књига друга, Београд-Горњи Милановац, 1995, 224–252).

* * *

Објављивањем Ђукићевих исписа у 200-годишњици после Првог устанка биће уграђено још неколико каменчића у густи мозаик повеснице о њему.

1.

Беч, 11. фебруара 1815.

Тајна дворска и државна канцеларија Дворском ратном савету да Карађорђе и његове војводе, преко руског посланства у Бечу, траже да им се врати имовина запленьена у Аустрији

Geheime Hod-u. Staatskanzlei, Wien, 11. II 1815. an Hof Kriegs Rath (HKR)

Kara Marković, Schwiegersohn des Georg Petrović[1], ist kürzlich in Begleitung des russ[ischen] Collegienbeisitzers Orlović[2] aus Chotin hier angekommen u[nd] in Namen des Georg Petrović ü[nd] mehrerer andern nach Russland ausgewanderter Hauptlinge, unter Vermittlung des hiesiger russ[ischen] Gesandten, die Ausfolgung ihres in den k.k. Staaten unter gerichtlicher Verwahrung befindlichen Vermögens zu verlangen.

In den an den G[ra]fen v. Stackelberg[3] gerichteten Gesuchen beschwert sich Georg Petrović vor allem über die harte Behandlung, welche er selbst, sowie seiner Frau u[nd] Angeheringen gleich beim ersten Übertritt auf österreichische Boden bei Gelegenheit der Abnahme ihrer mitgebrachten Effekten zu erleiden gehabt haben sollen.

[1] Никола Карамарковић, зет Карађорђев, устанички војвода.
[2] Симеон Орловић, секретар у руској и црногорској служби.
[3] Г.О. Штакелберг, руски посланик у Бечу.

Übrigens beschwere sich Georg Petrović u[nd] dessen Gefährten auch, dass ihren bei ihrer Abführung nach Innerösterreich, stat des von ihren selbst gewähten Sachwalters, ein anderer, der ihr Vertrauen nicht geniesst, aufgedrungen worden ist.

Zugleich übersendet:

1. Ausweis der dem Georg Petrović abgenommenen und zu Henden des Judicii deleg[ati] milit[ari] in Peterwardein hinterlegten Effecten.

2. Spezifikation einiger anderen Effekten, welche dem serb[ischen] Ober Anführern und seiner Familie noch in der herriner Kontumaz zurückgehalten worden sein soll.

3. Ausserung des Georg Petrović, womit er die Unstatthaftigkeit der verschiedenen gegen ihr angeklagten Geldforderungen zu erweisen sucht.

4. Zeugnis des Milosch Urošević[4],dass er nichts mehr an Georg Petrović und an den ehemaligen serb[ischen] Senat zu fordern habe.

5. Schuldschein des Michael Dukić[5] über 18.000 Piaster zu Gunsten jenes Oberanführers.

6. Fassion über 4.000 St[ück] venez[ianischen] und holländischen Dukaten, welche der in Fenek befindliche ehemalige serb[ische] (Abt) Arhim[andrit] Melentie Nikšić von Georg Petrović vor dem Übertritte empfangen hat, nun aber ableugnen soll.

7. Summarischer Auszug dessen, was den serb. Hauptmann Nik[ola] Kara-Marković, Luka Lazarević[6], Stefan Zekanović [sic!][7] bei uns abgenommene wurde und von ihnen jetzt zurück verlangt wird.

(KA, Registr. des HKR, 1815–2–3/1, препис)

2.

Петроварадин, 13. фебруара 1815.

ФМЛ Сиґентал[8] Дворском ратном савету преноси вести да је у Шумадији дошло до новоґ устанка и да је побијено око 100 Турака.

FMLt Siegenthal an HKR.

Der am k.d.m. in Belgrad gewesene Contumaz-Dolmetsch hat von dort die Nachricht gebracht, dass die Serbier in der Šumadia (Landstrich zwischen der Golubara und Resava) schon wieder aufgestanden sein und bei 100 Türken ermordet, die übrigen aber verjagt haben.

(Isto, 1815–Praes. 1–1, препис)

[4] Милош Урошевић, земунски трговац, снабдевач устаника, конфидент.
[5] Михајло Дукић, трговац.
[6] Поп-Лука Лазаревић, устанички војвода у Мачви.
[7] Заправо: Стефан *Живковић*, устанички војвода, руски пуковник, трговац.
[8] Јозеф Хајнрих Сигентал, командант у Петроварадину.

3.

Петроварадин, 1. марта 1815.

ФМЛ Сиґентал Дворском ратном савету о терору који Турци спроводе у Србији и о погибији бившег устаничког војводе Станоја Главаша

FMLt Siegenthal an H.K.R.

Peterwardein 1. III 1815.

Die Nachrichten aus Serbien bestätigen allgemein, dass die Einwohner ausserordentlich gedrückt werden und diese Bedrükungen sich nun auch bereits auf den Mačvaer distrikt, der bisher verschont war, zu erstrecken beginnen, indem bald der Pascha[9] bald der neu angekommene Jemin Geld, Vieh und Frucht erpressen, welch letzten alle nach Belgrad gebracht werden.

Auch verbreitet sich durch einige Türken die Nachricht, dass ein grossherrlicher Befehl ergangen sein soll, alle unter Czerni George gedienten Serbier aus dem Wege zu räumen.

Der bekannte serb[ische] Anführer Stojan [sic!] Glavaš, welcher nach Verzwingung des Landes anflänglich bei den Türken sehr in Gunst stand, ist am 25.v[origen] M[onats] zu Kolar in seinem Hause überfallen und ermordet worden, nachdem er sich tapfer verteidigt und 4 Türken niedergemacht haben soll.

(Isto, Praes. 1815–1–1, препис)

4.

Петроварадин, 24. априла 1815.

ФМЛ Сиґентал Дворском ратном савету о побуни Срба у Београдском и Крагујевачком округу и издајничком држању Милоша Обреновића, који је о њој обавестио пашу у Београду да би потом из Београда била упућена турска војска да угуши тај устанак.

FMLt Siegenthal an H.K.R.

Peterwardein, 24. IV 1815.

Seit einiger Zeit gährte es beständig in Serbien, wurde aber bis jetzt, wenigstens dem Schaten nach, von den Serbiern sehr geheim gehalten, weil die Anführer noch immer die Hofnung hegten, den Milosch Obrenović für ihre Sache zu gewinnen. Nun haben sich der Belgrader und Kragujevacer Distrikt abermahls empört und den Milosch aufgefordert, mit ihnen gemeinschaftliche Sache zu machen. Dieser täuschte aber die Rebellen, entfloch

[9] Реч је о Сулејман-паши Скопљаку, београдском паши 1813–1815.

nach Belgrad und entdekte dort die ganze Anzettelung, was den Vezir veranlasste, noch in der Nacht Truppen aus Belgrad in die aufrührerischen Distrikte zu senden, so dass die Unterdrückung des Aufstandes, welcher seinen Ursprung in der stets unzufriedenen Partei einiger Serbier hat, nicht zu zweifeln ist.

(Isto, Praes. 1815–1–1, препис)

5.

Петроварадин, 27. априла 1815.

ФМЛ Сиґентал Дворском ратном савету о опасним немирима у Босни, као и о Србији, ґде на челу буне стоји калуђер Авакум из манастира Боґовађа.

FMLt Siegenthal an H.K.R.

Peterwardein, 27. april 1815.

Nach einer Mitteilung des Travniker Proconsuls, Obersten von Paulich[10], v[on] 15.d[ieses] dauert die vollkommene Unfolgsamkeit der Bosnier gegen den Statthalter der Provinz fort und scheint an Festigkeit zu gewinnen, ja selbst gegen die Regierung versucht zu werden.

G[eneral] M[ajor] Czervinka[11] meldet unterm 25.d[ieses], dass auch in Unruhen in Serbien immer einen ernsthafteren Charakter annehmen und sollen auch im Kragujevazer Distrikt ausgebrochen sein. So sollen die Serbier den Ort Huba[12] [sic!] ganz verbrannt und alle Türken daselbst zusammengehauen haben. Der dermalige Anführer der Serbier soll ein Kalugier aus dem Kloster Bogovacs, Namens Avakum[13], sein.

(Isto, Praes. 1815–1–1, препис)

6.

Петроварадин, 30. априла 1815.

ФМЛ Сиґентал председнику Дворскоґ ратноґ савета барону Стишишцу о избеґлим архимандритима из Србије, Василију Радосављевићу и Мелентију Никшићу, који су били интернирани у манастиру Фенек, у

[10] Паулић, пуковник, аустријски конзул у Травнику.
[11] Јозеф Червинка, генерал, командант у Земуну.
[12] Село УБ!
[13] Авакум, калуђер (без ближих података).

којем су се жестоко посвадили, па је морао да интервенише митрополит Стратимировић

FMLt Siegenthal 30. IV 1815.an baron Stipšsics

Als Vorsteher des serb[ischen] Klosters Studenica ist im J[ahr] 1813. bei dem Andrenge der Türken der Archimandrit Vasilie Radosavlevich[14] mit 20 seiner geistl[ichen] Brüder, darunter auch der Arhim[andrit] Melentie Nikšić[15], herübergetreten und hat in Walde Krak beim Kloster Fenek die 20-tägigen Contumaz ausgehalten. Gleich darauf begab sich Melentie zum Metropoliten nach Karlovic, worauf alle Brüder des Klosters Studenica ins Kloster Fenek eingetheilt wurden. Da der Arhim[andrit] Vasilie ein alter Mann war, so übergab er seinem Neffen, dem Melentie, die archim[andrit]-Würde, welcher auch im Kloster Fenek als solcher und Vorster des Kloster installiert, wobei der Krušedoler Archimandrit und Semliner Erzprister Jovanović[16] gewesen sein sollen.

Nach kurzer Zeit entstand ein Zwist zwischen dem vorhin im Kloster Fenek gewesenen Iguman und dem Arhim[andrit] Melentie, daher der Metropolit den gewesenen Iguman in ein anderes Kloster beiläufig 10 Stunden weit transferirte. Auch eine weitere Übersetzung der Kalugjeren geschah so, dass im Kloster Fenek nur noch 3 der früheren Kalugjeren und 12 der Serbianer bleiben; 8 Serbianer-Mönche gingen zurück nach Serbien.

Dass Melentie den Körper des heilig gesprochenen serb[ischen] Fürsten Stefan[17], nebst noch anderen auserordentlichen Reichtum, auch Barschaft anher gebracht, beweist sein grosser Aufwand und Vertragung der alten Kalugjers vom Kloster Fenek in die rückwärtigen. Der Körper des h[eiligen] Stefan befindet sich noch in der Kirche zu Fenek, unter Aufsicht des Melentie.

(Isto, Praes. 1815–1–1/21, препис)

7.

Петроварадин, 4. маја 1815.

ФМЛ Сигентал дворском ратном савету о устанку Срба у Ваљевском округу под вођством Васиља из Бојевца

FMLt Siegenthal an H.K.R.

Peterwardein, 4. April 1815.

Im Verfolg zum Bericht v[on] 1.d.[ieses] gemeldet: Der Anführer des Aufstandes im Valjevaer Distrikt soll der gewisser Vasil aus Bojevacz (un-

[14] Василије Радосављевић, игуман студенички, избеглица.
[15] Мелентије Никшић, архимандрит студенички, избеглица.
[16] Јефтимије Јовановић (Ивановић), прота у Земуну.
[17] Краљ Стеван Првовенчани!

weit Valjevo) sein[18]. Ihn gibt man auch als den Mörder der 2 Begs Jaics und mehrerer anderen Türken an. Aus Valjevo und Hub soll er nicht allein die Türken, sondern auch die Christen vertrieben und deme beide Orte ausgeplündert haben.

(Isto, Praes. 1815–1–1, препис)

8.

Темишвар, 5. маја 1815.

ФМЛ Хагер Дворском ратном савету о упућивању турске војске из Београда у Крагујевачки округ ради гушења тамошњег устанка, као и о улози Милоша Обреновића и калуђера Авакума у њему

FMLt Hager[19], Temesvar, 5. V 1815. an H.K.R.

Die Kundschaften versichern, dass die vom Belgrad zur Dämpfung der Unruhen in den Kragujevacer Distrikt abgeschikten Türken bedeutende Nachteile erlitten, viele derselben getötet und ein groster Teil eingeschlossen worden ist.

Ungeachtet es den Anschein gewann, dass die Sache der Serbier durch den Verrat eines gewissen Milosch Obrenović auf den sie so viele Hoffnung setzten, nicht weitern keinen würde, so währt dennoch die Betreffenheit der Türken, und die verweigerung der Serbier, durch einen Geistlichen, Namens Avakum, geführt, werden immer ernsthafter.

(Isto, Praes. 1815–1–1, препис)

9.

Петроварадин, 8. маја 1815.

ФМЛ Сигентал Дворском ратном савету о ширењу српског устанка по Западној Србији под вођством Томе Грбовића, Милоша Обреновића и других народних старешина

FMLt Siegenthal, Peterwardein 8. V 1815 an H.K.R.

Aus Kundschaftsnachrichten von 29. IV soll der ganze Distrikt von Valjevo und Rudnik und ein Teil des Dragačaer, Šabacer und Belgrader Distriktes in vollem Aufruhr begriffen sein, dass die Türken am 30. aus Belgrad gegen die Empörern ausmarschiert sind.

[18] Васиљ, вођа устаника (без ближих података!).

[19] Генерал фелдмаршаллајтнант Хагер фон Алтерштајг, командант у Темишвару.

Grebovich[20], Tomo[21], Mustapha[22], Capitain Vasalia[23] und Milosch Obrenović, welche ihre Hofnung auf eine Unterstützung aus der Crna Gora gründen, sind die Anführer der Serbier.

(Isto, Praes. 1815–1–1, препис)

10.

Петроварадин, 16. маја 1815.

ФМЛ Сиґентал Дворском ратном савету јавља да бивши устанички старешина кнез Сима Марковић са породицом борави у Карловцима

FMLt Siegenthal, 16. V 1815. an H.K.R.

Der Knes, ehemaliger Anführer und serbische Schatzminister Simo Markovich haltet sich gegenwärtig in Karlovic auf, wo er über Winter mit seiner Familie wohnte.

(Isto, Praes. 1815–1–1, препис)

11.

Петроварадин, 20. маја 1815.

ФМЛ-Сиґентал Дворском ратном савету о проширењу устанка на већи део Србије и о пресецању везе Београда са унутрашњости земље

FMLt Siegenthal, Peterwardein, 20. V 1815 an H.K.R.

Nach neueren Kundschaftsnachrichten ist der Aufstand in ganz Serbien, mit Ausnahm des Požarevacer Bezirks und der im Belgrader Bezirk gelegenen Dörfer Grocka, Veliko Selo, Ritopek und Vinča, um allgemein geworden und durch die Serbier die Communikation mit Belgrad unterbrechen.

Die Serbier, welche 4 bis 6 Kanonen haben, werden von Milosch Obrenović, Nikula Madeska[24], Mutava und Cukić angeführt.

(Isto, Praes. 1815–1–1/20, препис)

---

[20] Радован Грбовић, устанички војвода.
[21] Заправо: Ломо Арсеније, устанички војвода.
[22] Заправо: Лазар Мутап, устанички војвода.
[23] Капетан Вашалија (без ближих података!)
[24] Никола Мардешка, без ближих података.

12.

Беч, 22. маја 1815.

Кнез Метерних Дворском ратном савету о захтеву Карађорђа и других устаничких вођа, избеглих у Русију, да им се врати све што им је запленьено приликом пребегавања на аустријску територију

Fürst Metternich, Wien, 22. V 1815. an H.K.R.

Mit Bezug auf die Note des gestern von 11. II 1815. übersendet und weitere von der russ[ischen] Gesandschaft erhaltene Verzeichnisses (italienisch) solcher Effekten, welche den Georg Petrović und verschiedenen seinen Landsleuten bei ihren Übertritte in die k.k. Staaten abgenomenen worden sein sollen, welche sie aber jetzt zurückverlangen.

(Isto, Praes. 1815–2–3/3, препис)

13.

Беч, 25. маја 1815.

Дворски ратни савет митрополиту Стратимировићу и генералу Сигенталу о потреби да архимандрит Мелентије Никшић и његови калуђери буду из манастира Фенек премештени у неки манастир удаљенији од Србије, како би се онемогућиле њихове везе са устаницима у Србији.

H.K.R. von 25. Mai 1815. an Metropol. Stratimirović in Karlovic und FMLt Siegenthan in Peterwardein:

Fordert ihn auf, den Arhimandriten Melentie und seinen Serbischen Mönche vom Kloster Fenek in ein weiter rückwärts gelegenes Kloster zu verlegen, um eine Verbindung derselben mit den Serbianern möglichst zu erschweren.

(Isto, Praes. 1815–2–3, препис)

14.

Беч, 30. маја 1815.

Дворски ратни савет Државној канцеларији и Апелационом суду о различитим подацима о запленьеној имовини вожда Карађорђа и војвода, који су наведени у њиховим захтевима ради обештећења и оних којима располаже Земунски контумац преко којег су емигрирали у Аустрију

H.K.R. von 30. V 1815. C:638, an Geh[eime] Hof und Staatskanzlei, und allgemeinen Grenz Appelations Gericht

Ersterer vorläufig gesagt, dass die übersendeten 3 Verzeichnisse über eine beträchtliche Anzahl von Effekten und Geldern, die dem Georg Petrović, seinen angeblich gewesenen Beamten und gemeinen Serbiern bei ihren Herübertritt im J[ahre] 1813 abgenommen worden sein sollen, mit jenen Verzeichnissen, welche die geh[eime] Hof und Staatskanzlei unterm 11. II 1[aufenden] J[ahrs] mitgeteilt hat, aus dem Grunde gröstenteils gar nicht übereinstimmen, weil diese Verzeichnisse Rekognitionen das Semliner Contumazamtes über jenes, was Petrović und die Seinigen in die dortige Contumaz gebracht und was später zum Teil zur Deckung ihrer Gläubiger beim Jud[icio] del[egato] milit[are] im Peterwardein deponiret wurde, die gegenwürtigen Verzeichnisse aber villkürliche Angaben des Petrović, seiner angeblichen Beamten und anderer nach Russland ausgewanderter Serbier enthalten.

(Isto, Praes. 1815–2–3/1, препис)

15.

Петроварадин, 9. јула 1815.

ФМЛ Сиґентал Дворском ратном савету о пристанку митрополита Стратимировића да архимандрита Мелентија и његове калуђере са моштима краља Стефана премести у манастир Бођани у Бачкој.

FMLt Siegenthal, Peterwardein 9. VII 1815. an H.K.R.

Auf vorstehender Erlass von 25. V 1815. Anzeige, dass der Metropolit Stratimirović bestimmt hat, dass der Arhimandrit Melentie mit seinen Mönchen und dem h[eiligen] Leib des Stefan mittels Schiff ins Kloster Bogyan im Bacser Comitat zu übersiedeln hat.

Melentie hat diese Ubersiedlung mit 5 Serbier Kalugyern und seinen 16 Diener zu Schiff am 1.d[ieses] an von Fenek angetreten. Der Transport wurde bis Semlin begleitet.

(Isto, Praes. 1815–2–3/4, препис)

16.

Петроварадин, 17. јула 1815.

Из саслушања проте Матије Ненадовића, који је из Беча стиґао у Петроварадин

Protokoll, Peterwardein, 18. VII 1815, aufgenommen mit Erzprister Matthias Nenadović, welcher von Wien nach Peterwardein gekommen ist:

Bei Ausbruch der erneüerten Unruhen in Serbien im heurigen Früjahr begab er sich von Syrmien nach Wien um bei unserem Kaiser für die jenseitigen Serben Hilfe und Unterstützung zu suchen. Er wurde vom Kaiser nicht empfangen, weil der Kaiser mit dem Kaiser von Russland und mit dem König von Preüssen von Wien abgereist war. In der geh[eimen] Hof und Staatskanzlei wiess man ihn ans General Commando in Peterwardein, daher er hergekommen ist.

(Isto, Praes. 1815–1–1/37, препис)

17.

Карловци, 22. јула 1815.

Митрополит Стеван Стратимировић Дворском ратном савету о одласку архимандрита Мелентија у Србију и о упућивању у фрушкогорске манастире шесторице његових калуђера.

Metrop. Stratimirović, Karlovic, 22. Juli 1815. an H.K.R.

Teilt mit, dass er der Arhimandriten Melentie mit seiner Serbier Bruderschaft und dem Leib des heil[igen] Stefan vom Fenek ins Kloster Bogyan transferirt hat. Dazufolge verliess die Brüderschaft am 21/6 a. St. das Kloster Fenek ein langte auf einen Schiffe am 23/6.a.N. bei Karlovic an, wo sie einige Tageauf ihren Arhimandriten Melentie, der in Fenek zurückbleiben war, vergebens wartete. Trotz Suchen kam Melentie nicht und es scheint, dass er nach Serbien geflichtet ist.

Da seine Bruderschaft sich weigerte, ohne ihren Archimandriten Melentie nach Bogyan zu gehen, so war der Metropolit gezwungen, 6 dieser Kalugyeren und die Dienerschaft in den Klöstern Beočin, Kuveždin und Jazak unterzubringen

(Isto, Praes. 1815)

18.

Беч, 14. августа 1815.

Дворски ратни савет Државној канцеларији о потраживањима Карађорђа и других српских старешина с напоменом да су већа потраживања аустријских поданика против њих

H.K.R. 14/VIII 1815, C. 935.an Geh.Hof– und Staatskanzlei

Mit Bezug auf die Note von 30/V. 1815. C. 638. übersendet den umständlichen Bericht des Allgemeinen Grenz-Appellations Gerichtes von 25/VII 1815. mit den nötigen Beweisen und Urkunden, welcher das Resultat der Untersuchung über die verschiedenen Beschwerden und Ansprüche des Kara Georg und der übrigen serb[ischen] Häuptlinge enthält, gegen Rückstellung.

Hiernach sind diese Beschwerden und Ansprüche grundlos, vielmehr sind noch mehrern, von diesen Serbiern beträchtlich verkürzte k.k. Untertanen an sie gegründete Ansprüche zu machen berechtigt.

(Isto, Praes, 1815–2–3/7, препис)

19.

Беч, 16. августа 1815.

Дворски ратни савет Славонској генералној команди о потреби да прота Матија Ненадовић буде упућен подаље од границе са Турском

H.K.R. von 16/VIII 1815. ans Slav. General Comando

Erzpriester Nenadović ist unverzüglich an einen von ihm selbst zu wehlenden, jedoch von der Grenze weit genug entlegenen Ort in Ungarn zurückzuschaffen, der er ohne höhere Bewilligung nicht verlassen soll.

(Isto, Praes. 1815, препис)

20.

Петроварадин, 20. новембра 1815.

ФМЛ Сигентал председнику Дворског ратног савета генералу Стипшицу о писму Младена Миловановића Милошу Обреновићу да ће Русија помоћи Србији, због чега не треба потписивати чврсти мир с Турцима, на шта је Милош одговорио да је Србија, споразумом са Турцима, дошла у бољи положај него што је била у време Карађорђа.

FMLt Siegenthal, Peterwardein, 20. XI 1815 an Gen. B[aron] Stipsicz

Ein Vertrauter meldete, dass der dermalige serbische Oberknes Milosch Obrenović von den sich in Wien beim „Meister Wolf“ befindlichen ehemaligen serbischen Kriegsminister Mladen Milovanović ein Schreiben erhalten hat, worin er dieselben angeht, die serbische Nation zu versichern, dass Russland sich ihrer fortan annehmen und bald zu Hilfe kommen werde, we-

shalb dann die Nation mit den Türken keinen festen und dauerhaften Frieden schlissen soll, nachdem mit dieser Hilfe auch er, Simo Marković und Jakob Nenadović zurückkehren würden.

Milosch Obrenović soll nun hierauf geantwortet haben, die ehemalige Häuptlinge möchten sich doch um der serbische Nation Schicksal ja nicht weiter kümmern, weil eben sie es sind, welche dieselbe unglücklich machten. Die Nation hat einmal einen festen Frieden mit den Türken geschlossen, sie befindet sich im einen besseren Lage als zur Zeit des Czerny George und ist bestimmt entschlossen, stets demjenigen Monarchen treu zu sein, welche in Konstantinopel regiert.

Übrigens möge es ja keiner der gewesenen Häuptlingen wagen, Serbien zur Anzettlung neuer Unruhen wieder zu betreten, indem Milosch Obrenović für diesen Fall sie ausliefern oder selbst steinigen zu lassen den Türken versprochen hat. Hiemit verband dieser Vertraute zugleich das mündliche Ansuchen des M. Obrenović den Häuptlingen von diesseits auch den Übertritt zu verhindern.

(Isto, Praes. 1815–1–1/73, препис)

21.

Лавов, 16. фебруара 1817.

ФЦМ Хилер Дворском ратном савету о Карађорђевом повратку из Петрограда, наводно са пасошем за повратак у Србију.

General Commando in Lemberg (FZM Baron Hiller) 16/II 1817.
an H.K.R.

Georg Petrović (Czerni Georgie) ist von Petersburg, wo er beim russischen Kaiser keine Audienz und überhaupt eine schlechte Aufnahme fand, wider in die Raja zurückgekommen, und man sagt, er habe die Retour-Reise-pässe nach Serbien mitgebracht.

(Isto, Praes. 1815–2–29, препис)

22.

Лавов, 11. марта 1817.

Генералфелдцојгмајстер фон Хилер Дворском ратном савету о Карађорђевом повратку из Петрограда у Хотим, где је почео да припрема један фрајкор од 1800 војника.

FZM Hiller, Lemberg, 11. III 1817. an H.K.R.

Aus der Bukowina erhilt er die Anzeige, dass der kürzlich von Petersburg in Chotym angekommene Georg Petrović auf Kosten der russischer Regierung gegenwärtig beschäftigt ist, ein serbischen Freikorps zu errichten, der zulauf soll beträchtlich sein und sich schon auf 1.800 Mann belaufen, welche teils in und in der Umbegung von Chotym untergebracht sind.

(Isto, Praes. 1815–2–29, препис)

23.

Лавов, 3. априла 1817.

Генерал Хилер Дворском ратном савету о томе да руски цар није прихватио Карађорђев предлог о стварању српског фрајкора у Русији, због чега се он разочаран, вратио из Петрограда, а фрајкорци се разишли по Русији ради ухљебљења.

FZM Hiller[25], Lemberg, 3. IV 1817. an H.K.R.

Auf den Praes[idial] Erlass von 20. Jänner 1817. über das verbreitete Gericht wegen Errichtung eines serb[ischen] Freikorps in Russland, folgende Aufklärung:

Georg Petrović hatte, wie bekannt, vor einigen Jahren von russ[ischen] Hofe die Erlaubnis erhalten sich mit mehreren Serbiern und Bulgaren, in der Chotymer Raja niederzulassen und daselbst die weiteren Verfügungen der Regierung abzuwarten.

Alle diese Serbier und Bulgaren wurden auf Kosten des russischen Hofes in der Hofnung erhalten, das aus ihnen, unter Anführung des Czerny Georges, mit der Zeit ein eigenes Freikorps gebildet werden sollte, weshalb sich immer mehr Serbier und Bulgaren eingefünden hatte, welche, schon einige Tausend, gröstenteils in der Raja untergebracht waren.

Während seines Aufenthaltes in Petersburg in v[origen] J[ahrs] machte Czerny Georges das Projekt, aus diesen Emigranten, unter eigener Anführung, ein serbischer Freikorps zu errichten, dessen innere Organisation er ganz über sich nehmen wollte. Da aber dieses Projekt vom Kaiser nicht angenommen wurde, und Czerny Georges überhaupt nicht jene Aufnahme fand, die er gewünscht, so kehrte er unverrichteten Sache und nicht in besser Laune. Ende Jänner d[ieses] J[ahrs] nach Chotym zurück.

Um die bedeutenden Ausgaben, welche die Unterhaltung so vieler Serbier und Bulgaren den russischen Finanzen verursachten, zu ersparen, ist vor kurzem ein kaiserlichen Ukaz erlassen worden, alle serbische und bulgarische Emigranten, welche russische Kriegsdienste annehmen wollen, engagieren, da des weitern freien Unterhalt derselben von nun an aufhöret.

[25] Јозеф Хилер, генерал фелдцојгмајстер, командант у Петроварадину.

Da diese Emigranten keine Lust zeigen, russische Kriegsdienste anzunehmen, so zerstreuen sie sich im Lande, um sich nun ihren Unterhalt zu erwerben, bis ihnen zur Ansiedlung bestimmte Plätze angewiesen sein werden.

(Isto, Praes. 1815, препис)

24.

Лавов, 6. априла 1817.

ФМЛ Хилер Дворском ратном савету о разочарености Карађорђа због одбијања његовог предлога о стварању српског фрајкора у Русији, као и о враћању српских избеглица из Русије, преко Молдавије, у Србију

FMLt Hiller, Lemberg, 6. IV 1817. an H.K.R.

Ein Schreiben aus Chotym von 30. III 1817. enthält:

Georg Petrović hält sich seit seiner Rückkehr von Petersburg, wo er nicht die günstigste Aufnahme fand, noch immer in Bessarabien auf.

Da ihm das Projekt betreffs der Errichtung eines serbischen Freikorps in Russland nicht bewilligt worden ist, ist er in gänzliche Untätigkeit verfallen. Viele serbische Soldaten, die ihm aus Serbien nachfolgt waren, um sich auf immer im Russland niederzulassen, verlieren nun, da sie auch keine russische Kriegsdienste nehmen wollen, die ganze Lust dazu, die Behandlungsweise und ihn fehlgeschlagenen Hoffnungen machen ihnen ihr jetzige Lage unerträglich, sie kehren seit kurzem haufenweise durch die Moldau in ihr Vaterland zurück; beim Fürsten in Jassy[26] erhalten sie alle mögliche Unterstützung, und erst kürzlich sind bei 50 serbischen Familien im erbarmwürdigsten Zustande in Jassy eingetroffen, um ihren Weg weiter ih ihre Heimat fortzusetzen.

(Isto, Praes. 1815–2–29, препис)

25.

Херманштат, 30. априла 1817.

Ердељска генерална команда председнику Дворског ратног савета, кнезу Шварценбергу о очекивању да Карађорђе из Петрограда дође у Кишињев где ће почети да од српских емиграната створи насеља по узору на аустријску војну границу под повољним условима за насељеничке породице

[26] Константин Ипсиланти, молдавски кнез у Јашију.

Gen. Commando in Siebenbürgen, Hermannstadt, 30. IV 1817, an Hof Kriegs Rath Praesidenten, Fm. Fürsten zu Schwarzenberg:

Auf den Präsidials Erlass von 20. III 1817, № 300, über Aufenthalt und öffentl[iche] Handlungen des Czerny Georg:

Alle Nachrichten stimmen überein, dass der eigentliche Aufenthalt dieselben in Kisniv im russischen Teil der Moldau ist, dass er aber gegenwärtig für seine Person in Petersburg sich befindet, jedoch in Kisniv erwartet wird.

Ihm ist als Chef die Ansiedlung der emigrirten und noch erwarteten serbischen Familien übertragen die Ansiedlung selbst soll nach österreicischen Militärgrenzsystem eingeleitet werden, und schon bei 1500 Familien angesiedelt sein. Den Ansiedler sollen sehr vortheilhafte Bedingungen und Unterstützung versprochen sein, und die einzeln ankommenden Serbier in Familien, die schon angesiedelt sind, eingeteilt werden.

(Isto, Praes. 1815. препис)

26.

Лавов, 6. јула 1817.

Генерал Хилер Дворском ратном савету преноси вести да је Карађорђе под лажним именом, а са руским пасошем, преко Буковине и Ердеља, као наводни слуга бившег аустријског капетана Јошике, на којег је гласио његов пасош, стигао у бању Мехадија у Банату

FZM Hiller, Lemberg, 6. VII 1815, an H.K.R.

Aus einer verlässlicher Quelle erhielt er gestern aus der Bukovina die Anzeige, dass Georg Petrović unter einem anderen Namen, mit einem russischen Reisepass versehen, am 28.v[origen] M[onats] durch die Bukowina und Siebenbürgen in die Bäder von Mehadia ins Banat gereist ist.

Ein gewisser Josika, der vormals als Hauptmann bei dem Infanterie Regiment Sztarray in k.k. Diensten gestanden sein soll, auf dessen Namen der Reisepass eigentlich lautete, dem Herrn spielte, Georg Petrović aber als Bedienter verkleidet, am Kutschbock des Wagens Platz nahm.

Bei der Einbruchstation Novoselitze in die Bukowina, wurde Petrović von einem dortigen k.k. Mautbeamten, der denselben vor 2 Jahren daselbst, als er nach Chotym ging, gesehen, erkannt. Da nun Josicka sah, dass sein Bedienter entdeckt ist, hatte er auch eingestanden, dass es wirklich Georg Petrović ist, der sich, um sicherer unerkannten nach Mehadia zu gelangen, sich dieser Maske bedient habe. Petrović soll auch denselben Handžar getragen haben, den er vor 2 Jahre bei seiner Durchreise gehabt hat.

(Isto, Praes. 1815–2–29, препис)

27.

Беч, 15. јула 1815.

Дворски ратни савет генералима Хагеру и Сигенталу налаже да спречe евентуални прелазак Карађорђа у Србију те да га стражарно спроведу у Русију.

H.K.R. von 15/VII 1817, № 794, an FMLt Hager in Temesvar und FMLt Siegenthal in Peterwardein:

Verständigt, dass für den Fall, als sich Georg Petrović aus Russland eingeschleissen und Mehadia gelangt sein sollte, nur die Absicht haben kann, auch von da wag sich weiter bis an die türckische Grenze durchzuschleichen. In diesen Falle ist er bei Betrettung anzuhalten und obne weiters unter sicheren Eskorte über die Grenze nach Russland zu schaffen.

(Isto, Praes. 1815, № 794/B.102, препис)

28.

Панчево, 30. јула 187.

Генерал-мајор Чивић ФМЛту Барону Хагеру у Темишвару јавља да је Карађорђе са својим пратиоцем Тодором Керњаном ухваћен у Смедереву и да га је по наређењу Милоша Обреновића Вујица Вулићевић дао убити те да му је глава послата паши у Београд а из Београда султану у Цариград

G. M. Baron Csivich[27], Pancsova, 30. VII 1817. an FMLt Baron Hager von Altensteig in Temesvar:

Nach einer gestern in Neu–Borča am Cordon stehenden Fähnrich Richter erstatteten Anzeige ist Georg Petrović nebst seinem Mitreisenden, Thodor Kernian[28], einem gebornen Griechen, in Semendria aufgefangen und enthauptet worden. Beide Köpfe sind Sonntag den 27.d[ieses] von Semendria nach Belgrad gebracht und da auf Anordnung des dortigen Gouvernerse Rumely-Walis abgezogen und die Kopfhaute augenblicklich nach Konstantinopel abgesendet worden.

Auf diese Anzeige hatte General-major Csivich dem Cordonsstreckenkomendanten Hauptmann Turek aufgetragen, nach Belgrad zu gehen und bezügliche verlässliche Nachrichten einzuziehen. Dieser Hauptmann meldete hierauf, dass Georg Czerny nebst seinem Reisegefährten Thodor Kernian,

[27] Генерал Чивић, командант Панчевачке бригаде.
[28] Теодор Керњан = Карнар Наум, слуга, пратилац Карађорђев.

am 17.d[ieses] M[onats] nach Semendria gekommen und sich bei seinem ehemaligen Wojwoden und guten Freund Wuitza[29] gezeigt habe, zu welchem er sagte: „Nun ist die schönste Gelegenheit, die in Serbien befindlichen weninigen stärken zu vertilgen,worauf ihm Wuitza antwortete: „Du wirst der este sein, der vertilgt wird“, und ihn sammt den Griechen festnehmen liess, hierauf diesen Umstand dem serb[ischen] Obervorsteher Milosch Obrenović anzeigte, von welchem Wuitza den Befehl erhielt, die beiden Gefangenen Köpfen zu lassen und die Köpfe nach Belgrad zu schicken, was auch gescah. Diese beiden Köpfe sind am 27.d[iesess] nach Belgrad, ordentlich abgezogen, 2 Tage getrocknet, sodann mit Baumwolle ausgestopft und gestern um 6^{h} früh durch einen Tartaren nach Konstantinopel geschickt worden.

(Isto, Praes. 1815, препис)

29.

Петроварадин, 30. јула 1817.

Генерал Ђурковић Дворском ратном савету шаље обавештење о убиству Карађорђа, које је послао земунски командант генерал Ј. Червинка.

General Commando in Peterwardein, 30. VII 1817. an H.K.R.
(FMLt Gyurkovics)[30]

Nach Anzeige des General von Czervinka von 28. dieses soll Georg Petrović demnach einen Weg gefunden haben, sich in Serbien einzuschleichen; Er soll bei Uj-Palanka in Banat um 300 Dukaten richtig nach Serbien übersetzt worden sein. In Gesellschaft eines Begleiters hat er sich sodann in die Nähe von Semendria zum dortigen serbischen Knesen Wuiza Wuljewich begeben.

Letzterer hatte ihm einstweilen ein nahes, in Walde gelegenes Dorf zu seinem Aufenthalte angewiesen und gleich den Milosch Obrenović hievon verständigt, welcher auf der Stelle einige Vertraute, namentlich einen zwischen Pavle Szretenovich[31], bekannt unter dem Namen Pavle Sissievich, mit den Auftrage nach Semendria abgeschickt hatte, die Köpfe des Georg Petrović und seines Begleiters um jeden Preis nach Belgrad zu schaffen.

Da bis 26. hierüber nach Belgrad noch keine Nachricht kam, so hatte Milosch den Vezier[32] die Sache entdeckt und war von demselben aufgemuntert, sich selbst nach dem Aufentshatsorte des Kara Georgie zu verfügen. Milosch hatte sich noch denselben Tag auf den Weg gemacht; in einer

[29] Вујица Вулићевић, устанички војвода.
[30] Генерал Ђурковић (без ближих података!)
[31] Павле Сретеновић, члан Народне канцеларије у Београду.
[32] Реч је о Марашли-Али-паши, заповеднику Београдског пашалука.

mäsigen Entfernung von Belgrad aber erhielt er die Meldung, dass Pavle Sissievich mit den 2 Köpfen auf den Wege ist.

Die Absicht des Kara Georg war, den Volke einzureden, dass russische Truppen und Gelder unterwegs sind, welche innerhalb eines Monates in Serbien eintreffen würden.

Der Begleiter des Georgie Petrović soll ein aus dem ehemaligen Anhange desselben bekannter listiger Grieche, Namens Naum Kruiak (Krujak; Kernjak) sein.

(Isto, Praes. 1815–2–29, препис)

30.

Темишвар, 16. августа 1817.

Генерал Хаґер Дворском ратном савету шаље извештај да је строгом истрагом утврђено да је неки тобожњи руски племић, Михајло Леонардо, који се граничној постаји на Дунаву пријавио да са пројицом пратилаца путује у бању Мехадија, успео да дунавске лађаре наговори да двојицу пратилаца (заправо Карађорђа и Наума) пребаце у Србију док је он сам потом отпутовао за Беч

FMLt Hager, Temesvar, 16. VIII 1817. an. H.K.R.

Die strenge Untersuchung hat gezeigt, dass in vorigen Monat ein angeblich russischer Edelmann Michl von Leonardo[33], mit einem Reisepasse der Agentie in Jassy versehen, am Hauptkordonsposten Ujpalanka angelangt und dort, um die Reise nach Orsova zu Wasser zu nehmen und weiter ins Bade Mehadia zu gehen vorgab, daher Grenzschiffleute gedungen haben. Während dieser Wasserfahrt wuste er die Schiffleute zu bereden, am 10. v[origen] M[onats] zwischen dem diesseitigen Cordonsposten Dojka und Illiseva-Gegend Slibura, einer Krimmung, wo sie von keinem Posten gesehen werde konnten, 2 seiner mitgehabten, angeblichen Bedientern aufs jenseitige Ufer abzusetzen.

Man ist ausser allen Zweifel, dass idese 2 Menschen der Georg Petrović und sein Reisegeführten sind.

Wie festgestellt wurde, hat der angeblich russ[ischer] Edelmann Michael von Leonardo, welcher am 9. d[ises] hier in Temesvar gewisen und nach einem, ohne Wissen des General Commandos vom hiesigen königlichen Freistadt Magistrate erhaltenen Pass-Visa, seine Reise nach Wien fortgesetzt, und zwar letztgenannten Tage vorerwähnte Reisepass de dato Jassy 15. Juni 1817. ist vom Josef Edlen von Raab k.k. Rat und Agent in Fürst-

[33] Михајло Леонардос, Грк са Пелопонеза, живео у Јашију под руском заштитом, хетериста.

entum Moldau für Michael von Leonardo, russischen Edelmann mit drei Dienern zur Reise über Szuczava und Bisztritz nach Mehadia ausgestellt.

Leonardo von 28 Jahr alt, mittlerer Statur, vollen Gesicht, schwarzer Haare, schwarzen Augen, grosser Nase.

(Isto, Praes. 1815, препис)

31.

Бела Црква, 20. августа 1817.

Мајор Будимировић Банатској генералној команди у Темишвару шаље исцрпан извештај о Карађорђевом доласку на Дунав и пребацивању у Србију до кнеза Вујице Вулићевића, где је убијен по заповести Милоша Обреновића а да то није изазвало немире у земљи која не жели да се поново пале ратне ватре.

Major von Budimirovich, Weisskirchen, 20. VIII, 1817.ans Banater General Commando in Temesvar:

Den 9.v.[origen] M[ona]ts 3^{h} nachmittags, kam der hier Durchgereiste russischer Edelmann Michael de Leonardo zu ihm, produzirte den Pass der k.k. Agentie in Jassy, wovon eine Abschrift zulegt.

Im Passe lautete zwar die Reise über Szuczova und Bisztricz nach Mehadia, aber er reiste über Szuczava, Dorna, Klausenburg, Temesvar, Wersetz und Weisskirchen, wodurch er bei Uj-Palanka an der Donau leicht gelangen konnte.

Die Donaureise sollte, nach seiner Angabe, einen wissenschaftlichen Zweck haben.

Der ausgeschriebener Feldwebel Panta Ostoić und der Grenz-kormanos Lazar Milković, beide in Neu-Palanka gebürtig, sind am 13.d[ieses] M[onats] entwichen; die arrentierten Grenzer und Schiffleut Živko Popović und Jovan Stojković, auch aus Neu-Palanka gebürtig.

Der Schiffmann Živko Popović gab folgendes an:

Alss Michael de Leonardo am 9. Juli 1817, 3^{h} nachmittags, die Bewilligung zur Wasserreise von Palanka nach Alt Orsava erhielt, fuhr er gleich darauf mit seinen 3 Bedienten nach Neu-Palanka, wo er beim Wirtshause stehen blieb, mit dem entwichenen Kormanos Feldwebl Panta Ostoić und den beiden arrestierten Grenzern Jovan Stojković und Živko Popović Wasserfahrt bis Alt-Orsova um 100 Fl. w[iener] W[ährung] in Gegenwart des Stations-Commandanten, Leuthenant Mangesius, verhandelte.

Ohne zu schlafen, tratenn sie von 10. Juli vor Tagesanbruch ihre Wasserreise an.In Alt-Palanka wurde das Fahrzeug angehalten, der Reisspass von dem am Kordon gestandenen Leuthenant Babić eingesehen und die Reisenden unter militarischer Aufsicht von einen Gemeinen weiter gelassen.

Bei Alt-Moldova hielt das Fahrzeug um 9h früh an, der zur Aufsicht beigegebene Gemein wurde von einen anderen abgelöst und die Reise dann fortgesetzt. In Babakaj ging das Fahrzeug wieder aus Land, wo der Aufsichts-Gemeine Georg Blagojević aus Neu-Palanka herausstieg und das Fahrzeug auf Anraten des Feldwebel Panta Ostoić ohne weitere militarische Aufsicht Donauabwärts fuhr. Von Babakaj bis zum Posten Dojka ging das Fahrzeug öfters aus Land. Als es aber die Donaukrümung zwischen dem Posten Dojka und Jeleševa Velika erreichte, gings es aus jenseitige Ufer, es war mittags, ohne gesehen zu werden. Am jenseitigen Ufer stiegen 2 Bediente des Leonardo ans Land, von welchen einer ein ersten bejahrter Mann, in Gesichte schwarz, grossen Natur, mit schwarzen kurz geschwenen Kopfhaare und einem kleinen schwarzen Schnurbart, dann mit langen wahrengrauen Überrock, derlei Pantelon, Stiefel und einer russ[ischen] Sommerkappe bekleidet war, der andere war ein kleiner, schon alter Mann, weiss im Gesichte, mit grauen Haaren, dann wie der andere bekleidet. Auf dem Lande kleideten sich diese beiden Bedienten in einen serbischen Rock, warfen ins Schiff einen stahlgrünen mit geben Knöpfen versehenen Überrock von welchem das rotte Futter abgetrennt war, und 1 Paar wollene weise Fusssocken, und worden gleich darauf im Gebüsche unsichtbar. Die im Schiff gebliebenen setzten hierauf die Reise fort.

Leonardo blieb in Mehadia und kam erst am 31. Juli auf der Rückreise in Weisskirchen wider an, von wo er die Reise über Wersetz fortsetze. Am 9. Dieses wurde er vom Weisskirchner Bürgermeister Hauptmann Stephan in Gasthause zur Hirschen in Quartier gesehen.

Am rechten Donauufer gingen die 2 Bedienten sogleich entlang durch den Wald herauf und liess der eine (Cserny Georg) ainen deutschen Kaputrock auf einem Baume in Walde, unweit vom Bache Pesatsch hängen. Die Serbier, die diesen Waldung passierten, erschrocken darüber, und nur eine groösten Zahl derselben durfte sich den Rocke nähern und ihn vom Baume herunternehmen.

Die Nacht von 10. auf 11. Juli blieb Cserny Georg und sein Sekretär im Walde beim serb[ischen] Dorf Becniza, vis-a-vis vom diesseitigen Kalkofen. In diesem Wald trafen sie am 11. Juli 2 berittene Serbier aus Becnicza an, nahmen um 2 Piaster die Pferde auf und ritten damit bis Golubac, wo sie bei ihrem Vertrauten, dem Serbier Urosch, 2 Tage und 2 Nächte verborgen blieben, dann den 13. Juli mit gedungenen Pferden, welche sie um 20 Piaster verhandellten, die Weiterreise nach Požarevac fortsetzten. Auf dem Požarevacer Berge befahl Cserny Georg dem Eingentümer der Pferde, nicht nach Požarevac, sondern nach dem abseits der Strasse und unweit davon befindlichen Dorfe Lutschiza zu fahren. Dieser wiegerte sich, einen Seitenweeg einzuschlagen und drohte, sie den Türken in Požarevac anzugeben, weil sie ihm verdächtig erscheine. Cserny Georg beschenkte den Fuhrmann mit 20 Piaster und mit einer neu geprägten russischen Münze; zugleich zeugte er ihm seinen Orden und gab sich ihm zu erkennen. Nun folgte

der Fuhrmann willig. Nach einer sehr kurzen Reise ging Cserny Georg mit seinem Sekretär zu fuss, beide trugen in Händen 2 grosse Beutel, dem Anscheine nach mit Goldstücken gefüllt. Bald darauf erreichten sie das Dorf Lutschiza, hielten sich aber da nicht auf, sondern verfügten sich nach Orasche, luden daselbst den Oberknes Wuiza zu einer geheimen Unterredung ein und entdeckten ihm den russischen Plan, so wie ihr darnach geordnetes Verhalten, in der Meinug, Serbien werde jetzt wie früher unbedingt die Meinung des Cserny Georg teilen und ihn in seinen Unternehmungen mit der ganzen Anstregung unterstützen.

Cserny Georg blieb mit seinem Sekretär zu Orasche unter einen geheimen Aufsicht. Inzwischen liess Wuiza bei Milosch Obrenović diesbezüglich anfragen und erwartete der weiteren Befehl. Letzterer gab den Befehl, den Georg Cserny samt seinem Sekretär unverhafft zu überfallen und ohne Geraush zu köpfen, was in der Nacht auf den 27. Juli gehörig vollzogen wurde.

Dieser Vorfall hat keine unangenehme Sensation in Serbien erregt, auch ist gar keine Unruhe diesfalls ausgebrochen, indem sich viele Serbier freuen, den Tod eines Menschen erfahren zu haben, der, um allein zu herrschen, soviel Blutvergiessen seiner eigenen Landsleute verursachte, und als er ein verarmtes und verwüstetes Land einigermassen wieder ruhig sah, das Feuer des Krieges von neuem anzünden wollte.

(Isto, Praes, 1815, препис)

32.

Беч, 30. августа 1817.

Подаци Полицијске обердирекције о Михајлу Леонарду, Јовану Матији Кутуфи и Дмитрију Јанополу, који су били у вези са Карађорђем до његовог преласка у Србију

Protokoll, de dato Wien 30. august 1817. aufgenomen bei der k.k. Polizei-Oberdirektion mit:

Michael von Leonardo aus Theodosi in der Krimm, 28 J[ahre] alt, altgläubiger Religion, ledigen Standes, haltete sich seit 4 Jahren in Jassy auf; früher hielt er sich in Bukarest und anderen Orten auf, er reiste mit einem Passe hin und her.

Schon voriges Jahr war er in den Bäden von Mehadia.

Von seinen drei diener, welche er bei der Reise nach Osterreich hatte, kannte er von früher nur den Johann Matheus Kutufa[34], da er schon früher sprach, dass er nach Mehadia reise, so meldeten sich, vielleicht 5 Tage vor seiner Abreise, 2 Männer und trugen ihm ihr Dienste auf der Reise an, die

[34] Матија Кутуфа, секретар Мих. Леонардоса.

ihm ganz fremd waren, was er auch akzeptierte. Der eine hiess Demetrius Janopel[35] und der andere Anastasius Nikolaits[36]. Lezterer war von mehr als mittlerer Grösse, zimlich schlanken Wuchs, bei 33 Jahr alt, braunem Gesicht und schwarzen Haare. Janopel war kleiner, untersetzter Statur, brünet, schwarzer Haar und bei 30 Jahre alt. Er nahm 3 Diener mit, um für seine Person vor den Anfällen der Räuber gesichert zu sein, weil die nach Mehadia führenden Strassen nicht ganz sicher waren.

Von den 3 Dienern hatte Leonardo noch den Kutufa, die anderen 2 sind schon bei seiner Hinreise nach Mehadia in Alt Orsova geblieben und auf ihr Verlangen aus seinem Dienste getreten, wohin er von Uj-Palanka auf der Donau kam, was er auch dem Major in Alt-Orsova gemeldet hatte, ohne dass letzterer diese 2 Diener gesehen hatte.

(Isto, Praes. 1815, препис)

33.

Петроварадин, 5. септембра 1817.

Генерал Сиґентал Дворском ратном савету преноси изјаву кнеза Милоша Обреновића о захтеву београдског паше да му преда живог Карађорђа, али је он поступио супротно томе како би пашу онемогућио да дође до докумената које је Карађорђе имао о својим односима са Аустријом, чиме је разљутио и пашу и свој народ а себе изложио животној опасности до те мере да би био спреман чак и да напусти Србију, ако би добио аустријску заштиту и обећање да не би био изручен Турцима.

FMLt Siegenthal, Peterwardein 5. september 1817. an H.K.R.

Der serbischer Oberknes Milosch Obrenović liess ihm heute durch einen Vertrauten sagen, dass der Belgrader Gouverneur dem Milosch bei der Nachricht vom Erscheinen des Georg Petrović in Serbien den Autrag gegeben, diesen Ruhestörer zu fangen und lebend nach Belgrad zu bringen. Da aber Milosch wuste, dass Georg Petrović wichtige Schriften bei sich hatte, welche auf frühere disseitige Einverständnisse mit ihm Bezug haben, der Gouverneur den Petrović zu bezüglichen Geständnissen zwingen wollte, welche das damalige gute Einvernehmen mit der Pforte nur stören und das Misstrauen, welches die Türken ohnehin in die Aufrichtigkeit unserer friedlichen Gesinnungen setzen, neuerdings bestärkt haben würde, so hatte Milosch, einverständlich mit einigen Unterknesen, beschlossen, den Georg Petrović ermordern zu lassen, wie es auch geschehen.

Mit dieser Tat war jedoch nicht nur der Gouverneur, wegen der da-

[35] Димитрије Јанопел = псеудоним Наума Карнара!

[36] Анастас Николић = псеудоним за Карађорђево име у пасошу!

durch fehlgeschlagenen Absicht, unzufrieden, sondern er hätte auch den grösten Teil der Nation, die noch immer den Petrović zugetan war, gegen sich aufgebracht und es liess nun ihn für sein eigenes Leben alles befüechten; weshalb er auch äussersten Falle sich ins diesseitige Gebiet zuflüchten gedenke, wenn er die Versicherung hat, dass er hier Schutz findet und bei etwaigen Aufforderung von Seite der Türken, nicht ausgeliefert wird.

FMLt Siegenthal liess dem Milosch mündlich antworten, dass er auf eine diesseitige Aufnahme nur dann rechnen könne, wenn er das dermalige, zwischen der serbischen Nation und den Türken scheinbar herreschende gute Einvernehmen durch keine neue Unruhen stören würde.

(Isto, Praes. 1817–2–29, препис)

BERICHTE ÜBER SERBIEN UND DIE SERBISCHE EMIGRATION AUS DEN JAHREN 1815 UND 1817

Slavko Gavrilović

Zusammenfassung

In diesem Beitrag warden die Berichte über Serbien und die serbische Emigration nach dem Ersten serbischen Aufstand behandelt. Diese Berichte hat der General Avram Đukić gesammelt zur Zeit als er der Direktor des Kriegsarchivs in Wien gewesen ist. Er hat diese Berichte abgeschrieben und zum Teil nacherzählt, ohne jedoch im wesentlichen von den Origalen abzuweichen, die es allem Anschein gar nicht mehr gibt. Es handelt sich um den Briefwechsel des Hofkriegsrates in Wien mit den Heeresbefehlshabern und anderen bedeutenden Prsönlichkeiten über die Ereignisse in Serbien, über die serbische Emigration in der Österreichischen Monarchie, und besonders über Karađorđes Aufenthalt in Russland, seine Rückkehr nach Serbien und seinen tragischen Tod im Sommer 1817.

Đukićs Abschriften befinden sich in der Handschriftenabteilung der Matica srpska in Novi Sad (ROMS) unter der Signatur M. 4255.

УДК 94(497.11) „1815“
321.61:929 Obrenović M.

Славко Гавриловић

ДЕСЕТ ИЗВЕШТАЈА О ДРУГОМ СРПСКОМ УСТАНКУ И КНЕЗУ МИЛОШУ ОБРЕНОВИЋУ (1815)

САЖЕТАК: Аутор овог прилога објављује десет извештаја из 1815, које је аустријски посланик у Цариграду, фон Штирмер (Stürmer) упутио канцелару Метерниху у Беч, приказујући неке моменте из тока Другог српског устанка, војевање устаника и преговоре које је кнез Милош Обреновић, преко својих изасланика, водио на Порти у Цариграду, а који су резултирали коначним смиривањем Србије, која је стекла одређене атрибуте аутономије у оквиру Османске царевине.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милош Обреновић, фон Штирмер, канцелар Метерних, Сулејман-паша Скопљак, Куршид-паша, Марашли Али-паша, Цариград, Београд

У свом капиталном делу о Милошу Обреновићу историчар Михајло Гавриловић се (књ. I, Београд 1908) на више места дотицао и односа Аустријске царевине према Другом устанку и кнезу Милошу, и то на основу грађе из бечких архива. То је, касније, учинио и Алекса Ивић у студији Аустрија према устанку Срба под Милошем Обреновићем (Вјесник Хрв. слав. далм. Земаљског аркива, књ. XIX, Загреб 1917). Ови историчари изнели су све најбитније о наведеној теми, али им је, ипак, промакло десет списа односно извештаја аустријског конзула (интернунција) у Цариграду Игнаца Лоренца фон Штирмера, доследног туркофила, од којих је осам писано на немачком а два на француском језику. Ти списи налазе се у Државном архиву Аустрије у Бечу у архивском фонду „Државна канцеларија“ а у скупини „Турска“ (Turkei). Штирмерови извештаји упућивани су кнезу канцелару Клеменсу Метерниху, што, само по себи, говори о њиховој вредности као извора за однос Аустрије према збивањима у Србији у току 1815. године.

Поменуте извештаје објављујемо у уверењу да ће у понечем употпунити наша сазнања о томе како је аустријска дипломатија била обавештавана о српском устанку и српско-турским преговорима који су довели до смиривања Србије.

Списи гласе:

1.

Бујукдере, 26. јуна 1815.

Интернунције Штирмер канцелару Метерниху о избијању новог устанка у Србији, који би се могао довести у везу са отпором према Порти оршавских побуњеника и непокорношћу Сарајлија према њој

Bujukdere ... 26-ten Juni 1815.

Durchlauchtiger Fürst ...

B: Dieser neue Aufstand der Serbier erfodert, allem Ansehen nach, eine um desto schleunigere und ausgiebigere Abhilfe von Seite der Pforte, als solcher zweifelsohne mit der so hartnäckig verweigerten Unterwürfigkeit des Orsavaer Rebellen[1], und vielleich auch mit der beharrlichen Widerspenstigkeit der Seraglieser gegen alle Eingriffe in ihre alten Freyheiten und Privilegien, in Verbindung steht.

...

Stürmer, m.p.

(HHStA, St. Kanzlei, Türkei VI, Karton 6, conv. „Relationen 1815“, fol. 80)

2.

Бујукдере, 10. јула 1815.

Интернунције Штирмер канцелару Метерниху о томе да су српски устаници заузели Шабац и Смедерево а Београд опколили, али Порта настоји да то прикрије у очекивању да босански везир Куршид Ахмед-паша убрзо заведе ред у земљи, а тада ће Сулејман-паша Скопљак, који је узрок побуне, доживети судбину других збачених паша у турским провинцијама

Bujukdere ... d.10-ten July 1815.

Durchlauchtiger Fürst ...

A. Die Unruhen in Servien ... scheinen täglich einen ernstlicheren Character anzunehmen, un in Zusammenhange mit dem hartnäckigen Widerstande der Brüder des Redscheb Aga in Orsova dermahlen den sich öfters ausserordentlich versammelden Reichrath vorzüglich zu beschäftigen. Wie unter den Hand verlautet, soll nicht nur Scabacz und Semendria, allbereits in die Hände der Aufrührer gefallen, sondern auch die Festung Belgrad selbst berennt worden seye. Die Pforte verheimlicht jedoch, so viel möglich,

[1] Оршавски побуњеник = Реџеп–ага и његова браћа.

vor dem Publicum die ihr über die Vorgänge in jener Grenzprovinz zukommenden widrigen Nachrichten, und sucht vielmehr glauben zu machen, dass durch den nächstbevorstehenden Einmarsch der Grossherrl[ichen] Truppen unter dem Kommando des zum Serasker ernannten vormaligen Grossvesirs und gegenwärtigen Statthalters von Bosnien, Chorschied Ahmed Pascha, die Sachen daselbst bald eine andere Gestalt gewinnen, und die Ruhe und allgemeine Unterwürfigkeit der Nazion wieder eben so glücklich, und dauerhafter als das vorige Mahl, hergestellt seyn werde.

B. Wenn es seiner Richtigkeit damit hat, dass dieser seue Aufstand der Servianer vorzüglich der schlechten Verwaltung und den unausstehlichen Mishandlungen beygemessen werden muss, die sich Solyman Pascha gegen die Nazion erlaubet hat, so dürfte sich dieser Statthalter ungefähr auf das nämliche Schicksaal, wo nicht ein noch ärgeres gefasst machen, so eben den Paschen von Brussa, Boli und Castomuni zu theil geworden ist ... sind selbe alle drey auf einmal auf Befehl S[eine]r Hoheit ihrer Posten entsetzt und ins Elend verwiesen worden.

...

Stürmer, m.p.

(HHStA; St. Kanzlei, Türkei VI, Karton 6, „Relationen 1815“, fol. 85–86)

3.

Бујукдере, 26. јула 1815.

Интернуниције Штирмер канцелару Метерниху о успесима српских устаника и наводном поразу Куршид-паше у борби с њима, при чему је и сам рањен и повукао се у Ниш, што, опет, не потврђују извештаји Славонске генералне команде, али што све указује на велику збуњеност на Порти.

Bujukdere ... d. 26-ten July 1815.

Durchlauchtiger Fürst ...

A. Die Angelegenheiten in Servien und Orsova scheinen für die hiesige Regierung täglich beunruhigender, und die Rebellen, weit entfernt durch die bisherigen Anstalten der Pforte von ihren Unternehmen abgeschrecket zu werden, vielmehr immer neuen Muth zu fassen um ihren Zweck bis aufs Äusserste zu verfolgen.

Allein in Servien sollen die Rebellen durchaus die Oberhand behaupten, und wenn man anders dem öffentlichen Gerüchte allhier Glauben beymessen darf, sich bereits sogar von Belgrad Meister gemacht und den türkischen Truppen eine empfindliche Niederlage beygebrcht haben. Chorschid Pascha selbst soll dabey verwundet und sich mit den Trümmern seiner zersprengten Armee nach Nyssa zu flüchten gezwungen worden seyn. Die mir von dem slavonischen G[enera]l Comando zugekommenen und bis zum 29-

ten Juni reichenden Anzeigen stellen jedoch die Sachen, wenigstens bis zu jener Epoche, noch in keiner so verzweifelten Lage dar.

B. Wie dem immer seyn möge, so beweiset nichts deutlicher die grosse Verlegenheit der Pforte, und die Unterbrechung der unmittelbaren Kommunicazionen mit jener Statthalterschaft, als das mir den 23-ten dieses von Seite des Reis Efendi zugekommenes Ansuchen um einen meinigen Reisepass für einen türkischen Tatar, welchen die Pforte mit Depeschen an den Belgrader Pascha, längs dem linken.

Donau-Ufer, durch das Temeswarer Bannat abgehen zu machen den Entschluss gefasst hat.

...

Stürmer, m.p.

(HHStA; St. Kanzlei, Türkei VI; Karton 6, „Relationen 1815“, fol. 96–97)

4.

Бујукдере, 25. августа 1815.

Интернуниције Штирмер канцелару Метерниху о истицању на бедеме Сарајa главa и ушију неких српских устаника, ради умирења јавности о збиваньима у Србији

Bujukdere ... d. 25-ten August 1815.

Durchlauchtiger Fürst ...

C. Vor dem grossen Thore des Serails sah man dieser Tagen einige abgehauene Köpfe und Ohren der Servischen Aufrührer, so von dem Statthalter von Rumelien[2] eingeschickt worden, zur öffentlichen Schau ausgesetzt. Man scheinet hiedurch dem Publicum über die dortigen Vorfälle einige Beruhigung einflössen zu wollen, wovon sich jedoch Niemand, so mit der eigentlichen Lage der Dinge in Servien besser bekannt ist, täuschen lässt.

...

Stürmer, m.p.

(HHStA, St. Kanzlei, Türkei VI, Karton 6 „Relationen 1815“, fol. 105)

5.

Бујукдере, 9. септембра 1815.

Интернуниције Штирмер канцелару Метерниху о доласку српске депутације у Цариград и у логор турског сераскера, који је пошао на Србију, која изјављује покорности султану а коју он неће одбити да би умирио земљу.

[2] То је био Марашли-Али паша; ускоро после тога управитељ Београдског пашалука.

Bujukdere ... d. 9. septembar 1815.

Durchlauchtiger Fürst ...

D. Die serbischen Angelegenheiten haben plötzlich eine Wendung genommen, von welcher sich ein baldiges Ende der Unruhen in jener Provinz hoffen lässt.

Es sind Deputirte von Seite der Nazion hier sowohl, als im Lager der wider sie kommandirten türkischen Befehlshaber eingetroffen, so um Verzeihung flehen und ihren rechtmässigen Oberherrn im Namen der ganzen Provinz unbedingten Gehorsam auf das feyerlichste geloben. Da die Pforte diesen innerlichen Krieg, je eher je besser, in Güte beygelegt zu sehen wünschen muss, so ist alle Wahrscheinlichkeit vorhanden, dass diese schuldige Unterwürfigkeits-Bezeugung der Einwohner Serbiens, wenn anders ihre Reue ungeheuchelt und ihre Absicht nicht auf blossen Gewinn der Zeit angelegt ist, von der hiesigen Regierung nicht werde zurückstossend behandelt werden.

...

Stürmer, m.p.

(HHStA; St. Kanzlei, Türkei VI, Karton 6, „Relationen 1815“, fol. 109–110)

6.

Бујукдере, 25. септембра 1815.

Интернуниције Штирмер канцелару Метерниху о добром пријему српске депутације на Порти и њеном повратку у логор турског команданта у Србији, што указује на брзо окончање устанка и завођење мира у тој турској покрајини.

Bujukdere ... d. 25-ten September 1815.

Durchlauchtiger Fürst ...

Die, letzt gehorsamst angezeigtermassen, in Konstantinopol eingelangten Serbischen Deputirten, sind dieser Tagen wieder an die Befehlshaber der türkischen Kriegsmacht in jener Provinz zurückgeschickt worden. Wenn man aus der guten Aufnahme, so dieser Abgeordneten allhier zu Theil geworden ist, auf die Gesinnungen der Pforte zu den Begehren der Nazion schliessen darf, so lässt sich hoffen, dass untereinstens an gedachte Befehlshaber solche Weisungen ergangen seyn werden, wodurch das Misstrauen der Serbier auf immer beseitigt und durch Befriedigung ihrer billigen Wünsche der Grund zur Wiederherstellung einer dauerhaften Ruhe und Aussöhnung in jener Gränz-Provinz gelegt werden dürfte. Alles dieses beruht, jedoch bis itzo, auf blossen Muthmassungen, das Weitere muss im Kurzen der Erfolg lehren.

...

Stürmer, m.p.
(HHStA; St, Kanzlei, Türkei VI, Karton 6, „Relationen 1815“, fol. 114)

7.

Бујукдере, 10. октобра 1815.

Интернунције Штирмер канцелару Метерниху о добровољном потчињавању Србије турској Порти, а што треба очекивати и од одметнуте браће Рецеп-аге.

Bujukdere ... d. 10-ten October 1815.
Durchlauchtiger Fürst ...

Wenn man den vertraulichen Äusserungen der türkischen Minister Glauben beymessen darf, so befinden sich die Unruhe in Serbien durch die freiwillige Unterwerfung der Nazion und ihrer Häuptlinge so gut als beigelegt, und der Zeitpunkt: ist nicht mehr entfernt wo auch die widerspenstigen Gebrüder des Redscheb Aga in Güte oder mit Gewalt ihren Aufruhr zu bereuen und zum Gehorsam zurückzukehren vermöget werden sollen.

...

Stürmer, m.p.
(HHStA, St. Kanzlei, Türkei VI; Karton 6, „Relationen 1815“, fol. 125)

8.

Бујукдере, 10. новембра 1815.

Интернунције Штирмер канцелару Метерниху о доласку нове српске депутације у Цариград ради преговора о којима се ништа поуздано не зна али се из поштаје говори о суревњивости између Куршид-паше и Марашли-али-паше, која не доприноси трајном смиривању Србије.

Bujukdere ... d. 10-ten November 1815.
Durchlauchtiger Fürst ...

...

B. Die Nachrichten aus Serbien sind noch immer ungewiss und widersprechend. Die Ankunft neuer serbischer Deputirter in dieser Hauptstadt liefert indessen den unleugbarsten Beweis, dass die dortigen Angelegenheiten, was auch immer die türkischen Minister davon glauben zu machen suchen, noch nichts weniger als ganz beygelegt seyen. Da diese Abgeordneten, gleichihren Vorgängern, in dem griechischen Patriarchate untergebracht sind, und ihnen keine Gemeinschaft mit Aussen gestattet wird, so begrift es sich

leicht, warum von ihren Verhandlungen nichts in Publicum verlaute. Aus Allem was man davon unter der Hand vernimmt, scheinet sich zu ergeben, dass die zwischen Chorschid Pascha[3] und den Statthalter von Rumelien [Maraschli-Ali Pascha – SG] obwaltende Scheelsucht der gehofften Herstelung der Ruhe und des Gehorsams in jener Provinz das meiste Hinderniss entgegensetze, und das Misstrauen und die Erbitterung der Nazion, die sich dadurch der Tiranney ihrer Unterdrücker preisgegeben sieht, wieder von neuem anfachen dürfte.

...

Stürmer, m.p.

(HHStA, St. Kanzlei, Türkei VI, Karton 6, „Relationen 1815“, fol. 137, 140)

9.

Бујукдере, 25. новембра 1815.

Интернунције Штирмер канцелару Метерниху о настојању турског султана да среди прилике у држави и да Србима начини уступке који ће ублажити њихов бунтовнички дух.

Buyucdéré … ce 25. Novembre 1815.

Monseigneur …

…

Les troubles qui ont bouleversé l'Europe, paraissent avoir servi de leçon à Sultan Mahmoud.[4] Ce Souverain porte toute son attention au retablissement de l' ordre dans ses Etats.

Il s'occupe sérieusement des moyens de pacifier la Servie, et pour y réussir, il parait qu'on a le bon esprit de sacrifier quelques principes eronnés de l'Islamisme au désir de voir la fin des désordres qui depuis tant de tems ont agité cette province. Suivant les apparences les Serviens obtiendront des faveurs qui devront calmer leurs ésprits turbulens.

… Dervich Bey, fils d'un ci-devant Gouverneur de Belgrad Sinikly Oglou Mustapha Pacha, cernait Orsova; la Porte lui en a donné les Commandement. Cette disposition est d'autant plus sage que les Serviens, comme voisins, ont toujours eû à se louer de Dervich Bey.

...

Sturmer, m.p.

(HHStA, St. Kanzlei, Türkei VI, Karton 6, conv. „Relationen 1815“, fol. 147)

---

[3] Куршид-паша, велики везир, сераскер турске војске приликом покоравања Србије 1813, а потом босански везир.

[4] На положају турског султана од 1808. до 1839.

10.

Бујукдере, 11. децембра 1815.

Интернунције Штирмер канцелару Метерниху саопштава став турског министра Саид-ефендије да Порта не дозвољава мешање Русије у њене унутарње ствари као што је српско питање тим више што су сами Срби прихватили милост свог владара (султана) и повратили се реду, миру и подложности Порти

Buyucdéré … ce 11. Décembre 1815.

Monseigneur …

Non content de cette confidence, notre premier Interprête a amené tout naturellement la conversation sur la Servie, pour sonder Sayda Efendi si, et jusqu'à quell dégré la Cour de Russie cherchait peût-être d'intervenir dans la pacification de cette province.

Ce Ministre ne lui a pas dissimulé qu'antérieurement déja Mr Italinsky[5] avait abordé la question des affaires Serviennes, et qu'il y est revenu depuis l'arriveé du Prince Czetwertinsky[6], mais que la Porte a toujours decliné l'ingérence russe dans une affaire purement du ressort de l'administration interne de son Empire, et que d'ailleurs la Nation ayant enfin reconnû elle-même ses Sorts passés et eû recours à la clemence de son Souverain légitime, toutes les choses y étaient prêtes à rentrer dans l'ordre, et dans la plus parfaite tranquillité et soumission.

...

Sturmer, m.p.

(HHStA, St. Kanzlei, Türkei VI, Karton 6, conv. „Relationen 1815", fol. 149–150)

ZEHN BERICHTE ÜBER DEN ZWEITEN SERBISCHEN AUFSTAND UND DEN FÜRSTEN MILOŠ OBRENOVIĆ (1815)

Slavko Gavrilović

Zusammenfassung

In diesem Beitrag werden zehn Berichte aus dem Jahr 1815 mitgeteilt, die der österreichische Gesandte in Konstantinopel von Stürmer, an den Kanzler Meternich in Wien gerichtet hat. In diesen Berichten werden einige Momente aus dem Verlauf des Zweiten serbischen Aufstands geschildert, wobei besonders auf die Verhandlungen, die der Fürst Miloš Obrenović über seine Gesandten mit der Pforte in Konstantinopel geführt hat, hingewiesen wird. Diese Verhandlungen führten zur Beruhigung der Lage in Serbien, das bestimmte Attribute einer Autonomie im Rahmen des Otomanischen Kaiserreiches erlangt hat.

[5] Андрej Јаковљевич Италински, руски дипломата у Цариграду (1743–1827

[6] Засад без ближих података о њему!

УДК 371.213.1:929 Popović A.
821.112–6
821.124'02–6
821.163.41–6

Славко Гавриловић

ПРЕПИСКА ОКО ВРАЋАЊА ИЗ СРЕМА ПРЕДМЕТА ЦРКВЕ У ОРАШЦУ (1815–1819)

САЖЕТАК: Ова преписка односи се на враћање из Срема предмета цркве у Орашцу, које је у време слома Првог устанка 1813. пренео учитељ Андрија Поповић, којег су аустријске власти хапсиле због умешаности у сељачку („Тицанову") буну 1807. и бекства у Србију. У преписку око враћања предмета орашачке цркве били су умешани Кнез Милош Обреновић, генерал Јозеф Сигентал, пуковник Бранковић и митрополит Стеван Стратимировић. Црквени предмети враћени су у Србију у току 1819. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Андрија Поповић, Орашац, црквени предмети, генерал Сигентал, пуковник Бранковић, митрополит Стеван Стратимировић, Кнез Милош Обреновић

У време напада Турака на Србију у јесен 1813. међу огромном масом избеглица које су прешле у Срем нашао се и учитељ Андрија Поповић, који је раније службовао у селу Вогањ у Сремској жупанији и био умешан у покретање сељачке („Тицанове") буне априла 1807. После буне Поповић је пребегао у Србију и добио учитељско место у Орашцу, у којем се задржао до бежаније 1813. године. Захваљујући небудности локалних власти, успео је да се поново нађе на учитељској служби, у селу Петровци, али не задуго, јер је откривен и доведен у војни затвор на Петроварадинској тврђави из којег је поткрај лета 1814. успео да побегне и врати се у Србију.[1]

Приликом избеглиштва у Срем, учитељ Поповић је пренео двадесетак предмета и 16 књига орашачке цркве, који су пронађени у његовом стану у Петровцима после његовог другог бекства у Србију, 1814. године. О томе је благовремено обавештен Дворски ратни савет у Бечу, који је 15. марта 1815. од Славонско-сремске генералне команде у Петроварадину затражио да све предмете орашачке цркве, запљењене у Поповићевом стану,

[1] Славко Гавриловић, *Андрија Поповић, учесник у Тицановој буни и Првом устанку*, зборник радова „*Личности и догађаји из доба Првог српског устанка*", Нови Сад, Матица српска, 1996, 82–95.

преда Управи Сремске жупаније у Вуковару, пошто су се Петровци налазили под њеном јурисдикцијом.

Генерална команда је на то, 2. априла 1815. Команди Петроварадинске регименте у Митровици наложила да изврши тачан попис заплењених предмета и упути га Сремској жупанији. Поменута Команда је тако поступила и 19. маја 1815. сачинила попис, који је потписао командант Регименте, пуковник Видеман. Попис је поткрај маја упућен Управи Сремске жупаније, која га је 3. јуна изнела пред Жупанијску скупштину, на којој је решено да заплењене црквене предмете треба предати на чување митрополиту Ст. Стратимировићу у Карловцима. Пошто је сазнао за ту одлуку, командант Славонско-сремске генералне команде генерал Јозеф Сигентал је 17. јула т. г. митрополита Стратимировића замолио да преузме поменуте предмете, што је овај и учинио, па су се они нашли на сигурном месту, с тим да буду враћени у Србију кад се среде прилике у њој.

А, до тога је и дошло у току 1818–1819. године.

С пролећа 1818, наиме, Орашачка општина обратила се Кнезу Милошу Обреновићу молбом ради враћања предмета њене цркве, које је, тада већ покојни, учитељ Андрија Станковић (sic!) 1813. године предао Команди граничарске чете (компаније) у Шимановцима. Кнез Милош се одазвао тој молби и од Команде Петроварадинске регименте 15. маја 1818. затражио враћање заплењених црквених предмета. Командант те Регименте, пуковник гроф Бранковић, одговорио је Српској народној канцеларији у Београду да су тражени предмети још 1815. предати митрополиту Стевану Стратимировићу, а затим се обратио свом претпостављеном, генералу Сигенталу, који је 7. октобра о молби Кнеза Милоша обавестио митрополита Стратимировића.

Не чекајући Стратимировићев одговор, Кнежева канцеларија се 21. фебруара 1819. обратила њему директно молбом да предмете врати цркви у Орашцу. Митрополит је то и учинио, поверивши земунском пивару Константину Хадији да све предмете, према урученом му списку, преда Српској народној канцеларији, која је 7. марта 1819. митрополиту потврдила да је све предмете уредно примила и изразила топлу захвалност како њему тако и Генералној команди.

О свему томе говоре списи на српском, немачком и латинском језику, који се налазе у Архиву САНУ у Сремским Карловцима као и у Архиви Сремске жупаније у Архиву Хрватске у Загребу, а они, са нашим интервенцијама у угластим заградама, гласе:

1.

Митровица, 19. маја 1815.

Попис ствари орашачке цркве, које је у Срем пренео учитељ Андрија Поповић, а које су нађене у његовом стану у Петровцима после поновног бекства у Србију.

Petervardeiner R[e]g[i]m[e]nt No 9.

Specification

Uiber nachstehende in Folge hoher Hofkriegsräthl[ichen] Verordnung von 15ten März d[ieses] J[ahrs] C.291. und hohen G[ene]ral Commando Verordnung von 7ten Apr[ili] a[nni] c[urrenti] T.269.an den Syrmier Co[mi]tat abzuführenden Kirchen Apparamenten.

Uiber 1 Sage Ein silbernen Kelch
Uiber 1 Sage Ein zinnernen Kelch
Uiber 1 Sage Ein Silbernes Discos
Uiber 1 Sage Ein zinnernes Discos
Uiber 1 Sage Ein Silbernes Kreutzsevel
Uiber 1 Sage Ein Zinnernes Kreutzsevel
Uiber 1 Sage Ein Sibernen Mirosalva
Uiber 1 Sage Ein Silbernes Kreutzel
Uiber 1 Sage Ein Silbernen Kommunionlöfel
Uiber 1 Sage Ein Silbernen Eslöfel
Uiber 1 Sage Ein Zinnernen Kommunionlöfel
Uiber 1 Sage Ein rothseidenen Vozduk
Uiber 1 Sage Ein halbseidenen Vozduk
Uiber 1 Sage Ein rothseidenes Darak
Uiber 1 Sage Ein althalbseidenes Vozduch
Uiber 3 Sage drey Tücher zwey rothgestreift, und ein weiss
Uiber 16 Sage Sechszehen Illyrische Kirchenbücher
Uiber 1 Sage Ein Zinnernen Leichter

Worstehende Kirchen Apparamenten, welche nach der Flucht des Petrovczer Lehrers Andreas Poppovits in dessen Wohnung vorgefunden wurden, sind in Folge abgezohenen hohen Verordnungen an das hohe K.K. Slavonische General Commando richtig abgeführt wird, hiemit bestätiget

Mitrovicz den 19ten May [1]815.

Videman, m.p.Obrist

(ASANUK, PMA „A“, ad 12/1819, копија)

2.

Вуковар, око 10. јуна 1815.

Скупштина Сремске жупаније Славонско-сремској ґенералној команди о предметима орашачке цркве за које сматра да их треба предати на чување митрополиту у Карловцима

Lectae sunt litterae Supremae Armorum Praefecture Slavonicae de dato 3-ae junii a[nno] c[urente] medio quarum specificatio rerum post profugum Perhoviensis ludi-magistri Andreae Popovics in habitatione ejus repertarum et per Regimen Petrovaradiense Supraemae Armorum Praefecturae Slavonicae consignatarum, cum eo transponitur, ut, cum praefatus Andreas Popovics qua praefuitus ludimagister Voganyensis tumultum rusticanum anno 1807 secundans expitione poena adhuc nefors teneretur, et in casu interceptionis ejus pro pertractione necessariae forent earundem horsum transposito disponeretur.

– Quia vero specificatae res perhibentis his litteris ad ecclesiam Servianorum in Oroshevecz proprietatem spectarent, adeoque hic loci etiamsi profugum praeattactus ludi magister inciperetur et in solutionibus etiam quibusdam convinceretur, pro adjustatione convictivae, velut aliena proprietas, converti nequirent; eidem inclytae Supremae Armorum Praefecturae rescribendum venire, ut tales si retinere nolit, velut res ecclesiasticas excellentissimo domino Metropolitae Carloviczensi resignari faciat.

(Архив Хрватске, Загреб, Сремска жупанија, Prot. congregationis, 693/1815)

3.

Петроварадин, 17. јула 1815.

Генерал Сиґентал митрополиту Сп. Стратимировићу ради преузимања ствари орашачке цркве, које је из Србије пренео па у Прхову оставио учитељ А. Поповић

Nota!
An des Herrn Erzbischofs und Metropoliten von Stratimirovics Excellenz

Die in den anwesenden Verzeichniss beschriebene Kirchen Apparamenten Schullehrer Andreas Popovics, welcher in dem Bauern Aufstande zu Vogany verflochten ware aus der Kirche zu Oroschevecz, in Semlin bei seinen Rüktritt nach der Angabe seiner Angehörigen mit herüber gebracht, und sind solche in seiner Behausung zu Perhovo bei seiner abermaligen Flucht vorgefunden worden.

Da nun der königlich Syrmier Comitat gesagte Apparamenten nicht übernähmen zu können sich geäussert hat, darunter aber einige Stücke dem Verderben unterworfen, und ohnehin schon schadhaft sind;

So hat man Euer Excellenz zu ersuchen die Ehre die Apparamenten hierorts gegen Specifischen Schein ehestens beheben lassen, und selbe nach einigen Gutbefund der obgenannten Kirche rükkommen machen, oder sonst zu derselben bessten verwenden zu wollen.

Peterwardein den 17. July 1815.
In Ermanglung eines Kommandirenden

Baron Siegenthal
FML.

(АСАНУК, ПМА „А“, 12/1819)

4.

Београд, 3/15. маја 1818.

Милош Обреновић моли Команду Петроварадинске регименте да се врате ствари орашачке цркве, које су 1813. предате на чување Шимуновачкој компанији

Славна Регментска Коммандо!

На предложение Общства Орашкогъ Нахие Валуске за Церковне ствари, кое су у [1]813. луту чрезь бывшегъ учителя истогъ Общества почившегъ Андрее Станковића сл[авной] Компагніи Шимуновачкой на сохраненіе предате, по приложеной Ноти просимь сл[авну] Регементску Комманду церковне Ствари поменутогъ Общества одь сл[авне] Компагніе Коммanде взискати и поменутогъ овостранскогъ общества посланимь милостиво вручити.

Дасу ове, по приложеной Ноти, Ствари истинито чрезь реченогъ почившегъ Учителя више означеной Компагніе Комманди предате, Јереміа Поповићь, Стефань Крунићь, Тодорь Јѡанновићь, Жительи Шимуновачкіи засведочити могу.

Понеже нуко споручие между реченимь обществомь и учителумь било в’ призруѓніи неисплате заслуге учителске, кое е Общество нуму послу дополнило и с’ нимь намирилосе. Того ради одь Общества ради приема книга послани Писмо намирения тога показати одолжаюсе.[2]

[2] На ово писмо је 28. маја 1818. одговорио командант Петроварадинске регименте пуковник гроф Бранковић, тражећи да му кнез Милош пошаље и Ноту која се помиње у писму, али му није приложена, како би се могао покренути даљи поступак.

Дано у Бѫлграду 3^{0} Maia [1]818.

Милошь Обреновићь
князь Сербскіи, м.п.

(АСАНУК, ПМА „А“, 12/1819)

5.

Петроварадин, 7. октобра 1818.

Генерал Сиґентал обавештава митрополита Стевана Стратимировића о молби кнеза Милоша да се врате ствари орашачке цркве, које је пренео учитељ А. Поповић

An
den Herrn Erzbischof und Metropoliten von Stratimirovics
Excellenz

Nota!

Mit Erlass von 17ten July [1]815. F.558. hatte man die Ehre Euer Excellenz die Kirchengeräthe und Apparamenten, welche der Schullehrer Andreas Popovich aus der Kirche zu Oroschacz in Servien hinübergebracht zur gefälligen Rückstellung an gedachte Kirche, oder sonstig findenden Verwendung zum Besten derselben zu übergeben.

Am Ausfolgung dieser Kirchensachen stellt nun der serbische Oberknes Millosch Obrenovich das Ansuchen, welches man in diesem Ende, und mit dem mittheilt, dass man denselben unter einem durch das Peterwardeiner Reg[i]m[en]t verständigen lasse, sich hierwegen an Euer Excellenz zu wenden.

Peterwardein d[en] 7ten 8^{ber} [1]818.

B[aro] v[on] Siegenthal,
FML

(АСАНУК, ПМА „А“, ad 12/1819)

6.

Београд, 9/21. фебруара 1819.

Српска народна канцеларија моли митрополита Ст. Стратимировића да јој у згодној прилици пошаље ствари орашачке цркве, које су код њега похрањене

Високо-Преωс[ве]щеннүишій Высокодостойнүишій Господине Митрополите, намь Архи-Пастырю Милостивүішій!

Честь имамо Вашой Ексцелленцій покорно писати поради Ствари наше Церкве Орашачке, за кое Ствари ω[т] Славне Митровачке Регименте получилисмо ω[т]вѣть под N^rom 5955/1952 прошлогь л[үта] [1]818 дае Она ове Ствари Церкве Орашачке јошть у лѣту 1815^му Високо-Славной Своей Генерал-Комманди предала и ω[т]говорь получила дае Высоко-Славна Генерал-Комманда у истомь лүту Ствари предпоменуте Церкве Орашачке Вашой Ексцелленціи на сохраненіе вручила.

Того ради покорнѣише Вашея Ексцелленціи, С[вя]тую десницу сулующе, Отеческу и Архи-Пастирску милость просимо да намь у Београд у Народню Сербски Канцеларию више речене Орашачке Церкве Ствари по Сигурной прилики изволите послати Вашой Ексцелленціи ω[т] Високо-Славне Петроварадинске Генерал-Комманде у више назначеному лүту на сахраненіе, аки залогь, вручене.

У Београду вь Сербіи
9^a февруаріа 1819^a Года
Вашея Еξцелленціи

покорнүйшій
Кнезови ω[т] Канцеларие
Народнү Сербске

(АСАНУК, ПМА „А“, ad 12/1819)

7.

Београд, 25. фебруара/7. марта 1819.

Српска народна канцеларија извештава митрополита Сп. Стратимировића да је примила ствари орашачке цркве па захваљује и њему и Славонској генералној команди.

Высоко–Преωс[ве]щенүишій и Высокодостоинүишій Господине Митрополите намь Архи-Пастирь и Благодүтель Милостивүишій!

Честь имамо Вашой Еξцелленціи покорнүйше явити: вещи Церкве Орашачке нахие Валүвске, на покорно Прошеніе наше ω[t] 9^a сего, Ваша Еξцелленціа изволилае намь милостиво под 20^тим сегоже м[есе]ца по Г[оспо]д[а]ру Константину Хадіи гражданину и пивару Земунскому послати. И сеи Г[оспо]д[а]рь реченій пиварь данась свее вещи точно предречене Церкве Орашачке самь своеручно намь сего дня изручио сь высокопочитае-

мымь Вашея Еξцелленціи Писмомь, и копіомь приложенномь Specification сыхь вещей ѡ[т] насъ приимлѹнихь Ему Константину пивару есть дата; коесу вещи у сей Копіи (№ 9) пописате у лѹту 1815^{му} ѡ[т] Високо-Славне Ц.К. Славонійске Генерал-Команде.

Покорнѹйше Вашой Еξселленціи, С[вя]тую десницу любимо и много благодаримо на сему великомь Благодѹянию намь нинѣ милостиво учинѹномь за Сохраненіе и у цѹлости намь преданіе сыхь нашихь вещей ц[е]рквн[е]них.

Равно покорнѹйше благодаримо и Высоко-Славной Славонійской Цесаро-Кралѹвской Генерал-Комманды на милостивомь сему на насъ призрѹнию и благодѹянию.

Остаемо у высокомь почитанию благодарни Вашея Еξцелленціи С[вя]тую десницу сѹлујюще и себе во С[вя]тыхь Вашея Еξцелленціи Архи-Пастирских молитвахь вручающе.

У Београду 25^{а} февр[уариа] 1819^{а} года
Вь Сербіи

Вашея Еξцелленціи
намь милостивѹйшега Благодѹтеля
Покорнѹйшій
Кнезови ѡ[т] Канцеларие
Народнѹ Сербске

(АСАНУК, ПМА „А“, ad 12/1819)

8.

Београд, 25.фебруара/7.марта 1819.

Реверс Српске народне канцеларије на примљене ствари цркве у Орашцу.

N° 131.

Квитта

Сверху вещи Церкве Орашачке нахіе Валѹвске коее нама своеручно Г[оспо]д[а]рь Константинь Хадиа Гражданинь и Пиварь Земунскій данась пред[а]о како слѹдую: 1 Путирь сребренъ.– 1. дискось Сребренъ.– 1. звездицѹ сребрену.– 1. копіе среб.– 1. крестић за помазание сребр.– 1. кашику сребр.– 1. свилени покроваць на Путирь.– 1. Свилени покроваць на дискось.– 1. пол-свилени воздухь.– 1. пол-свилени покроваць на Путирь.– 2. Червене мараме ѡ[т] куделѹ.– 1. белу мараму ѡ[т] куделѹ.– 12. комада књига месечни минеа.– 1. Тріодь книгу.– 1. Книгу Цветникь.– 2. Книге

Осмогласника.– 1. Калайни Путирь.– 1. калайни Дискось.– 1. калайну Звездицγ.– 1. малу калайну кашику.– 1. велику калайну за Ело кашику.– 1. Калаини подсвещникь. Кое квитирамо и за увγреніе свидγтелствуемо.

Дато у Београду
25[a] февр[уариа] 1819.

Кнезови ω[т] Канцеларие
Народнγ Сербске

(АСАНУК, ПМА „А“, ad 12/1819)

AUS DEM BRIEFWECHSEL BETREFFEND DIE RÜCKGABE VON KIRCHLICHEN GEGENSTÄNDEN IN ORAŠAC (1815–1819)

Slavko Gavrilović

Zusammenfassung

Der vorgelegte Briefwechsel bezieht sich auf die Rückgabe von kirchlichen Gegenständen in Orašac, die der Lehrer Andrija Popović, der von den österreichischen Behörden wegen seiner Teilnahme am Bauern („Tican“)-Aufstand 1807 eingesperrt war, nach dem Zusammenbruch des Ersten serbischen Aufstandes 1813 ausserhalb des Landes gebracht hatte. In den Briefwachsel betreffend die Rückgabe von kostbaren Gegenständen aus dem Besitz der Kirche in Orašac, waren der Fürst Miloš Obrenović, der General Joseph Siegenthal, der Oberst Branković und der Metropolit Stevan Stratimirović einbezogen. Die kirchlichen Gegenstände wurden im Laufe des Jahres 1819 nach Serbien zurückgebracht.

УДК 94 (497.11Beograd) „1688“

Славко Гавриловић

ИНФОРМАЦИЈА ИЗ 1688. О ПУТЕВИМА ЗА ОСВАЈАЊЕ БЕОГРАДА И БОСНЕ ОД СТРАНЕ АУСТРИЈСКЕ ВОЈСКЕ

САЖЕТАК: У овом студијском прилогу саопштавају се подаци из једног списа из 1688. године о путевима и начинима за заузимање Београда од стране аустријске војске, која је, почевши од 1683, водила ратне операције против Турака, у то време првенствено на терену Славоније и Срема, са непосредним циљем – освајањем целог Срема а потом Београда. Тежиште списа је на приказу, у то време могућих, сувоземних и водених путева од Осека до Београда, као и, мањим делом, путева према Бањалуци и Сарајеву. Подаци садржани у том спису потичу од добрих познавалаца путне мреже и целокупног терена Славоније, Посавине, Срема па и Босне, па могу представљати допринос бољем познавању једног сегмента Бечког рата и наше историје с краја XVII века, због чега га објављујемо као историјски извор завидне вредности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Београд, Босна, Бањалука, Сарајево, Градишка, Сава, Осек, Вуковар, Илок, Карловци, Петроварадин, Шабац, принц Лотариншки

Пред поход аустријске војске на Београд, па и на могући продор у Босну, царски командант принц Лотариншки настојао је да прикупи што поузданије податке о сувоземним и речним путевима преко којих би се што брже и лакше домогао Београда. Информације о томе затражио је од команданта у Осеку, који је до њих долазио помоћу својих војних обавештајаца, добрих познавалаца Славоније, Срема и Босне. Један такав извештај принцу Лотариншком упућен је 10. јуна 1688, а сачуван је у Ратном архиву у Бечу међу *Старим ратним актима*. Већи део тог списа односи се на предстојећу београдску војну операцију а мањи, узгредни, на Бањалуку и Сарајево.

Извештај осечког команданта дат је у виду одговора на неколико одређених питања.

У одговору на питање о путевима према Београду констатовано је да главни пут иде од Осека и преко Срема, преко Петроварадина и Карловаца или, пак, преко Фрушке горе, Ирига и Митровице, али да су Турци користили и пут од Вуковара преко Товарника до Моровића и реке Саве. О

свакој варијанти путева наведене су њихове повољне и отежавајуће околности с обзиром на дужину, шуме, мочваре и друго. Напоредо с тим дат је и опис пута од Осека преко Ђакова до Славонског Брода и Савом узводно до Кобаша и Градишке.

На питање о најбољем месту за постављање понтонског моста преко Саве, одговор је био: код Градишке, Кобаша, Брода и Шапца. Напоменута је немогућност да се путем поред Саве са славонске стране, због различитих препрека, стигне до Београда, али је дат позитиван одговор о преласку преко Саве у току лета, и то првенствено код Шапца и Купинова, код којег се може поставити и понтонски мост. Сасвим негативан одговор дат је на питање о продору другом, босанском обалом Саве од Градишке до Београда, као и о продору од Бањалуке према Сарајеву, у првом реду због неповољног и брдовитог терена. Као најповољнији део пута према Београду оцењен је део од Шапца до Београда преко реке Колубаре и равничарског терена. Река Сава оцењена је као погодна за пловидбу лађама и низводно и узводно, па се то и практикује од стране трговаца у тим крајевима.

Осечки командант изнео је свој план освајања Београда и то акцијом која би била започета заузимањем Босанске Градишке, будући да она нема већу турску посаду а Турци из других тврђава, због удаљености и брдовитог земљишта, не би јој могли доћи у помоћ. После тога, војска би се лађама пребацила до Кобаша и Брода, где би се снабдела потребним провијантом и без опасности стигла до Брчког, Раче и Митровице да би, потом, преко понтонског моста прешла на тле Србије и преко Шапца се устремила на Београд. Та операција била би помогнута и са Дунава пошто би се код Вуковара створио јак војни логор из којег би се могла пружати подршка Петроварадину да буде задржан у рукама царске војске, као и да помогне блокаду Турака који су се још држали у тврђави у Илоку. Из Вуковара би се провијант за царску војску на Сави могао слати преко Срема док би се Дунавом преко Сланкамена и Сурдука, са северне стране, царске трупе приближиле Београду и учествовале у његовом заузимању.

У другом делу информације, који се односи на Босну, укратко се констатује да би се за продор до Сарајева, као главног града, могла користити само коњица, као и то да је оно велик али „отворен“ град: без утврђења. За пут од Брода до Бањалуке речено је да је добар, употребљив, да је град велик и са свих страна отворен а да располаже само једном малом тврђавом.

На крају је напоменуто да трговци од Сарајева до Дубровника путују по четири дана.

* * *

С обзиром на вредност ове информације, као извора за историју Бечког рата односно ратовања у Славонији, Срему и код Београда, ми је објављујемо у целини, у немачком оригиналу, а са нашим интервенцијама на тексту, унетим у угласте заграде.

Она гласи:

COPIA

Dessen was Ihro D[urch]l[au]t Hertzog v[on] Lothring[en] geantwortet ist worden auf die 10 Puncten, So Sie zur information dieses Landes begehrt, anietzo aber heünt dato d[en] 10. Junÿ [1]688. ein undt anderes verbessern undt zugesetzt worden.

Hiebeÿ hab Ich Ihr D[urc]hl[auch]t so viel in eil wienach folgt Gehorsambst Bericht geben wollen, mit nechsten aber werde von allen meinen Harum Bassa noch genauer undt von jeden Bessere Information Ihren D[urc]hl[au]t nachschickhen.

Interrogatio: Erst[lichen] was den Ersten Puncten Betrift.

Wie d[a]s Landt zwischen d[eren] Trau undt Sau beschaffen, ob mann mit einer starckhen Armeé undt Artiglerie marchiren khann?

Responsio: Auf diesen Ersten Puncten, so fündt sich die Strasse von hier gegen Bellgrad, also undt wie die Türckhen mit ihrer Armeé gangen haben Sie von hier aus Unweith Erdöed ihr erstes Lager ohne der Donau beÿ Dail geschlag[en], so 2. teütsche Meill v[on] hier ist, v[on] dannen lengst d[er] Donau auf Walkowar über die Bruckh, undt alldorten ihr Lager gehabt, von Walkowar aber hieher nacher Esseckh, gehet ein gerade Strass so die Kauf Leüth undt Reither gethan, so nur 3 Ungari[schen] Meillen lang ist, die türckh[ische] Armeé aber dieselbige nicht gebraucht, weilen kein Wasser in obgedachter Strassen Befindt, undt also sich gegen der Donau schlagen müssen, undt beÿnahe 1 Meill umbgang[en] sein; von Walkowar aus fünden sich zweÿ Weege, so gegen Belgrad zu gehen den einen haben Sie vergangenen Jahr, nachdeme Sie vor Harssan geschlagen sein werden, längst d[er] Donau hinunter gemacht, so Sie sonst nit oft gebraucht, undt dieses auf eine solche Weiss, von Walkowar auf Sothin, von Sothin auf Wuthschin nacher Illock, also von Wallkowar bies nacher Illock habe ich ein theill Waldungs, undt etlich starckhe defileé, alss auch Uffer längst der Donau gefunden, von Illock haben die Türckhen ihren march längst der Donau nacher Baumenther, undt so fort auf Peter Wardin mit viel schlimeren defileén Enge, Bergige, und steinige Strassen sich finden, undt mit Stuckh gar schwer zu brauchen. Von Peter Wardin ist der march nacher Garlowitt, undt also forth allwo d[a]s Gebürg ein Endt hat, gegen Sallanckamer auf Vÿe Palancka od[er] Surlneck genandt, wo schön eben ist, undt also lengst d[er] Donau auf Somelin, undt geradtwegs nacher Bellgrad über die Bruckhen auf die Sau gangen. Es Befindt sich von Peter Wardin noch ein Weeg auf Bellgrad, so die reisende Leüth gethan, undt durch Ihrigh gangen, so an einen Puschen liegt, undt von dorten nacher Bellgrad in d[a]s gedachte Irick befindet sich noch ein anderer Weeg, so von Peter Wardin auf Metrouita gegen d[er] Sau zugehet, alss nembl[ich]von Peter Wardin durch Irick, von Irick auf Petschintÿ hernacher auf Stegorauat, undt von dannen geradten die Sau nacher Mitrouita zu gehen, es findt sich der geradte Weeg auf Irick zwischen

Gebürg[en],aber zimbl[ich] eben, in dem es allerzeit im Thall gehet, von Irick aus Bies nacher Mitrouita gantz Kein Gebürg ist undt d[a]s Gebürg ein theill hinterwerts undt auf rechter Handt Bleibt, d[er] andere Weeg so von Walkowar nacher Bellgrad gehet, undt die türck[ische] Armeé zum öffteren mit Stückh undt Pagagé gethan, alss nembl[ich] von Walkowar auf Doberneck, welche eine Palancka d[er] Türckh[en] tag eins ist, alldort findt sich zwar ein Morast Wasser, welches selten trückhnen thut, von Walkowar durch Sothin auf Doberneck seint 3 starckhe Ungari[sch]e Meillen, undt kein sonderlichen Wasser zwischen Beiden, alss nembl[ich] wann mann von Sothin auf Doberneck seint 2 starckhe Ungar[ische] Meillen, von Doberneck seint Sie hernacher von Mitrouita an die Sau gang[en], od[er] eine Stundt weit darvon nacher Gregorouit, undt also von der Sau wiederumb, undt recta nacher Bellgrad allwo gantz ebener Weeg. Undt nur Pusch hin undt her sein.

Es Befindet sich noch ein anderer Weeg, den absonderl[ich] die türckh[ische] Armeé gethan, haben also von Walkowar nacher Himete [sic!] an die Bagut fluss, wegen der Wasser, dann weilen von Walkowar 3 Ungarische Meillen nach Himete sein, so muss mann zweÿ Armeé maarch machen, undt der Erste march, muss sein Beÿ gewisse Mühlen, wo Daich undt Morate wasser genug sein, so just halben weeg zwischen Walkowar undt Hinte, von Hinte aus seint die Türckhen allzeit marchiret längst d[er] Baguta unweith Meronita vorüber, undt auf Metronita an die Sau. Hier ist zubeobachten, d[a]ss zwischen Beeden etwas Waldung, wann aber die Sau gar zu gross wirdt, so seint Sie nicht auf Hinte gereist, sondern ihr nechstes Lager auf obgedachte Mihlen genohmben, undt von dorten nach Doberneck auf die Höhe die grosse Wasser rechter Handt gelassen, undt so forth auf Metrouita.

Interrogatio: Was den anderten und 3–ten Punct, wie weith es seÿe von Össeckh auf Gradiska, undt was ein Weeg zu halten?

Responsio: Den 2–t undt 3–to Puncten betref[endt]. So sein die Harum Bassa alle übereins, undt rechnen die hiesigen türckhi[sche]n Tagreiss 5, wir aber rechnen von hier bies Jakova aus muss mann auf Brod gehet mann auf Dobivita undt von Dobivita also forth auf Kopaz, alss wie von Jakova auf Brod, undt also forth zwaÿ Armeé march von Kopatz aber gehet der Weeg längs der Sau bies nach Gradiska undt 6. Ungarische Meill lang, diesemnach vier starckhe Unsere Armeé march, weren in diesen march v[on] Össekh bies Gradiska findet sich zwar gantz eben undt truckh [en] Landt, iedoch viel Waldt, undt 10 gute Armeé Tagmarch. Es befindet sich aber von hier auf Bossega ein kürtzerer march, d[a]s Wasser mangelt aber.

Interrogatio: Was den 4–t undt 5–ten Puncten, wo mann an Bequembsten ein Bruckhen auf d[er] Sau schlag[en] kann, undt wie die Uffer an der Sau Beschaffen, ob selbe Morastig od[er] Sändig, auch ob gegen Gradiska die Sau Breith seÿe, alss die Trau zu Esseckh?

Responsio: Wo die Bruckhen an Bequembsten über die Sau zuschlagen seÿe ist ober Gradiska, Kopatz zu Brod, undt unterhalb Sabat[z]alss ein Stundt unterhalb Capinick, welcher Nahmen in meiner neu in Eÿll gemachter, undt Ihro D[urch]l[auch]t überschickhten Landtkarten, beÿ undt Oberhalb Gratiska laufft die Sau, sonderlich nicht viel Breiter, alss wie hier die Trau, dessgleich[en] auch zu Capatz undt Brodt, beÿ den letzten ist die grosse passage aus Buffira auf Belgradt mitfihren, indem nur bies gegen Pagusaluera undt gegen Severnick, welches ein starckhes Schloss an den Fluss trinnen liegt, undt die Wägen unmögl[ich] jenseits der Trau undt d[er] Sau aus Bosnia auf Bellgrad können, wegen vielfältiges Gebürg Sau Ross gebrauchen müssen, undt also wie obgedacht mit fuhr zu Brod über durch Jakova, Palanka Hinte, und so gradt durch Sirmium nach Bellgrad zu, wo aber die Leith von Gratiska mit Wagen lengst der Sau, ist jenseits von Gradiska bies nacher Brodt gut zu fahren, undt ist eine Bruckh über den Fluss Vircoas, undt auf dieser seiten findt sich d[er] Weeg, wie schon gemelt, hingegen von Brodt bies nacher Sabati nicht practicabel ist, wegen des grossen Morast, Gebürg, Wäldter undt Wasser ohn demselbig[en] Uffer ist, undt auf dieser seith von Brodt bies nach Metrovita, kann mann auch nicht reisen, wegen des grossen Wasser.

Interrogatio: Ob mann an keinen Ohrt die Sau durchschreith[en] Kahnn?

Responsio: Zu Brodt in grösten Sommer reith mann Biess weilen durch dessgleich[en] zu Sabatz, undt absonderlich zu Koponick ist mann in den grösten truckhenen Som[m]er durchgerithen, undt finden sich Leüth dahier die es gesehen, dann zu Koponick sein dreÿ Insul, undt die Armen alldort von der Sau Breit undt nicht tief seint, hingeg[en] ab weg[en] Bruckhschlag[en] undt Koponick die Sau beÿsam[m]en ist.

Interrogatio: Was vor sein Landt beÿ jenseiths der Sau biess auf Griechisch–Weisenburg?

Responsio: Was Längst der Sau von Gratiska bies Griechisch–Weisenburg ist in obigen puncten zimblich beschreiben, von Panialuca bies auf Sareÿ, so die Haubt Statt aus Bosnien sein, ist sehr übeles Gebürg, von den Schloss undt Stättlein Sebernick findt sich eine kleine ebene, längs d[er] Trina nacher Ratscka.

Interrogatio: Ob man alle Zeit nach d[er] Sau längs hinunterwerts marchiren kann?

Responsio: Hierüber ist gar particular gemeltet, wie es jen–undt disseits bis nach Sabatz ist, von Sabatz auf jenseits findt sich zwar d[er] Weeg schön undt eben, ohne grosse Püsch undt Wäldter, nur muss man über den Fluss Colvara marschiren, allwo eine Bruckh sich findt, wann aber truckh[en] Wetter ist, so kann mann überall ohne Ungelegenheit durch-

marchiren, hingegen wann mann unterhalb Kopinick beÿ Sabatz übergehet, so darff mann dieses Fluses Colvara nicht brauchen, von Sabatz auf Kopinick auf der anderen seiten ist so weit alss von Össeskh auf Valpo von Kopinick auf Bellgrad ist es so weit, alss von Mohatz auf Össekh.

Interrogatio: Ob man auch auf der Sau aufwerts fahren khann?

Responsio: Die Leüth sagen aus ja mann khönte aufwerts undt abwerts fahren mit Schieffen, aber es müsten die Leüth zu Fuss hingehen Bies Bellgrad auf Gras diska hinauss lassen sich die Schieff auf undt abwerts führen.

Hierauf ist meine unmassgebige meinung gewest, auf meinen Brieff von 10. Febr[uar] an Ihr D[urch]l[auch]t alss ietzt dato d[en] 10. Junÿ, d[a]ss mann ein kleines Corpo ober Gradiska zufinden, indem Kein vester Ohrt, undt Balt übermächtig[en] Khann, auch den Türckhen auf der Bellgrader seiten hinauf zu secundiren nicht gedenckhen sollen, weilen Sie in d[er] Zeit nicht so gleich zusamben, undt wegen des grossen Gebürg weniger zusamben Kom[m]en, hingegen was sich in Bosnia in allen samblen wann nicht über 10 M[ille] oder 12 M[ille] sein mög[en], also d[a]s Corpo so sich Gratiska Bemechtig[en] wirdt auf Kopatz undt Brod sambt allen Schieff undt Proviant herunter können, undt alldorten den od[er] disseits wann mann will stehen Bleiben, vornehmbl[ich] die zweÿ G[ene]ralat alss Carllstatt, undt Warastin, im fall die Türckhen noch mehrers zu sendeten,woran ich aber sehr zweifle, weilen daselbige Landt, undt Bewerthe Unterthanen, welche tägl[ich] sagen lassen, d[a]ss Sie sich unter Ihro Kaÿ. Maÿ[estät] Schutz undt Schirm setzen wollen, wann alssdann die Schieff undt alles Beÿ Brod einmahl stehet, so kann dass selbe schon ohne grosse Gefahr Bies Mitronita zu d[er] Armeé stossen, aus Ursachen d[a]ss Beÿ Bertska eine Insul undt die Türckhen sich nicht herauss getrauten, hingeg[en] aber Bies Ratska Wir es selbsten Bedeckh[en] Können, undt meine Officier die alldorten gewest, undt aussgeblindert, sag[en] d[a]ss Ratska ein guter Vorpass disseits seÿe, undt alsdann von Mitronita bies auf Sabatz undt Kopinick lengst der Sau mit Unss marchiren, wann die Sau undt Bantha gross ist, wann aber wie spargiret wirdt, wir eine Schieff Bruckh auf den Weeg haben, alss wie Wir gehabt undt gebraucht Beÿ Pontemasson auf der Mass, also wann Wir dann eine Schieff–Bruckh auf Wagen haben, so Bedarf mann nicht einmahl zu Hinte die Schieff absetzen, sondern Khönnen überall so gar mit Unss Bies Mitronita, Sabatz undt Kopinick zu Landt gebracht werd[en], indem ein gantz geradt ebener Weeg,wie oben schon gemeltet ist.

Was an d[er] Donau anbetrifft Blieb ich Beÿ meiner vorig[en] unmassgeblich[en] meinung, d[a]ss etliche Reg[imen]t[e]r anhero kom[m]n sollen, umb ein Lager Beÿ Walkovar zu schlag[en], sowoll selbes ohrt alss auch Peter Wardein zu Secundiren, die Illocker um zu halten, oder gar zu zwingen, undt dann auch hier undt Ertedy dass Proviant umbsonst zubedeckh[en], indeme ich nicht glaub d[a]ss der Feindt mit einer sonderlich[en] grossen Macht wegen grossen aufrühren hieherwerts von Bellgrad kom[m]en kann,

auch kann man zu Ertedy die Bruckhen schlag[en], im fall mann noch nicht gesinnt zu Peter Wardin überzugehen, mit denen Siebenbürg[ischen] Reg[imen]tern, weilen dann nun Peter Wardein verlassen ist word[en], so ist mein unmassgebliche meinung mann solte sich ohnfehlbahr Illock, undt Peter Wardein wied[er] Bemächtig[en], undt Können einen von Beed[en] Weeg zu Brauch[en], so an die Sau nacher Sabatz undt Kopinick zu gehen, dann wann der anschlag d[er] Bemächtigung Gratiska undt Sau angehet, so ist absolute kein anderer Weeg zu nehmben, alss zu Erdedÿ über, undt auf Walckowar, undt also forth nach Metrovita an die Sau, dass Proviant auf der Sau geniessen können, undt die Schieff können zu Brauch[en], d[a]s geleiste aber, undt Beÿ ietziger Beschaffenheit wann mann ein Schiff Bruckh[en] auflegen nacher Peter Wardein zu, undt über, derenthalben ich sehr getrung[en] Peter Wardein zu manuteniren auch aus dieser Uhrsach 100 Tragoner undt Reittern henge was undt p[er] Posta von hiernacher Wienn geschickht, dann d[a]s ist gewiss d[a]ss wir zu Peter Wardein nach einnehmbung Illock undt Donau anstalten, Hinbring[en] knönten, undt wie Wir hier sein, zu Erdedÿ hinüber undt also forth nacher Peter Wardein ebenen Weeg, welches auch die Siebenbürgen haben, undt von Peter Wardein aus Bies an die Sau beÿ Kopinick guter Weeg ist, dann mann last Mitrovita undt dass Gebürg auf der Rechten Handt liegen, auch wofern die Bellgrader Bruckh auf der Sau Fluss ruinirt umb den Feindt die passage zuverhinderen, alss wie vergangenen Jahr beÿ Össeck geschehen, undt also von der Donau aus Wir unser Proviant an die Sau Bring[en], undt sicher Brauch[en] können bies unsere Bruckh[en] geschlag[en], so auf wurden wie gemess bericht haben werden, undt also wid[er] Proviant noch Bruckh[en] von der Sau herunter Vonneth[en] hetten, dann wenn Wir einmahl zu Kopinick über seint, so haben Wir von dorten nicht weiter von Bellgrad Bies an die Donau, alss von hier Bies Mohacz, mein unmassgebige meinung ist, d[a]ss die Donau provianthierung von Peter Wardein herunter bies Salancanem od[er] Surtuker Palanka kom[m]en sollen, undt alldort mit Infanterie undt die menge theillen, undt Bedeckhten stehen, undt also nähender undt geschwing[er] zu Uns Beÿ Bellgrad khomben Khönnen.

NACHRICHT
Wie das Landt BOSNIEN Beschaffen ist.

1–mo. Von Brod Bies nacher Seraila die Haubtstatt, ist ein guter undt Ebener Weeg, d[a]ss mann auch mit Wägen zweÿ Tag reiss thun kann, zweÿ tag aber ist d[er] Weeg so eng undt so grosses Gebürg, d[a]ss mann nur allein mit Pferdten dahin khomen Kann.

2–do. Seraila ist ein sehr grosser Ohrt aber nicht vest undt gantz offen.

3–tio. Von Brod nacher Bania Luca ist ein gantz guter Weeg,auch für die Wag[en], undt seint die Kauf Leüthe in 2 Tagen von Brod allze dahin gereist.

4–to. Gemeltes Banialuca hat ein kleines Schloss, liegt in der Ebene, undt ist nicht vest, die Statt ist auch zimbl[ich] gross, aber von allen seithen offen.

5–to. Können die Kauf Leüthe von Seraila in 4 Tagen nach Ragusa reisen.

(Kriegsarchiv, Wien, Alte Feld Akten, 1688, fol. 283–289, Copia)

ZU EINER SCHRIFT AUS DEM JAHR 1688 BETREFFEND DIE EINNAHME BELGRADS SEITENS DES ÖSTERREICHISCHEN HEERES

Slavko Gavrilović

Zusammenfassung

In diesem Beitrag werden die Angaben aus einer Schrift aus dem Jahr 1688 dargelegt, in welcher die Möglichkeiten der Einnahme Belgrads seitens des österreichischen Heeres erörtert werden. Das österreichische Heer unternahm seit 1683 Kriegsoperationen gegen die Türken, zu dieser Zeit vorwiegend in Slavonien und Syrmien, mit dem unmittelbaren Ziel Belgrad einzunehmen. Der Schwerpunkt der Schrift liegt auf der Darstellung der zu dieser Zeit bestehenden Wege und Strassen, die von Osijek nach Belgrad führten, sowie auch nach Banja Luka und Sarajevo. Die in dieser Schrift dargelegten Angaben stammen von guten Kennern des Strassennetzes und des gesamten Gebietes von Slavonien, des Savatales, Syrmiens, aber auch Bosnien, so dass sie einen Einblick in den Verlauf des Wiener Krieges und in unsere Geschichte am Ende des 17. Jahrhunderts gewähren. Da es sich ohne Zweifel um eine Schrift bzw. Quelle von bedeutendem historischen Wert handelt, wird sie hier im vollem Umfang (in extenso) veröffentlicht.

УДК 94(497.113) „1728“

Владан Гавриловић

ГРАНИЧАРСКИ ПОСЕДИ У БАЧКОЈ ЖУПАНИЈИ 1728. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: На територији Бачке жупаније налазили су се до 1751. године и делови Подунавске војне границе, који су били изузети из жупанијског система и подвргнути управи Дворског ратног савета у Бечу. Овај документ управо описује тај војнички (милитарски) простор, с објашњењима броја снага у сваком од места, земљиштем које граничари поседују...

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Бачка жупанија, Подунавска, Петроварадински Шанац, Тител, Ковиљ, Сент Томаш.

Наша досадашња знања о Подунавској и Потиској граници врло су скромна. У капиталном делу Алексе Ивића *Историја Срба у Војводини* (Нови Сад 1929) приказано је како је дошло до њиховог стварања; преко пописа из 1715, 1720. и 1722–1723. сазнајемо поименични састав активно-служећих граничара по свим насељима, састав њихових војних штабова, као што и из „опсервација“ уз пописе добијамо доста тачну представу о поседима појединих граничарских насеља.[1] Знамо и то да су та насеља располагала са доста сопствених пустара али мање знамо које су пустаре, посебно у Бачкој жупанији, користила и под којим условима. Известан увид у то, односно у материјално стање граничарских насеља, омогућавају нам „Опсервације“, које је за своје потребе сачинила Управа Бачке жупаније у оквиру општег државног пописа Краљевине Угарске 1728. године.

У овим „Опсервацијама“ изнети су такви подаци за осам граничарских насеља у Бачкој жупанији: за четири насеља Подунавске и исто толико насеља Потиске војне границе. Од прве то су: Петроварадински шанац (потоњи Нови Сад), Ковиљ, Тител и Вилово, а од друге: Жабаљ, Чуруг, Фелдвар и Сентомаш (потоњи Србобран).

У „Опсервацијама“ на првом месту су наведени граничарски капетани и број компанија (чета) којима су они заповедали. У бачком делу Поду-

1 Живан Сечански, *Пописи становништва Бачке током осамнаестог века*, Београд, САН, 1952; Славко Гавриловић, *Попис Подунавске војне границе 1722–1723.* године, Истраживања, књ. XII, Нови Сад 1989, 157–240.

навске војне границе, у Ковиљу и Тителу, капетани су били исти као и у ранијим пописима (Васа Продановић и Стојан Бошњак), док је у Петроварадинском шанцу на месту ранијег капетана Саве Николића наведен Васа Савић, као обер капетан. Шанац Вилово, као најмањи, на месту команданта имао је само поручника (хаднађа) и пола компаније граничара. У Петроварадинском шанцу и Ковиљу постојале су по једна хусарска (коњичка) чета или компанија и по једна пешачка (хајдучка) чета. За та три граничарска шанца забележено је да су користила пустаре које су припадале Бачкој жупанији којој за њих нису давали ни десетину ни деветину, нити било какву другу дажбину, иако је Жупанија процењивала да је у Петроварадинском шанцу било око 600 а у Ковиљу око 400 пореских глава. Такви подаци за Тител и Вилово нису наведени него је само констатовано да и њихови становници користе исте погодности као у прва два поменута шанца.

Према овом извору, скоро сви становници Петроварадинског шанца били су трговци воловима, обични трговци и занатлије, поред којих је било и „грчких“ трговаца чије су породице боравиле у Турској, а који су оберкапетану Савићу плаћали неку новчану дажбину. Ово последње забележено је и за ковиљског капетана Продановића, који се и сам бавио трговином воловима, као и двојица њему потчињених официра.

Од привредних објеката већег значаја у Петроварадинском шанцу забележена је једна пивара (или само пецара ракије), а у Ковиљу две пецаре и две дунавске воденице.

Сваки од четири шанца Потиске војне границе имао је по једног капетана: у Жабљу је био оберкапетан Живан Зорић, у Фелдвару капетан Стојко Рунић, а у Сентомашу капетан Путник Дорошанин, који су та звања имали и у време пописа 1720. године. Новог капетана добио је само шанац Чуруг; био је то капетан Јанко Делалић уместо ранијег Ивана Лазаревића.

У свим шанчевима постојале су по једна чета коњаника и по једна чета пешака. Сви су бестеретно користили по неколико пустара Бачке жупаније и у свима су забележени трговци воловима (у Жабљу то је био и оберкапетан Зорић), „турски“ односно „грчки“ трговци, а у Сентомашу и занатлије. Број пореских глава у Жабљу процењен је на најмање 500, а у Чуругу и Сентомашу на по 400, док за Фелдвар подаци нису забележени. Могући порески објекти забележени су само у Жабљу: пецара и речна воденица.

Величина пустара појединих шанчева износила је 4–7 миља, што ће рећи да ни један од пописаних осам шанчева није оскудевао у земљишту, које је бесплатно користио, а због чега су се они сукобљавали са Жупанијом, која је настојала да их опорезује и подвргне одређеним феудалним дажбинама.

* * *

„Опсервације“ у свом изворном виду (са нашим интервенцијама на тексту у угластим заградама) гласе:

OBSERVATIONES

Circa nationales Militares in I[nclyti] C[omitati] Bacsiensi, tempore Generali Regni Conscriptionis Anno 1728. observatae, et quidem:

In fossato Petrovaradiensi

Supremus Capitaneus Vászo Szavity, habet duas Compag/nias/ sub se, unam Equestrem et alteram verò pedestrem, usuat totum ferme fundum fossati Petrovaradiensis, et penes etiam Praedium Cseney advicinant, ac etiam unam partem Praedÿ Vérkállo, in quibus suas oecconomias exercent, habent circiter ad 50 aratra plus minus, inde nullas praestat X–mas [Decimas], nec nonam, sed in libertate manet cum omnibus sub alternis suis. Ad minimum possunt in fossato hocce numerari 600 Capita ad Contribuendum capatia. Sunt ferè omnes quaestores boum, mercatores et opifices. Habet sub se etiam graecos mercatores, quot autem non constat,qui ipsi annuè contribuunt, uxores suas in Turcia et Graecia habentes, etiam est in hoc loco Braxatorium.

Fossatum Kobilla

Capitaneus Vaszo [Prodanovity] *Kobilensis*, habet sub se duas Compag-[nias], unam Equestrem aliam vero Pedestrem. Possidet medietatem terreni Kobilensis, et poenes hoc etiam tria Praedia utpote St. Iván, Berladin, et Miklosevacz, quod terrenum cum his Praedÿs advicinantibus in circuitu 6 miliarium amplitudinis dici posset. Habet sub se Capita circiter 400 ad Contribuendum capacia, quae omnia in libertate suas oecconomias ibidem exercent nemini quidquam contribuent, ipse Capitaneus et quaestor boum, et ad huc duo sub alterni illius, habet etiam mercatores graecos sub se sibi Contribuentes, habet duo molendina danubialia. Item et duo Braxatoria.

Fossatum Titely

Capitaneus [Sztoian] *Bosniak*, ibidem existens. Possidet Praedia duo, Barba et Kövesd, in quibus etiam ut praecedens suis gaudet libertatibus exercendo oecconomias suas, fundus extendit[ur] in Circuitu adminus ad 4 etiam miliaria.

Fossatum Vilova

In hocce fossato residet saltem unus *Hadnagy* cum media Compag[nia] Pedestrum, possidet totum terenum hujus loci in libertate uti praecedentes.

Fossatum Zhablia

Supremus Capitaneus Sivan Zority ibidem existens, cum eti am duabus una Equestri alia Pedestri Compag[nias]. Possidet Praedia advicinantia: Egres, Martinczy, Novo Szello, Paska, Csicsov, Bozev. Est quaestor boum, habet ad minimum 500 Capita sub se. Habet ibidem Braxatorium, et etiam molendinum fluviale, exercet uti praecedentes suam oecconomiam ad placitum in libertate. Terenum hoc in circuitu 6 miliarium dici potest.

Fossatum Csurogh

Janko Delality Capitaneus in hoc fossato. Habet duas Compag[nias] unam Equestrem et aliam vero Pedestrem. Habet advicinantia Praedia quae Possident utpote: Kovincza, St. Péter, Martinczy, Boronya, St. Miklos, Nádos, Nádaly. Habet sub se ad 400 circiter Capita. Campus sive terenum horum Praediorum in circuitu est praeter propter 6 Miliarium. Dant[ur] ibidem Quaestores boum, et mercatores graeci.

Fossatum Földvar

Possidet *Capiatenus Stoiko Runity*, cum Praedÿs St. Andras, Béla, Batra medietatem, alteram vero mediatatem Possidet fossatum Becse. Habet etiam duas Compag[nias] unam Pedestrem aliam vero Equestrem. Reperiunt[ur] etiam quaestores boum et mercatores Graeci. Teritoria horum Praediorum est in circuitu praeter propter 5 Miliarium.

Fossatum St. Tomas

Possidet *Capitaneus Putnik Dorothanin*, cum Praedÿs Devecser, Shofrany, Bÿrnievo, Kipovo, et unam partem sive 4–talitate terreni Turia. Habet sub se 2 Compag[nias] sicut praecedentes. Capita vero ad 400 circiter. Dant[ur] ibidem aut octo quaestores boum mercatores et opifices item et graeci. Teritorium horum praediorum est circiter ad septem Miliaria in circuitu. Item propria authoritate abripuit circiter 150 Jugera terrae arabilis Verbacsensibus qua vicinis.

(АВ, Бачка жуп. 1728, ксерокопија)

DIE GRENZER BESITZTÜMER IM BAČKAER KOMITAT IM JAHR 1728

Vladan Gavrilović

Zusammenfassung

Auf dem Gebiet des Bačkaer Komitats befanden sich auch Teile der Donau–Militärgrenze. In den Ortschaften Petervardeiner Schanze Kovilj, Titel, Vilovo, Žabalj, Čurug, Feldvar (Bačko Gradište) und Sentomaš befanden sich mindestens je ein (Infanterie – oder Kavalerie–) Regiment, und in einigen Ortschaften sogar beide. Die Grenzer waren berechtigt, die vorhandenen Felder zu nutzen, indem sie nur ein Minimum an Steuern dàrekt an den Hof entrichteten, d.h. sie unterstanden nicht dem geltenden Verwaltungssystem der Komitate. In jedem von den angeführten Ortschaften werden einige Kaufleute serbischer oder griechischer (zinzarischer) Herkunft erwähnt.

УДК 726.71(=163.41)(497.5) „17“

Славко Гавриловић

ДОКУМЕНТА О МАНАСТИРУ СВЕТА АНА У СЛАВОНИЈИ ИЗ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

САЖЕТАК: Аутор прилога полази од дела др Душана Кашића о српским манастирима у Хрватској и Славонији, у којем је подробније приказана историја манастира Света Ана, и тој историји прилаже четири документа из Ратног архива у Бечу, који се односе на поменути манастир 1732–1733.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Манастир Света Ана, Славонија, Мала Влашка, генерал Локатели, ген. Тилије, др Д. Кашић.

У својој хвале вредној књизи *Српски манастири у Хрватској и Славонији* (Београд 1871, 229–253) прота др Душан Кашић подробно је изложио бурну историју манастира Света Ана, који је делио судбину српског народа у Централној Славонији, у Малој Влашкој од XVIII до XX века. У оквиру те историје значајно место заузима настојање калуђера манастира Пакра, пакрачког епископа и карловачког митрополита да у првој половини XVIII века, 1730-их година, обнове и оживе манастир и поставе га у средиште верског и народног живота тог краја, који је у широком кругу био насељен искључиво Србима још од времена турског освајања Славоније у XVI веку.

Историју манастира Света Ана др Кашић је изложио на основу постојеће историографске литературе и изворних списа из Архива САНУ у Карловцима (фонд: Патријаршијско-митрополијски архив „А“), Грујићеве збирке у Архиву Српске Патријаршије у Београду и других извора. Томе се мало шта има додати; засад, само из Ратног архива у Бечу, из којег потичу четири документа из 1732–1733. Један од њих представља представку калуђера манастира Пакра ради отварања светоанске цркве за вршење верских обреда, а остале три односе се на преписку карловачког митрополита Вићентија Јовановића са Дворским ратним саветом у Бечу, из којих се виде његова настојања да се Света Ана одржи јер је обновљена и у православну богомољу претворена средствима српског народа, као једно од његових ретких светишта из тог времена.

Документа објављујемо са нашим интервенцијама унетим у угласте заграде. Она гласе:

1

Беч, 10. децембра 1732.

Дворски ратни савет митрополиту Вићентију Јовановићу о разлозима због којих је командант Славоније генерал Тилије затворио манастир Света Ана и забранио њену обнову

Extract
des von Hochlöbl[ichen] Kay[serlich]en Hof–Kriegs–Rath an den Ertz Bischoffen und Metropoliten der orientalischen Kirchen VINCENTIUM JOANNOVICH, sub dato 10–ten X–bris [1]732. erlassenen Rescripti.

P.P.

Gleichwie demselben schon vorläufig angefüget worden, dass man über dessen, in ein und anderen eingereichte Beschwerden, von seiner Behörde bericht abforderen wurde, also ist es auch mittler Weile beschehen, und annoch von den H[err]n Feld Marschall Lieutenant Comte Locatelli seel[igen] darauf in Antwort erstattet worden, Wasgestalten so viel erstens die ex parte militari verhinderte Reparirung der S[ank]t ANNA Kirchen, in denen Boduarer District anbelanget, nicht ohne seye dass der Herr Feldmarschall Lieuth[enant] von TILLIER, Zeit seines allda geführten Interims–Com[m]ando, sothane Kirchen reparation nicht gestattet, sondern selbe unterdessen occupiret habe, dieses aber darumben erfolget seye,weilen bey erwähnter in einer Waldung abseitig gelegenen, antiquitus denen Röm[isch] Catholischen gehörig gewesten in des H[err]n Bischofens zu Agram Dioeces gelegenen, und dahero von solchen ausser stechenden Kirchen viele Ohngeziemblichkeiten und Erlustigung mit Schissen gehalten, dass bey auch allezeit schwere Händel verursachet, und etwelche Personen getödtet, andere aber hart blessiret worden, auc welcher Ursach auch Er Herr Comte Locatelli selbige Kirchen habe obsigniren lassen.

Wie wir nun, bey solcher der Sachen Beschafenheit, eben unsers Orts, hieran nicht unrecht beschehen zu seyn, sondern allerdings besser befinden, dass, wo sich bey ermeldter Kirchen jederzeit so schandliche Kauffereyen, und andere inconvenientiren ergebe, sie, zur disfälligen Vorbiegung, vilmehr versperret gelassen werde; Als hat es auch dabey in so lang sein Bewenden biss man etwan mit der Zeit sehen möge, dass derley Ohngebührnissen nicht mehr erfolgen; allermassen dann der H[er]r Ertzbischof disfalls das nothige anzuleiten wissen wird.

(KA, HKR, Expedit. 1733, April № 541, fol.2, копија)

2

Београд, 17. јануара 1733.

Митрополит Вићентије Јовановић Дворском ратном савету са уверавањем да је манастир Света Ана одувек био православни, о чему сведоче његово сликарство и натписи на грчком језику, па га треба отворити и дозволити поправке на њему.

Hoch Löbl.Kay.Hof Kriegs Rath
Durchleüchtigster Prinz
Ihro Eccell[enz] und Gnaden
Gnädigst – auch Gnädig und Hochgebiettende Herrn

Eüer Hochfürstl[iche] Durch[läuchtigkeit] Excell[enz] und Gnaden de dato Wien, den 10–ten X–bris, Anni praeteriti, an mich hochgnädig erlassenes Rescript, habe ich in Submissister Veneration empfangen: Wass nun die S[ankt] Anna Kirchen in dem Podborjer District anbelanget, welche der Herr Graf Feldmarschalllieut[enant] von Tillier zu repariren nicht gestattet.

Gleichwie nun diessfahls Bey dem jüngst fürgewesten National Congress die Samentliche Nation unter andern Gravaminibus die Sach umständlicher vorgemerkhet were; Als habe ich nur so viel gehorsamsten respect ad interim Beybringen wollen, dass es Keinesdings dociret werden Könne, dass diese Kirchen denen Römischen Catholischen gehörig, Wohl aber aus nachfolgenden merkhmahlen zu Behaupten were, wie diese,eine deren Orientalischen Kirchen gewesen. Sintemahlen die auf der inwendigen Mauer in der Kirchen Befindliche mahlereyen deren heyligen Aposten nicht minder, das Bildnuss der Sanct Annae ausswendig oben der Kirchen–Thür eine unsere Kirchen Gebrauch nach, verfaste mahlereyen weren und noch was mehrere ist, so ist auch der Altar–Tisch allda noch verhanden, welcher an denen vier Ecken unsern Gebrauch nach, mit aussgehauter Zeüchen des Greüzes Beseichnet. In der mitten aber wo man die Reliqvien der heyligen Martyrer einzulegen Pfleget, der Orth gleichfahls in dem Stein aussgehauter Befindlich Mithin höchst schwer fallen solte, dass nachdeme mit consens, und Erlaubnuss des Löbl[iches] Sclavonischen Ober Commando die Kirchen zu repariren angefangen worden, und Bereits laut Specification in die Tausend, sechss hundert und acht Gulden 21 xr Unkosten Bemerkter reparirung aufgelofen.

Und gleichwie ein solches pure ad sinistram Informationem geschehen, und noch darzue Bey vorgenommener Spör mannigfältige Gewalthetigkeiten unterloffen, Alss nemblich Erbrechungen zweyen Kellern, und hinwegnehmungen einiger victualien, dass alsso die dabey Beschehen seyn sollen de Rausereyen nicht genugssame Ursachen weren, die Kirchen alsso zu spören, in deme ein solches in allen fall leichter dingen hinterstellig gemacht werden Könte.

Mithin Unss diessfahls der Gnödigsten Bitt–Gewehr umb desto Billiger getresten, alss dann auch 2–do Betrefend die in arrest nehmung des Igumans, von dem Kloster Orahoviza, und zweyer dassigen Calugers, wie auch den auf 300 f. Belaufenden, und dem Kloster zügefügten Schaden, hätte man, nur dem Denuncianten erstlich mit Behörigen Umbständen Befraget, und dessen sich versicheret, so were gewiss die Sach nicht dahin ankommen, und diese Mönche alsso prostituirt. Dann wann solcher den ernst gesehen, Selber sich zweifels ohne alssogleich anderst bessonnen mithin die Calugger schadloss verblieben.

Was nun aber 3–tio die Verlassenschaft des H[err]n Bischofen Gavrilovich, ingleichen die Allergnädigste Kay[serliche] resolution anbelanget, vermög welcher derley Verlassenschaften unsern Cleri in drey Theil abzutheilen, darvon ein Theil der Kirchen, der andere dem Erzbischofen, und der dritte dem Fisco zukommen solte.

Gleichwie auch diessfahls recenter praeterito Congressu Belgradiensi der Clerus und die Nation in ihren unterthenigsten Bittschriften Besonders und weitlaüfiger ihre motiven angemerkhet mithin einzig, und alein die unterthenigste Bitte ist auf dass denen National Deputirten die hoch Gnädigste Erlaubnuss ertheilet werden möchte: Womit Selbe ihre unterthenigste Bitt–Schrift, nebst einigen Beschwerden, zu Ihro Mayestät Füssen allerunterthenigst vorlegen, dörften.

In übrigen aber was dass von dem Sclavonischen Ober–Einnehmer–Ambts Contralorn Kollhundt in der Essekerischen Vorstadt erkauftes National Hauss Belanget, nachdeme diessfahls nicht minder die Nation die Behörige Justiz anflehet.

Alsso habe ich in allen ad priora humillime representata unterthenigst mich provociren, und in unterthenigster Devotion empfehlen wollen.

Eines Hoch Löobl.Kay.Hof Kriegs Rath
Meinen Gnedigst, gnedig, auch hochgebiettendesten Herren

Belgrad den 17–ten Jan.[1]733.

unterthenigst gehorsamster d[iener]
Vincentius Joannovich, m.p.
Archi Ep[isco]pus et Metropolita

(KA, HKR, Expedit., 1733– April–539, fol. 1–2, оригинал)

3

Манастир Пакра, 1733.

Пакрански калуђери ґенералу Тилије-у ради отварања цркве манастира Света Ана, који су они обновили, а који је затворен због инцидента који су августа 1732. починили неки тијани људи

Euer Excellence
Hoch und Wohlgebohrner Ritter ... Herr General
Feld Marschal Lieutenandt und Com[m]endant

Euer Excellence wollen gnädigst geruhen sich in aller unterthanigster Devotion vortragen zu lassen, welcher gestalten Wür Calugers des vorhin gewesten Klosters Bacgra die uhr alte und sehr verdorbene Kürchen St. Anna genandt schon bis 27 Jahr unsere nach Grüchischen gebrauchs Andachten halten thuen und weil diese Kürchen noch in grösseres ab oder zusahm fahlen mit der zeit gekohmen wäre, als haben uns vorbereits 2 Jahren bey S[eine]r Excellenz Herren Generaln Grafen v[on] Locatelli unterthänigst angemeldet und gehorsambst gebetten, das selbte uns sothane Kürchen zu Renoviren gnädig erlauben möchten, welches dan auch durch gnädiges in handten habendes Decretum permittiret wordten, und von uns armen Calugern auch würckhlich die Kürchen nebst beyzuehung unseres Kleinen zu Bacgra gewesten Klosters in zimblich gueten Standt gebracht und bis 2.000 gulden unkosten gehabt haben.

Wie zumahlen nun wür nach dem des von H[er]rn H[er]rn Generalen grafen von Locatelli Excell[enz] gnädigst erhaltenen Decreti bis 22 Manathin völliger andacht unserer Religion nach sothanne Kirchen bis auf den folgendten uns unbekhanten zuestandt, mit aller freyheith unser Devotion gepflogen haben.

Allein als sich die gebraüchliche Kürchen andacht an letzt abgewichenen St. Annae Tag von unterschidlichen örthern die leuthe Ihre Andacht zu verrichten sich dahin begeben hatten als habe sich zugetragen, das die leuthe (wie sonsten bey disser Nation in allen Kirch farten gebrauchlich Seye) sich nach verichter Andacht in der betrunckhenheit also zerschlagen und zerschossen, das ihrer drey innerhalb etlichen Tägen gestorben, worauf in[n]erhalb einen Manath Id est den 23–ten Manath Augusti Anni Passati eben von gedachter Excell[enz] der befehl ergangen dieser Kürchen bis zu weitheren befehl durch dem zu Paggratz auf Com[m]ando gestandenen H[errn] Officier zu verpetschieren ergangen welches dan auch uns arme Calugiern nicht allein die Kirchen sondern auch alle Unsere Bücher, nebst der Kürchen Kleidungen dahin versperet und verpetschieret wordten.

Wannen aber Ewer Excell[enz] gnädigst zu Erwegen geruhen, das wür schon obangezogener massen diese Kirchen so lange zeit verruinirter administriren, anjetzo aber uns diese Spör gar beschwärlich zu sein scheinet.

Also gelanget an Ewer Excellenz unser unterthänigst und gehorsamstes bitten, dieselbte in hohen Gnadten geruhen möchten diese Kürchen abermahlen Eröfnen, und nach dem bey uns habenden Decreti solche nebst den Closter wie vorhero zu Administriren, damit wir unsere vorhabendte gebrauhliche andachten verrichten könen, und wan sich die allermindeste Protestation mit grünlichen Proben weder diese Kürchen von ein oder anderer seithen ereignen möchte, wir uns hingegen sammentlich allerunterthänigst verobligieren, auf all und Jede Puncten Red und andtworth zu geben.

Vor welche hohe gnaden wir bey Gott mit unseren armen Gebett vor dero hohes wohl und aufnehmung gedeyen und ablässig verharren werden.

Euer Excellenz

Unterthänigster Diener
Pacgra Closter

(KA, HKR, Expedit., 1733–April–539, fol. 3–4)

4

[Београд, 1733]

Митрополит Вићентије Јовановић Дворском ратном савету о разлозима за отварање цркве манастира Света Ана, коју су око три деценије калуђери манастира Пакре користили за верске обреде намењене православнима у око 30 села, а за чију су поправку утрошили око 2000 форинти.

Hochlöbl.Kay.Hoff–Kriegs–Rath
Durchlauchtigster Prinz
[etc]

Euer Durch[lauchtigkeith] Excell[enz]en und Gnaden habe zwar bereits vormahls mit mehreren unterthänig–gehorsambst gebeten, dass Dieselbe die im Königreich Slavonien, in dem Bodvarer District an dem Fluss Illova gelegene von langen Jahren her von denen Caludiern des Closters Pakra, zu Verrichtung des Gottes–Diensts innegehabte, auch neuerl[ichen] besag nochmahls nebengehenden Decreti A.mit Bewilligung des Herrn G[ene]ral Feldmarschall–Lieutenants Excellenz Grafens Locatelli Seel[igen] auf eigene unkosten reparirte, hiernächst aber durch den (tit.) H[err]n G[ene]ral Feld–Marschall Lieutenant de Tillier occupirte folgl[ich] gar obsignirte Kirchen, St. Anna genandt[en] mehrged[ach]ten Caludiern wiederumb eingeraumet, und ihnen in selbter die reassumirung ihres Gottes–Diensts gnädig verstattet werden möge.

Gleichwie nun aber Euer Durch[lauch]t und Gnaden in Dero, annoch sub 10–ten X–bris jüngst abgewichenen [1]732–ten Jahrs, an mich erlassenen Rescripts B.mir nicht nur bedeutet dass die vorgenom[m]ene occupation und obsignation ermeldter Kirchen, wegen daselbst vorbeygegangen seyn sollenden Ungebürnissen, billig beschehen seye, sondern auch untereinstens mir anerrinnert wegen abstellung solcher Unzieblichkeiten das nöthige anvorderst vorzukehren, ehe und bevor diese Kirche wiederumb eröfnet werden könne, so habe ich auch hauptsachl[ich] nicht ermanglet, disfalls hinlängl[iche] Vorsehung zu veranstalten.

Obzwarn aber hiernächst die eigneste aus ged[ach]ter Kirchen depossedirte Calludier bey des dermahligen H[err]n Com[m]endantens de Tillier Excellenz (tit.) erst jungsthin umb Wieder Einreumung solches Kirchen ut sub C.gehorsambst suppliciret, so sind jedemnach dieselben mit diesem ihren Gesuch an Euer Durch[lauch]ts Excell[enz] und Gnaden zuruckverwiesen worden.

Euer Durch[lauch]t Excellenzen und Gnaden geruhen, solchemnach in gnädige Erwegung zu ziehen, dass: 1–mo die aus ermelter Kirchen vertreibene Calludier solche über 27 Jahr in ruhigen Besitz gehabt; 2–do gleichwie die fundamenta dieser Kirchen ausweisen, dass dieselbe der orientalischen Kirchen vor alters zugehörig gewesen, diselbe von dem Röm[isch] Cathol[isch]en Clero dato niemahls in anspruch genom[m]en worden; ferners dass 3–tio allenfalls ja Römisch–Catholischer Seits an diese Kirchen erst nach der Hand ein Anspruch gemacht werden wolte, die Sache anderst nicht, als per Com[m]issionem in facie loci erörtert werden könne; 4–to aber, durch die bisherige Sperrung dieser Kirchen, als umb welche weit und breit herumb, nicht eine eintzige Römisch–Catholische Seele zu finden, sondern umb dieselbe 30 Dörfer, in welchen die Innwohner insgesambt Graeci ritus seyn, herumbliegen, unter dem Volck der Gottes–Dienst und alle Andacht gehem[m]et bleiben muss, da jedoch 5–to mentionirte Calludier auf die reparation dieser Kirchen 2000 fr und drüber engewendet.

Und wann dan mithin hauptsachl[ich] gloria Dei, und servitium summi Principis hierinne versiret, dass der gemeine Mann zur Gottesfurcht und Andacht angehalten werden welches besonders in jener Gegend, wo oftged[ach]te Kirchen situiret ist, und die darumb liegende 30 Dörfer eine andere Kirchen nicht haben, höchst von nöthen; Übrigens aber vorhin ged[ach]termassen, von mir bereits hinlägl[ich]e Mittel, zu künftiger Verhütung aller vormahls daselbst etwa vorbeygegangenen Unordnungen, vorgekehret worden.

Als Gelanget an Euer Durch[lauch]t Excell[enz] und Gnaden hiemit mein wiederholt[es] Unterth[äni]gst[es] gehorrs[amb]stes Bitten, Dieselbe wollen nunmehro (damit so viele Dorfer nicht länger alles Gottesdiensts beraubet seyn magen) mehrged[ach]te St. Annae Kirchen, denen daraus vertriebenen Caludiern des Closters Pakra wenigstens ad interim, und in so lang ein anderer Anspruch an dieselbe in forma sich nicht hervorthun, und

hierüber die Sache in facie loci com[m]issionaliter erörtert seyn werde, zu Verrichtung auf erbaulichen Gottes–Diensts anwiederumb einzuraumen, und zu solchem Ende, wegen fordersambster Cassirung der daran befindl[ich]en Obsignation, an Ein Löbl[ches] G[ene]ral Com[m]ando des Königreichs Slavonien Dero gemessene Verordnung ergehen zu lassen geruhen.

Zu hohen Hulden und Gnaden mich unterthänig gehorsambst empfehlend, mit aller devotion verharre

Eines Hochlöbl.Kay[serl]ichen Hoff Kriegs–Raths

Unterthänig–gehorsamster
Vincentius Joannovich
Ertzbischof und Metropolit

(KA, HKR, Expedit., 1733–April–539, fol. 6–7)

URKUNDEN ÜBER DAS KLOSTER DER HL.ANNA IN SLAVONIEN IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 18. JAHRHUNDERTS

Slavko Gavrilović

Zusammenfassung

Der Verfasser geht von Dr. Dušan Kašićs Werk über die serbischen Klöster in Kroatien und Slavonien aus, in dem ausführlich die Geschichte des Klosters der hl. Anna dargestellt ist. Im Rahmen dieses Beitrags bringt der Verfasser vier Urkunden aus dem Kriegsarchiv in Wien, die sich auf dieses Kloster in der Zeit von 1732–33 beziehen.

Es handelt sich um die Denkschrift der Mönche des Klosters Pakra betreffend die Eröffnung der Kirche des Klosters der hl. Anna, die sie renoviert haben. In dieser Kirchewwurden Gottesdienste für etwa 30 Dörfer in der Kleinen Walachey abgehalten. Weiterhin handelt es dich in dieser Denkschrift um die Ursachen, die zur Schliessung der Kirche geführt haben, sowie auch um zwei Briefe des Karlowitzer Metropoliten Vićentije Jovanović aus dem Jahr 1733 mit den Beweisen über die orthodoxe Herkunft des Klosters der hl. Anna und dem Ansuchen, dass die Kirche entsiegelt und den Pakracer Mönchen und orthodoxen Gläubigen in diesem Teil von Slavonien zu Verfügung gestellt werden soll.

УДК 94(497.113) „1736“

Славко Гавриловић

ПРОМЕМОРИЈА ИЗ 1736. О СРБИМА У АУСТРИЈСКОЈ ЦАРЕВИНИ

САЖЕТАК: Аутор овог прилога, после краћег увода о Промеморији из 1736. о Србима у Аустријској царевини једног анонимног подносиоца, саопштава његове битне предлоге за побољшање стања православних Срба најпре у Провинцијалу а затим, опширније, у Војној граници у циљу да се отклоне узроци њиховог незадовољства и они што чвршће вежу за царски двор, према којем су у протеклом времену доказали своју верност и корисност за целу државу.

Потом следи интегрални текст Промеморије, са ауторовим интервенцијама у угластим заградама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Меморијал, Провинцијал, Војна граница, генерал Траун, народне буне, Срби као предзиђе хришћанства, Турци, Пера Сегединац

У архиву САНУ у Сремским Карловцима, у фонду Патријаршијско-митрополијског архива „А“, међу списима из 1736. године наишли смо на врло значајан анонимни спис о Србима у Аустријској царевини, који је настао у вези са буном Пере Сегединца 1735, немирима у Подунавској и Посавској војној граници, буном у Срему од Нуштра до Земуна 1736. и регулисањем социјално-економских прилика у Бачкој од стране царског генерала Трауна 1736. ради смиривања вишегодишњег социјалног врења међу тамошњим становништвом, односно прокламовањем првог урбара на српском етничком простору, годину дана пре боље познатог урбара за Славонију и Срем 1737. године. Била су то два за сељаштво најповољнија урбара на југу тадашње Угарске, који су допринели смиривању прилика у њој. Промеморија о којој ћемо говорити настала је у времену између Траунового и урбара цара Карла VI из пера анонимног предлагача, врло добро упућеног у прилике у Угарској и у новим секторима Војне границе, насталим после 1702. године.

Анонимни писац Меморијала био је близак Србима, можда неко из круга београдско-карловачког митрополита Вићентија Јовановића, можда неко од његових секретара; у сваком случају неко врло писмен, добар познавалац српског народа а, можда и утицајан у тадашњим српским или Ср-

бима наклоњеним круговима, неко ко је сагледавао целокупно Српство у Аустријској царевини од Тимока до Дрине, од Баната до Карловачког и Вараждинског генералата, неко ко је настојао да развеје сумње у тај народ, које је пред Бечки двор износило мађарско племство да би одговорност за буну Пере Сегединца са својих сународника пребацило на Србе, односно да би кривицу за немире у Војној граници приписао, наводно, непоузданим и непокорним српским („илирским“) граничарима.

Писац Меморијала покушао је да Дворском ратном савету у Бечу изнесе предлоге како да се увећа „илирско-рашанска нација“ у Аустријској царевини и како да се она, у интересу Двора, одржи у верности и оданости. Он је то учинио у седам тачака које су се односиле на Србе у Провинцијалу и у преко 30 оних које су се тицале Срба у Војној граници.

Алудирајући на сељачке побуне у Провинцијалу, Аноним је пледирао за детаљну истрагу о њиховим узроцима и предлагао да се истражи величина пореза и спахијских дажбина и створи норма за њих, тако да се зна колики ће бити терети на сваком поседу у корист државе и спахије, али да то буде подношљиво за поданике. Требало је проценити сву покретну и непокретну имовину поданика, одредити дажбине тако да сваки зна шта је коме дужан, онако како је то генерал Траун учинио у Бачкој. Сматрао је да питање тешке обевезе подвоза треба ставити под контролу власти, да треба истражити жалбе у погледу свих врста десетине, тридесетнине и царине, да треба покажњавати или отерати оптужене арендаторе, провизоре и спахијске службенике, заменити их бољима и настојати да се за арендаторе спахијских и коморских поседа пронађу домаћи људи, а не странци, за што пример може бити Карловачки спахилук, на којем нема тужби од стране поданика. Најзад, предлагао је да пусте земље треба насељавати страним поданицима, који би у току неколико година добијали имунитет од дажбина.

У погледу Војне границе, односно њених становника – „милитара“, Аноним је пошао од предлога да треба истражити зашто није успело спровођење новог уређења Посавске војне границе, које је спроводио њен командант генерал Кевенхилер, зашто су се граничари одређени за италијанско ратиште побунили против својих официра од којих су неке и побили. Предлагач је сматрао да треба издвојити пограничнi појас, почевши од Влашке, преко граница Србије и Савом према Ријеци и Трсту, појас који је насељен „илирском нацијом“, а Славонску војну границу да треба пренети у Босанску Посавину и избећи измешаност милитараца и коморских поданика. У Граници, пак, потребно је утврдити тачан број активно-служећих граничара, а стање у њој учинити привлачним за „Илире и Грке“ у турским областима, како би се, према потреби, могли корисно употребити, односно дићи против Турака који се држе само градова у својој држави.

Имајући у виду могућност да се Војна граница помера заузимањем турских покрајина, Аноним је предлагао да се граничари у Ђуру, Комора-

ну и Острогону, као и они у Потиској граници, употребљавају као посадна војска по тврђавама ради обуздавања бунтовних Мађара, док би оне који се не би хтели пресељавати, требало претварати у поданике подложне контрибуцији (порезу) и другим дажбинама.

Аноним је, даље, предлагао да се приступи бољем уређењу Војне границе и путем царских регуламената граничарима дâ довољно земље, према броју чланова породица и потреба за прехраном, затим да буду ослобођени и државног пореза и „коморске порције", а пошто је већина народа у Граници „грчке религије", треба му осигурати и пуну верску слободу и несметано вршење верских обреда, не умањивати углед његовог свештенства, не бранити му подизање цркава и школа него га у свему томе и подржати, јер, ако буде боље познавао сопствену религију, биће кориснији за сваку царску службу. Православном свештенику треба дати право на убирање десетине од својих верника а способним младићима право на школовање за све службе и војне потребе. Граничаре, у целини, треба третирати као и немачку, царску војску, дати им официре из сопственог народа и омогућити им да и сами учествују у стварању војске образовањем посебне националне „илирске" регименте, која би била школа и расадник добрих официра и војника. Поред тога, Аноним је предлагао да се уреди војно-граничарско судство и именује посебан граничарски пуковник, који би бдео над стањем у Граници и поштовањем њеног регуламента, док би над целом Границом, као гувернера, требало поставити једног генерала који би отклањао све неподобности у Граници и бдео над одржањем реда и поретка у њој.

Анонимни писац Меморијала је иначе сматрао да граничаре треба подвргнути војној обуци, а, према потреби, слати их и изван Војне границе да служе као и регулаши, а да буду спремни да у сваком моменту буду на чардацима ради сузбијања Турака и разбојника. У погледу плата и угледа, граничарске официре и војнике требало је изједначити са онима у регуларним трупама. Што се, пак, тиче граничара изван реда активно служећих, које они треба да издржавају, њих треба посебно третирати, тако да не зависе од официра и да не буду угњетавани од стране чиновника и капетана. Иначе, сви мушкарци од 17 година навише треба да буду пописани и увежбавани за учешће у рату и у гушењу побуна унутар државе. У целини гледано, Војна граница са већином православног становништва у себи треба, по мишљењу Анонима, да буде „предзиђе" хришћанства према Турској и да служи као углед и подстицај за њихове сународнике под Турцима.

На приговор да „илирско-рашанску" нацију не треба ојачавати, јер се она може и побунити и нанети највећу штету целом хришћанству, Аноним је одговарао да се тога не треба плашити јер свако ко познаје ту нацију увиђа њену непоколебиву верност према владару, што је потврђено у ратовима против Турака и мађарских побуњеника, иако су њени припадници и поред многобројних случајева угњетавања од стране царских официра и чиновника, и поред тога што им оправдане тужбе нису решаване, а и кад

су се самовољно окупљали, нису то чинили под оружјем, него су молбено захтевали правицу, нити су се бунили против свог законитог владара.

О буни капетана Пере Сегединца Аноним је тврдио да је то била ствар два-три појединца, а не целе нације, која га није подржала него је радије устала против њега. А ни он то не би учинио да није био под утицајем Мађара који сад сву кривицу бацају на њега и на Србе који би тешко поднели царску немилост, ограничења и промене на њихову штету, што би било од утицаја и на Србе у Турској царевини, који би замрзли све хришћанске власти у Аустријској монархији.

Због свега реченог, и другог што је садржано у Меморијалу, његов анонимни предлагач закључио је да свако ко жели добро цару и хришћанству не би смео „илирско-рашанску" нацију у било чему да ограничава него да је, због непорецивих заслуга, доводи у што повољније стање.

* * *

Промеморија, са нашим интервенцијама на тексту у угластим заградама, у целини гласи:

An Kays.Königl.Hof Kriegs Rath

In Majo 1736. als durch den G[ene]ral Feldzeigmeister Gr[afen] v[on] Traun in Bacher Land A[nn]o 1735. die Provincial Einrichtung für sich ging, von einen ANONIMO eingerichtet worden.

Pro Memoria

Unpartheÿische Vorschlag, wie die Illÿrisch Rätzische Nation zu S[eine]r Kaÿserl[ichen] Majestet Nutzen wie auch zur Vermehr[ung] und Erhaltung des Landes einzurichten wäre.

Gleichwie die gantze Illÿrisch–Rätzische Nation in zweÿ Classes eingetheilt wird, nemlich in die Militair– und Dominal–Unterthanen; also sind die Dominales in Ansehung ihrer vielfältigen Beschwerde.

1–mo. Alle von den grössten bis zu den kleineste respective gnädig und gedultig anzuhören, um wessentwillen selbige bisher so vielfältig strepitirt und einen theils auch Tumult erreget.

2–do. Nach Bestund solcher Beschwerden wäre vernehmlich sehr nöthig, alle derleÿ Unterthanen, welche das Portions–Quantum und andere Herrschaftliche Gaben und Pressuren ihrer vorgesetzten Beamten betreffen ... entlicher Weise zu beschreiben, oder aus der bereits an ihren Dominiis ohnfehlbahr sich befindenden Conscription nach ihrer Zahl und Vermögen zu extrahiren, und nach genauer Überlegung, was das Land tragen und der Unterthan erwerben oder nicht erwerben kan, ein solches Sÿstem und Contributional–Norma zu treffen, damit ein jedes und so viel von allen und jeden seiner

Haabschaft geben soll,was beÿ eines jeden Subsistenz beedes vor das Publicum und die privat Dominia erforderlich aber auch erträglich seÿn möchte.

3–tio. Wann dann solches Sÿstema gefasset werden, so ists ordentlich ein jedes was der Landmann an Aeckernn, Wiesen, Wein–Bergen, Baum–Gärthen, Vieh und dergleichen besitzet, besonders zuüberschätzen, und à parte, was davor in die Gab und Portion anlauft aufzusetzen, damit ein jeder Unterthan wissen möge, wem, was, wie, und zu welcher Zeit er praestiren soll, gleichwie es Tit[ulatus] H[err] General Feld–Zeugmeisters Excellenz in dem BATSCHER COMITAET vor einem Jahr zu practiciren angefangen, solches auch S[eine]r Kaÿ. Maÿ[estät] sowohl als den Land selbst gefallen hat, und approbiret worden.

4–to. Und weil auch dem Ansehen nach, der Militair Transennen, und Vorspann, unerhört sehr viele Excesse geschehen, so ist solchen vorzubeugen dass niemand kein Vorspannt und keine Bewirthung keinen Menschen geben soll, die nicht von einer Landaministration und Direction unterschriebene und gesiegelte Anweisung producieren können.

5–to. Dieweil auch wegen der Zehenden, Dreÿssigst, und Mauthen auch anderen dergleichen Land– und Wasser Vectigalien der arme Unterthan sehr beschweret wird, so sind auch derleÿ excessus zu untersuchen, und was am convenablesten ist nach den Unterschied des Volcks zuverordnen, und scharf darobzuhalten. Indessen

6–to. Sind alle die das Volck bisher opprimiret zu haben angeklagte Arendatores, Provisores, Verwalters, Ispans und dergleichen vorgesetzte entweder zu suspendiren, oder zu bestrafen oder auch gar abzusetzen, und wo einige von denen Nationalisten sich befinden möchten, welche das Arendations–Werck auf sich zunehmen, und zum voraus die Arenda zu praenumeriren capable wären, so ist es eine vor sich werende billigkeit, dass um besserer Ruhe villen, diese allen fremden vorzuziehen, und darzu anzuhalten sind, wie zumahlen solches auch das in dem Carlowitzischen Dominio vor einem Jahr auf derleÿ weise eingeführtes Arendations–Werck ein klahres Wxempel dessen ist, wo die Unterthanen zwar die Arenda selber bezahlen, einen Administrator aber, aus ihren Gremio selber vorgestellet, welcher nich nur die Caution dafür, sondern auch die praenumeration ordentlicher Weise praestiret, und seit der Zeit her nie keine Klage oder Unruh in diesem Dominio verspühret worden.

7–mo. Und weilen in diesen Landen noch viele oede und unbewohnte Oerther befindlich, co ist zubevölckern dieses höchst erforderlich, dass die darauf sich ziehen wollende fremde auf einige bis besser zuerwarttende Jahre Freÿheit von Gaben und Portions schriftlich bekömmen, und darbeÿ mit der Zeit erhalten werden bis sie wiederum vermögen, gedacht portionale quantum nach oben bescrhiebener Art zu praestiren.

Die Militares betreffend so ist

1–mo. zuuntersuchen, warum die vor einem Jahr in Sclavonien geschehener Khevenhüllerische Militar Gränitz–Einrichtung nicht bestanden,

und aus was Uhrsach die nach Italien beordert gaweste Sclavonier wider ihre Oberofficiers sich empöret, und einige gar erschlagen, wie zumahlen selbige nicht sowohl über die Einrichtung als über derselben üble Effectuation sich beklaget haben sollen. Und wann dieses untersuchet werden wird,

2–do. so ist ein gewiser District vor alle an der türckischen Gränitz liegende Illÿrischen Nations militares zu excindiren, und von denen Cameralen und Dominialen mittelst gewidder aufgeworffenen Hügeln zu unterschiden zum Exempel, von der Wallachischen Gränitz nahmentlich von dem Fluss Aluta oder von dem Fluss Timock an der Servianischen Gränitz immer gegen deren türckischen Ländern, bis auf dem Fluss Drinja, und von dar an der Sau immer weiter bis an Fiume und Triest wird genau in Augenschein zunehmen und abzumessen seÿn, wie breit derleÿ District vor berührte Gräniter zu determiniren seÿe, und gleichwie unmöglich es gut seÿn viell, dass die Militares mit denen Cameralibus untermischt seÿn sollen, also väre es nicht unrathsam, wann insonderheit die gantze Sclavonische Gränitz aus dem gantzen Königreich Sclavonien über die Sau in das Neoaquisticum des Bosnier und Uszgoger Lands translociret werden könnte, allein da eines theils diejenige Seiten sehr schmahl, und dazu immerwährenden Wasser Güssen unterworffen ist, so vird es freÿlich darauf ankommen müssen, dass die hohe Hof Commission dieselbe gantze Revier selbst betrachte, oder nach eingehohlter unpartheÿische und richtiger Information ersagten Gränitz Leuthen soviel Terrain zusetze, als es nöthig seÿn will die selbst beliebige Militairen Determination zufassen.

3–tio. Obwohln niemand in Abrede seÿn kan, dass die Gränitzer einmahl in gewissen Stand zusetzen, nichts fügliches geschehen könnte als wann von allen eine gewisse Zahl definiret würde, über welche wenn sie sich nach und nach vermehren möchten, alle die übrigen Einwohner der abgemessenen Zahl weichen müssen. Allein da hierinnfalls in einerleÿ Gränitz Volck eines nicht gerne schlechter seÿn wollte als das andere, mithin keines dem andern ohne grosse Disconvenienz und üble Sequelen erwichen möchte, so ist ohnmasgeblich viel rathsamer, dass à proportion sothaner Militaren Zahl als ein solcher District des Lands dazu abgezeichnet und determinirt werden sollte, als es fast in hundert Jahren nicht muthmasslich ist, gantz übermässig erfüllt zureden. Und weil vor bekannt anzunehmen

4–to. ist dass das gantze türckische Reich disseits des Meers aus lauter Griech[en] und Illÿriern bestehet mithin die Türcken an und vor sich selbst nur in denen befestigten Oerthen befindlich, so väre allezeit höchstnöthig dahin bedacht zuseÿn, damit die auf türckischer Seithen wohnende Christen mit und durch Exempel der in Freÿheit vergnügt lebenden Kaÿserl[iche] Gränitz Unterthanen angereitzet werden möchten herüber zugehen, und die Gränitz zu vermehren oder wenn sich der Feind Christlichen Nahmens wider die Christlichen Potenzien empören möchten, selbigen Anderstand zuthun, und durch Conjunctien mit denen Kaÿ[serlichen] Innsassen den Türcken gar zu überwältigen und zu verjagen, wie zumahln es am Tage ist,

dass wenn die auf der türckischen Seite seÿende Christen ihre Macht wider den Türckhen brauchen wollten, selbiger bald zu Grunde gehen, und mit Stumpf und Stiel ausgerott, und ausgetillget werden müste.

5–to. Zwar es möchte jemand einwenden, wann jetzt die Gränitz eingericht, und auf obbesagte Weisse die türckischen Unterthanen den Türcken vertilgen helffen, mithin das Kaÿserl[iche] Land weiter vermehren möchten, als dann diese Gränitz nicht mehr Gränitz seÿn, sondern an die vermehrte und zugefallene Gräntze transferiret werden müsse, gleichwie es bushero vielmahls geschehen, dass Anfangs die Gränitz bey Raab, Comarn und Grän darnach immer weiter an der Donau mit Militairen besetzet, und darnach beÿ fernerer glückl[ich] Fortsetzung Christlicher Waffen diese Ansiinnen Orth geblieben, und an der türckischen Gränitz hinwiederum andere Militares gesetzet worden, einfolglich beÿ fort erwünschender Erweiterung Christlicher Bothmässigkeit eine über die andere Gränitz einzurichten, und alss nie kein Ende darvon zuerwartten, und mehr freÿe als Contribuenten zu besorgen seÿn würden; so ists hierinfalls leicht diese gantze Einwendung zu entscheiden, dass die bisher sogenannte Raber, Comorner, Gräner, Donauer und Theiser nicht als Gränitzer sondern als zu benöthigter Besatzung und Geschützung der drum liegenden Vestungen erforderliche Militares, wegen der in Hungarn vielfältig zu entstehen pflegenden Bewegungen und Tumulten zu halten wären: hingegen wann die jetz und weiter einzurichtende Gränitz, in vicinitaet der türckischen Landen durch verhoffende göttliche Beÿhülf und Erweiterung Christlicher Bothmässigkeit hinwider weiter fortgerücket werden müste so wäre höchstnöthig es mit diesen jetzt einzurichtenden und allen andern, welche aus jetzigen türckischen Landen sich in ersagt einzurichtende Gränitz zu transferiren Lust hätten, gleich Anfangs ihrer Einrichtung oder Herübersetzung ausdrücklich zu melden, dass sie sich hernach beÿ sothaner Erwünschten Erweiterung nichts befremden lassen solten, aus diese Gränitz zu weichen, und in eine andere dermahleins wider an der ferner entstehenden türckischen vicinitaet setzen zulassen oder wo sie hier verbleiben wollten, gleich andere Contribuenten, sich der benöthigten contributions Leistung zu unterworfen.

6–to. So lange aber ein solche Granitz vor Militair passiren sollte, so müste dieselbe nicht nur zu ihre Subsistenz und Ruhe einige Gnaden Conditiones, sondern auch zu desto erspriesslicher Besorgung Allerhöchsten Herren Diensts einiges ihr anständiges Reglement decretaliter bekommen, und jederzeit darbeÿ manuteniret und protegirt werden.

7–mo. Zu ihrer eigenen Subsistenz und Erhaltung des Gränitz–Volck in der Ruhe und Zufriedenheit wird handgreiflich erforderlich seÿn dass Sie:

a) mit genugsamen Grundstücken à proportione ihrer Anzahl versehen werde, damit sie genugsame Nahrungs–Mittel daraus schöpfen und haben möge.

b) Dass Sie von der Contribution oder Cameral–Portion freÿ setze, und nur soviel zugeben taxirt werde, als was zur Unterhaltung der würcklichen

und zum beständigen Allerhöchsten Herrn Dienst p[er] 3. oder 4–te Mann enrolirten Soldaten, und derselben Officiers vonnöthen seÿn möchte, da dann die dreÿ den 4–ten oder 4–ter 5–te mit benöthigter Versorgung, Mondur und Gewehr, Auswerffung in etwas an Getraidt und wo Wein wachs ist an Wein und dergleichen, so viel als möglich seÿn wird zu praestiren sich nicht weigern würden, wie unter noch umständiger davon zu handeln seÿn wird.

c) Und weil dieses Volck meistentheils Griechischer Religion zugethan, und ohne derselben freÿen Exercitio, ohnmöglich zuerhalten ist, so ists auch am Tage, dass dasselbe in ihren ritu nicht gekränckt sondern soutenirt werden muss wobeÿ zwar nicht in Abrede seÿn kan, dass in Ansehen ihrer Geistlichkeit, zur Unterhaltung der Priester, und anderer Kirchen und Schulen diener ein gewisses Salarium, Stola und Grundstücke definiret werden könnten, wenn aber auch das geschehen, so müste man nicht verbiethen ihnen die Kirchen und Schulen zu bauen, sondern sie noch darzu anhalten, damit Sie auch ihre selbst eigene Religion besser verstehen und halten, auch zu andern nützlichen Diensten sich geschickt zumachen lerneten.

d) Hierzu dieneten die Zehenden am allerbesten, wie zumahlen solche auch ohne dem jure divino et humano vor die Kirchen Diener gehören, mithin einem andern, als der darum dienet es zugeben sich unmöglich gabühren will.

e) Und damit auch diese Nations–Leuthe frömmer zu werden, um desto williger zu lernen, ancoragirt werden möchten, so wird nicht unrathsam seÿn diejenige vor allen andern ad officia zu accommodiren, welche am Besten die Studia, und Militair Regeln observiren und lernen wollen.

8–vo. Und wenn solchergestalten dem Granitz Volck sowohl in Ansehen seiner Religion, als Subsistenz alle gebührliche Gnaden und Freÿheit angedÿhen seÿn wird, so ist nicht zu zweifeln,dass selbiges alle erforderliche Einrichtung und Reglement Allerhöchsten Herren Diensts anzunehmen, und zu praestiren sich bestreben wird. Da dann ohnmassgeblich

9–no. Mit denen Gränitzern gleichsam per Capitulation auszumachen, ob selbige p[er] 4.od[er] 5–ten Mann zum beständigen Dienst ausschiessen lassen, und die 3. dem 4–ten oder 4. dem 5–ten, nach Möglichkeit mit Montur, Gewehr und Nahrung entweder am Geld oder an Naturalien versorgen möchten, welches darnach in 10–co am besten zuerfahren und zu entscheiden seÿn wird.

10–mo. Dieser Ausschuss von Granitzern ist gleich denen Teutschen in gewisse Compagnien einzutheilen, und in allen gleich denenselben zu halten, und zu reguliren.

11–mae. Die vorgesetzten und Officiers wird sich zwar schwerlich schicken aus fremden zu nehmen, jedoch wenn auch, einige fremde vonnöthen, so sollen es Leuthe seÿn, welche die Sprache verstehen, und diesen Volck anständig seÿn, in widrigen fall der gemeinen Ruhe halber ist besser lauter Nationalisten hierzu zunehmen, und mit ihnen Gedult zuhaben, bis sie

sich abrichten lassen, als wegen der Fremden diese gantze Nation in eine Unruh zu setzen. Da denn freÿlich viel Mühe vonnöthen seÿn vill diese erst abgericht zu werden anfängende Leuthe zur raison zu bringen und selbigen das Reglement in Köpf zu bringen.

12–mo. Dieserleÿ Officiers in einer jeden Granitz besonders sollen bestehen nach aller Compagnien Ort aus Capitains, oder Hauptleuthen, Hadnagÿen oder Lieutenants, Barÿaktaeren oder Fähndrichs, Strasamester oder Wachtmeister und Feldwebeln, Deszetneck oder Corporaln und dergleichen. Und gleichwie in eine jedweder Gränitz etliche Compagnien zumachen, also auch über diese Compagnien in einer jedweden Granitz ein Ober Capitain und Obrist Wachtmeister zusetzen, welcher ihre Gränitzer reguliren und in Stand erhalten sollen, zu welchem Ende es am besten wäre ein besonders Illyrier Infanterie Regiment aufrichten zulassen, damit hernachmahls aus diesen gleichsam als aus einem Seminario wohl exercirte Officiers und Soldaten unter die Gränitzer geschoben werden möchten, welche die unerfahrne zur Regul anführen und abrichten könnten.

13. Die Justiz zu fördern wird nöthig seÿn in ein jeder Gränitz Servien, Sclavonien, Groatien und Carlstadt oder auch in Bannat einen geschickten Auditor zusetzen, Selbigen aber nie nicht alleine, sondern in einem assessorio von Obrist Wachtmeister, Ober–Capitain, Capitain, Haednagyen, und so weiter richten zulassen, wobeÿ die strafbahren niemahls am Feld zu züchtigen, indem hier Orts nie kein Geld zubekom[m]en.

14–to. Umb aber dieses zu handhaben wird höchst nöthig seÿn über alle diese Granitzer einen Obristen zu resolviren, welcher immer von einer Granitz zu der andern reisen, und die eingerichtete Granitzer in der Zucht Einrichtung und Reglement erhalten solle.

15. Wenn aber dieses alles geschehen seÿn wird, so ists billig und höchst vonnöthen diesen allen Granitzern einen General vorzustellen, welcher von dem in Granitz seÿn sollenden Obristen die beste information einhohlet, und durch demselben alle zu befürchtenden Misshelligkeiten zu entscheiden und beÿzulegen capabel ist, und alle gute Anordnung zuerhalten.

16. Zwar möchte dieses denen in Bannat, Servien, Sclavonien, Croatien und Carlstadt bestellten Gouverneurs zuwider seÿn, allein gleichwie jetz und keiner von diesen die darüber höchst resolvirte Commission nicht verhindern kan, also wird auch führohin niemand verhindern, dass nicht ein beständiger Commissarius über alle diese Granitzer bestellt werden könne, welcher alle diese gute Anordnung handhaben, und exequiren, wie auch alle darüber eingelaufende Klagen moderiren und in guten Stand bringen wird, diesem aber wird genau obliegen nicht nur alle Strittigkeiten beÿlegen zulassen, sondern wo möglich alle Monath Nachricht einzuhohlen und wenigstens alle Jahr eine Commission da arüber anzustellen und alles in guter Ordnung zu observiren.

17–mo. Zu einer Anleitung der bestern Einrichtung halber kan füglich dienen sowohl die Caraffische, als Kevenhüllerische Relation, welche gegen

einander gehalten, und was am besten scheint zu seÿn, zu diesen Zweck applicirt werden kan.

18–vo. Der Dienst an sich selbst wird ohnmassgeblich darinnen bestehen, dass die Enrolirende Soldaten unter ihre Ober– und Unter–Officiers gewisse Zeit zu ihren Exercitus haben, und damit beÿ vorfallender Nothdurft S[eine]r Kaÿ. Maÿ[es]t[ä]t in fremden Landen zu dienen, und als anderer regulirte Soldaten sich jederzeit wider alle Feind zu signalisiren, indessen aber parat zu seÿn, die an der türckischen Granitz gestellte Tschartacken zu bewachten, und vor allerhand Rauber Gesindel und Türcken Einfällen sicher zu halten.

19–mo. Gleichwie aber dieser Ausschuss gleich andern regulirten Regimentern an der Disciplin Ordnung und Diensten anzusehen wär, also sind diese nicht minder, den alle andere regulirte Soldaten zu aestimiren, und ihre Officiers nicht weniger den andern Kaÿs[erlichen] Ober– und Unter Officiers zu honoriren, damit selbige um so mehr auss bekommen sich zu allen Kaÿs[erlichen] Diensten zu habilitiren und wenns die Noth erfordert, gleich andern tapfern Officiers zu Signalisiren.

20. Die übrige Granitzer welche den Dienst eigentlich nicht thun, sondern mit ihren Wein, Wachs und Ackerwerck die enrolirende, oder den Ausschuss zuerhalten schuldig sind, müssen von keinen Officiers des Ausschusses Dependiren, sondern durch eine gantz besondere Anordnung ihr Gebühr erlegen lassen, damit sie nicht hinwieder in die bisher sattsam beklagte Sclavereÿ und Tÿranneÿ der Beamten und Capitains verfallen sollen.

21. Und weil beÿ vorfallenden Aufstand der Türcken, Hungarn, und andern benachbarten Königreich und Provintzien nicht nur der so genannte Ausschuss, sondern alles was dass Gewehr tragen kan, vonnöthen seÿn will, so sind alle Granitzer von 17–den Jahr an bis in gebrauchliches Alte jährlich zu zehlen und zu immatriculiren, mithin wann es die Zeit zuläst, zu exerciren, und zu üben, damit auf benöthigten Fall selbige auch tüchtig seÿn mögen Dienst zuthun, und gleich andern regulirten sich gegen den Feind gebrauchen zulassen.

22. Dieses wofern es also eingerichtet seÿn wird kan nicht nut der gantzen Christenheit zu einer Vormauer dienen, sondern auch andere Illyrisch Griechische Völcker welche unter der türckischen Bothmässigkeit stecken dahin antreiben, dass selbige gleich diesen Kaÿs[erlichen] wider den Erbfeind Christlichen Nahmens ausschlagen, und selbigen mit zusammen gesetzten Händen austilgen helfen Wie zumahln alle türckische Länder von der Kaÿserl[ichen] Granitz an bis Constantinopel, und noch weiter in Macedonien aus lauter Christen Einwohnern Graeci Ritus bestehen, und die Türcken nur die Schantze und Vestungen bewohnen, mithin gar leichte von denen so genannten Christlichen Christen zu übernommen und zuvertreiben seÿn werden, welches Sie auch gerne thun würden, wann sie seheten, dass ihre unter Christliche Bothmässigkeit stehende Glaubens–Genossen so vergnügt, als oben berühret, leben sollen.

23. Zwar möchte jemand einwenden, diese Nation wäre nicht zu vermehren, vielweniger in einen formitablen Stand zusetzen, angesehen dieselbe leicht rebelliren, und darnach anstatt des Nutzens einen unbeschreiblichen Schaden nicht nur denen Kaÿserl[ichen] Erbländern sondern der gantzen Christenheit aus breithen möchte; Allein wer diese Nation kennet, der kan ohnmöglich was solches von derselben praesumiren, vielmehr muss ein jeder bekennen,dass vor S[eine]r Kaÿs.Maÿ[es]t[ä]t und vor die gantze Christenheit in der Welt nichts profitables seÿn könnte, als wenn diese Nation vermehrt, und in solchen regulirten Stand gesetzet werden möchte, angesehen dieselbe zu allen Zeiten nicht allein wider die Türcken, sondern auch wider die zu der Tekelischen und Rakozischen Unruhe verfangene Ungarn ehrlich und Ritterlich vor S[eine]r Kaÿ. Maÿ[es]t[ä]t gefochten, ohngeachtet aller Invitatorien, so diese beede Haupt–Rebellen an dieselbe ergehen lassen, und ungeachtet selbige auch dazumahl schon wider klahren Innhalt ihrer Privilegien geprestet worden.

24. Es ist mehr als so bekannt dass solange die Ilyrische Nation unter der Bothmässigkeit des Allerdurchl[auchten] Hauss von Oesterreich stehet, niemahl kein National–Aufstand geschehen, sondern ungeacht selbigen unzehlich viel Torte, und Überwältigung von den excedirenden Kaÿserl[ichen] Officiers und Beamten wiederfahren gleichwohl sind sie jederzeit treu verblieben und haben durch niemand davon sich abreden lassen.

25. Es ist auch wissend, dass nachdeme Sie öfters, ihre Beschwerden eingereicht, und doch keine Ausrichtung drüber erhalten, sie dessen wegen niemahls die Waffen ergriffen, sondern wann sie sich auch in grossen Numero versammlet gehabt, die Waffen nicht mit sich genommen, sondern nur gleichsamb Supplicando um ihre Justiz angehalten. Gleichwie solches die letzten Exempel in Sclavonien sattsam erwiesen.

26. Und aus den Ferdinantischen, Leopoldinischen und Josephinischen Geschichten erhellet zur Gnüge dass die Illyrische Nation sich einer unveränderlichen Treue gegen alle Kaÿ[serlichen] Unterthanen sattsam rühmen können.

27. Wann man auf die futura contingentia concludiren will so ist keine mehrere provalitaet wider die Illyrisch[en] Nation, als wider die Böhmen, Oesterreicher und alle andere Kaÿserl[ichen] Unterthanen sonderlich da man beÿ ihnen ab Actu ad potentiam nicht argumentiren kan, masse die Nation niemahls wider den Kaÿser aufgestanden.

28. Man dürfte zwar einwanden, der bekannte PERO hätte gnung Übels angestiftet, woferne nicht sein bosshaftiges Beginnen in der ersten Geburth wäre ersticket worden, allein wann auch dieser oder zwaÿ bis dreÿ von der Nation etwas dergleichen begonnen, so kan andurch nicht auf die gantze Nation argumentirt werden allermassen in der Welt nichts unbilligeres wäre, als wegen eines Menschen allein, der aus Desperation und Hochmuth zum Schelm worden, auf eine gantze Nation zu concludiren, anerwogen das übrige gantze Volck sich eher mit Stumpf und Stiehl ausrotten als nur die allergeringste Untreu unter sich verführen lässet.

29. Und wann man die Wahrheit gestehet so wär PERO nimmermehr auf solche Thorheit verfallen, woferne Er nicht mit denen Ungarn zugehalten, und von selbigen durch die unerträgliche Erpressung der vorgesetzten Beamten veranlasset worden wäre, derleÿ Bosheit mediren, wie denn auch am Tag ist, dass ein unvernunftiges Thier, wenn solches übel tractiret wird, unmöglich so, als das andere welches bessere Tage hat, seinen Herrn anhägt. Zu geschweigen, dass die treulosen aus denen Ungarn nur aus der Uhrsach auf den PERO haben zu bringen gesucht, damit sie nicht allein in der Rolle der Rebellen, sondern auch die Illyrer und Raitzen aufgezeignet gefunden werden möchte.

30. Wann aber dieses alles wahr wäre, so ist nieraus nichts anders zu schliessen als dass alle treue Unterthanen und sonderlich diese Illyrische Nation beÿ denen ihnen versprochene Freÿheiten und Privilegien hinführo besser zuhalten, und nicht gleich denen türckischen Sclaven in der ausersten Aussaugung und Auspressung stecken zulassen werden.

31. Dem gesetzt sie würden auch gantz entkräftet und in Bauern Stand verwandelt, so wäre ja daraus nicht zuschliessen, dass sie sich darum weniger als wenn sie freÿ wären empören und rottiren könnten, vielmehr sollt man bessers von ihnen hoffen, wann sie in einer Disciplin und Reglement gehalten würden, angesehen sie auf solche Weisse der guten Ordnung assuesciren und nie von keiner Widerspenstigkeit nur den allergeringsten Gedanken hegen wolten.

32. Nachdeme nun S[eine]r Kaÿ. Maÿ[es]t[ä]t auf die von ihnen allerunterthänigst gethane Remonstration alles favorables vor die Illyrische Nation resolvirt, so ist es gar leicht zuerachten wie schwerlich es ihnen fallen müste, wann darinnen eine neue Abänderung, Einschrenkung oder Mutation geschehen solte. Vielmehr würden sich alle diejenigen nicht nur eines ewigen Fluchs vor Gott, sondern auch einer unsäglichen Strafe von Ihro Kaÿs. Maÿ[es]t[ä]t verschulden, welche dieses so treu bisher gebliebenes Volck durch eine neue Circumscription und Einschrenkung, in die Desperation und Zaghaftigkeit setzen wolten, sintemahlen nicht nur diese unbrauchbar, sondern auch andern in denen türckischen Ländern befindliche Griechen und Illyrer zu einem unverwährenden Hass gegen alle Christliche Bothmässigkeit gebracht werden würden

33. Weill nun jemand sich umb Gott, Kaÿser, und die gantze Christenheit meritiret machen, so ist es wohl der Mich werth, dass er dieses Volck nicht einzuschrencken sondern vielmehr in bessern Stand zusehen sich nach allen Kräfften bestrebe.

(АСАНУК, ПМА „А“, 382 из 1736, оригинал)

DAS PROMEMORIA AUS DEM JAHR 1736 ÜBER DIE SERBEN IN DER ÖSTERREICHISCHEN MONARCHIE

Slavko Gavrilović

Zusammenfassung

Nach dem kurzen Einleitungsteil über das Promemoria aus dem Jahr 1736 über die Serben im Österreichischen Kaiserreich eines anonymen Antragstellers, teilt der Verfasser die wesentlichen Vorschläge zur Verbesserung der Lage der orthodoxen Serben zunächst in Provinzial und danach, in ausführlicher Weise, in der Militärgrenze zwecks einer Überwindung der Ursachen ihrer Unzufrredenheit, um sie dann fester an den kaiserlichen Hof zu binden, dem sie ja in der Vergangenheit mehrmals ihre Treue und Anhänglichkeit bewiesen haben.

Anschliessend folgt der integrale Text des Promemorias mit in (eckigen) Klammern gegebenen Kommentaren des Verfassers.

УДК 314.74(=163.41)(436–89) „1741“

Славко Гавриловић

ЧЕТИРИ ДОКУМЕНТА ИЗ 1741. О МИГРАНТИМА ИЗ СРБИЈЕ У АУСТРИЈСКУ МОНАРХИЈУ

САЖЕТАК: На основу историографске литературе, аутор приказује судбину миграната из Београда и других делова Србије после аустро–турског рата 1737–1739, који су се настанили у Срему и Рацком граду (потоњем Новом Саду) и тражили да им се призна шестогодишњи имунитет (ослобађање) од дажбина и статус пуноправних грађана, као што износи и ангажовање патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте да се реши не само питање тих грађана него и свих других миграната, па је у том смислу предлагао њихово трајно насељавање као граничара уз Саву у Срему и уз Дунав у Банату док је за мигранте изван Војне границе молио да им се доделе земљишни поседи и осигура егзистенција.

О свему томе, аутор налази потврду у четири документа из Архива Српске академије наука и уметности у Срем. Карловцима и Државног архива Мађарске у Будимпешти (MOL, скупина E), које in extenso доноси као прилог свог рада.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: мигранти, Београд, Рацки град, Арсеније IV, Срем, Банат, имунитет

Аустро-турски рат 1737–1739, у којем су Срби учествовали на хришћанској страни, завршен је, како је познато, миром у Београду, који је означио крај аустријске владавине у Србији (1717–1739) и Другом сеобом Срба у Јужну Угарску. У тој Сеоби радило се, највећим делом, о миграцији српске граничарске милиције и католичких Климената под оберкапетаном Вуком Исаковићем и пуковником Атанасијем Рашковићем, затим о српском и другом православном, као и немачком, јерменском и јеврејском становништву из Београда, и о српском живљу који је био под коморском управом у аустријској Краљевини Србији.[1] О првима знамо највише, о другима нешто мање а о последњима најмање.

[1] Мита К о с т и ћ, *Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737––1739. и сеоба у Угарску*, Гласник Скопског научног друштва, књ. VII–VIII, Скопље 1930, 226–233; Славко Г а в р и л о в и ћ, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Нови Сад 1979, 269–283.

Овом приликом у могућности смо да нешто више, мада недовољно, бацимо светлости на последње две категорије миграната, што нам омогућују три списа из Архива Српске академије науке и уметности у Срем. Карловцима из архивског фонда ПМА"А" и један спис из Државног архива Мађарске у Будимпешти.

У својој документованој монографији о патријарху Арсенију IV историчар Милутин Јакшић, пре више од једног века, написао је само толико да су „грађани протерани из Београдске рацке вароши молили да се могу настанити у Карловцима, Петроварадину [заправо: Петроварадинском шанцу, потоњем Новом Саду] и Земуну [с тим] да буду за 6 година слободни од пореза, али да их не узму у војнички сталеж, него да уживају привилегије грађана".[2]

Из списа које смо споменули види се да су се мигранти из Београда, који су се настанили у Рацком граду (потоњем Новом Саду), две године после преласка из Србије, 1741, обратили Славонској земаљској депутацији у Осеку ради шестогодишњег имунитета од дажбина, да би се за то време опоравили од претрпљених губитака, односно због изгубљене имовине коју су имали у Београду. Мигранти су навели да их је било „тамо и амо", али да се већина задржала у Рацком граду, Карловцима и Земуну, у којима желе да у току шест година буду третирани по привилегијама које су раније имали, а по истеку тог рока да буду признати за пуноправне грађане и да се, као такви, потчине „превишњој служби".[3]

Ову молбу миграната подржао је патријарх Арсеније Јовановић својом представком Дворском ратном савету у Бечу, али ју је проширио и на оне мигранте који су се у Срему и Бачкој населили међу коморске поданике и међу граничаре, а били су оптерећени порезом, подвозом, работом и уконачењем царске војске. Патријарх је напоменуо да је свима њима шестогодишњи имунитет од дажбина био одобрен од стране претходног владара – цара Карла VI, оца царице Марије Терезије.[4]

Дворски ратни савет пристао је да мигрантима из Београда, насељенима у Срему и Бачкој, продужи текући имунитет, не прецизирајући на које време, само од свих „војничких дажбина" док је ради ослобађања од „јавних провинцијалних терета" војном заповеднику Славоније и Срема генералу Асканију Гвадањију наложио да се договори са тамошњом Коморском управом и Земаљском депутацијом, о чему требу да пошаље извештај у Беч.[5]

---

[2] Милутин Јакшић, *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти*, Карловци 1899, 20.

[3] Архив САНУ у Срем. Карловцима, фонд ПМА"А", 51/1741.

Београђани настањени у Земуну посебно су се Славонској земаљској управи 10. маја 1741. жалили да су у градску касу уплатили скоро 1000 форинти, али је од њих поново тражена контрибуција и новац за земљиште на којем су куће подигли. Поменута Управа је решила да од земунског провизора Бардича затражи извештај да би се могла донети одлука, али се на томе и стало, а до одлуке није никад ни дошло (Ive M a ž u r a n, *Rješenja Zemaljske uprave za Slavoniju 1738–1742*, Osijek 1970, 324–325)

[4] Magyarországos levéltár (MOL), E–713, свеж. 8, фол. 41.

[5] Архив САНУ, Карловци, ПМА „А", 74/1741.

Међутим, Славонска земаљска депутација, пред којом се молба миграната нашла 26. априла 1741, није учинила ништа конкретно него је кратко решила: „чекати одлуку“ са вишег места.[6] Пошто до краја 1742. таква одлука није дошла, молба миграната предата је забораву.

Залагање патријарха Арсенија IV за побољшање положаја миграната из Србије није се ограничило само на оне из Београда него се проширило на све који су његовом заслугом напустили Србију, а у Срему и Банату дуго били изложени свим невољама и прогону од стране спахијских и коморских провизора, а за које је, као најбољи излаз, Дворском ратном савету предложио, уколико су у питању бивши „милитари“, да буду размештени поред Саве од Раче до Земуна у Срему или, пак, поред Дунава од Панчева до Нове Паланке у Банату, а за оне извен реда „милитара“, да се издвоји земљиште ради њиховог издржавања.[7]

У смислу патријарахових предлога, у току 1742–1745. коначно је решено питање миграната из претходног Аустро-турског рата.[8]

* * *

Списи о којима је овде било речи објављују се овде in extenso са нашим интервенцијама унетим у угласте заграде.

Списи гласе:

1.

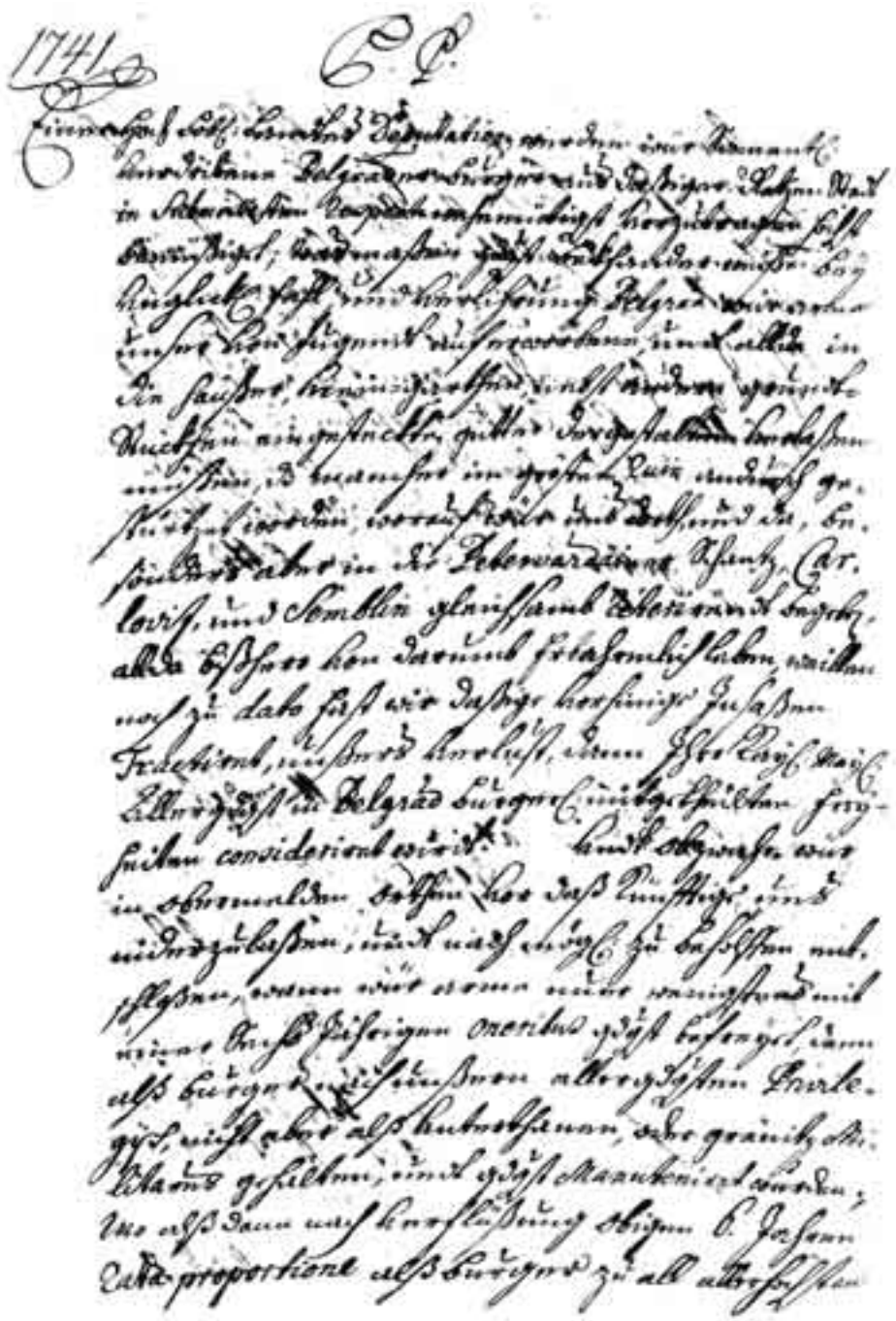
[Рацки град] 1741.

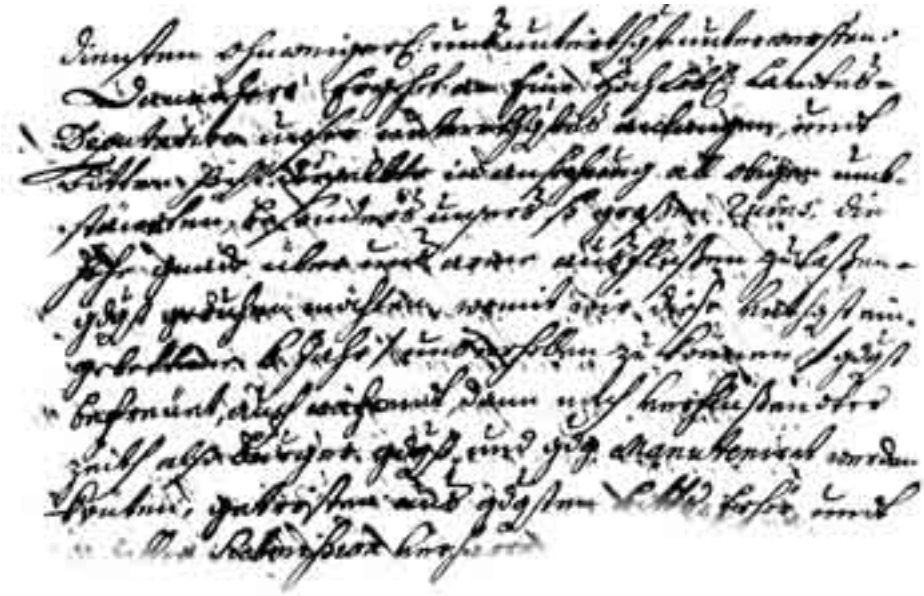
Мигранти из Београда Славонској земаљској депутацији у Осеку ради шестогодишњег имунитета од дажбина и терета и признања статуса привилегованих грађана

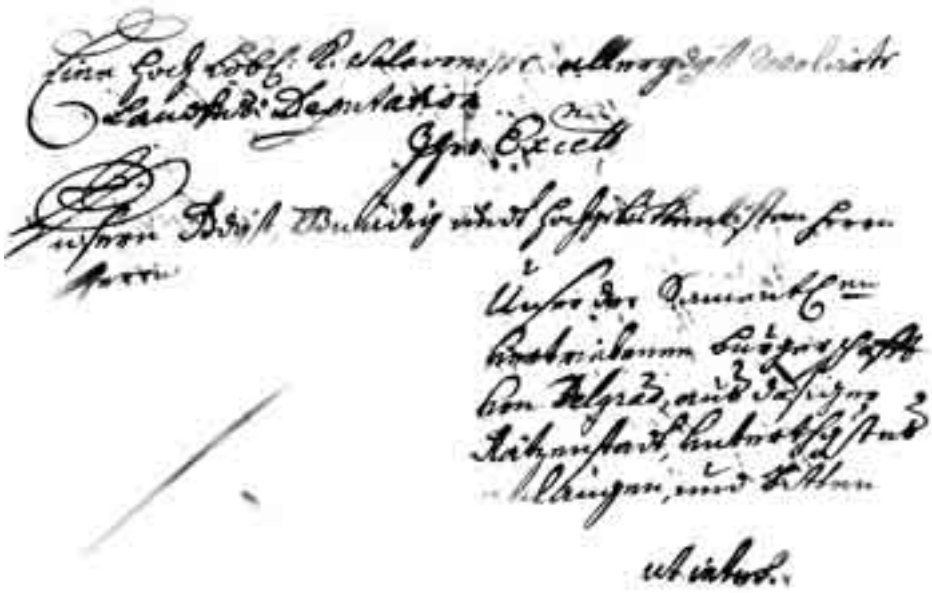
P. P.

Einer Hoch Löbl. LANDTES DEPUTATION; werden wür Samentl[lich] verdribene Belgrader Burger aus dasiger Ratzen Stadt in submissesten respectu wehemütigst vorzubrachter höchst bemüssiget, wasmassen g[nä]digst Bekhander weise Bey unglick[lich] fahl, und verlihrung Belgrad wür arme unser von Jugendt auferworbene, undt allda in die haüsser, Wein–Gärthen, nebst andern grundt Stücken eingesteckte gütter dergestalten verlassen müssen, dass mancher in grösten Ruin andurach gestürtzet worden, worauf wür uns dort, und da, besonders aber in die Peterwardeiner Schantz, Carloviz,

[6] I. M a ž u r a n, *нав. дело*, 335.
[7] Архив САНУ, Карловци, ПМА „А“, 86/1741.
[8] Сл. Г а в р и л о в и ћ, *нав. дело*, 269–283.

und Semblin gleichsamb reterirendt Begeben, allda bisshero von darumb Erbahrinlich lebenweillen noch zu dato fast wir dassige vorhinige Insassen Tractiret unsers verlust, dann Ihro KAYS.MAY. Allerg[nä]digst in Belgrad Burger[lich] mitgetheilten Freyheiten considerriret wirdt.

Und obzwah wür in obermelden Orthen vor dass künftige, uns niderzulassen, undt nach mögl[ich] zu Beholfen entschlossen, wann wür arme nuer wenigstens mit einer Sehs Jährigen oneribus g[nä]d[ig]st befreyet, dann alss Burger nach unsern allerg[nä]digsten Privilegys, nicht aber alss unterthanen, oder gränitz Militares gehalten, undt g[nä]digst Manuteniret wurden, wo alss dann nach verflüssung obigen 6. Jahren rata proportione alss burger zu allerhöchsten Diensten ohnweigerl[ich] uns unterth[äni]gst unterwerfen.

Dannenhero ergehet am Eine Hoch Löbl. Landtes Deputation unser unterth[än[gstes anlangen undt Bitten höchst derselbte in ansehung all obigen umbständten, besonders unsers so grossen Ruins, die hohe Gnade über uns arme ausflüssen zulassen g[nä[digst geduhen möchten, womit wir diese unth[erthäni]gst eingebettenen 6. Jahr [uns erhollen zu können] g[nä]d[i]gst befreüet, auch währendt, dann nach verflussendter zeith alss Burger g[nä]digst Manuteniret werden könten, getrösten aus g[nä]digsten Bitts–Erhör, undt in aller Submission verharren.

An Hoch Löbl. K. Sclavonischen allergnädigst resolvirte Landtes–Deputation.

Ihro Excell[enz]tc.

Unser der Samentlichen vertriebenen Burgerschaft von Belgrad, aus dasiger Rätzenstadt, unterthänigstes anlangen, und Bitten

(АСАНУК, А, 51/1741)

2.

[Карловци], 1741.

Патријарх Арсеније IV Дворском ратном савету ради шестогодишњег имунитета за избеглe грађане Београда и других пребега из Србије у Срем и Бачку

Hochlöbl. Kay. Hinterlassener Hof Kriegs Rath

Nachdeme das Königreich Servien in des allgemeinen Christlichen Nahmens Feindees Händten verfallen, so hat die zu Belgrad ansässig geweste innere, und aussere Burgerschaft Illyr[ische] nation griechischen glaubens genossenen zu bestättigung Ihrer allerunterthänigsten devotion, und

treüe Ihr hauss–Hoff, und sam[m]entliches Vermögen in dem Servien verlassen, und sich auf Kay. Parthey begeben, und in Syrmien, und in Bacser Landt, als Cameral unterthanen, oder aber unter denen Gränizern nidergelassen. Nun aber, und da sie fast nichts anderst, als das miheseelige leben dahin gebracht, in willens ihre oeconomie, und Handlungs gewerb aldort neüerdings zustabiliren, so müssen sie mit grösten Schmerzen ersehen, dass sie per indirectum auch dessen beraubet werden, da man diese arme Leüthe wider alles Verhoffen zu abreichung der Mund–und pferdt portionen, Vorspann, Robbath, Winter–und Som[m]er quartiren anhaltet, und sie solchergestalten, da sie zu erbauung Ihrer müheseeligen Behausungen das geld haben entlehnen müssen, zu geschweigen, dass sie noch während dieser Kurzen zeit eine mehrere Würtschaft anzulegen in stand gewesen wären, durch aufbürdung dieser unerschwinglichen Anlaagen nothgedrungener weise zu grösten nachtheyl des Königl[lichen] Interesse solche zu verlassen, und sich anderwertig zu flüchten verleithet.

Wiezumahlen aber Einen Hochlöbl. Hof–Kriegs Rath gnädigst beywohnen wirdt, dass Allerhöchst Ihro in Gott ruhende Mayes[tät] bey eroberung des Bannats, und Servien denen so sich angesezet, 6 freye Jahr Allergnädigst verwilliget haben.

Als Gelangt an Einen Hochlöbl.Hof–Kriegs Rath mein nomine diser armen betrangten Belgrader Burger unterthänigst gehor[am]ste bitte, hochdieselbe geruhen an seine behörde gnädigst zu verordnen, womit jenen, welche sich in Syrmien, und Bacser landt in dem militari, oder Camerali nidergelassen (auf dass sie im standt seyn mögen sich des in Belgrad erlittenen nahmhaften Verlustes einiger massen zu regressiren, und nochmahls die gewöhnl[iche] praestanda zu praestiren) die üebl[ich]e 6 freye Jahr zu Stabilirung Ihrer oeconomie verwilliget werden mögen.

Sie getrösten sich umb so mehr sothaner Allerhöchsten gnadens bezeüpgung, als sie nicht nur allein zu Fridens zeit, gleich wie dem Löbl. Ober Com[m]ando, und Administration ohnehin wohl bewust, alle onera gleich denen anderen Burgern haben tragen müssen, sondern auch in denen Wachten, Robbathen, Schantzen, nicht minder in den lezteren Krieg wider die Türkhen ihre getreüe Pflicht schuldigste dienste praestiret haben. Mich [etc].

Euer Excell[enz]

Schuldigst gehorsamster
Arsenius Joannovich
der O. grich. Kirchen
Patriarch und Erzbischof

(МОЛ, Е–713, свеж. 8, фол. 41)

3.

Пресбург (Пожун), 19. јула 1741.

Дворски ратни савет команданту Славоније и Срема ґенералу Гваданьију о патријарховој молби ради шестоґодишњеґ имунитета од дажбина миґраната из Србије

Copia Eines an mich G[ene]ral Feldt Marschall Lieutt[enant]
Marchese Guadagni
von Einem Hochlöbl.Königl.Hof Kriegs Rath dd° Prespurg
den 19. Juli 1741 erlassenen Rescripts.

P.P.

Lauth der abschriftlichen nebenlaag hat der H[err] Patriarch Orientalis Ecclesiae ritus graeci non unitorum Arsenius Joannovich für die aus Belgrad ausgezogene, und in Sclavonien, auch den Bacser District sich nidergelassene Raizische Burgerschaft bey Uns gebetten, dass sie nicht so gleich, wie es würckh[lich] beschehe, zu allen praestationibus publicis angehalten, sondern 6 frey Jahr ihnen vergönnet werdten möchten; ob nun zwar die anzahl deren frey Jahren, so denen neü ankom[m]enden Contribuenten zu statten kom[m]en, nicht universaliter fixiret wordten, so ist gleichwohlen eine ausgemachte Jahr, und für dem Allerhöchsten Dienst selbst ersprieslich, auch nothwendig, dass derley leüthe zu Anfang ihrer Ansidlung ab oneribus publicis einige zeit befreyet seyn sollen, damit sie andurch sich fest sezen, zu etwelchen Kräften gelangen, folglichen nach der hand ohne ihren aigenen, und des publici nachtheyl zu praestationen, gleich anderen proportionatim gezogen werdten mögen.

Es hat also der Herr Marchese, so viel in das Com[m]ando einschlaget die obbenleüte aus Belgrad getribene, und in Sclavonien, auch dem Bacser District sich nidergelassen neüe Insassen von allen militar praestationen annoch zu befreyen; quoad onera publica provincialia aber super praefato principio die Einverstandnus mit der daruntigen Cameral Administration, und landes Deputation zupflegen, folgbahr darnach fürzugehen, und Uns zuberichten.

Prespurg den 19–ten July [1]741.

Nomine Inclyti Consily Aulae Bellici
an
den Herrn Feldmarschall Lieut. Marchese de Quadagni

(АСАНУК, ПМА „А“, 74 из 1741, копија)

4.

Карловци, 12. октобра 1741.

Патријарх Арсеније IV Дворском ратном савету износи невоље које су снашле избеглице из Србије у Срему и Банату и моли да војници буду распоређени у граничарске шанчеве од Земуна до Раче и од Панчева до Нове Паланке, а онима који нису војници да се додели земљиште за издржавање.

IHRO EXCELLENZ
Hochgebohrner Reichs Graf auch Hochgebiettender Herr

Euer Excell[enz] ist vorhin gnädigst bekand was gestalten auf anwiderholte von Ihro Majestet, und Comandirenten H[errn] G[enera]len an mich erlassenen schreiben zu beförderung allerhöchst Herrn dienste nicht nur allein mein Patriarchal Sitz, und alles vermög in dem Türckhei verlassen, sondern auch viele andere meine glaubens genossene dahin verleithet habe, dass sie meinen Fussstaphen gefolget, und in der Hofnung der einstens unter Eines allchristlichen Monarchens–bottmessigkeit zu stehen, auf Kay[erlichen] seithen getretten, und wider den allgemeinen Christl[ichen] Nahmens Feinde die Waffen ergrifen haben; unbeschreiblich ist es, wie schmerzlich mir fallen müsse die blutige Zäher, und weheklagen dieser armen betrangten anzusehen, und anzuhören, welche da auf meine erlangte versicherung Hauss, und Hof verlassen haben, und nunmehro leider Gott ihnen nicht einmahl unter freyen Him[m]el zu leben vergönnet wirdt, es ist unchristlich zu hören, und fast nicht zu glauben, d[a]ss die verfolgung so weith gegangen, d[a]ss wan sie einen etwan von Ewigkeit her ödtgelegenen grund anbauen, obwohlen Es Directe bonum publicum, die administratores und Provisores weiss nicht auss wass unbegriflichen ursachen diese arme betrangte weg jagen, und die wenige in sauren schweiss ihres angesichts erworbene nehrung nicht vergönnen, vorschützend dass diese grunde denen Herrschaften zugehörig, und sie nicht an ihnen verwiesen werden währen, es scheinet nicht anderst alss d[a]ss der Allmöchtige, und seine göttliche barmhertzigkeit, auss denen Hertzen deren menschen verbannet seye.

Da ich diese arme wider die Ottoma[nischer] Porten die waffen zu ergreifen aufgemuntert, so habe ich gerechte, und Christliche obsichten gehabt und eben diese wahren die Richtschnur meiner billiger Hofnung, d[a]ss man von denen gethannen widerholten versicherungen, et a jure gentium nicht abweichen wurde, wie ich dann auch in hoc supposito nicht zweiflen kan, noch will dass Euer Ecell[enz] diesen armen wehe Klagenden dero allermöglichste Hoche protection angedeyhen lassen werde, und währe mein unvergreiflicher gehörsamster Vorschlag, und bitte, womit diese ex turcico herüber gekom[m]ene allunter [thänige] Treue Kays[erlichen] unterthanen, wass die

Militares seynd in denen schantzen bey den Sau strohm von Sembling biss Ratsche, od[er] aber in dem Banat, von Banschova biss Uipalanka verleget, den übrigen aber so keine Militares, zu herbeyschafung der benötigsten lebensmit[teln] hinlängliche Teritoria angewisen wurden.

Ich getröste mich einer gnädigen gewöhrung, und baldigen Resolution in schuldigsten Respect Erstrebendt.

Euer excellenz

Unterthänigst gehorsamster
Arsenius Joannovich

На ūолеђини сūиса:

An den Hof Kriegs Rath
den 12.8–br. 1741.

(АСАНУК, ПМА „А“, 86 из 1741)

VIER URKUNDEN AUS DEM JAHR 1741 ÜBER MIGRANTEN AUS SERBIEN DIE IN DIE ÖSTERREICHISCHE MONARCHIE GEZOGEN SIND

Slavko Gavrilović

Zusammenfassung

Auf Grund der zur Verfügung stehenden historischen Literatur schildert der Verfasser das Schicksal der Migranten aus Belgrad und anderen Teilen Serbiens, die sich nach dem Österreichisch–türkischen Krieg 1737–1739, in Syrmien und der Ratzenstadt (dem nachmaligen Neusatz, Novi Sad) angesiedelt und um eine sechsjährige Immunität (Abgabe – und Steuerfreiheit), sowie den Status von vollberechtigten Bürgern angesucht haben. In diesem Zusammenhang wird die Tätigkeit des Patriarchen Arsenije IV Jovanović Šakabenta dargelegt, der sich mit seiner ganzen Autorität für die Rechte der Migranten einsetzte, und in diesem Sinne ihre dauernde Ansiedlung als Grenzer in den Grenzbieten entlang der Flüsse Sava in Syrmien und Donau im Banat, befürwortete, während er für Migranten ausserhalb der Militärgrenze, um die Zuteilung von Bodenflächen und die Sicherung ihrer Existenz ansuchte.

Alle diese Fragen finden ihre Bestätigung in vier Urkunden aus dem Archiv der Serbischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Sremski Karlovci und dem Ungarischen Staatsarchiv in Budapest (MOL, Gr. E), die in extenso als Beilage zu dieser Arbeit gebracht werden.

УДК 323.1(=411.16)(436–89) „1787“

Владан Гавриловић

НАРЕДБА ЦАРА ЈОСИФА II ИЗ 1787. О ПРОМЕНИ ЈЕВРЕЈСКИХ ИМЕНА И ПРЕЗИМЕНА У НЕМАЧКА

САЖЕТАК: Аутор говори о посебном положају Јевреја у Аустријској монархији, о њиховом пословању, њиховој покретљивости и опорезовању, о настојању да се над њима спроведе контрола државних власти и наводи посебну наредбу цара Јосифа II из 1787. године о превођењу јеврејских имена и презимена на немачки језик, као и о вођењу пословних и матичних књига на њему, а све под претњом новчаних и других казни према прекршиоцима наредбе којом је требало омогућити контролу власти над трговачким пословањем Јевреја и извршити разграничење између њих као „турских“ и „домаћих“ поданика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јевреји, цар Јосиф II, трговачко пословање, такса толеранције, понемчавање јеврејских имена

У католичкој Аустријској царевини Јевреји-Мојсијевци били су само невољно толерисана етничка скупина, подложна плаћању посебне „таксе толеранције“ и са повећим ограничењима у свом трговачком пословању и стицању некретнина. Мањи део Јевреја, по великим градовима у XVII и XVIII веку је ушао у ред финансијских магната, док је већи део, по унутрашњости земље, био ограничен на ситну трговину, на „торбарење“, закупе мањих регалних права градова и спахилука, скупљање крпа за мануфактуре хартије и пијавица за градске апотеке. Тај слој Јевреја бавио се махом оним занимањима која су пуноправни грађани избегавали, односно онима које су феудални земљопоседници давали у закупе и подзакупе „за мале паре“, али који су све чешће доносили и значајније приходе и део јеврејских трговаца везивали за новчано пословање каснофеудалне привреде.

Ситни јеврејски трговци, врло покретљиви и сналажљиви, са сличним или истоветним именима и презименима, измицали су контроли градских и жупанијских власти у погледу опорезовања, али и јавне безбедности, тим више што су то чинили и Јевреји који су са Балкана, као турски поданици, прелазили у хабзбуршке земље а зарађени новац износили у Турску, мешајући се, наравно, са својим овостраним сународницима.[1]

[1] Поближе: Славко Гавриловић, *Јевреји у Срему у XVIII и првој половини XIX века*, Београд 1989, passim.

После неуспелих покушаја да се то стање разбистри и домаћи Јевреји разлуче од турских, као и да држава добије јасан увид у стање јеврејске популације, цар Јосиф II, донекле и у складу са својом политиком опште германизације, одлучио је да 1787. донесе посебну наредбу о именима и презименима Јевреја, као и о вођењу њихових пословних и матичних књига, предвиђајући и казнене мере уколико се његова наредба не би поштовала од стране Јевреја и њихових рабина.

Царева наредба одштампана је на немачком језику за наследне и угарске земље у којима је обнародована преко Угарско-ердељске дворске канцеларије у Бечу.

Примерак наредбе, коју овде објављујемо као фундаментални извор за историју Јевреја у Аустријској царевини, налази се у Архиву Војводине у скупини „Serbica“. Ми је доносимо према оригиналу са нашим интервенцијама на тексту, унетим у угласте заграде.

Наредба гласи:

WIR JOSEPH DER ZWEYTE
Von Gottes Gnaden erwählter römischer Kaiser [etc, etc]

Zu Vermeidung aller Unordnungen, die bei einer Klasse Menschen im politischen, und gerichtlichen Verfahren, und in ihrem Privatleben entstehen müssen, wenn die familien keinen bestimmten Geschlechtsnamen, und die einzelne Personen keinen sonst bekannten Vornamen haben, wird für gesammte Erbländer allgemein verordnet:

S.I.

Die Judenschaft in allen Provinzen zu verhalten, dass ein jeder Hausvater für seine Familie – der Vormund für jene Waisen, und eine jede ledige, weder in der väterlichen Gewalt, noch unter einer Vormundschaft oder Kuratel stehende Mannsperson vom I–ten Jänner 1788. einen bestimmten Geschlechtsnamen führen, das weibliche Geschlecht im ledigen Stande, den Geschlechtsnamen ihres Vaters – verheurathet, jenen ihres Mannes annehmen – jede einzelne Person aber ohne Ausnahm, einen deutschen Vornamen sich beilegen, und solchen Zeit Lebens nicht abändern soll.

2.

Alle bisher in der jüdischen Sprache, oder nach dem Orte, wo sich einer entweder für beständig, oder auch nur auf eine Zeit aufgehalten, z[um[B[eispiel] Schalem Töplitz – Jochem Rollin u[nd] üblich geweste Benennungen, haben gänzlich aufzuhören.

3.

Jeder Hausvatter wird den für seine ganze Familie, und jede einzelne Person den für sich angenommenen bestimmten Vor, und Geschlectsnamen längstens bis lezten November 1787. an den Ortsmagistrat, oder an die Ortsobrigkeit, wo er zu wohnen, oder sich aufzuhalten befugt ist, in deutscher Sprache schriftlich anzuzeigen, und diese Anzeige mit einem gemeinschaftlich von den Kreisdeputirten, und dem Kreis[rabiner] oder Oberrabiner unterfertigten – jedoch ungestempleten Zeugnisszettel zu erproben haben: dass er dermal auf beständig den Familiennamen N. mit den für eine jede Person bestimmten besonderen deutschen Vornamen angenommen – jedoch von dem Geschlecht N. herstamme, und zuvor den Namen N.N. geführt habe.

4.

Mit 1–tem Jäner 1788. müssen die Beschneidungs, und Geburtsbücher ohne Ausnahm in deutscher Sprache geführet – dann alle Gebohrne, Gestorbene, und Getraute eben nicht anderst, als mit den deutschen Vor[nahmen] und ihren auf immer bestimmt angenommenen Geschlechtsnamen eingetragen werden.

5.

Die im 3–ten §.anbefohlenen Zeugnisszettel müssen von den Ortsobrigkeiten, oder ihren Beamten wohl aufbewahrt – bei der nächsten Konskripzionsrevision dem Revisionsoffizier vorgelegt, und von demselben für das Jahr 1788. zum erstenmal beide Namen – nämlich derjenige, den ein jeder bisher geführet hat, und sodann auch der auf beständig angenommene bestimmte Vor[namen[, und Geschlechstnamen in deutscher Sprache eingetragen werden. In den Konskripzionsbüchern für die nachfolgenden Jahre aber, werden nur die neu engenommenen Namen, ohne den vorhin gebrauchlich gewesten zu erscheinen haben.

6.

Wird allgemein erklärt, dass diese Anordnung auf die bis letzten Dezember 1787. von der gesammten Judenschaft unter den bisherigen Namen ausgestellten Urkunden keinen Einfluss nehme, welche in ihrer vorigen Wirksamkeit unabänderlich zu bleiben haben, auf was immer für eine Art die Unterfertigung geschehen ist.

7.

Um aller Arglistigkeit vorzubeugen, und dieses Gesetz in volle Wirksamkeit zu setzen, werden folgende Strafen festgesetzt:

a) Derjenige Rabiner, der mit 1–ten Jäner 1788. anfangend, die Geburts, Trauungs, und Sterbfälle nicht in deutscher Sprache, und nicht nach den bestimten Namen eintragen, oder die Bücher nicht in deutscher Sprache führen sollte, wird zum erstenmal mit 50 fl[orens] zu bestrafen, das zweytemal aber sogleich seines Dienstes zu entlassen, und für dienstunfähig zu erklären seyn.

b) Derjenige, ohne Unterschied des Geschlechts, der seines auf beständig angenommenen deutschen Vor[nahmen] und Geschlechtsnamen sich künftig nicht, sondern eines anderen gebrauchen sollte, wird – wenn er vermöglich ist – ebenfalls mit 50 fl. zu bestrafen, ist er aber unvermöglich, aus allen Unseren Staaten mit seiner Familie abzuschaffen seyn; doch haben alle auch unter einem anderen Namen von ihm ausgestellte Schuldscheine und Verbindlichkeiten – wenn er dessen überzeugt wird – gegen denselben immer zu gelten.

c) Derjenige, der sein Zeugnisszettel bis letzten November 1787. oben anbefohlenermassen nicht beigebracht haben wird, ist entweder mit 10 fl.an Geld, oder im Unvermögenheitsfalle, mit 8–tägiger öffentlicher Arbeit unnachsichtlich zu bestrafen.

d) Alle diese Strafgelder sollen mit einer Hälfte der Kasse derjenigen Gemeinde zu welcher der Schuldige gehört; mit der anderen Hölfte aber demjenigen zufallen, der so einen Unterschleif entdecket, und angezeiget haben wird.

Gegeben in unserer Haupt und Residenstadt Wien, den 23–ten Tag des Monats Juli, im siebenzehnhundert sieben und achtzigsten, unserer Regierung, der römischen im drey und zwanzigsten, der erbländischen in siebenten Jahre.

Joseph

(L.S.)
Karl Graf Palffy königl. Hung. Siebebürg.
Hofkanzler

Michael Vlasscis
Gregor Joseph Szabo

(АВ, Ф–400, „Serbica“, књ. IV, стр. 45–48)

Wir Joseph der Zweyte,
von Gottes Gnaden erwählter
römischer Kaiser, zu allen Zeiten Mehrer des Reichs,
König in Germanien, Hungarn und Böhmen ꝛc.
Erzherzog zu Oesterreich, Herzog zu Burgund und
zu Lothringen ꝛc. ꝛc.

Zu Vermeidung aller Unordnungen, die bei einer Klasse
Menschen im politischen, und gerichtlichen Verfahren, und
in ihrem Privatleben entstehen müssen, wenn die Familien
keinen bestimmten Geschlechtsnamen, und die einzelne Perso-
nen keinen sonst bekannten Vornamen haben, wird für ge-
sammte Erbländer allgemein verordnet:

DIE ANORDNUNG DES KAISERS JOSEPH II AUS DEM JAHRE 1787 BETREFFEND DIE ÄNDERUNG VON JÜDISCHEN UND DIE ANNAHME VON DEUTSCHEN NAMEN

Vladan Gavrilović

Zusammenfassung

In diesem Beitrag behandelt der Verfasser die Lage der Juden in der Österreichischen Monarchie und die damit verbundenen Fragen betreffend ihre Freizügigkeit und das Bestreben der Behörden sie unter staatliche Kontrolle zu bringen. In dem Zusammenhang wird auf die Anordnung des Kaisers Joseph II aus dem Jahre 1787 hingewiesen, nach der die Juden verpflichtet wurden ihre Namen zu ändern bzw. deutsche Namen anzunehmen. Darüber hinaus wurden sie verpflichtet Geschäfts – und Matrikelbücher zu führen unter Androhung von Geldstrafen, sowie auch anderen Strafen, sollten sie diesen Auflagen nicht nachkommen. Auf diese Weise sollte eine seitens der staatlichen Behörden durchgeführte Kontrolle über die Geschäfte der Juden gesichert werden, aber darüber hinaus wollte man mit dieser Massnahme, eine Abgrenzung zwischen den „türkischen“ und „einheimischen“ Juden gewährleisten.

УДК27–725:929 Rajačić J. „1846“

Славко Гавриловић

МИТРОПОЛИТ ЈОСИФ РАЈАЧИЋ 1846. ГОДИНЕ О ПОЛИТИЧКИМ И ВЕРСКИМ ПИТАЊИМА СРБА У УГАРСКОЈ

САЖЕТАК: Аутор се бави активношћу карловачког митрополита Јосифа Рајачића на Угарском сабору (Дијети) 1843/44, на којем је учествовао као члан његовог Горњег дома. Рајачић је критички оцењивао положај Срба у Угарској, осуђујући њихову неравноправност у националном и верском погледу, залагао се за самосталност цркве у њеним унутрашњим питањима, за Јулијански календар и српске привилегије, као и за равноправност православних у мешовитим браковима. Своје излагање аутор заснива на историографској литератури, као и на значајном спису („отвореном писму“), који је Рајачић 1846. године упутио аустријској јавности, а које се овде објављује према оригиналу у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: митрополит Јосиф Рајачић, Угарски сабор (Дијета) Декларација, Српске привилегије, Јулијански календар, мешовити бракови

Јосиф Рајачић, архимандрит гомирски а потом епископ далматински па вршачки, изабран је 1842. за карловачког митрополита, у ком звању је 1843/44. учествовао на заседању Угарског сабора (Дијете), као члан његовог Горњег (магнатског) дома. Отворено и аргументовано залагао се за бољи положај Срба и других православних у Угарској, указујући на њихову неравноправност у односу на друге народе и вероисповести.[1]

Према сведочењу Никанора Грујића, који је као придворни ђакон био у Рајачићевој пратњи у Пожуну, у којем је Дијета одржавана, Рајачић је „храбро бранио“ права цркве и народа, тврдећи да се она заснивају на српским привилегијама, а не на Декларацији из 1779, на чему су инсистирали угарски сталежи, пошто је знао „да је Декларациум само Рескрипт и да нема она својства која имају привилегије“.[2] Грујић је забеле-

[1] Aleksandar S t o j a č k o v i ć, *Über die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben in der Wojwodina*, Temesvar 1860, 32; Славко Г а в р и л о в и ћ, *Срби и Угарски сабор од краја XVIII до средине XIX века*, Сентандрејски зборник САНУ, књ. 1, Београд 1987, 82–83.

[2] Јован Р а д о н и ћ, *Слике из историје и књижевности*, Београд 1938, 320–321; И с т и, *Аутобиографија патријарха Јосифа Рајачића*, Београд, САН, 1951, 23.

жио да је „тешка ситуација у Пожуну задавала много бриге Рајачићу...“ „јер колико се с једне стране мора[о] старити, да одбије од цркве и народа нашег све опасности, толико с друге стране мора[о] је пазити да га лукавство католицизма, а може бити и Протестантизма, не надмудри“.[3]

Историчар Јован Радонић дошао је до закључка да је митрополит Рајачић, као члан Магнатског дома 1843. „привукао на се општу пажњу... кад је на латинском језику смишљено и речито бранио потребу што боље спреме православног свештенства“, као и да је „још већу енергију и јаку отпорну снагу“ показао 1844. на Дијети „која је расправљала и усвојила законски предлог о слободном преласку из римске у протестантску цркву и законски предлог о мешовитим браковима“. Радонић, даље, каже да Дијета у тим питањима није хтела да води рачуна и о православнима, па је митрополит „тек енергичном акцијом у Бечу 1845. успео да су ове законске одредбе протегнуте биле и на православну цркву“.[4]

Митрополит (потоњи патријарх) Рајачић у својој аутобиографији наводи да је почетком 1846. године успео да код цара Фердинанда V издејствује да се III законски чланак Дијете из 1844. прошири и на православне, „нагласивши нарочито да је у будуће дозвољено склапање мешовитих бракова и прелаз из једне вере у другу“, што је он убрзо, 21. фебруара, објавио свештенству и народу. Међутим, тај његов поступак изазвао је револт високих католичких кругова и мађарске конзервативне аристократије, који су се бојали да ће се тим „омогућити прелаз [заправо, повратак] унијата на православље и потрти све раније успехе у обраћању православних на унију“. Под притиском тих кругова, цар је убрзо попустио и своју одлуку „обеснажио“, изговарајући се да је Рајачић „криво схватио његову одлуку“, што је за митрополита био „пуни ударац“, који он свесно прећуткује у својој *Аутобиографији*, закључује Радонић.[5]

Све речено, било је разлог да митрополит Рајачић у току марта 1846, боравећи у Бечу, аустријској јавности преко штампе упути „отворено писмо“ и изложи своје виђење српског питања на заседању Угарске дијете и држање царске владе према њему, вероватно као оправдање свог протеста због писма угарског примаса и острогонског надбискупа против одлука Дијете о мешовитим браковима.[6]

У свом обраћању аустријској јавности митрополит Рајачић је пошао од наводно показане правичности или либералности аустријске владе чему у прилог говори њена одлука да законске чланке Дијете из верске области „без икаквих ограничења“ прошири на православне поданике, али узимајући у обзир и пастирско писмо примаса Угарске, који се успротивио одлуци о мешовитим браковима, што је изазвало велику узнемиреност и могло да изазове верске сукобе у Угарској, тим пре што је влада ћутала а унији

---

[3] Ј. Радонић, *Аутобиографија патр. Ј. Рајачића*, 23.
[4] Ј. Радонић, *Слике*, 320–321.
[5] Ј. Радонић, *Аутобиографија патр. Ј. Рајачића*, 24.
[6] Рукописно одељење Матице српске, М.13.716.

склони католички клер и поједине жупаније се припремале на притисак на православне, који желе само слободу вероисповести, престанак католичког прозелитизма и законску могућност да се у крило њихове цркве врате они који су од ње отргнути (поунијаћени) недозвољеним средствима.

Позивајући се на српске народноцрквене привилегије, Рајачић је одбијао да православни буду увршћени у ред „акатолика" и изјављивао да је став католичког бискупата према мешовитим браковима за њих неприхватљив. Против става бискупата били су и протестанти и католичка опозиција, захтевајући опозивање пастирског писма и папске буле „breve", па су се спремали да поднесу своје предлоге о мешовитим браковима и слободи преласка из једне у другу вероисповест. С њима су симпатисали и српски депутирци на Дијети, а то су била њих четворица из жупаније у Доњем дому и митрополит са четворицом епископа у Горњем, магнатском дому. Митрополит је искористио то што су предлози које су протестанти подносили Дијети имали првенство у расправи да се предлози у погледу верских питања прошире и на православне, али је палатин Угарске изјавио да ће за њих бити донет посебан законски чланак, чиме се он задовољио.

Када је то питање дошло на дневни ред Дијете, Рајачићу се указала прилика да прикаже подређени положај своје цркве, као и да одбије сумњичења на Србе због наводног панславизма, привржености Русији и зависности српске од руске цркве. Он је, каже у свом обраћању, аустријској јавности, одбио и предлог опозиције из Доњег дома Дијете да буде створена државна комисија која би испитала стање у православној цркви и поднела предлоге за његово сређивање, тврдећи да та питања спадају на Српски народноцрквени сабор и владара. Са своје стране предложио је да се од владара измоли дозвола за сазивање епископског Синода, као и „великог и малог" Народног сабора сваке треће године, али се Дијета са тим није сагласила него је прихватиа председника Угарске дворске коморе, грофа Сечена да се Сабор одржава онолико често колико то околности буду захтевале, а да се унутарње црквене ствари, школска питања и питање календара препусте на решавање Народном сабору. Међутим, Доњи дом је и даље инсистирао да се на Дијети расправља и одлучује о апелацији на црквене пресуде, која се, наводно, врши изван Монархије, као и о питању Јулијанског календара у православној цркви. Рајачић је на то одговорио да се црквено судство остварује искључиво у државним оквирима од стране Конзисторије, а да је питање употребе календара заувек решено Леополдовским привилегијама као саставним делом српских националних права. Спајање двају календара, што је Дијета захтевала, Рајачић је окарактерисао као неполитично и штетно, уколико се има у виду намера Монархије да врши утицај на пограничне народе који исповедају православну веру. С обзиром да се Горњи дом није саглашавао са Доњим домом, као предлагачем таквих мера, тежиште расправе ограничило се само на протестанте.

Све у свему, митрополит Рајачић је сматрао да је заједно са епископима успео само у томе што је, и поред противљења католичког свештен-

ства, које је тврдило да је нови верски закон само интерпретација 26. зак.чланка из 1790/91, српска црква укључена у законски чланак о протестантима, што су прихватила оба дома Дијете. Међутим, царском резолуцијом, којом је потврђен тај зак.чланак, православна црква је из ње изостављена, што је Србе и Влахе (Румуне) јако разочарало, иако су се они доказали као верни царском двору. Стога се митрополит жалио аустријској јавности да се и повољне дворске резолуције замењују неповољнима, као и да жупанијске скупштине заобилазе или одбацују дворске декрете донете у најбољој намери према православним поданицима, који такво искључење из закона оцењују као неповерење владе према њима и као њено подлегање утицају католичког епископата.

Но, и поред свега тога, Рајачић је и даље веровао „у царску милост и правичност“ аустријске владе јер је сматрао да влада ипак не жели да од себе отуђи тако многобројно и верно православно становништво, него да ће настојати да се само њој припишу заслуге за све добро у црквеном, моралном и материјалном у односу на њега, што је довело до тога да је с пролећа 1844, по сопственој вољи, цар одлучио да дозволи одржавање Српског народног сабора, што ће бити корисно за Двор, а изазваће задовољство свих православних до самог Босфора!

У завршници свог обраћања јавности митрополит Рајачић је изразио наду да ће се Аустрија вратити политици Леополда I и Леополда II према Србима и Власима (као и да ће променити став према илирској странци у Тројединој краљевини), уклонити препреке приступу православних поданика вишим државним службама и достојанствима, као и да ће се одрећи политике покатоличавања православних, а средства која на то троши употребити за подизање њихове културе, што ће довести до проширења њеног утицаја све до Варне у Бугарској, до нестанка страха од „северног колоса“ (Русије) и свођења панславизма на мртво слово. Само у таквој разумној државној политици биће снага Аустрије и њене велике будућности, трајног мира и сигурности Европе, независности Немачке и њеног отварања Истока и колонизовања Турске, на које подстичу њени писци.

* * *

Овај Рајачићев спис, који се налази у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду, заслужује да у целости буде објављен, што ми овде чинимо са нашим интервенцијама у угластим заградама.

Спис гласи:

Wien im Monath März 1846.
(Etwas verspätet)

Es dürfte dem deutschen Publikum, das an allen politischen, religiösen und literarischen Regungen der Europäischen Völker, mögen diese noch so

klein und unbedeutend erscheinenden den wärmsten Antheil nim[m]t, und sie gerne in den österreichischen Blättern gründlich besprochen sieht, nicht unwillkom[m]en seyn, einen neüen Beweis der Milde, Gerechtigkeit und ich möchte sagen der wahren Liberalität der Kaiserl[ichen] Oesterreichischen Regierung gegen alle ihre, wass Stam[m]es und Glaubens sie im[m]er seyn mögen, Staatsbürger und Unterthanen zu erhalten. Diesen Beweis gab diese hoche Regierung durch ihre Entschliessung von 21–ten Februar dieses Jahrs, wodurch sie die am letzten hungarischen Landtage gefassten Religionsbeschlüsse auch auf die sogenannte griechisch nicht unirte Kirche ohne aller Beschränkung ausdehnte und geltend machte. Bekan[n]tlich haben die Kölnische und Posenschen Religionsstreitigkeiten, und die dadurch hervorgerufenen Massregeln des Römischen Hofes eine ausserordentliche Bewegung auch in Hungarn, diesem Komplexe der verschiedensten Völker und Religionen veranlasst, und alle Politischen und religiösen Parteyen aufgescheut, ja tief erschüttert. Die neüen durch den Hirtenbrief des Graner Primatial–Stuhls bekan[n]t gewordenen Verfügungen hinsichtlich der gemischten Ehen machten selbst bey den entschidensten Anhängern Roms einen unangenehmen Eindruck, riefenn eine furchtbare Reaktzion beynahe in allen Comitaten hervor, die lange Zeit hindurch alle Gemüther in Anspruch nahm, und das Land nicht wenig erschütterte. Alles schärfte für den nahen Landtag seine Waffen; auf diesem Felde sollte die Religionsschlacht getieftert, der Streit ausgetragen werden; alles war in der grösten Bewegung, nur die Regierung, diese Maisterin[n] der Herschkunst, bleib ruhig, und gross hin und wieder auf die auflodernde Flam[m]e Wasser aus ihrem mächtigen Amper. In diesen Taumel der Leidenschaften mischten die griechisch nicht unirten Glaubensgenossen ihre Klagen nur in so fern, als sie sich und ihrer Kirche Ruhe von Seiten der Unionssüchtigen römischen Geistlichkeit und einiger Comitate wünschten.

Uiberhaupt ist die Maxime dieser Kirche in den oesterreichischen Staaten wo sie sich der Schutzes und der freyen Religionsübung erfreüet, keine Proseliten, vorsonderlich von der römischen Kirche, zu machen. Sie wünscht nur, dass diejenigen, die durch unlautere Mittel aus ihrem Schosse gerissen wurden, gesetzliche Mittel erlangen zurückzukehren, wen[n] es sie darnach gelüstet. Auch hätten sie niemals gegen die römische Kirche, Kirche ihres Landesherrn Parthey ergriffen, wenn diese nicht Mittel gefunden hätte, ihre ursprüngliche mitgebrachte und feyerlich garantirte Religionsfreyheit zu beschenken, sie in die Klasse der Acatholiker zu werfen, und in allen Stücken so zu behandeln. Den[n] diese Religionsparthey ist so sehr dem Kaiserlichen Hause ergeben, dass sie den manchmal ungemessenen Druck der römischen Kirche, lieber erduldete, als dass sie sich jemals dagegen aufgelehnt hätte. Vielleicht ist es dieser ausserordentlicher Duldung der griechisch nicht unirten Religionsparthey zuzumessen, dass die römische und mit ihr die von ihr abgefallene griechisch unirte Geist zu ihrer Beschränkung immer weiter und weiter schritt, und diese für das Haus

Oesterreich ja für das gesam[m]te Abendländische Christenthum wohlverdiente Bevölkerung mehr und mehr bedrängte. Kein Wunder also, wen[n] auch sie in der allgemeinen Aufregung des Landes vor dem Landtage Zeichen des Lebens gab, und bey den neüesten Verfügungen des römische Episcopats hinsichtlich der Vorenthaltung des kirchlichen Segens bey gemischten Ehen als mit den Grundsätzen ihrer Kirche unvereinbarlich sich sehr betheiligt fühlte. Nun erschien der Landtag, wo die Partheyen sich messen, und die stark lodernde Fehde austragen sollten. Die griechisch nicht unirte Religionsparthey, wurde in der untern Tafel durch 4 Deputirte der Comitate und in der Oberen oder Magnaten–Tafel nur durch den Carlovitzer Erzbischof und Metropoliten Joseph Rajacsich und seine 4 Bischöfe vertretten. Bekan[n]tlich verlangten die Protestanten und mit ihnen die meistens römisch–Katholische Opposizion den Wiederruf des Hirtenbriefs des Primas und die Verwerfung des päpstlichen Breve's, und schufen in der Deputirten–Tafel verschiedene Gesetz–Vorschläge, sowohl in Hinsicht der gemischten Ehen, als auch des freyen Uibertritts von einer Kirche zur andere diese Vorschläge oder sogenan[n]ten Gesetz–Artikel betrafen theils die Beziehungen der Protestanten zu der römischen Kirche, theils der nicht–Unirten zu derselben.

Die Protestanten betreffenden Gesetz–Vorschläge wurden im[m]er früher eingebracht und in beyeden Tafeln früher auch verhandelt. Als die protestantischen Gesetz–Artikel in der Magnaten–Tafel zur Verhandlung kamen, verlangte der Carlovitzer Erzbischof, womit in demselben auch seine Glaubensgenossen aufgenom[m]en, und wie billig ein allgemeines alle gleich bindendes Gesetz geschafen werde. Auf die Erwiderung S[eine]r Kais[erlichen] Hoheit des Erzherzogs Palatins, dass für die griechisch nicht unirten Religions–Beken[n]er ein eigener analoger Gesetz–Artikel eingebracht werde, stellte sich der Erzbischof zufrieden. Und in der That wurde ein solcher eingebracht, und verhandelt, wo der Erzbischof Gelegenheit bekam über den misslichen Zustand seiner Kirche sich auszusprechen, manchen falschen Begrif zu berichtigen, die Verdächtigungen des Panslavismus, die Anhänglichkeit an Russland und der Abhänglichkeit seiner Kirche von dessen Autokrator Leÿen zu strafen, und jede Beziehung zu demselben in Abrede zu stellen. Er bestritt zugleich das Ansin[n]en der Opposizion und eigentlich der Majorität der Ständetafel: mittelst einer Regnikolar–Deputazion die in[n]eren Zustände der griechisch nicht unirten Kirche zu untersuchen, und darüber Bericht und Vorschläge an den künftigen Landtag zu bringen, wies vielmehr auf den bisherigen Usus und den 10. Artikel des Gesetzes vom Jahre 1790/1 hin, wornach das Recht die in]n[eren Kirchen – un Schulen–Angelegenheiten zu ordnen dem Illyrischen Nazional-Congress und S[eine]r Majestät dem König vorbehalten blieb. Ee rieth vielmehr S[eine]r Majestät Landtagsmässig zu erbitten, womit Sie allergnädigst geruhen möchten, von drey zu drey Jahren die Abhaltung des grossen– des kleinen Nazional–Congresses und der bischöflichen Synode zu bewilligen. Dagegen machte der Hof–Kam

[m]er–Praesident Graf v[on] Szecsen den Antrag, dass S[eine]r Majestät gebethen werden möchte, den Nazional–Kongress so oft zu bewilligen, als ihm die Umstände erfordern dürften; welcher Antrag von der Magnatentafel mit geringer Mehrheit angenom[m]en war. Es werden demnach von der Oberen Tafel alle die in[n]eren Kirchen und Eriehungs–Fragen so wie auch jene des alten Kalenders auf den abzuhaltenden Nazional–Kongress verwiesen. Die Stände–Tafel gab sich hiemit nicht zufrieden, sondern urgirte mehrmals alle ihre Sätze besonders jenen wegen der Appelazion der geistlichen Sentenzen ausser dem Reiche und des Kalenders. Vergebens bewies der Carlowitzer Erzbischof, dass nach der Constitution seiner Kirche in Oesterreichischen Staaten nie eine Appelazion ausser dem Reiche statt gehabt, ja dass sie nicht einmal möglich ist, da seinem Stuhle Alle patriarchal–Rechte ankleben, und sein Consistorium appellatorium im[m]er in letzter Instanz entscheidet und entschieden hat, dass die Iulianische Kalender durch des Privilegium Leopoldinum dem damaligen Patriarchen ausdrücklich garantirt, und unter dem Schütze des Völkerrechts als pactum conventum steht. Die Vereinigung der Kalender würde auch höchst unpolitisch erscheinen, wen[n] Oesterreich ja die Absicht hat, auf die an ihrer ganzen östlichen Grenzlinie befindlichen Völker, die insgesamt dieses Kalenders sowohl im öfentlichen Leben als auch in der Kirche sich bedienen einen wirksamen Einfluss auszuüben. Die Ständetafel oder richtiger die Opposition wollte in ihrem Corpus juris ein solches Gesetz besitzen, damit sie sich heute oder morgen an die ungemein stärkere römische Parthey desto leichter wagen kön[n]e, um sie von Rom abzuschneiden. Allein die Magnatentafel verwarf jedesmal derley Gesetzes Vorschläge, woraf die Ständetafel auch für die andere zwey Gesetzes–Vorschläge der Griechisch nicht unirten Parthey nehmlich den Übergang und die gemischten Ehen betrefend ungemein erkaltete, sie ganz ausser ihrer Arbeits–Sphäre liest, und nur der protestantischen Religions–Angelegenheiten ihre ganze Aufmerksamkeit und Thatkraft zu wies.

Alles was der Erzbischof mit seinen Bischöfen erlangen kon[n]te, war dass seine Kirche in den protestantischen Gesetzartikel ohngeachtet des Widerspruchs der römischen Geistlickeit, welche behauptete, dass dieses neue Gesetz nur die Interpretation des 26. Artikels vom Jahre 1790/1 sey, von beyde Tafeln aufgenom[m]en wurde. Allein die allerhöchste Resolution, welche die Sanction diese Artikeln geben sollte, schied die grichisch nicht unirte Kirche aus. Diese, wiewohl durch den 10–ten Gesetz–Artikel vom 1791. einigermassen entschuldigte allerhöchste Entschliessung schien allen österreichischen Serben und Walachen dieser Kirche sehr hart und unverdient; da sie aus Liebe und Anhänglichkeit zu dem regierenden Hause ihr Vaterland verlassen, alle dessen Feinde stets tapfer bekämpft, im[m]er treu gewesen, und in den schwereren Kriegszeiten ihr Vermögen ihr Blut und Leben willig geopfert haben. Die Erfahrung lehrte sie, dass die günstigen Hof–Resolutionen zuweilen wiederrufen und durch ungünstigere ersetzt werden, dass nicht selten die in der besten Absicht erflossenen Regie-

rungs–Dekrete in den Comitats Congregationen verworfen und beseitigt oder umgegangen werden.

Aus diesen wichtigen Gründen wünschten sie ihre zu andere Religionen bezüglichen Religions–Angelegenheiten Reichsgesetzlich geordnet und festgestellt zu sehen. Dadurch nur ist die ausserordentliche Anstregung des Erzbischofs und der Bischöfe ja selbst ihr tiefer Schmerz, den sie bey der Veröfentlichung der K[aiserlichen] Resolution und allenthalben aüsserten erklärbar. Sie hielten diese Ausschliessung von dem Gesetz für die höchste Missgunst der Regierung, ihnen durch den Einfluss des römischen Episcopats zugezogen. In der That verursachte diese Ausschliessung bey allen nicht unirten Serben und Walachen die schmerzlichste Sensazion, welche nur durch das kluge Benehmen ihrer Oberhirten, welche die Hofnung auf die Gnade des Kaisers und die Einsicht und Gerechtigkeit der österreichischen Regierung nicht verloren, kon[n[te beschwichtigt werde. Die Regierung ihrer klugen Politik getreu wollte eine so bedeutende ihr im[m]er treue und anhängliche Bevölkerung auf keine Weise sich entfremden, noch die Bande welche selbe an sie knüpfen, durch keine von einer andern Seite kommenden Maassregeln lockern. Sie wollte, dass sie Niemanden als ihr eine Gunst, eine Wohlthat, eine Verbesserung ihrer kirchlichen, moralischen, wissenschaftlichen, und materielen Zustände zu verdanken haben. So hat S[eine]r Majestät der Kaiser schon im Früh–Jahren 1844. aus eigenem Antriebe den Nazional–Kongress bewilligt, so hat Er jetzt die Eingangs erwähnte Resoluzion erlassen, eine Maassregel, welche Ihm alle Herzen der orientalisch–orthodoxen Religionsbekenner bis an Bospforus geöfnet und gewon[n]en hat, eine Maassregel, welche von grosse folgen, und unberechenbaren Nutzen für die oesterreichische Monarchie seyn muss. Wen[n] Oesterreich, wie es zu hofen ist, die Politik der beyden Leopolde in der Behandlung seiner Serben und Walachen, dan[n] der sogenan[n]ten Illyrischen Parthey in Groatien, Slawonien und Dalmazien wieder aufnim[m]t, und alle Schranken fallen lässt, welche die nicht unirten Unterthanen von höheren Ämtern und Würden abschliessen; wen[n] es sich von der Politik des Römischen Hofes alles zu romanisiren und zum römischen Glauben zu bekehren, lossagt, und die Sum[m]en, die diese Zwecke jährlich kosten, auf die Hebung der sittlichen Kultur dieser Völker verwenden lässt, sodan[n] kan[n] es die Diatriben der Magyarischen Opposition nur bemitleiden, es kann seine Vorposten wan[n[es will bis Varna verschieben; es kan[n] versichert seyn, dass die Furcht vor dem nordischen Koloss eitel, und der Panslavismus ein todter Buchstabe sey. Hierin liegt die Kraft Oesterreichs, seine Ruhe und seine grosse Zukunft, hierin liegt die Unabhängigkeit Deutschlands, die Garanzie des ewigen Friedens, die Sicherheit Europas. Nur durch die energische Bevolgung dieser mit der gesunden Staatsvernunft vereinbarne Politik kan[n] Deutschland der Osten geöfnet, und die von seinen Schriftstellern angeregte deutsche Kolonisirung der Türkey eine Wahrheit werden.

Wenn wir gut unterrichtet sind, beschäftigt sich unsere Regierung ernsthaft auch mit andern Verbesserungen der Zustände der nicht unirten Unterthanen, wie zum Beyspiel mit der Verbesserung der Subsistenz der höheren und niederen Geistlichkeit, mit der Verbesserung der Erziehungs–Anstalten, besonders mit der Gründung eines ordentlichen General–Seminers, welches schon unter Kaiser Leopold II. In Folge des im Jahre 1790. abgehaltenen Nazional–Kongresses resolvirt wurde, und wozu dieser Vater der Illyrier 50.000 f. aus den Hofkam[m]er Fonds bereits bewilligt hatte, welches jedoch wegen damaliger Verfinsterung des politischen Horisonts und bald erfolgten Todes dieses vortreflichen Monarchen nicht zu Stande kom[m]en kon[n]te. Was jedoch die unerbittliche Atropes der Grossvater zu verwirklichen hinderte, diess soll Ferdinand sein erhobener Enkel ins Leben rufen. – So geht Oesterreich ruhigen, gemessenen, aber sicheren Schrittes vorwärts! So beglückt die oesterreichische Regierung ohne Lärm und eitler Prahlerey alle seine Völker mit gemeinnützigen Instituzionen, mit liebevoller, unpartheyischer väterlichen Behandlung!!

(POMC, M.13.716, оригинал)

DER METROPOLIT JOSIF RAJAČIĆ UBER POLITISCHE UND GLAUBENSFRAGEN DER SERBEN IN UNGARN IM JAHRE 1846

Slavko Gavrilović

Zusammenfassung

Der Verfasser befasst sich in diesem Beitrag mit der Tätigkeit des Karlowitzer serbischen Metropoliten Josif Rajačić auf dem ungarischen Landtag 1843/44, auf dem er als Mitglied des Oberhauses teilgenommen hat. Rajačić hat die Lage der Serben in Ungarn heftig kritisiert, indem er darauf hingewiesen hat, dass sie sowohl in Glaubenssachen wie auch in politischen Fragen benachteiligt sind. Somit sotzte er sich für die Selbstständigkeit der orthodoxen Kirche in bezug auf interne Fragen ein; weiterhin setzte er sich für den Gebrauch des Julianischen Kalenders und die serbischen kirchlichen Privilegien, sowie auch die Gleichberechtigung von orthoxen Gläubigen in gemischten Ehen ein. Die Ausführungen beruhen einerseits auf vorhandenen historischen Quellen un Werken, und anderer its auf einer bedeutenden Schrift („Offener Brief“), mit der sich Rajačić 1846 an die österreichische Offentlichkeit gewandt hat. Diese Schrift wird hier nach dem in der Handschriftenahteilung der Matica srpska (ROMS) aufbewahrten Original veröffetlicht

УДК 821.163.1–6

Недељко Радосављевић

ТРИ ПИСМА САРАЈЕВСКОГ МИТРОПОЛИТА ИГЊАТИЈА ИЗ 1851. ГОДИНЕ*

САЖЕТАК: У заоставштини зеничког протопрезвитера Стефана Поповића, сачувана су писма сарајевског митрополита Игњатија Првог, настала након босанске експедиције Омер-паше Латаса 1850. Овим писмима митрополит је позивао свештенике и вернике да прихвате новоуведени поредак, сачувају мир и покажу лојалност царској власти редовним плаћањем пореза. У својим писмима, митрополит Игњатије је верницима такође појашњавао и које су им обавезе према централној власти и локалним беговима, читлук-сахибијама. Сачувана писма указују на улогу црквене структуре у регулисању односа између османских власти и њених верника.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Православна црква, Сарајевска митрополија, Сарајево, Зеница, митрополит Игњатије Први, прота Стефан Поповић, Омер-паша Латас, писма, аграрни односи, реформе.

У Архиву САНУ у Београду чувају се писма сарајевског (босанског) митрополита Игњатија I православним свештеницима и народу касабе Зенице и Зеничког кадилука. Писма су писана током 1851. и адресирана су на зеничког пароха попа Стефана Поповића, који је у то време, највероватније, био и нахијски протопрезвитер.

Митрополит Игњатије I је 1841. наследио митрополита Амвросија, који је, по налогу великог везира, уклоњен са тог положаја.[1] Игњатије I је

* Рад настао као резултат рада на пројекту МНТР Србије *Европски оквири српског националног преporода (1804–1918)*. (Ев. Бр. 1435).

[1] Митрополит Амвросије (Грк, родом из Еноса) био је на челу Сарајевске митрополије од 1834. до 1841, када је пао у немилост локалних османских власти због тежњи да заштити своју паству од прекомерног глобљења. Васељенски патријарх му је наредио да се повуче у Енос, али је он то одбио и прешао је у Кнежевину Србију. Одатле је отишао у Цариград, где је живео у великом сиромаштву. Из Цариграда је отишао у Хабзбуршку монархију и у Буковини организовао вишу јерархију *старообредаца*. Власти су га убрзо прогнале у Цеље, где је 1863. умро. Ђоко С л и ј е п ч е в и ћ, *Историја Српске православне цркве II*, Београд 1991, 462–463; Сава В у к о в и ћ, *Српски јерарси од IX до XX века*, Београд-Подгорица-Крагујевац 1996, 11.

по етничкој припадности и сам највероватније био Грк или хеленизовани васпитаник једне од богословских школа Васељенске патријаршије. Међутим, с обзиром на то да је претходно био самоковски митрополит, Игњатије је брзо савладао српски језик, на којем је искључиво и комуницирао са својом српском паством.

Тадашња Сарајевска (Босанска) митрополија, била је највећа и најзначајнија епархија Васељенске патријаршије на Балкану насељена православним Србима. У јерархијском поретку ове патријаршије она је била високо рангирана, а њен архијерej је био члан Светог синода Велике цркве.[2]

Писма попу Стефану Поповићу, кметовима и кнезовима Зеничког кадилука митрополит Игњатије је упутио након што је Омер-паша Латас 1850. сломио отпор локалних босанских бегова и предузео мере да се донекле поправи положај хришћанског становништва.[3] Овим мерама спахијска десетина је постала порез који је прикупљала држава, односно чиновници који су га узимали у закуп, док су бегови (читлук-сахибије), од сељака добијали трећину.[4]

---

[2] Новембра 1835. године, патријарх Константин Други и Свети синод Васељенске патријаршије донели су одлуку о унапређењу *Митрополије Босне и Сарајева* у ранг-листи њених епархија. По тој одлуци, донетој због посебних заслуга њеног митрополита Венијамина, она је сврстана одмах иза старе и угледне Писидијске митрополије, а то место припадало је убудуће и Венијаминовим наследницима. Драгутин А н а с т а с и ј е в и ћ, *Кроз једну збирку новијих аката Цариградске патријаршије*, Богословље VIII, Београд 1933, 115–117. У једном *Каталогу митрополија Велике цркве*, насталом априла 1847, све епархије Васељенске патријаршије подељене су у четири класе. Међу епархијама прве класе налази се и Босанска (Сарајевска) митрополија, рангирана одмах иза Пелагонијске, а испред Скопске и Струмичке митрополије. Поређења ради, у истом документу Рашкопризренска (Новопазарска), Херцеговачка и Зворничка митрополија сврстане су у епархије треће класе. *Исто*, 118.

Положај Сарајевске митрополије је, због бројности верника и њихове економске снаге, био истакнут и у ранијем периоду, још пре избијања Српске револуције 1804. Митрополитски *пешкеш* (првобитно поклон царској благајни, који се временом претворио у обавезну таксу), који је архијерej плаћао за берат о постављању на чело епархије или о потврђивању његовог избора, био је већи од пешкеша за Београдску, Рашкопризренску или Ужичко-ваљевску митрополију. А с обзиром на то да је висина пешкеша одређивана на основу броја православних домова у свакој појединачној епархији, може се са сигурношћу тврдити да је, у предустаничком времену, Сарајевска митрополија била највећа српска епархија.

[3] Омер-паша Латас (ренегат, пореклом Србин, бивши хабзбуршки граничарски официр Михаило Латас) је у босанску експедицију кренуо августа 1850. по наредби Порте и брзо сломио отпор босанског муслиманског племства, док је босански везир, Тахир-паша, умро под неразјашњеним околностима. Милорад Е к м е ч и ћ, *Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878*, Историја српског народа V/1, Београд 1981, 465–467. О Латасовој експедицији и њеним последицама, као и реформама које је у Босанском ејалету уводио, опширније: Васиљ П о п о в и ћ, *Аграрно питање и Босни и турски нереди, у време реформног режима 1839–1861*, Београд 1949, 98–127.

[4] Милорад Е к м е ч и ћ, *наведено дело*, 467. Трећина читлук-сахибијама је била порез који све до *Саферске наредбе* од 12. септембра 1859. (по муслиманском календару 14. сафера 1276) није био озакоњен, али се одржавао, а сви напори хришћанског становништва да буде укинут остали су безуспешни. Саферска наредба је, међутим, допуштала да се негде од чивчија узима и половина, а негде само четвртина. Васиљ П о п о в и ћ, *наведено дело*, 279–285.

Писма која је митрополит Игњатије упутио свештенству, кметовима и кнезовима Зеничког кадилука тичу се управо извршених реформи у аграрним односима, којима је требало да се уведе више реда у сакупљање земаљских пореза и, колико је то у датим околностима могуће, искорени готово ендемска појава широких злоупотреба локалних власти. Из њих се види да је црквена организација и даље, сагласно милетском систему, била посредник између османских власти и хришћанског становништва.[5]

У првом приложеном писму, писаном 26. јануара (7. фебруара) 1851, митрополит Игњатије тражи од свештенства, кметова, кнезова и народа да лојалност царској власти и захвалност за новоуведени поредак покажу тако што ће државни порез, харач, прикупити што пре, и предати га локалном муселиму. Иако су танзиматским реформама поданици Османског царства формално изједначени пред законом, од хришћана је и даље наплаћиван харач (*арач*), који је као порез укинут тек 1856.

У другом делу овог писма митрополит позива вернике *да отворе очи добро* и пазе да неко не покуша да их окрене против царске власти и земаљског поретка, те да свако гледа своја посла и не упушта се у послове и разговоре који га се не тичу. У време сталних буна и превирања у Босни, које је Омер-паша брзо гушио, такав позив верницима сигурно није био сувишан.

Друго писмо је писано тачно пет месеци касније, 26. јуна (8. јула) 1851. У овом случају, ради се о пропратном акту, послатом уз српски превод везирске *буруншије* (бујурулдије)[6], којом су прецизније регулисани аграрни односи у Босанском ејалету. Митрополит позива свештенике, кметове (махалбаше) и кнезове[7] да хришћанима добро објасне добијене царске милости, да се моле за здравље и дуг живот цара и његових везира и да са својим беговима (господарима) живе у слози и љубави. И оно је, као и прво писмо, имало карактер окружнице, односно посланице која је, преко свештенства, упућена свим верницима. Бујурулдија која се у писму помиње није сачувана.

---

[5] Милет (*Millet, Müllet*), заједница немуслимана, поданика исламске државе, припадника *религија и вероисповести које су претходиле Мохамеду*. Институција Милета била је заснована искључиво на основу верске припадности, и није се односила на многобошце (идолопоклонике), који су били ван било какве правне заштите. M. O. H. U r s i n u s, *Millet*, Extract, from the *Encyclopaedia of Islam*, CD ROM, edition v. 1.0, 1.

[6] *Бујурулдија*, везирска заповест.

[7] *Махал-баша* (кмет), у овом случају старешина једног дела православног хришћанског становништва, настањеног у одређеној махали (мали), кварту у некој урбаној средини, вароши или касаби. *Кнез* је, за разлику од махал-баша (кметова), био изабрани старешина православних хришћана у једном или у више села.

Овде се уочава одређена разлика у односу на српско аграрно друштво у Београдском пашалуку током XVIII и почетком XIX века. Речи *кмет* и *кнез*, тада су означавале сеоске старешине. А на челу *кнежина*, на које је свака нахија била издељена, налазио се *оборкнез* (изведено од немачке речи *über*, над, изнад). Градског становништва српске народности пре Српске револуције у касабама и варошима Београдског пашалука било је веома мало, док су у Босни и у Херцеговини постојале јаке православне српске заједнице у Сарајеву, Мостару, и у другим варошима и касабама.

Треће писмо, од 14. октобра 1851, конкретније је садржине. У његовом првом делу митрополит поново указује на обавезу верника да покажу оданост цару, клонећи се било каквих разговора или активности који би били усмерени против законитог поретка. Митрополит, штавише, од својих верника захтева да људе који их подстичу на тако нешто одмах пријаве локалним властима и тиме скину са себе било какву сумњу. У том смислу он поново позива вернике да се моле за здравље, дуг и срећан живот цара, али *и његових чиновника, који се великодушно старају о благостању својих поданика.*

Други део писма односи се на појашњавање неких одредаба о аграрним односима. Митрополит указује православним хришћанима да су држави обавезни давати *десетину*, али да њени сакупљачи, *десетинари*, не могу тражити да се она по сваку цену измири у новцу, него да тај порез морају да приме и у пољопривредним производима. Митрополит, даље, указује да су и читлук-сахибије (бегови) обавезне да уобичајену трећину од приноса приме *на гувну*, а да ни њима, као ни десетинарима, сељаци нису обавезни да превозе прикупљене дажбине својим коњима и воловима, сем уколико у селу не постоји амбар, или ако се о том послу слободно не погоде.

Овакво тумачење нових законских одредаба митрополит Игњатије свакако није давао без потребе. Необавештеном хришћанском становништву, навикнутом да му локални османски чиновници тумаче закон како хоће, митрополит је на овај начин указао какве су им заиста биле обавезе, али и нова права која су добили, за чије је остварење гаранција било присуство Омер-паше Латаса. Уосталом, митрополит се у писму и позива на ауторитет Омер-паше Латаса, који је сузбио самовољу босанског беговата и увео нов поредак у Босанском ејалету.

Сарајевски митрополит сигурно није био једини архијерej који је овакве окружнице слао свештеницима и другим народним првацима. То су свакако чинили и остали православни архијерeји чије су епархије биле у Босанском ејалету (херцеговачки, зворнички, рашкопризренски), али и старешине других немуслиманских вероисповести. Писмо са готово истоветним подацима о новом начину прикупљања пореза и обавезама сељака, добио је и Фојнички фрањевачки манастир, а његов садржај је у целости записан у Фојничкој регести.[8]

Ова митрополитска писма само на први поглед немају везе са проблемима црквеног живота. Митрополит који их је упутио био је један од архијереја Васељенске патријаршије, којој је после укидања Пећке патријаршије 1766. припала и Сарајевска митрополија. Старешина свих православних хришћана у царству био је васељенски патријарх, који их је као милет-баша (етнарх) представљао пред султаном у стварима од општег интереса.

[8] Јосип М а т а с о в и ћ, *Фојничка регеста*, Споменик СКА LXVII, Београд 1930, 376; Васиљ П о п о в и ћ, *наведено дело*, 106.

Митрополит Игњатије у овом случају иступа као локални милет-баша, који своје вернике заступа пред земаљским властима у Босанском ејалету, али и пред муширом[9] Омер-пашом Латасом, који је управљао Босном и Херцеговином готово са неограниченим овлашћењима. Уосталом, он је поменуте окружнице и слао управо на захтев самог Омер-паше Латаса.[10]

Садржај писама указује и на то колико је сложен био положај фанариотских владика[11] у овој средини. Митрополити Грци у Босни и у Херцеговини налазили су се у мору словенских верника, а колоније њихових сународника у већим градовима и касабама биле су малобројне, без неког већег утицаја. У поређењу са простором југоистока Балкана, где је Грка међу Словенима било много, то је била значајна разлика. Нашавши се међу народом чији језик понекад нису ни познавали, а који се још увек сећао да је имао своју патријаршију угашену управо напорима њихових сународника, фанариотски митрополити били су изложени неповерењу верника и морали су да нађу некакав баланс између њихових жеља и ставова османских власти. Неки од њих су у томе делом успевали, док су се други готово потпуно ослањали на османске власти и деловали скоро као њихови извршни органи.

Приложена писма указују на то какав је, у датим околностима, био став митрополита Игњатија. Он је морао да се понаша у складу са званичним ставом Васељенске патријаршије, којој османске власти још увек нису заборавиле улогу у Грчком устанку 1821. Одатле његови стални позиви на мир и поштовање новог законског поретка, који никада није заживео у потпуности, као и позив да се верници моле за здравље и дуг живот султана, па чак и његових чиновника.

Митрополит је свакако добро знао каква су била осећања локалних Срба према османским властима, а вероватно ни он, као Грк, није имао битно другачији став. Стога се може закључити да је позив верницима да се моле за султаново здравље био само декларативне природе, за разлику од одлучног позива да се, ради сопственог добра, поштују ред и закон и да се спречи свако њихово ремећење.

Да су му интереси православних Срба у тадашњој ситуацији заиста били блиски митрополит Игњатије показао је управо тако што им је у више наврата писао какав се то нови поредак уводи и која су добра која из тих мера за хришћане треба да проистекну. Поред тога, у једном тренутку митрополит се и сам нашао у опасној ситуацији, јер га је Омер-па-

---

[9] *Мушир*, високи војни чин у реформисаној османској војсци, фелдмаршал.

[10] Васиљ П о п о в и ћ, *наведено дело*, 112.

[11] *Фанариоти*, општи назив за епископе Васељенске патријаршије, који се усталио у балканским словенским епархијама након њиховог припајања тој цркви, односно након укидања аутокефалности Пећке патријаршије и Охридске архиепископије. Име су добили по *Фанару*, цариградском грчком кварту у којем је било средиште Васељенске патријаршије, иако их већина није потицала из Цариграда, нити су пореклом били искључиво Грци.

ша Латас прекорео због инсистирања да се из затвора ослободе православни свештеници, осумњичени за панславистичку и проруску агитацију.[12]

Три Игњатијева писма драгоцено су сведочанство о томе какву су улогу у реформским активностима државних власти имала црквена лица. У даљем тексту она су приложена у целини. Ради њиховог лакшег разумевања текст је транскрибован на савремени српски правопис. Језик који је коришћен у писмима је, међутим, остао у потпуности сачуван, а у текст су унети само поједини интерпункцијски знаци. Поред тога, дати су и најосновнији подаци о палеографским и дипломатичким особинама ових аката.

1.

Сарајевски митрополит Игњатије Први православним свештеницима и кнезовима у Зеници. Опомиње их да што пре прикупе царски харач и друге дажбине, и саветује како да се према локалним властима понашају у свакодневном животу.

Благоговејни[13] свјашченици, ћесни кметови и кнезови,
молитвуем вас отечески

По високој заповиједи ћеститога господара сераскера[14] Омер паше, и ћеститога господара босанскога везира, наређујемо вам да настојите сваки кнез по својијем махалама а попови по својијем нуријама[15] да се по на-[х]ији те араће[16] што најбрже морете, ћа је прије покупити, и кусур од араћа да не би једна пара остала. То без отјезанија и лености да поитите свршити, и сваки од свога мјеста да паре од араћа преда од истога мјеста муселиму, и од муселима да узме тахвил[17], рећени темесућ[18], и задрже ји код себе. Друго, по заповиједи вишеређеније[х] господари наређујемо вама сваки поп у својој нурији, сваки кмет и махалбаша у својију мали, да каже својијем кристјанима да се ћувају сваки од разговора што каки празни[х], и што се његова посла не тиће, и да је сваки готов у плаћању царске дације колико је коме одређено, да му одма[х] како му се заиште одма платити. Исто тако да имате давати аги [.....][19] спа[х]инско да издате сваку

[12] Затворени свештеници понижавани су у сарајевском затвору на више начина. Између осталог, терани су да недељом и о великим хришћанским празницима, са ознакама свог свештеног чина, чисте улице пред православном црквом. Васиљ П о п о в и ћ, *наведено дело*, 112–113.

[13] *Благоговејни*, побожни.

[14] *Сераскер*, вођа похода османске царске војске у рату, са готово неограниченим овлашћењима и слободом деловања, али и одговорности за успех подухвата.

[15] *Нурија*, парохија, област под духовном управом једног свештеника.

[16] *Араћ*, харач, лични порез који су плаћали хришћани старији од 10 година, са изузетком слепих, болесних, и сакатих.

[17] *Тахвил*, преносно писмо о промени власништва имовине.

[18] *Темесућ*, потврда, признаница.

[19] Нечитак текст.

ствар о своме времену. И да вас отечески опоменем и да је вам на знање и то да отворите очи добро, и да се никакав не би усудио никаква празна разговора нити по ћаршији, нити по кућама, нити о томе разговарати што се његова не тиче посла. И да се никакав не узме противити се [...][20] царское и агинские дације поплаћивати. Зашто који се нађе који много свашто говори, и неће дације царске да исплаћује, тај море каштигован бити и лако у пранге запасти. Послије неће се ни у кога надати да ће га моћи избавити ни кутарисати[21]. Истина је да нам многољетни цар иште свићи рахатлук[22] и мирноћу за вам, и сваки себе да зна, тако вам и ми себе да знамо да смо царска раја, и да смо му вазда вјерни и покорни, и на свакој његовој заповиједи готови у свако доба. И када му таки будемо, онда ћемо се надати да ће насе држати како своје ћада, вазда ће нам своју милост даривати. Тако даклен све да сотворите како вам пишем, будући да нам и Господин Бог заповиједа да смо вазда цару вјерни и покорни, за да и његова благодат с нашим благословом пребуде на свијем вама.

У Сарајеву 1851. године, 26. јануара

Сарајевски Игњатиј

Ако буде неко међу вас буде непошлуслив и непокоран, предајте га забиту, и да остану остали мирни.

Адреса на полеђини:
Попу Стефану и кметовима и кнезовима у Зеницу.

Документ је писан српским језиком и црквенословенским писмом, обичним црним мастилом, на листу хартије димензија 29,2 x 20,8 цм. На документу нема никаквог печата. Текст је нечитак, и садржи више турцизама него што је то код митрополитских писара било уобичајено. Поред тога, приметно је и умекшавање појединих сугласника.

Архив САНУ у Београду, *историјска збирка*, 7582.

2.

Сарајевски митрополит Игњатије православним свештеницима и кметовима у Зеници. Шаље им уредбу о односима између господара и чивчија, и саветује их да са њима живе у љубави и слози.

Благоговејни свјашченици и честни кметови,
молитвујем вас отечески

[20] Нечитак текст.
[21] *Кутарисати, куталисати*, решити се нечега.
[22] *Рахатлук*, мир, благостање.

С овим прикључењем, уредбама између господара и чивчија[23], придружена је и везирска бурунтија у којој се заповједа да ове царске милости буду проглашене свуда и свакоме старјешини у својој општини, као и поповима по нуријама да се саопшти како ово смо превели из подлисника турскога језика, које на вас упућујемо, са препоруком на свјаштенике да сваки у својој нурији и више пута ове царске милости чисто народу проучи, и да каже како треба да се владају и односе са својим господарима. А тако кнезовима и махалбашама препоручује се да сваки у своме мјесту поштено кажу ове царске милости, и притом да ић сваки свјаштеник у својој нурији сјетује и кричи, да са својим господарима у лијепој љубави живу, вазда препознајући [их] за старијега и своје господаре, молећи се Богу непрестано за добро здравље и дуги живот сретно владајућег цара и његовије[х] свијетли везира, који се толико старају за благостање својије[их] вјерније[х]подложника.

У Сарај[е]ву 1851, месеца јунија 26.

Сарајевски Игњатиј

Ћас прије да нама пошљете арачке тевтере

Писмо је писано српским језиком и црквенословенским писмом, обичним црним мастилом, на листу хартије димензија 35 x 20 ст. На полеђини се налази отисак печата у црвеном воску, али се не може утврдити чији је.

Писмо је, у ствари, пропратни акт уз везирску бујурулдију, којом су регулисани односи између ага и чивчија. Та уредба, међутим, није сачувана уз овај документ.

Архив САНУ у Београду, *историјска збирка*, 7583.

3.

Сарајевски митрополит Игњатије православним свештеницима, кметовима и кнезовима у Зеничком кадилуку. Појашњава им обавезе чивчија и начин давања десетине и трећине у пољопривредним производима

Благоговејни свјашченици, честни кметови и кнезови,
молитвујемо вас отечески

Ми смо вама свакакда препоручивали да свакије пази на собствене своје послове и да се нитко не мјеша у оне ствари што се њега не тичу.

[23] *Чивчија*, назив за сељаке који су живели на читлуцима (чифтлик), и који су агама, читлук сахибијама, који су још у XVIII веку узурпирали спахијске поседе, давали трећину приноса са земље на којој су живели.

Свештеницима да пазе на своје свештеничке дужности, да народ у духовним обредима послужују и совјетују на поштено и паметно владање, и вјерност спрам свепресвјетлејшаго царја и његови[јех] чиновника, и на подложност земаљски[х] господара, са којим треба у љубави да живу. Сада пак опомињем вас наново, да свако свој собствени посо гледа, и да ако би какови вама непознати људи доходили, и какове развратне ријечи говорили које би биле противне вашим поданическим дужностима, да са таковим људима никакога разговора не водите, и да таковије дружество избјегавате, и да таковог одма[х] власти одкажете, свакога онога који би вам против ваше поданическе дужности штогод говорио.

Молите се Богу за благополучно здравље сретновладајућега цара и његови[јех] чиновника, који се великодушно старају о благостању своји[х] поданика. Као и сада, по заповиједи честнога Омер паше, дајем вами на знање да десетинарима нијесте дужни у новцу десетину плаћати, но у ствари мора узети. Али, ако би ви хотјели, то би се могло погодити, та да можете у новцу дати, али то стоји у вашој вољи, ако хоћете. И нијесте дужни десетинару гонити на вашим коњима или воловима жито, или што друго, но своје да на гувну прими. А тако исто ни господарима земаљским нијесте дужни гонити третину даље од гувна. Но ако би био хамбар у селу, дужни сте у хамбар сасути, а кад би то на диље било, тада ако се погодите за кирију, било са десетинаром, било са земаљским господарем, морете му прећерати по погодби.

У Сарајево, 14. октомвра 1851.

М[итропо]лит с[араје]вски Игњатиј

Писмо је писано српским језиком и црквенословенским писмом. Документ је изузетно читљив, правилно писан лепим, китњастим рукописом, на једном листу хартије димензија 34,5 x 24,5 ст. На писму нема никаквог печата.

Архив САНУ у Београду, *историјска збирка*, 7584.

THREE LETTERS OF THE SARAJEVO METROPOLITAN IGNATIUS FROM 1851

by

Nedeljko Radosavljević

Summary

The Archive of The Serbian Academy of Sciences and Arts keeps the letters of the Sarajevo (Bosnian) Metropolitan Ignatius I, sent to the Zenica Protopresbyter Stefan Popović and other Ortodox national leaders there. Three letters from 1851 have

the character of a circular letter which was sent throughout the Sarajevo metropolitanate. In them, the Metropolitan Ignatius explained the belivers that the implementation of some important regulations about agrarian relations and tax collection began in the Bosnian *eyalet* (province), after Omer-Pasha Latas in 1850 crushed the resistance to the reforms in the state of the Bosnian Moslem aristocracy. In these letters, the Metropolitan Ignatius also encouraged people to preserve peace and show loyalty to the legal authorities embodied in Omer-Pasha Latas. The letters represent a valuable testimony about the role of the Orthodox Church and its archpriests in the life of a significant part of the Serbian nation which in the mid-19th century was still under the direct Ottoman rule.

УДК 27–788:929 Ilkić S.

Лепосава Кљаић

АРХИМАНДРИТ СТЕФАН ИЛКИЋ 1875–1963.

САЖЕТАК: У рукопису се говори о духовнику Епархије Бачке и Епархије Темишварске, Архимандриту Стефану Илкићу, просветитељу и писцу најранијих дела: *Последњи дани живота господа нашег Исуса Христа, О Невести Варнави и Светом покајању.*

Истакнути су његова сарадња и уредништво у часопису *Духовна стража* и *Православна мисао*, сарадња у службеном Синодском календару *Црква* и сарадња у *Хришћанској заједници младих* у Београду.

Уз Николу Вукичевића сарађивао је и уређивао најстарији педагошки лист *Школски лист*, а уз Косту Бугарског и сомборско недељно гласило *Слога*, које је презентовао на конгресу бугарских новинара 1906. у Софији.

У *Споменици Учитељске школе у Сомбору (1778–1953)* објавио је четири вредна чланка, а иза себе Српској црквеној општини у Сомбору оставио рукописе: *Кратка повест цркве Светог великомученика Георгија* и повест *О Епископу бачком Јовану Јовановићу.*

У делу се наводи да је Архимандрит Илкић био и старешина манастира Свете Тројице у Великој Кикинди, задужбини Меланије Николић рођене Гаичић и задужбини Стевана Коњовића Николиног у Сомбору, потоњег манастира Светог Архиђакона и првомученика Стефана 1961. године.

Због популаризације црквено-богословске и књижевне баштине произведен је 1920. за Игумана, а 1932. и за Архимандрита, благословом Епископа Бачког др Иринеја (Ћирића).

Наводи се и Илкићево дугогодишње вођење Сомборске библиотеке и читаонице, као и руковођење Српским црквеним певачким друштвом, чију је заставу одликовао Краљ Петар I, а као перовођу Добротворне Задруге Српкиња Сомборкиња одобриле су му Мађарске власти организовање изложбе Српских сликара друштва „Лада“ 1910. године у Сомбору.

Полагању његових посмртних остатака у крипти манастира Архиђакона Светог Стефана 1963. године опевало га је 17 свештених лица, а од покојника су се опростили представници Епископа Бачког Никанора (Иличића), Удружења православних свештеника Југославије, Савеза свештеника Србије и Сомборског свештенства и црквене општине, као и Игуман манастира Ковиљ Леонид (Сушић).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: катихета, препарандисти, Конзисторија, Српски Сион, Архимандрит, логор Олтеница

Први и дугогодишњи настојатељ задужбине Стевана Коњовића у Сомбору (1933–1963) био је истакнути учитељ, катихета и културни посланик Сомбора Стефан Илкић.

Родио се у Сомбору на трећи дан Духова 3/15. јуна 1875. године, од оца Саве, трговца, и мајке Јулијане, рођене Адамовић, домаћице из Старог Кера. Основну школу, четири разреда сомборске Гимназије и Учитељске школе завршио је у родном граду 1893. године.[1] Након тога је био учитељ и катихета у Српској православној школи у Сомбору, која је служила и за вежбаоницу препарандима Српске славне Учитељске школе, и то 15 година, са краћим прекидима (1893–1908). Од 1897. до 1898. године слушао је богословске науке у Кијевској духовној академији, коју је због болести морао да напусти и врати се у Сомбор. Године 1899, одлуком епархијске Конзисторије бачке, упућен је у Сонту да уз пароха Милутина Гавриловића буде први наставник Шокцима који су прешли у православну веру, уз претходну верску припрему.[2]

Током 1908. године Стефан Илкић је напустио учитељски позив и примио монашки чин у манастиру Св. Георгије у селу Ђала од игумана Стефана (Николића), а уз благослов епископа темишварског др Георгија (Летића). Након пострига и рукоположења за јеромонаха 13. септембра у Врањеву, постављен је за духовника и старатеља манастира Св. Тројице у Великој Кикинди, задужбини Меланије Николић, рођене Гаичић. Својим духовним деловањем од 1908. до 1914. године удахнуо је живот у манастир око којег су се окупљали верници, како старији тако и млади. У Кикинди је био три године и катихета у тадашњој Државној великој Гимназији.

За време Првог светског рата био је вероучитељ у сомборској Гимназији све до 1917. године, када је постављен за администратора епархије у Араду и Темишвару, где је предавао у пијаристичкој Гимназији и Вишој трговачкој школи.[3]

Крај Првог светског рата дочекао је у Араду, у који је био упућен након смрти проте Стевана Жупанског, за администратора парохије. У Араду је дочекао српску војску 15. новембра 1918. године, коју је у Св. Храму срдачно поздравио. Пре доласка српске војске, као председник српског Народног већа, будио је националну свест тамошњем српском живљу све до уласка румунске војске 19. маја 1919. године.[4] Тада је из Арада прешао у Темишвар за администратора темишварске епархије и за надзорника Српске православне основне школе тог дела Темишварске епархије (Румунског дела Баната). Тамо је организовао и први тромесечни течај за будуће српске учитеље (јули, август и септембар). Поред Стефана Илкића

[1] *200 година образовања учитеља у Сомбору 1778–1978*, Сомбор, 612.

[2] Историјски архив Сомбора, Збирка знаменитих људи, 121, бр. 26.

[3] Стеван В а с и љ е в и ћ, *Знаменити Сомборци*, Нови Сад 1989, стр.147–148.

[4] Након Другог светског рата румунска бољшевичка влада преселила је српске породице из румунског дела Баната у мочварске делове покривене смртоносним песком око логора Олтанеце, одакле се мало ко вратио у стари завичај. Трагедија ових породица још није истражена.

предавачи су били др Атанасије Поповић, директор румунске Учитељске школе у Темишвару, и Манојло Попов, тадашњи епархијски школски референт. Боравећи у Темишвару Стефан Илкић је 1919. припремио црквени календар за Темишварску епархију.[5]

У Сомбор се вратио 1920. године да би према Тестаменту Стевана Коњовића Николиног, званог Екем, заузео место старатеља Стеванове задужбине, потоњег манастира Светог Архиђакона и првомученика Стефана и то одлуком Епископа бачког Никанора (Иличића) 1961. године.[6]

У свом родном граду Стефан Илкић је годинама био не само истакнути духовник него и активан друштвени и културни радник. Описано је његово дугогодишње вођење библиотеке и читаонице, као и руковођење Српским црквеним певачким друштвом, чију је заставу на смотри хорова у Београду одликовао Краљ Петар I.[7] Поводом снимања хора Радио-Београда, марта 1936, године Стефан Илкић је у свом интервјуу рекао:

Данас ће електрични радио таласи по целом свету да разнесу српску песму из Сомбора, тога стародревног града на северној граници наше лепе Југославије.

О, да ли ће и наши слушаоци саслушати са толико љубави и са толико пијетета, са каквим је ми Срби овде у Сомбору певамо не само данас, него од давнина.

Знам ја драги слушаоци, да сте ви чули и лепше, и складније певање, али верујте, тешко да ће Српску песму ико отпевати топлије, искреније и одушевљеније од нас Војвођана, а напосле од нас Сомбораца. Јер српска песма није за нас само спонтани израз духовног расположења, израз наше радости или бола, бучног весеља или тихе резигнације. Она је инкарнација националног живота нашег. Она нам је у тешким данима наше поштишености била најмоћније средство за одржавање националне свести и за одбрану националног опстанка нашег у мору туђинштине кроз векове... Наша неодољива жеља за ослобођењем и уједињењем остварила се 1918. године, када смо осетили оживотворене прекрасне речи нашег великог песника Змаја: Песма нас је одржала њојзи хвала!...

Ако Сомбор буде неговао српске песме и у будућности са толико љубави и одушевљења са колико је то чинио до сада, Сомбор ће и у будуће остати важан центар нашег националног живота и записати име своје на још празне листове наше историје крупним словима, као што је оно записано и на листовима наше прошлости...[8]

Као перовођа Добротворне задруге Српкиња Сомборкиња, успео је да добије дозволу мађарских власти за гостовање и изложбу Српских ликовних уметника ЛАДА из Београда 1910. године.[9]

---

[5] Рукописно одељење Матице српске, Писмо др Јовану Милекићу бр. 34751.

[6] Лепосава К љ а и ћ, *Манастир Светог Архиђакона Стефана у Сомбору*, 2004, стр. 23–29.

[7] Лепосава К љ а и ћ, *Силвестер Хајнал*, Учитељски факултет у Сомбору, 2004, стр. 12.

[8] *Споменица Градске библиотеке у Сомбору (1895–1959)*, Сомбор 1959, стр. 27. Из рукописа Јована В а с и љ е в и ћ а *Историја Сомборског певачког друштва.*

[9] Мр Милана Б и к и ц к и, Зборник за сценске уметности и музику, Матица српска, 1991, бр. 8–9

Уз директора Учитељске школе Николу Вукичевића био је десет година сарадник и технички уредник најстаријег педагошког листа *Школски лист*, који је излазио у прослављеној Учитељској школи. Сем тога, у време покретања недељног листа *Слога*, Стефан Илкић је уз др Косту Бугарског био сарадник и уредник тог гласила. Уз лист, као прилог за 1908. годину покренуо је *Календар* са богатом садржином. У листу су сарађивали многи културни и јавни радници међу којима и омиљена Славка Суботић. У њему је Стефан Илкић објавио и списе др Нике Максимовића. У Софији је 1906. године представљао лист *Слога* на конгресу бугарских новинара. Исте године објавио је 23. октобра/4. новембра чланак о Николи Вукичевићу и чланак „Сјајно доба Сомбора под управом грофа Јована Јанка Бранковића“.[10]

Од 1928. до 1941. године издавао је и уређивао часопис за духовну праксу, монашки и црквени живот *Духовна стража и православна мисао* Удружења савеза православних свештеника Епархије бачке, Републичког удружења и Савеза православног свештенства Југославије.[11]

Био је сарадник и новосадског *Браника* и сремско–карловачког *Српског Сиона*. Свети архијерејски Синод поверио му је израду два годишта службеног синодског календара *Црква* за 1934. и 1935. годину. Сарађивао је и у *Хришћанској заједници* младих у Београду и написао и издао неколико богословско–популарних публикација. Из неких су били прештампани најзначајнији делови попут *Црногорског гласника* и *Гласа Црногораца*.

Водио је живу преписку са многим црквеним великодостојницима у земљи и иностранству, као и културним радницима наше земље.[12]

Још од ране младости писао је па му је још 1906. године објављена књига *Последњи дани земаљског живота господа нашег Исуса Христа* и књижицу *Невеста Варнава*, а 1920. године објављена му је књига *О светом покајању*, коју је Св. Синод препоручио за богословске, црквене и манастирске библиотеке. Сем тога, архијерејски Синод му је поверавао разне експертизе по питању реорганизације монашког живота и устројства манастира. Пошто је владао руским, немачким, мађарским и румунским језиком, а служио се и латинским, обавезним у сомборској Гимназији, у циљу ширег упознавања црквеног и манастирског живота путовао је у Русију, Бугарску, Румунију, Турску, Француску, Аустрију, Пољску и Италију.[13]

Приликом прославе 175. годишњице Учитељске школе у Сомбору, објавио је у *Споменици* 1953. године четири вредна чланка из прошлости ове знамените школе.

Током 1940. године, слутећи опасност за српски народ и православну веру, учествовао је у покретима за измирење источне и западне цркве. Ње-

---

[10] РОМС, Нови Сад, бр. 34753.
[11] Историјски архив Сомбора, Збирка знаменитих људи, 121, бр. 26.
[12] РОМС бр. 34751.
[13] РОМС, бр. 12680.

гов реферат „Суштина савременог васељенског (екуменског) покрета за уједињење цркава и његов социјални значај“ Матица српска није штампала.[14]

Ценећи духовне заслуге и популарисање црквенобогословске и књижевне баштине, Стефан Илкић је 1919. године одликован правом ношења црквеног појаса и кадифене камилавке. Током 1920. године произведен је за игумана, три године касније одликован је небедреником, 1931. године напрсним крстом, а 1932. године, на дан Св. Николе, произведен је у чин Архимандрита од Епископа бачког Иријена (Ћирића).

Након стицања овог високог достојанства Архимандрит Стефан Илкић је упућен у манастир Бођани за привременог настојатеља, а 1933. године и манастира Ковиљ, да би заменио оболелог високообразованог некадашњег секретара патријаршијске Конзисторије протођакона Дамаскина (Давидовића), који је исте године уснуо у Господу у 38. години. Сахрањен је на манастирском гробљу уз опело архимандрита Стефана Илкића.[15]

Пошто је 1933. године Св. Архијерејски сабор донео одлуку да манастир Ковиљ постаје женски манастир, калуђери су распоређени по другим манастирима, а архимандрит Илкић се вратио у Сомбор да би преузео настојатељство над Коњовићевом задужбином. Доживео је велику радост када је његово преосвештенство Епископ бачки Никанор (Иличић) 1961. године Стеванову задужбину прогласио за манастир Архиђакона и првомученика Св. Стефана.[16]

Након Другог светског рата имовина из Задужбине Стевана Коњовића пала је у целости под удар аграрне реформе. На тај начин даље издржавање манастира и његовог настојатеља било је онемогућено. Анхимандрит Стеван Илкић прихватио се дужности пароха и старатеља цркве Светог Јована Претече, тзв. Мале цркве у Сомбору.

Деветог маја 1963. године Стефан Илкић је уснуо у Господу и сахрањен у крипти манастира Светог Стефана у Сомбору. Опеван је 11. маја од стране 17 свештених лица. За време опела од покајника су се опростили: у име Његовог преосвештенства Епископа бачког Никанора прота Милош Лучић, у име Удружења православног свештенства Југославије прота Милош Д. Смиљанић, у име Савеза свештеника Србије прота Благоје Бердић, а у име сомборског свештенства и Црквене општине прота Драгутин Симић. Сахрани и опелу присуствовао је и игуман манастира Ковиљ Леонид (Сушић).

Посмртно слово о Архимандриту Стефану Илкићу објавиле су 15. и 16. маја *Духовна стража* и *Православна мисао*, у којима је између осталог писало:

Смрт Архимандрита Стефана Илкића представља велики губитак не само за његове миле и драга него и за нашу цркву, јер је изгубила дугогодишњег

[14] РОМС, бр. 4947.

[15] Лепосава Кљаић, *Историја манастира Ковиља*, Епархија бачки Нови Сад, 2004, стр. 147–148.

[16] Лепосава Кљаић, *Манастир Светог архиђакона Стефана у Сомбору*, Сомбор 2001. стр. 40.

верног служитеља светог олтара, а и за монашки ред, који је изгубио врлог и омиљеног свог монашествујућих похвала и правила вере и образ крепости, јер бејаше неуморни проповедник светог Јеванђаља и апостол мира и љубави...

Архимандрит Стефан Илкић оставио је Српској православној Црквеној општини у Сомбору рукописе: „Кратка повест цркве Светог Великомученика Георгија“ и повест о „Епископу бачком Јовану Јовановићу“.

ARCHIMANDRITE STEFAN ILKIĆ, 1875–1963

Leposava Kljaić

Summary

The paper discusses the spiritual leader of the Bačka Eparchy and the Timisoara Eparchy, archimandrite Stefan Ilkić, the enlightener and writer of these early works: *The Last Days of Life of Our Lord Jesus Christ*, about *Bride Barnabas and The Holy Repentance*.

One should underline his collaboration and editing in the journal *Duhovna Straža (Spiritual Guard)* and *Pravoslavna Misao (Orthodox Thought)*, collaboration in the official Synod Calendar *Crkva (Church)* and the collaboration in The Christian Community of the Young in Belgrade.

Together with Nikola Vukičević, he collaborated and edited the oldest pedagogical journal *Školski List (School Journal)*, and together with Kosta Bugarski the weekly gazette *Sloga (Concord)* from Sombor, which he presented at the congress of the Bulgarian journalists in Sofia in 1906.

In *Spomenica (Memorial Publication)* of the Teacher–Training School in Sombor (1778–1953), he published four valuable articles, and after his death left to the Serbian Church Municipality in Sombor the following manuscripts: *A Short History of the Church of the Holy Great Martyr George* and the story about the Bačka episcope, Jovan Jovanović.

The paper mentions that he Archimandrite Ilkić was also the head of the Holy Trinity Monastery in Nagy Kikinda (Velika Kikinda), the endowment of Melanija Nikolić, née Gaičić, and the endowment of Stevan Konjović Nikolin in Sombor, later the Monastery of the Holy Archdeacon and First Martyr Stefan in 1961.

Due to the popularization of the church–liturgical and literary heritage, in 1920 he was elected the abbot, and in 1932 the archimandrite, with the blessing of the Bačka episcope, Dr Irenaeus (Ćirić).

The paper also mentions that Ilkić was for many years the director of the Sombor library and reading room, as well as the director of the Serbian church singers' society, whose flag was decorated by King Petar I. As the leader of the Charity Cooperative of the Serbian Women from Sombor, he was allowed by the Hungarian authorities to organize the exhibition of Serbian painters of the LADA society in 1910 in Sombor.

When his mortal remains were laid in the crypt of the Monastery of the Holy Archdeacon Stefan in 1963, 17 priests held the service, and commemorative speeches were given by the representatives of the Bačka episcope, Nikanor (Iličić), of the society of Orthodox priests of Yugoslavia, the Association of Priests of Serbia, and of the clergy and church municipality from Sombor, as well as by the abbot of the Kovilj Monastery, Leonid (Sušić)

УДК 821.163.41–992

Момир Самарџић

ИЗВЕШТАЈ МАЈОРА ЈЕВРЕМА ВЕЛИМИРОВИЋА О ПУТОВАЊУ ПО ТУРСКОЈ 1882. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: У овом раду доносимо нове податке о делатности српске владе на покретању пропаганде у Старој Србији и Македонији почетком осамдесетих година XIX века. Реч је о извештају војног изасланика Србије у Цариграду мајора Јеврема Велимировића.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, Турска, Стара Србија, Македонија, пропаганда, Јеврем Велимировић

Јаврем Велимировић (1845–1913) је војно образовање стекао у Артиљеријској школи у Београду (1861–1866), а потом је, као млад и способан официр, крајем 1874. послан у Париз у генералштапску школу. Први српско-турски рат 1876. дочекао је у чину капетана II класе, али је, учествујући у борбама на тимочком фронту – код Бабине пољане, Великог Извора и Зјечара, два пута унапређиван и рат је завршио у чину мајора. У Другом српско-турском рату 1877–1878, као заступник команданта Алексиначке војске, учествовао је у борбама приликом опсаде Ниша и код Грделице, приликом заузимања Врања. После рата обављао је дужности начелника штаба I Шумадијске дивизије и начелника штаба команданта Стајаће војске. У јулу 1878. учествовао је у раду српске комисије која је проучавала трасу нове српско-турске границе, а потом је, као српски комесар, учествовао у раду *Међународне комисије за разграничење Србије* приликом њеног рада 1878–1879. на обележавању нових граница српске државе. У октобру 1879. постављен је за ађутанта кнеза Милана. На тој дужности остао је до 1881, када је наименован за војног изасланика у дипломатском представништву Србије у Цариграду. На овој дужности Велимировић је остао до фебруара 1883. године.[1]

[1] Досије генерала Јеврема С Велимировића, Архив Војноисторијског института, пописник 17, кутија 1, фасцикла 1–2; командант I Шумадијске дивизије пуковник Никифор Јовановић – Врховној команди, Ратај 27. јула 1878, Архив Србије, Поклони и откупи, кутија 25, број

Као војни изасланик у, за Србију изузетно значајном, цариградском посланству, мајор Јеврем Велимировић примио је почетком јула 1882. налог од министра војног да пропутује Македонију и Стару Србију. Министров налог био је део ширег плана, односно резултат појачаног интересовања краља Милана и напредњачке владе за догађаје на просторима Османског царства насељеним српским становништвом. Почетна тачка његовог путовања кроз Македонију била је Солун, а требало је, чини се, да завршна тачка путовања буде Призрен. Велимировић је на путу провео двадесет и шест дана (7. августа – 1. септембра 1882) и, вративши се у Цариград, написао је извештај министру војном, генералу Тихомиљу Николићу. Извештај је обима двадесет и пет руком писаних страна и подељен је на четири дела: *Увод, Путовање, Војно-географска посматрања* и *Закључак*. На предлог начелика генералштаба генерала Милојка Лешјанина,[2] део извештаја штампан је у часопису *Ратник* под насловом *Из путовања. Од Цариграда преко Солуна у Скопље*.[3] Приликом објављивања избачени су поверљиви делови извештаја. Основу објављеног текста чини трећи део, *Војено-географска посматрања*, из којег је избачен само део о јачини војних снага у Скопљу, Куманову и Дебру, при крају овог дела. Први и четврти део извештаја избачени су у потпуности, док су поједини краћи пасуси из другог дела нашли своје место у објављеном тексту.

Велимировићев извештај чува се у Архиву Србије, фонду Политичког одељења Министарства иностраних дела Србије (1882, фасцикла IV, досије III, разно). У наставку доносимо извештај у целини, без значајнијих интервенција на тексту и уз неопходне напомене:

Војни изасланик у Цариграду
Пов[ерљиво] № 22

Господину Министру војном
Извештај
О путовању по Турској

На основу налога и упута Господ[ина] Министра војног од 29. Јуна ов[е] год[ине]. Пов[ерљиво] Ф № 243 ја сам прошао један део тамо прописаног итинерара,[4] и у ниже следећем имам част поднети свој извештај о томе путу.

168; исти – истој, Врања, 1. августа 1878, исто; *Commission internationale pour la délimitation de la Serbie, Protocoles*, Belgrade 1878, 1; *Commission internationale pour la délimitation de la Serbie, Protocoles 1879*, Belgrade 1879, 2; В. Ђ о р ђ е в и ћ, *Српско–турски рат. Успомене и белешке из 1876, 1877 и 1878. године. Књига прва: На граници*, Београд 1907, 268–269; М. С а м а р џ и ћ, Србија и Бугарска 1878–1886, рукопис магистарског рада, 33.

[2] Начелник Главног генералштаба генерал Милојко Лешјанин – министру војном, Београд 10. новембра 1882, Архив Србије, Фонд Стојана Новаковића, документ број 186.

[3] *Ратник. Лист за војне науке, новости и књижевност*, година IV, књига VIII, свеска V, новембар 1882, стр. 355–377.

[4] Упутства министра војног нисмо успели да пронађемо, али се из каснијег текста може претпоставити да је циљ Велимировићевог путовања био Призрен.

Како је предмет о коме ћу говорити по својој суштини у главном четворо-струке природе то и извештај цепан је на четир дела:

I. Увод
II. Путовање
III. Војно-географска посматрања
IV. Закључак.

I Увод.

У напред поменутом упуту г[осподина] Министра нигде се не помиње начин на који је требало да извршим ово своје путовање т.ј. да ли да то буде отворено или скривено [Инкогнито] с' тога сам се ја решио да предузмем овакве мере:

1) Замољена је поверљиво руска амбасада да ми даде препоруке на конзуле руске у Солуну и Призрену. Такве сам препоруке и добио и то: за конзула у Солуну лично сам одем а за онога у Призрену послана је поштом.

Садржина тих препорука није ми позната.

2) Закључио сам да путујем без означења у пасошу свога службеногa положаја само са својим именом.

За ту циљ наше посланство дало ми је један такав пасош но тражио сам и добио и други *прави* ради своје легитимације у случају нужде.

Што нисам путовао као војни изасланик разлог је тај што као такав неби ја могао нигди пред турском власти оправдати циљ путовања у правцима који граниче нашу отаџбину.

Сасвим тајно пак – преобучен – и са другим именом – ни сам мислио да могу чинити овај пут као лице званично познато код турске владе и без нарочитог налога Господина Министра.

На предњи начин дакле смислио сам био да извршим пут но који неби мого да обухвати оне размере које ми је по мишљењу главног ђенерала штаба господин Министар изволео одредити јер онако осматрање како се у упуту хоће мого би да изврши један Србин у Турској земљи само преобучен путујући ради извесног трговачког посла и у ствари вршећи тај посо.

Европски путници и то из великих држава које Турска сматра и за пријатеље кад путују по овој ради ма какве циљи чине то са препорукама у рукама како од стране турске владе тако и од појединих гувернера кроз чије области пролазе и на основу оваквих препорука они путују отворено под пратњом и заштитом органа турских власти као што је то пре неколико месеци пропутовао извесне пределе у Турској Аустро-Угарски војни изасланик.[5]

[5] У наставку текста наводи се име аустроугарског војног изасланика у Цариграду, али је оно нечитко.

Ја на овакав начин путовања нисам могао ни да помишљам јер турци не само што неби штитили оваквог једног путника Србина већ би му и очевидне сметње на пут стављали или би путовање сасвим и забранили.

Остао је био дакле једини начин као што напред напоменух онај који сам и путовао.

Остао је био дакле једини начин као што напред напоменух онај који сам и путовао.

Из Цариграда сам повео собом једног момка родом из Дибарске покрајине упознатог са тим пределима и још поред пасоша узео сам од турске власти „Тескер“ о коме сам се доцније уверио да је за путовање по Турској неопходно нуждан.

II Путовање.

На предњи начин спреман путовао сам до Солуна лађом додирујући станице: Галипољ, Дарданеле, Дед–Еагач, Порт–Лагошкалогу.

Солун.

Дошав у Солун јавио сам се руском ђенерал–конзулу Господину Јакобсону и препоруку му од стране Амбасадора предао. Господин Јакобсон ме је изванредно лепо примио.

Њему сам казао да хоћу да путујем до Призрена као што је то речено и господину Нелидову у Цариграду.

Па као год што је у Цариграду од стране руске амбасаде представљена ова ствар као скопчана са великим тегобама исто тако и у Солуну Господин Јакобсон ми је изјавио да ми може ради извесне предпостављене цељи израдити у валије Солунског препоручно писмо /Бурунтију/ али само за одређени правац без дугог задржавања у појединим местима и без удаљавања са тога правца што би могло да изда да је друга цељ путовању а не прост пролаз тим правцем који је у Бурунтији означен.

Ово такво ограничење већ је био пред знак да се путовањем нећу моћи много користити.

Г[осподин] Јакобсон ми је доиста и израдио у паше солунског бурунтију у којој је назначено било да путујем у Призрен као рођак Г[осподину] Јастребову.

У томе је писму стајало да ми је слободан пролаз и препоручује и властима да ми на руци буду.

Оваква бурунтија има то добро својство што изкључује познато турске тескере јер где год сам је показао имао сам пролаза док међутим тескере би морао у свакој вароши код власти лично визирати.

Ово пак лично визирање једна је од највећих незгода за путнике сваке врсте а нарочито за оне којима је цељ прикривена. Ту се они излажу штудирању од стране турске полиције и свакојаке им се сметње праве.

Ја сам у Солуну незнајући још да само са бурунтијом без визирања тескере могу слободно путовати шиљао свога момка да и моје тескере визира но овоме је у полицији грубо одговорено да треба ја сам да дођем па кад је овај стао наваљивати тад му је моје тескере у очи бачено и он отеран.

Солун који броји 130.000 становника има до 70.000 Евреја самих и то оних турских најпрљавијих и најниже врсте 40.000 Грка а остало Турака, Славена и других народности.

Славени Солунски говоре нашим језиком т.ј. они којим и сви македонци од Р[еке] Месте па до иза Црног Дрима западно и до Р[еке] Бистрице јужно. То је језик у који су речи наше и само се може рећи да му је етимологија друга.

На путу за Солун имао сам прилике да се упознам са једним грчким владиком из Водена који је говорио добро тим македонским језиком. Он је родом из Једрена од дужег је времена у Македонији и путовао је по њој и он ме је уверавао да се оваквим језиком говори по целој просторији коју напред наведох па и даље ка Балкану и у бившем Софиском Санџаку.[6]

Македонски Словени говоре дакле Српским језиком но њихово је убеђење да су Бугари. Овако се они сами зову а тако из називају и Европљани и турци.

Из Цариграда био сам упућен у Солуну на неког Архимандрита по имену Космy из Дибарске покрајине о коме ми је речено да је добар Србин и да ће ми моћи довољно података у свакоме погледу прибавити. Тога сам човека походио у Солуну. Но ту сам видо да и тај Србин из Дибре који ми је дуго говорио о патњама Срба у његовој домовини који спомињаше Милојевића[7] и о његовом се раду толико хвале изражаваше да и он говори о македонским Словенима као о Бугарима и ту сам приметио да и овоме Србину виси лик Екзарха Бугарског над главним вратима која му из ходника у внутреност здања води. То је јасан знак нашег слабог престижа у томе крају кад је један чист србин напустио нашу ствар и заузима се и ради за бугарску. Он то чини с' тога што на томе пољу није усамљен и остављен без помоћи.

Са бурунтијом о којој је напред реч била ја сам путовао од Солуна до Велеза и од власти ни сам био узнемираван.

---

[6] Обележени текст убачен је у објављени путопис, али у измењеном облику. Објављени текст гласи: „Солун броји на 130.000 становника, од којих су 70.000 Јевреја, и то оних турских најпрљавије и најниже врсте, 40.000 Грка, а остало Турака, Славена и других народности. Славени солунски говоре српским језиком, т.ј. оним, којим и сви Маћедонци од реке Месте па до иза Црног Дрима западно и до реке Бистрице јужно. То је језик, у кога су речи српске, и само се рећи може да му је етимологија друга. Оваквим се језиком говори не само по наведеној просторији у Маћедонији, него и даље ка Балкану у бившем Софијском санџаку."

[7] Милош С. М и л о ј е в и ћ (1840–1907), књижевник, историчар, политички радник. Почетком седамдесетих година XIX века путовао је по пределима Старе Србије и Македоније.

Велез.

Како у Велезу нема хотела који би какав европљанин држао где би се могло одсести већ само су многи хришћани и турски ханови то сам се у таком једном морао задржати. Но овде влада толика бојазан хришћана од Турака да они први као ханџије не смеду хришћане путнике на станове да примају нити кочијаши хришћани ове да возе бојећи се да им се одмах не подметне каква конспирација против постојећег стања.[8]

Па тако је и са мном било и ја сам одсео у једном Турском хану за време мога бављења у Велезу – два дана – ни један се хришћанин није смео мени приближити па и обични походиоци тога хана далеко су за то време око њега обилазили.

Ханџија ми је то чудећи се – притворно – нагласио овим речима: „Овде има неколико знатних богатих хришћана који обично долазе у мој хан али сада их као за пакост нема". Међу тим ја сам се преко свога момка известио о горе–наведеном правом узроку тога избегавања.

Према таквом стању ствари дакле ја сам био ограничен на свога момка кога сам шиљао овде онде те је за по нешто распитивао што ја нисам могао пролазећи сам кроз варош видети.

Механџија је међу тим непрестано момка запиткивао куда путују и каквим послом но кад му је овај одговорио да идем за Призрен тад се је он чудио зашто да се овде у Велезу заустави кроз који путници само пролазе никад се у њему дуже не задржавајући. При поласку и мене је упитао куда путујем и којим послом јер му се одговор мога момка чинио невероватан.

Пре одласка из Солуна мислио сам да идем бар до Штипа што би се могло оправдати у случају тражења објаснења од стране турских власти љубопитством али кад у Велезу видех да сам неприступан за хришћане и да по томе немогу прибавити података какве би ми једино они могли дати тад сам не само одустао од тога малога скретања већ сам увидео да цео мој пут вршен на овај начин од врло слабе ће користи бити.

На Велешкој станици док сам чекао трен приметим једног човека одевеног као какав наш чаршилија из Ћуприје где ради нешто на једноме капку и упутим се њему.

Он ме је ваљда још пре био смотрио па зато докле му се ја ближих никако ме не гледаше и кад стадох крај њега и хтејући подражавати језик којим се тамо говори упитам га: „Какво то работаш" он ми одговори: „Ето радим си господине" погледав ме једва крајичком једног ока ја сам га и даље запиткивао но он ми је силом одговарао никако ме не гледећи и чинило се као да је једва чекао да се удаљим. Све је то у сљед страха да га ко од Турака не примети како са хришћанином дивани.

У Велезу, – где је 4/5 хришћана – Срба и само 1/5 Турака –, они се први не чују ни да су живи. Понижени су потлачени уверени о својој са-

[8] Обележени текст убачен је у путопис без знатнијих измена.

даньој немоћи но без губитка тежње за ослобођење. Они су миран и ради
ени [народ] па с' тога се слабо чује да се врше насиља над њима.[9]

Скопље.

У Скопљу већ има један европски хотел у коме тражи заклона све што из Европе дође.

Ова варош броји 28.000–30.000 становника од којих 3/4 су мусломани – Турци и Арнаути. Од њих неколико хиљада има пребеглих из Ниша и Врање и ту настањених.

Овде су хришћани такође утучени и мухамедански елеменат исказује отворено своју мржњу и презирање према ђаурима. Овоме је узрок присуство из Србије пребеглих Турака близина и подозрење на Србију а и нешто јачи одпор од стране Срба.

У Скопљу је организована права шпијонажа од стране турских власти тобож да се стане на пут агитирању против османлијске превласти па на рачун тога многи сасвим невини хришћани допали су тешких тамница.[10]

У овој вароши влада у неком погледу и анархија јер се о мутесарифу вели да је добар и благ човек док његова полиција врши мимо њега многа насилничка дела.

Као један пример разузданости и ниског морала турских виших кругова у овоме крају да наведемо овај случај:

Војнички командант у Скопљу бригадни ђенерал Осман паша ту скоро отишао је био у једно српско село близу Скопља и силовао жену једног становника који је сада у Врањи па кад је се усљед тога село ускомешало тад је он на своју руку претио да ће попалити и уништити сво становништво.

Ово је ствар доказана и тај паша задржава и даље свој положај и само је премештен но незна се дали због тога –, на боље место у Смирну.

У сљед напред поменутог и ја сам морао бити врло обазрив пролазећи кроз Скопље а нарочито што сам морао и то имати у виду да овде има и Турака из Врање који би ме могли лако познати.

У Скопљу сам добио јаку грозницу од које сам лежао два дана па сматрајући да је тугаљиво да и даље до опоравлења останем у томе месту зараженом шпијунажом вратим се у Солун.

Пошто ни у Скопљу немогох доћи у додир ни са једним Србином и оно што ћу у трећем делу односно војничких дата о овој вароши рећи добавио сам већином помоћу свога момка коме су људи са највећом зебњом казивали бојећи се да и ово какво дело шпијунаже то једно с' тога што овакав резултат пута неодговори ниуколико пространим захтевима

[9] *Исто.*

[10] Обележени текст убачен је у путопис, али у измењеном облику. Најзначајније измене претрпео је други пасус. У објављеном тексту он гласи: „Од 28–30.000 становника у Скопљу 4/5 је Турака, неколико хиљада пребеглих из Ниша и Врање и ту настањених и нешто Арнаута, а остало су Срби, које наравно и овде Бугарима зову, но они сами већ више Србији нагињу."

упута г[осподина] Министровог а друго да се не би одкријо мој положај а тиме компромитовали и ми а и Руси због онаке бурунтије – закључим у Солуну да прекинем путовање и вратим се у Цариград.

На путу сам провео свега 26 дана почев од 7 Августа па до 1 Септембра закључно.

III Војено–географска посматрања

На лађи која у средњу руку пролази 10 морских миља[11] на 1 сахат кренуо сам се из Цариграда и за 13'5 сати стигох у Галипољ.

Галипољ

Ова варош која се из далека, – колико око човечије може догледати – види лежи на једноме језику полу–острова истога имена. Она је огољена и изложена јаким ветровима.

Становника у Галипољу има до 15.000 мешовито Грка и Турака. Варош је доста мртва. Лађе стају далеко од ње.

Од Галипоља почиње мореуз Хелеспонд чији се уски део протеже од Могаре до Кефеза у дужини од 5 3/4 морске миље. Тај је део утврђен *онако како сам [Господину] Министру у једном од својих ранијих извештаја доставио.*[12]

Врата су овој узини између вароши Чанка (Дарданеле) и Сели Килидбахја које су тачке као што је познато јако утврђене и наоружане.

Простор од Галипоља до вароши Дарданела пролази се за 2 1/4 часа.

Чанак (Дарданеле)

Ова варош веч је живља лежи у једној веома пријатној дољи окруженој на већој даљини планинским окомцима. Око ње се свуда виде утврђења начичкана млогим топовима тако да она изгледа као центар каквог утврђеног логора и лепу слику оку пружа. Ова је варош у заклону од ветрова, седиште је консула великих сила и других мањих држава.

Утврђења Чанка и Калидбахја везана су међу собом телеграфским каблом а удаљена су једно од друго нешто преко 1000^{m} што ће рећи да је толика најмања ширина Дарданелског мореуза.

Чим се из мореуза уђе у бело Море, отвара се оку пространи хоризонат; јужно се огледа острво Тенедос и малени Таушан који личи на какав редут уздигнут у сред мора а С[еверо] З[ападно] стрми и голи Имброс иза кога се поносно у небеса диже високи Самотраки.

Марица.

Да се од вароши Дарданела до наспрам ушћа Марице дође треба пуних 6 сахати.

На свој тој просторији а нарочито између Имброса и Галипољског полу–острва кад има ветра море је веома немирно.

---

[11] 1 морска миља = 1852 метра.

[12] Обележени текст изостављен је из путописа.

На имбросу има мајдана олова и мрког угљена но они данас не раде.

За један сат од ушћа Марице долази се у пристаниште Дедеагач.

Дедеагач.

То је повеће сеоце и ретко лађе стају ту једно због жељезничке станице. Овај је на западној страни Дедеагача. Село је у повећој равници обрађеној и местимице шумом покривен као што је скоро и сва просторија од Предгорја Седло–Баира – довде само што на полу–острову Галипољском влада већа дивљина и пустош док континенат даје слику питомине и благости. Тамо су обале уздигнуте и више стрме а овде ниске.

Дедеагач је случајно постао жељезничка станица па у сљед тога случајно и пристанак за лађе јер он нема пристаништа у правом смислу речи.

Природно је било да у Еносу као вароши избија жељезничка пруга но пошто становници овога места не хтедоше дати онолико „бакшиша“ колико предузимач жељезнице захтеваше то им овај обиђе варош.

Лађе стају далеко веома од места.

Одатле се извози млога свила која се у околним местима производи.

Порт–Лагош

Пошав од Дедеагача лађа се зауставља код Порт–Лагоша према варошици Јеници. Простор између та два места прошао се за 5 3/4 сата.

Ово пристаниште за Ђумурђину[13] јенице Ксанти и за сва места између Месте и Струме. У Порт– Лагошу има само неколико кућа.

То је место свуда у наоколо на даљини од више сахата окружено високим огранцима Родопа планине. И овде лађе стају далеко од обале.

Варош Ксанти види се из пристаништа прилепљена уза планинску страну као ластавичије гњездо.

Од Дедеагача до Мороније обала је као и код првога места и даље настаје пескуша и мања се плодовитост примећава.

После Порт–Лагоша долази Кавала где лађе стоје. Да се прође просторија између та два места путовало се 5 сахати.

Обала траје непрестано песковита и час сасвим равна а час брежуљкаста све до ушћа реке Месте одакле почиње обала сасвим равна и покривена ређом шумом. Овако се продужава до према острову Тасопулу између кога и Порт–Лагоша ваља путовати 3 сахата. Лађа пролази између овог малог острова и Тасоса.

На Тасосу виде се старе развалине на више места. Ово острово по некој старијој погодби припада – по форми – Египту но у ствари је аутономно. Из њега је велики извор зејтина и меда. Становника има 12–13.000.

Од Тасоса С[еверо] З[ападној] види се у неизмерној даљини огромна Рил планина а јужно искаче горди Атос као руком насађен на дуги низ брегова и брежуљака који се провлаче кроз Халкиско полу–острво.

Кавала

Изглед Кавале са источне стране веома је живописан.

---

[13] У објављеном тексту пише „Ђумулџину“.

Ова варош лежи на једном стеновитом језику кога се стране стрмо спуштају и сасвим одвесно у мору завршују.

Но то је чисто Турска варош која је и једним старим опалим зидом ограђена и млогим кућама претрпана које су наређане као степени једне над другима.

У средини вароши на нај узвишенијем месту стари је замак један који влада вароши. С' једне и с' друге стране поменутог језика а изван зидине простиру се у правилнијем реду и ређе хришћанске куће.

У Кавали има страних консула, чије су резиденције на западној страни вароши.

У турској вароши находи се турска семинарија и један завод из доба Мехмед Алије[14] (Египатског који је одавде родом) у коме се петком и у дане турских празника дели сиротињи пиринач и хлеб, о трошку заоставштине и по тестаменту Мехмед Алије.

Из Кавале се извози врло много памука. На њеној северној страни постоји један леп водовод, који спроводи воду у горњу (турску варош).

Околина Кавале (ал' непосредна) стеновита је и гола пристаниште је згодно у заклону је од ветрова и лађе долазу доста близу обале.

Од Кавале прва је станица Солун за лађу на којој сам ја био између та два места путовало се је 19 1/4 сахати.

Источне стране сва три мала Халкијска полу острова пусте су и необделане а западне плодне и обрађене.

Са јужних крајева тих полу острова виде се острово „Лемнос", „Олимп" и „Кисавос" планина у Грчкој.

На Лемносу постоји данас позната лончарница у којој се граде лонци, чаше и.т.д.

Прибрежна страна Каламарије исте је природе као и западна страна мали полуострова с' том разликом, што се овде на више места виђају села и отвореније и обделаније просторије.

Од предгорија Карабурну које јако у море упада почиње прави Солунски залив. Ово је предгорје згодно да се са њега затвори приступ водом Солуну јер само на даљини терања топовских метака велике лађе могу бродити а даље је за њих плитко.

Овај је разлог руководио турке те сада на томе предгорију подижу неке редуте, које су мислили наоружати великим топовима. Но ово је било све онда кад је Египатско питање[15] било још у нај тежој фази решења свога а сада ће се можда од тога одустати и остаће се при старој то јест

[14] Мехмед Алија је био султанов намесник у Египту, у којем је владао самостално. Водио је два успешна рата против централне власти. У првом рату довео је у питање султанову власт у Малој Азији, а после другог, уз посредовање великих сила, добио је наследно право у Египту и јужну Сирију на доживотну управу.

[15] Британско заузимање Египта 1882. значајно је погоршало односе између Турске и Велике Британије. Ратне припреме биле су саставни део дипломатских напора да сукоб буде превазиђен.

биће ту неко мало оделење војничко за послугу Фара (Светлеће Куле) који се ту находи.

Солун.

Солун лежи на најдубљем крају залива истог имена. Ова толико велика варош нема свог уређеног пристаништа. Оно што је природа дарovала то постоји т.ј. веома пространи и добро заштићен залив који допушта лађама угодан приступ. Дубина је повољна од 10^m – 25^m тако да и велике лађе могу до близу обале доћи а и дно је залива згодно за прикопчавање ленгера.

Варош Солун лежи [на] Ј[уго] З[ападном] подножију Кортачке планине. Један јој је део на ниским огранцима те планине а други већи у равници. Страна вароши која иде са заливом има дужине 1.400^m а оне управне на њу до 900^m.

Како је стара варош окружена зидом који има од прилике четвороугаони облик и како су се тек од скора и изван тих зидова отпочеле подизати куће и то у доњој вароши – равници – то и Солун, узет у целоме има облик једнога четвороугла. Тај стари зид око вароши порушен је сасвим са стране мора и већим делом на оним управнима у близини мора.

Варош граничи се са Ј[уго] И[сточне] и С[еверо] З[ападне] стране два потока који изван зидова теку први иде са извора Св[етог] Павла а други се зове Дивљи поток. Солун је испресецан млогим искривуданим и нечистим улицама.

У горњој вароши живе турци, у средњој Грци, Словени и остали Европљани, а крај мора у претрпаном од ђубрета делу вароши живе у маси Јевреји.

Међутим може се ту видети и по која дугачка и права улица као: „Сабрапаша“ равно–одстојно са кеом и кроз целу варош, и Митхадпаша управно на ову од кеа па даље С[еверо] И[сточно] У Ј[уго] З[ападном] крају вароши има и бољих кућа тамо живе имућнији Европљани.[16]

Главна трговина у овој вароши у рукама је Јевреја којих има 65% од целог броја становништва. Радници сваке врсте ситничари, надничари, терето–носци, лађари, послужитељи и.т.д. све су то сами Јевреји.

Земљишни одношаји односно на земљорадњу, сточарство и градинарство изванредно су добри т.ј. земљиште је у опште врло плодно. Но све се овде израђује првобитним средствима. Пренос производа из внутрености у Солун већином се врши жељезницом Митровица–Солун но много бива и средством коња, кола, мазага, камила и на малим колима или чамцима који силазе низ реку Вардар.

Шуме у околини Солуна нема никакве као што је сразмерно врло мало има у целој Македонији.[17]

[16] У објављеном тексту у наставку се налазио текст о Солуну из другог дела Велимировићевог извештаја.

[17] У објављеном тексту уместо „Македонија“ доследно се користи реч „Маћедонија“. Разлог томе, претпостављамо, налазио се у жељи да буде наглашен српски карактер описаног географског простора.

У самој вароши Солуну има улица које се при јакој киши претворе у језеро јер нема згодних отока па с' тога вода лагано усањујући производи влагу по кућама и тако причињава болести (највише грознице)

У Солуну се находи један „Ке" у дужини од 1350 м и ширини 5 м. Он иде скоро дуж целе вароши крај мора. Тај је ке почет 1869. год[ине] и још није сасвим довршен на Ј[уго] И[сточном] крају. Он није удешен тако да би допустио и већим лађама да к' њему пристају које би се по дубини воде могле овде обали приближити.

Од индустријских завода има у Солуну:

1) Три велика парна млина, и то: 1 на Ј[уго] И[сточном] крају вароши 1 према средини и на кеу а 1 на С[еверо] З[ападном] крају Солуна.

Но осим тих великих млинова има у околини још неколико мањих.

Ови су млинови довољни за варош и далеку околину па потоме и у случају нагомилања војске у томе крају неби се трпило у томе погледу.

2) Парна фабрика памука која снабдева осим Солуна и Цариград и Смирну она је такође на Кеу, према средини вароши. Она постоји од 5 година на овамо и даје занимања 200 раденицима.

3) Једна велика фабрика шпиритуса находи се на С[еверо] З[ападном] крају вароши у близини жељезничке станице.

4) Фабрика сапуна.

5) Једна кожарица (гди се коже спремају за употребу).

6) Три завода за припрему свиле.

Од просветних завода има:

Четир Основне турске школе.

Више грчких основних школа и једна виша (као нижа гимназија) за мушку и женску децу.

Једна италијанска школа под покровитељством Италијанске владе.

Једна католичка (мисијонарска) школа под протекторством Француске владе за мушкиње и женскиње (одвојено). Првима су учитељи Лазаристи а другима милосрдне сестре.

Једна Енглеска мисијонарска школа за девојчице Јеврејске вере. Она лежи одвојено од вароши на њеној С[еверо] З[ападној] страни.

Две јеврејске школе једна за младиће а једна за девојчице оне стоје под патронством Париске еврејске алијанције.

Осим тих школа има још у Солуну:

Једна Бугарска приватна школа, којој је управитељ и учитељ поменут напред архимандрит Косма.

Једна румунска школа за коју се постарао румунски ђенерални консул да јој чак у Солуну ђаке нађе.

Једна занатлијска школа на С[еверо] И[сточном] крају вароши у једној згради од тврдог материјала у којој је за време последњег рата болница била. Та је школа турске владе. У њој се уче младићи безплатно разним занатима. Обично има око стотину питомаца највише турака, па затим Јевреја, а ретко од других само по неколико.

Од богомоља има:

36 Синагога, 24 Џамије неколико Грчких цркава и по 1 Капела за остале народности.

За климатске одношаје у околини Солуна као и у целој Македонији неможе се рећи да су неповољни али у самој вароши збијеност кућа и баснословна нечистоћа нарочито еврејског дела вароши чине те је ваздух несносан и загушљив чега су сљедство разне болести а нарочито грозница којој је подложан у почетку сваки дошљак док се мало помало не аклиматише.

Ову варош походе обично јужни ветрови који јуре са предгорија „Кисава“ са грчких морских обала са даљине од прилике од 80 километара но они не могу да продру у внутреност пристаништа па ни у варош свом својом силом јер се ломе о Апенинско[18] и Кара-буријско предгорије и о просторију између њих као и о обале Вардара при ушћу ове реке тако да један – слаби део – долази до вароши.

Лекара добрих има у Солуну доста, као и три болнице:

1). Једна турска војна болница, која постоји на Ј[уго] И[сточном] крају вароши на самоме кеу она је нова постоји од последњег рата и има 40–50 постеља.

2). Једна Грчка општинска болница под надзором милосрдних сестара.

У Солуну све европске државе и Северна Америка имају својих заступника и то: велике силе и неке од мањих нарочито изаслана лица а остало изабрана и наименована из самог места. Немачку заступа Аустроугарски ђенерални конзул.

Солун као стратегијска тачка по себи нема никакве[19] вредности јер и ако би се он са стране морске заузео то његов пад неби био од пресудне важности за даље догађаје на полу-острову а и продирању у внутреност хиљадама препрека на пут би се стављале.

Као тактички положај Солун се може одупрети са огранака Кортачке планине флоти која би пројурила Кара-бурски положај, а и Суво-земној војсци која би заузев тај последњи положај наступала са те стране сувим ка Солуну.

Западна и С[еверо] З[ападна] страна Солуна брањена је са истих положаја а тако исто и источна, но ствар сасвим другојаче стоји са Северном страном. Тамо су положаји противнички од прилике подједнаки и надмоћност броја оружја и тактике решила би битку.

Из тога дакле излази, да се највише шанса има за заузеће Солуна са северне стране. Но да би напад са те стране био могућ ваљало би већ господарити огромним делом балканског полуострва ако се неће предпоставити да је нападач са водене стране рецимо нека сила која је у многоме надмоћнија од браниоца Солуна па би могла да одолева у исто време и колонама које би је свакојако са више страна из внутрености полу-острова узнемиравале, па и озбиљно нападале.

---

[18] Вероватно написано грешком. У објављеном делу извештаја наводи се Атонско горје.

[19] У путопису је израз „никакве“ замењен блажим изразом „велике“.

Истина око једног дела Солуна има зидине старе и на два угла ове по једна цитадела; горња северно од вароши на окомцима планинским и доња западно али и тај зид и те цитаделе у стању су распада, и мали број метака из повећих топова за часак би свршило са њима; и по томе ови остаци старијега доба ни у коме погледу не треба да уђу у рачун.

Са трговачког пак гледишта Солун је од велике важности за део полу-острова Северно од њега јер једном заузет са морске стране он умртљава сав обрт жељезничком пругом која у њ упире.

Ова данашња вредност његова куд и камо ће порастити везом данашње пруге са европском мрежом.

Један немачки писац овако говори о Солуну као трговачкој и индустријској тачци:

Осим транспорта људи и робе које ова железница као важан и директни спојни део између истока и европских културних земаља себи привлачити мора а још ће ту природно морати јурити и извесни део пролазне трговине између Хине, Источне Индије и Европе; јер је Солун само 730 морских миља далеко од ПортСајида и 630 од Александрије док даљина између Бриндизи и ПортСајида износи 920 а између Бриндизи и Александрије 820 морских миља.

Но осим тога морски пут између Солуна и пристаништа египатских много је мирнији због пролаза кроз множину Архипелашких острова који штите од јаких ветрова што не стоји за пругу Бриндизи – египатска пристаништа, а што свакојако упливише тако да ове последње пруге још већма продужава.

Војно–Статистични податци за Солун.

Војни командант у Солуну јесте бригадни ђенерал Хасан–паша који станује у доњему граду.

Сада има у овој вароши суво–земне војске:

Пешадије Два батаљона 1 и 4 15^{тог} пука сваки јак 350–400 људи.

Коњице. Нема стајаће већ само нешто редифске за обичну службу.

Артиљерије Запрегнуте нема.

У горњој цитадели има 10–12 старих топова разног калибра а у доњој 14–15 такође старих и разноврсних.

Касарна постоји једна на Ј[уго] И[сточној] страни вароши за Два батаљона. Друга је касарна у доњој цитадели за један бат.

О војној болници – једној била је реч раније.

Марине има:

У пристаништу Солунском стоје стално Четири ратне лађе и то:

Једна оклопница са 8 топова од којих су 2 велика Армстронгова.

Једна јахта која је некада припадала бившем Султану Абдул–Азизу. Она има 4 топа.

Две Авизе са по 1 топом.

Јахта и Авизе крстаре по пристаништима белог мора а оклопница вазда се налази пред Солуном.

Командант је ове малене ескадре Адмирал Мехмед паша који станује у Солуну.

Пољских утврђења нема нигде око Солуна осим онога што је споменуто у положају Кара–буринском.

Пут Солун–Велез, жељезницом.

Солунска жељезничка станица лежи С[еверо] З[ападно] од вароши на удаленју од неколико стотина метара.

Ова је жељезничка пруга добро израђена, нагиби су умерени, кривине повољно изведене, мостови метални, јаки и издржљиви.

На овој прузи иде се обичном брзином од 25 километара на 1 сахат брзина мала и путује се само дању.

Трен[20] пролази из Солуна 3 пута недељно: Фторником,[21] Четвртком и Суботом, а тако исто у те дане и из Митровице, и из обе тачке стиже у Скопље, где се преноћи, па онда идућих дана: Суботом,[22] Петком и Понедеоником – Недељом се не путује на линији – продужавају тренови у противним правцима. Из тога излази дакле да се једних истих дана ближе и удаљују тренови од Скопља а недељом оба тамо чекају.

Да се прође просторија Солун – Скопље у дужини 243 километара треба путовати 12 сахати са разним одморима који износе преко 2 сахата.

Између Солуна и Скопља има 10 станица и то су:

Топсин, Аматово, Карасули, Гевгели, Мировце, Демир–Капу, Криволак, Градско, Велез и Зеленико.

Све су ове станице мале без икаквих угодности за путнике. Свуда су чиновници Аустријанци, надзорници на станицама турски жандарми, а чувари пруге већином Арнаути.

Служба се врши тромо, лагано и неуредно. При товарењу и стоваривању и путника и робе највећа је збрка и забуна но кола су добра.

На даљини од 11 километара од Солуна пролази жељезница реку Јалико и после 1 сахат путовања достиже се станица Топсин. Још 1/4 сата па се жељезница ближи Вардару и на десној страни дижу се брежуљци. Ту мења пруга свој С[еверо] З[ападни] правац у С[верни] па иде долином Вардарском.

Од Топсина за 55 минута долази се на станицу Аматово, а затим кроз 45 минута на Карасули, после чега за 18 мунути стиже се на реку Вардар која се прелази преко једног металног моста који лежи на 16 сводова и ширина му је 310^{m}.

Ово је место далеко од Солуна 60 кило m. и дотле је пруга ишла подпуно равницом имајући од Топсина местимице на десној страни брежуљкасто земљиште.

---

[20] Воз (train – фр).

[21] Уторком.

[22] Велимировић је грешком написао да воз наставља из Скопља суботом, што је и из самог текста извештаја јасно. Воз је полазио средом. Ова грешка уочена је приликом објављивања и у објављеном тексту помиње се среда.

Од моста па за 10 кило m. жељезница иде тако званом циганском узином Вардара и за 1 сахат стиже се на станицу варошице Гевгели која је далеко од Солуна 80 кило m. и има 4.000 становника.

Даље продужава пруга опет равницом за неких 33 кило m. и за то време на 65 минути од Гевгели стиже на станицу Мировце. У тој равници прелази се више планинских потока.

После Мировца на 5 минути где почиње теснац Демир–Капу – 103 кило m. далеко од Солуна – прелази жељезница опет Вардар, и у самоме теснацу 1/2 сахата од моста у даљини од Солуна 213[23] кило m. изнова се река прелази.

На 70 минута од Мироваца при излазу из теснаца Демир–Капу лежи станица истог имена, удаљена од Солуна 124 кило m.

Стеновити пролаз Демир–Капу представља призор доиста величанствен. Ту се с' обе стране Вардара подижу далеко у вис два каменита зида гола облика дивљег али и живописног а одмах пред тим природним вратима шири се појетично цветно удоље у коме лежи станица Демир–Капу.

Од излаза из теснаца Демир–Капу жељезница иде дуж ниских планинских огранака и после Демир–Капу на 1 сахат станица је Криволак, затим опет на 1 сахат Градско и најзад после 1'5 сахат долази се у Велез све кроз земљиште исте природе које траје до излаза из саме вароши ове.

Велез.

Велез почиње на даљини од 193. кило m. од вароши и завршава код 196 K. m. – протеже се дакле у дужину нека 3 K. m.

Варош лежи на обема обалама Вардара на месту где се клисура почиње отварати.

Чудновато је одкуд Велез баш на тим стрмим планинским странама где се силом [за] куће сместишта тражило кад на неколико стотина метара северно отвара се живописна овална долина каквих пуно дуж Вардара има.

Најприродније би било да је ова варош тамо гди је сада Градско. Ту је лепа долина и ту улазе у Вардар две повеће реке Брегалница и Црнаја које пролазе кроз многобројна села чиме би се олакшао саобраћај између ње и настањених тих места и као удаљенија од Скопља јачи би центар образовала и боље би напредовала.

По зидинама каквих има млого око Велеза види се да је то место у старије доба играло извесну улогу па та вредност његова традиционално прешла је и на доцнија поколења која створише и одржаше варош која данас броји до 15.000 становника.

Река дели варош скоро на две равне половине које веже неки стари мост камени на два камена тумбаса.

Велез је као и друге вароши у Турској у жалосном стању односно свога одржања но положај му је са хигијенскога гледишта изредан. Клима

[23] Вероватно погрешно наведена удаљеност уместо 113 – 213 километара. Упоредити са крајем следећег пасуса.

је блага и пријатна. Вардарска вода чиста, бистра и хладна као са најбољега извора што све врло повољно упливише на здравствене услове овога места.[24]

Стратегијска вредност Велеза била би у томе што је он у заклону у клисурама Вардара брањен са свију страна многобројним положајима па као такав може бити згодан за прикупљање резерава у војсци и бојном материјалу за смештај депова и сваковрсних магацина одакле би се све то могло повољно употребити у разним правцима пошто Велез и са гледишта комуникационог згодно стоји јер се у њему концентришу неки 5 пруга и то:

Железничка за Солун и Скопље а затим друмови за Скопље, Штип и Прилип–Битоље.

Сви су ови путови колски но штипски само до ове вароши. Истина да су они сада у хрђавом стању, али са мало труда и муке довели би се у ред.

Велез би као такво слагалиште има[о] највише вредности за Скопљанске положаје због важности ових због близине као и због комуникационих обзира јер су та два места везана двема пругама железничком и друмом.

Велез нема апсолутне тактичке вредности, већ му је ова стратегијска јер какав је положај ова варош таквих има стотинама дуж Вардара али кад би се у напред спремио и утврдио и кад би се заузеле околне тачке које њему воде, мог[а]о би се створити од Велеза положај који би тешко било освојити а ово би се све могло рећи и о многим тачкама у долини Вардара. Велез би се најлакше могао заузети са И[сточне] и З[ападне] стране.

Сада нема у Велезу ни око њега никаквих утврђења, нема војске, ни касарана, нема вој. болница, једном речи ничега војничкога нема.

Пут железницом Велез–Скопље.

Станица је Велешка на северној страни вароши у даљини од ове од прилике 25 минута.

Пошав из Велеза на 1/4 сахата мали је тунел а после 5 минути други траје 42 секунда.

На 36 минути од Велеза лежи ушће реке Пчиње одатле 2’5 минута тунел је најдужи на целој овој линији – 300^{m} – кроз који се путује 96 секунада. Он је далеко од Солуна 211 кило m. 9’5 минута од те тачке на Вардару је мост а после 2 минута други и даље 2 мин[ута] утиче река Палиградска. Ова је тачка далеко од Солуна 220 кило m. Од ушћа ове реке путује се 8 мин[ута] до станице Зеленико где се долина отвара јер је довде почев од Велеза била клисура за тим долази Скопље које је далеко од Солуна 243 кило m. и до кога почев од Зеленике лежи жељезница у плодној Скопљанској равници.

Скопље.

Ова варош лежи у питомој, плодној елиптичнога облика равници, којој је велика оса 30 а мала 10 кило m. правац јој је од С[еверо] З[апада]

[24] У путопису се у наставку налазио текст о Велезу из другог дела извештаја.

к' Ј[уго] И[стоку] и у њеној С[веро] З[ападној] жижи лежи Скопље. Кад би се по карти ценило Скопље и његова равница мислило би се да је то какав веома нездрав предео, да је ту загушљив ваздух, несносан живот и тежак опстанак због оних баруштина источно од вароши. Но то није тако. Клима је здрава.

Одмах на излазу из Вардарске клисуре угледа се пред собом прекрасна перспектива. На последњој равнини њеној виде се пројектовани на небесни свод десно „Козјак планина" између Куманова и Врање – у средини „Црна Гора" (Карадаг) а лево поносни „шар" и на подножју тих планина на осталим равницама перспективе разастрта је као најразно–бојнији источни мирисави ћилим – скопљанска равница.

Док се пролази кроз ову равницу куд год се окрене само се зеленило види. Земља је дивотно обрађена, брегови су шумом покривени, поља су и Дубраве веселе, нигде камена, нигде голотиње. Равница скопљанска то је једна добро обрађена башта, која очекује само вештака па да је у дивотни парк претвори.

Но поред природне лепоте скопљанско поље са Кумановским узвишеностима – обоје централни висораван – својим географским положајем од пресудне је војничке важности за цели западни део Балканског полу-острова.

У изворноме пределу двеју највећих унутрањих река Балканског полуострова на додирној тачци Мораве и Вардара а на знаменитој стратегијској и трговачкој прузи – Београд–Солун – затворен са севера Грделичким а са С[еверо] З[апада] и З[апада] Качаничким теснацем и окомцима високога Кораба са Југа дугом Вардарском клисуром, и са истока Козјаком и Кратовским планинама, овај се висораван може претворити у грдни утврђени логор чија би се предња утврђења истурила до излаза из напред поменутих теснаца и планинских кланаца.

Овај висораван има вредности нарочито за операције од Севера к' Југу и обратно. Са њега иду стратегијски правци С[еверни] Србији, С[еверо] З[ападни] – Босни –, Ј[уго] З[ападни] и Ј[ужни]. Македонији, па и Бугарској Источно. Ту је дакле главни укрштај комуникације западне половине балканског полу–острова и потоме војске које би оперирале по овоме делу полу–острова ту би морале одсудне битке бити.

И Скопље није по себи никакав јак тактични положај. Али због огромне стратегијске вредности противничке војске јуриле би к' њему и непријатељу који би продирао од Ниша одупро би се прво на „Чукорку"(?),[25] затим непосредно пред Кумановом но одсудна битка била би се на висинама Колничким.[26] У војску пак која би надирала од Косова излази

[25] У путопису пише „Бугарску", али је из рукописа извештаја јасно да овај географски назив није тачно прочитан.

[26] У путопису „Комичким", али је, као и у претходном случају, јасно да није о томе реч. У наставку, и у извештају и у објављеном тексту, помиње се још једном „колнички положај"

Качаничког теснаца били би главне одпорнице и са падом њиховим наступање ка Скопљу са те стране олакшало би се до извесне тачке.

У самој равници скопљанској а С[еверо] И[сточно] од вароши и крај ове у даљини од неколико стотина метара находи се један вис – кога нема на карти – он се зове „Теке“ (или старо гробљиште) и влада вароши. Ито тако Ј[уго] З[ападно] од вароши вис је „Водњански“ огранак Козијака на 6–700^{m} од вароши са кога се бије варош и околина.

Први вис би се лако заузео са колничког положаја а други би се освојио тек обиласком или насилно млого надмоћнијом снагом.

И тек кад би се то извршило могло би се рећи да је централни висораван у рукама нападача и даље би настале борбе око теснаца.

Но поред све војничке вредности има овај висораван и политичке цене. То је једно од великих места у коме млого Муслимана има сразмерно према другим народностима као такво још са онаквим положајем оно дејствује окуражујући на околни османлијски елеменат те овај не зна за границе зулумима и тиранији над Хришћанима.

Осим тога овај висораван вреди као копча која спаја Албанију са осталим делом Европске Турске и Арнаути вазда са респектом о граду Скопљу говоре па по томе пад у туђе руке овога места већи би њима ударац задао но правим османлијама.

Што се тиче саме вароши Скопља она лежи огромним делом на левој обали Вардара. На десној јој је страни станица жељезничка и нешто хришћанских и сиротињских мухамеданских и циганских кућа. На левој обали крај реке су Хришћани а затим турске куће.

Варош се више у дужину преотеже и оба дела веже стари камени мост на тумбасима преко Вардара.

Одмах до моста на левој обали реке а на С[еверо] З[ападном] крају вароши постоји једна стара цитадела која је још у доброме стању. Западни део био јој је сигурно опао јер се види да је у новије доба оправљен. Зидови су јој са стране реке веома високи и она командује вароши но одбрани Скопља ништа неможе помоћи једно што је стара а друго што се са „Теке“ може згодно туђи.[27]

Војено Статистички податци за Скопље.

У Скопљу војни командант [је] бригадни ђенерал Осман паша (премештен у Смирну) и седи у цитадели.

Војске има:

<u>Пешадије</u> један батаљон од 400 људи и то 4ти 17тог пука.

<u>Коњице</u> један ескадрон од 100 људи.

<u>Артиљерије</u> Три запрегнута пољска топа који непрестано шетају кроз варош и око ње еда би се мислило да више артиљерије има.

У цитадели има једна касарна за 1 батаљон и неколико старих топова.

Никаквих пољских утврђења нигде око Скопља нема.

[27] У објављеном тексту у наставку се налазио текст о Скопљу из другог дела извештаја.

Нисам ништа могао дознати о пројекту утврђења Скопља но по свој прилици доцније кад тај предмет буде приступачнији већему броју лица моћиће се доћи и до података тога ради за целу границу турске царевине.

Куманово.

У Скопљу сам дознао да ни у Куманову и околини нема никакве војске ни утврђења.

Дибра.

У Дибри је било 2 батаљона – свега 1000 људи и 8 топова који се за моја бављења у Скопљу беху кренули ка Грчкој граници због сукоба на њој.[28]

Вардар.

На завршетку ових својих војно–географских посматрања да речем коју уопште о тој знаменитој реци Вардару *коју сам имао прилике да два пута уздуж прођем.*[29]

По природи земљишта које Вардар просеца корито ове реке може се поделити на три дела.

1, Горњи Вардар. Он обухвата цео изворни предео те реке и даљи ток њен до жељезничке станице и села Зеленике.

Цела притока овога дела плодна је, просецају је веће речице и јако је настањена; брда су покривена шумом, а равнице и поља добро обрађена.

2, Средњи Вардар. Он се протеже од Зеленика па до Демир–Капу. То је клисура као наша Грделичка, час се виде крај себе само стране планинске, а над собом небо, а час представља клисура мала кружна и дугуљаста удоља. Но овај део корита Вардаревог огољен је и само местимично шумом обрас'о и слабо се плодност опажа.

3, Доњи Вардар. Од Демир–Капу до ушћа. Овај се део може распасти на троје:

а, Од Демир–Капу до Гевгели. Ту се стране планинске удаљавају од реке тако, да долина нигде није ужа од 300^{m}. Главни планински гребени с обе стране далеко од реке њеноме току сљедују, а њихови се огранци у разним правцима и облицима реци спуштају.

Овај је део корита речнога веома живописан. Висови су шумом покривени а удоља плодна и обрађена.

б, Од Гевгели до станице Карасули. Ту је циганска узина но весела изгледа. Њу праве брда нижега реда шумом покривена. Местимице само на проширењима има њива и ливада.

в, Последњи део обухвата монотону местимице баровиту приморску равницу.

---

[28] Обележени текст избачен је из објављеног дела путописа.

[29] *Исто.*

IV Закључак.

На завршетку извештаја молим Г[осподина] Министра да ми допусти да искажем у ниже следећем своје мисли о једноме предмету који истина неподлеже специјалноме испитивању једнога војника но који је од опште огромне вредности па се и мени приликом путовања није измакло из вида.

Из дела по II види се да наша идеја – Идеја ослобођења и уједињења целога српства нема својих носилаца међу Македонским Словенима и ми можемо врло лако изгубити 2,000.000 Македонских Срба приликом решења источног питања јер су сви убеђени да су Бугари други их зову Бугарима а наш се уплив нигде не појављује да ту опасну струју побија и српску мисао шири.

До последњег источног рата кад само српских државица беше на балканском полу–острову оне и беху једина привлачна снага осталих Словена и тад се неповлачаше та деликатна разлика између Срба и Бугара. И до последњег рата ми сматрасмо Србе и Бугаре тако рећи као једно.

Интелигенција Бугарска за сво то време робовања свога народа и наше полунезависности истина обескуражена баш спустила главу пред нама али лукаво настављаше да ради чисто у духу своје народности у Македонских Словена. И кад Берлински уговор створи Бугарску тада у једнапут видимо ми уплив из Софије до Битоља па чак и јужније и западније.

Санстефанска пак погодба толико је Бугаре охрабрила да они никако и немисле на промену граница њоме обележених.

И у тима границама и изван њих они енергично свој уплив шире. Они подижу школе по варошима. Они шиљу тамо своје књиге, своје учитеље, своје чисто Бугарске свештенике и калуђере. Они чак издају лист на своме језику и то у месту Битољу толико удаљеном од њих. Управитељ њихове школе у Солуну наш је Србин који кад је видео да у томе крају нема носилаца српског уплива приљубио се Бугарима и за њих ради и све то врше бугари скоро без икакве сметње од стране турака.

Сву ову пропаганду по Македонији чине Бугари по добро смишљеноме плану и непрекидно. Никакве унутарње околности ни спољни заплети не скрећу њихову пажњу од тога предмета чију су важност они тако одлично схватили.

Тако су се бугари побринули да прво придобију за се најудаљеније крајеве до својих садашњих граница па кад њих осигурају тада је оно што је ближе, што је унутра природно њихово. С' тога су они сада највећу пажњу обратили на Солун, Битољ и Охрид а нарочито на ова два последња места. Тако су успели да имају у Битољу и Охриду владике подложне своме екзарху док се за ближе крајеве нису побринули јер као држе да је то сигурно. У тима местима концентришу они сада сву своју материјалну и просветну помоћ.

У тој пропаганди иде им на руку Русија која чак и њихове чинове по конзулатима по Македонији опрема као што то случај са Солуном.

Ми истина имамо за сада једну јаку копчу која нас спаја са Македонским Словенима а то је језик али је и велика снага убеђења тих Словена да су бугари. Па ако остане још која година овако и томе таквом убеђењу дође у помоћ језик дотеран на Бугарски новим огромним пропагандама Бугара и тада настане деоба турске онда ми на својој страни ништа имати нећемо. Тада ће и интелигенција Македонских Словена говорити Бугарски и убеђење је већ ту и ми се више нећемо моћи позивати на свога јаког савезника – језик–.

По моме убеђењу једина сигурна помоћ у томе била би нам да се са турском закључи конзулска конвенција па да се поставе конзулати Српски у местима: Солуну, Битољу и Призрену. Ове би тачке обухватале од прилике просторију на коју по њеноме становништву ми морамо претензије имати. Даље требало би да се буџетом стално одреди повећа сума новаца за подизање и издржавање школа у тима крајевима да се тамо шаљу учитељи, свештеници и калуђери из Србије и ови да се добро награђују.

Места у којима су конзулати била би средишта из којих би се поступно ширила српска мисао у све околне крајеве и тиме би се по моме мишљењу постигао овај користан резултат:

Македонски Словени који говоре нашим језиком увидев једнакост нашег и њиховог говорног језика, истоветност нашег књижевног језика са њиховим говорним уверили би се да смо ми и они један исти народ. Па кад тиме дође још и лакоћа споразума између наших просветних и црквених органа и њих као и много већа лакоћа разумевања наших но бугарских књига и лакша настава по школама тад би се врло вероватно променило убеђење да су бугари и ми би имали шансе да при решењу Македонског питања за себе користи извучемо.

У овоме предузећу Грци би нам били на руци. И као год што се сада на томе пољу утркивања по добитку уплива у Македонији слободно крећу Грци, Бугари и Румуни тако би исто и ми на њ' изашли и свој рад одпочели. Ми би то учинили бар са онолико исто резона каквога Бугари имају а са млого више права но Румуни који због своје малене оазе Куцовлаха држе ђенерал конзула у Солуну где су и школу подигли и агенте своје као: учитеље, свештенике и калуђере међу своје санароднике растурају и грдни новац троше једино с' тога да их отргну од туђег уплива и тиме их од уништења сачувају.

Примедба Из предњега видеће се велика разлика између садањега стана трупа у Солуну и онога који сам имао част раније послати г[осподину] Министру у опширној дислокацији.

Заплети у Египту, ранија побуна у Арабији и сукоби на Грчкој грани[ци] као и сумњичења Порте да се по Македонији агитира узрок су што је у млогоме послана дислокација измењена.

Па како отоманска влада нејавља никад званично такве измене кад се десе то је немогуће пратити их потпуно јер је тешко тако на парче их до-

бијати те ћу можда бити у стању тек на крају ове године изложити општи размештај турских трупа по царевини.

17тог Септембра 1882 год.
Цариград

Мајор
Јеврем Велимировић

MAJOR JEVREM VELIMIROVIĆ'S REPORT ABOUT HIS TRAVEL THROUGH TURKEY IN 1882

by

Momir Samardžić

Summary

In the period from 1881 to 1883, Major Jevrem Velimirović was a military attaché at the embassy of Serbia in Constantinople. In mid–1882, the minister of military affairs entrusted him with the mission to travel through Old Serbia and Macedonia. The minister's order was a part of a larger plan, that is the result of an increased interest of the Serbian King Milan and the liberal government in the circumstances in the territory of the Ottoman Empire inhabited by the Serbian population. The starting point of his travel though Macedonia was Thessalonica, and it seems that the final point of the travel was to be Prizren. Velimirović spent twenty six days traveling (August 7 – September 1, 1882) and, upon his return to Constantinople, wrote a report to the minister of military affairs, general Tihomilj Nikolić, which comprised twenty five handwritten pages. His report represents an interesting testimony not only about the regions he traveled through, but also about numerous problems the Serbian government was facing trying to renew the propaganda campaign in Old Serbia and Macedonia.

УДК 93/94:929 Stojančević V.

Славко Гавриловић

АКАДЕМИК ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ КАО ИСТОРИЧАР ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА 1804–1813.

Прошло је више од пола столећа откако академик Владимир Стојанчевић стоји у првом реду, рекао бих и на првом месту, међу научницима који се баве проучавањем Првог српског устанка – Српске националне и социјалне револуције. Преко његове недавно објављене *Библиографије*, која бележи импозантну бројку од преко 700 студија, прилога, оцена, приказа и монографских дела, може се пратити његов успон као историчара Србије и српског народа од XVI до XX века и њега као историчара Првог устанка.

Првим својим написом о Устанку млади Стојанчевић јавио се недуго после завршених студија на Историјској групи Филозофског факултета у Београду, написом односно приказом књиге Божидара Ковачевића *Први српски устанак према казивањима и списима савременика*, написаним 1951. а објављеним у *Историјском гласнику* 1952. године. Прве студије Владимира Стојанчевића појавиле су се у *Историјском прегледу* 1954. године под насловом „Први српски устанак и јужнословенске земље“ и у *Историјском гласнику* под насловом „Први српски устанак према Бугарској и Бугарима“, којима је најавио теме и шире размере својих будућих истраживања, – далеко преко граница Београдског пашалука и Карађорђеве устаничке Србије. Са првом књигом Стојанчевић се појавио десет година касније – 1964: била је то монографија *Обавештајна служба у Карађорђевој и Милошевој Србији*. После тих Стојанчевићевих радова следила је права бујица његових студија и монографија, која тече до данашњег дана. Према строгом избору, реч је о седам монографских књига о устанку, о неколико преведених на стране језике, о већем броју синтетичких текстова у колективним делима српске историографије ширег значаја, о низу бриљантних пресека кроз историју Устанка, посебно у V тому *Историје српског народа* у издању Српске књижевне задруге и у недавно објављеној колективној монографији *Европа и Српска револуција 1804–1815* у

издању новосадског „Платонеума“. Изван свега тога, наводимо књигу *Србија и српски народ у време Првог устанка*, о којој се данас овде говори.

Али, све то тек је половина или мање од онога што је академик Стојанчевић написао о Првом српском устанку. Други део његовог устаничког опуса чини преко 100 посебних студија о току Устанка, од његове предисторије до војног слома 1813. године. Мноштво осврта, приказа, оцена радова других историчара Устанка, да и не помињемо!

Није овде место, нити располажемо са довољно времена, да подробније прикажемо сву богату и разноврсну тематику расправа и прилога академика Стојанчевића. Као изврстан аналитичар, он полази од земље и народа предустаничког доба и приказује њихово стање поткрај XVIII века, указује на облике кнежинске и нахијске самоуправе у оквиру турске, исламске државе у процесу њеног растакања и сукоба између централне и локалних власти, истиче посебности Београдског пашалука као пограничне провинције Османске царевине и његово привредно повезивање са аустријским земљама, добро уочава значај православног српско–цинцарско–грчког трговачког света као носилаца новчане привреде али и напреднијих идеја које су почеле овладавати Европом, укључив и суседство Србије, подробно анализује стање хришћанске сеоске раје као и варошког становништва превазилазећи раније укорењено веровање у његову једнослојност, као и тврђење да Срба скоро и да није било у касабама, тврђавама и паланкама као привредно активног слоја популације код којег се почињу прожимати оријентално–традиционално и ново „европејско“ пословање па и резоновање, често као далек али ипак незанемарљиви ехо.

Академик Стојанчевић никад не губи из вида целовитост балканског простора и велик степен сличности његових традиционалних друштава, као и општу супротност хришћанске и исламске цивилизације, идентично или врло слично социјално–економско стање хришћанског сељаштва у оквиру Царевине, што ће имати за последицу рађање нескривених симпатија балканских православних хришћана и њихово ангажовање у Српском устанку. У више студија и прилога Стојанчевић износи упечатљиве доказе о позитивним одјецима Устанка међу Бугарима и њиховом учешћу у редовима устаника, о њиховој герили и о миграцији у Србију, о гибањима међу хришћанима у широком луку око устаничке Србије, посебно у Босни, из које су потекли снажни миграциони таласи у Србију, која је трпела огромне губитке у рату с Турцима а држала врата отворена за све мигранте и преко Дрине и преко Дунава и Саве. Он указује на улогу Срба-Сарајлија у Устанку, на учешће у њему Славонаца и Срба-Хрвaћана, Срба са подручја данашње Војводине а не занемарује ни Роме, понеке Румуне, Арбанасе, Грке. Пише и о значају тзв. бећара и других добровољаца.

У радовима академика Стојанчевића налазимо поуздане податке о управној подели предустаничке и устаничке Србије, слику њеног рељефа, сазнајемо о значају планина у њеној ослободилачкој борби и њиховом месту у војним плановима устаничког вођства, упознајемо се са демограф-

ским приликама, са дубоким променама у структури насеља, посебно градских, са унутарњим миграцијама, организацијом устаничке војске, од општенародне до појаве регуларaних војних јединица, системом командовања, револуционарним установама у цивилној сфери, као и о импозантном броју личности у Устанку, устаничким војводама и, посебно, о Вожду Карађорђу као војном команданту, јунаку и стратегу, као државнику, као човеку немерљивих заслуга, чије се име проносило на северу до Будима, на западу до Трста, по Војној граници у Хрватској, на југу до Епира, на истоку до иза Софије и Видина.

Велика је заслуга академика Стојанчевића што је своја проучавања Устанка проширио и на периферне области бившег Београдског, Зворничког, Лесковачког и Видинског пашалука. Учинио је то или путем посебних већих или мањих студија или приказивањем устаничког периода у монографијама, својим или колективним, као што су историја Шапца, Ваљева, Јадра и Рађевине, Жупе и Расине, Пријепоља, Пирота, Ужица и Лесковца, Кључа и Тимочке Крајине. Чинио је широке и дубоке захвате у њихову прошлост ближу Устанку, истраживао је њихове географске, социјално-економске и демографске карактеристике, степен потчињености или, пак, самоуправе, мотиве и облике њиховог прикључивања устаницима, доприноса Устанку и страдања с тим у вези. Чини нам се да све то важи нарочито за Источну Србију, али да су се у том кругу нашли и Косово и манастири Милешева и Студеница.

Преко тих радова је академик Стојанчевић првоустаничку тематику у српској историографији увео у много шире корито него што је била пре њих, Устанак је добио обележја општесрпског и балканског национално–револуционарног догађања на којима ће се изграђивати Србија XIX века, односно на којима је требало да се развија ка демократском поретку, како су процењивали Светозар Марковић, Васа Чубриловић, Милорад Екмечић и неки други историчари. Ширењу тематских граница Стојанчевић је допринео и писањем о спољној политици устаничког вођства, указујући уверљивије од других на његову дипломатску активност преко које се Србија повезивала са оновременом Европом и постала незанемарљив чинилац у решавању Источног питања, посебно као савезник Русије, којем нису биле одбојне мисли и о приближавању, до самог протектората, Аустрији и Француској, до протектората који би био привремен и условљен подршком тих сила српској ослободилачкој борби и њеном крајњем циљу – стварању независне државе, отворене према свету и толерантне у националном и верском погледу, привлачне хришћанском становништву изван њених граница, првенствено због радикалног решавања аграрног питања, којим је сељаштво од објекта постало стваралачки субјект српске историје, и то неколико деценија пре него у земљама Централне Европе. У том смислу, да не наводим и друге, идеолошке разлоге, академик Стојанчевић је у праву кад Први устанак карактерише као револуцију, у то време, најближу Великој Француској револуцији.

С обзиром на то да је Први устанак био оружана борба за ослобођење од Турака, академик Стојанчевић је до детаља проучио многобројне битке и окршаје, које је водила српска устаничка војска под вођдом Карађорђем, под великим и малим војводама, буљубашама и харамбашама, посебно битака на Мишару и Делиграду, Карађорђевом походу у Рашку област, борбама око Ниша 1809. и, у вези с њима, о улози војводе Милоја Петровића, Петра Добрњца и Хајдук-Вељка Петровића и поразу на Каменици и Чегру. Преко радова академика Стојанчевића проширена су и наша знања о српско–руској војној сарадњи у Источној Србији од 1807. до 1812. године, о руском Нејшлотском пуку у Београду 1811–1812, а нарочито о ратовању с Турцима у току 1810. и 1811. Он је показао да је Србија и после тешког пораза 1809. смогла снаге (и уз руску помоћ) да целу своју територију поново ослободи од Турака и да води не само одбрамбене борбе на Дрини него и успешне офанзивне борбе у продору до предграђа Ниша, што је досад било мање познато, а што треба захвалити његовој изванредно добро писаној студији о Србији у 1811. години.

Пажњу заслужују и Стојанчевићева разматрања тока и узрока војног слома Устанка, као и трагике народа у избеглиштву од краја 1813. до пролећа 1814. године.

У посебним издањима, у монографијама о Устанку, а њих је цела десетина, академик Стојанчевић је резултате остварене преко појединачних студија, и у аналитичком виду и у облику синтезе, уклапао у шире оквире, стварајући целовиту слику Устанка са увек новим подацима, све продубљенијим разматрањима и све утемељитијим резултатима. У њима до пуног изражаја долазе његово свестрано познавање извора свих врста и литературе о Устанку, његов критички метод рада, његово повезивање историје и књижевности, као и коришћење историјске етнографије, непосредно познавање земље Србије, којом је у млађим годинама прокрстарио и пропешачио са својом пок. супругом Видосавом, етнографом са изразитим историографским предиспозицијама.

Не можемо заобићи смисао академика Стојанчевића за историјску картографију, о чему сведоче његове, да кажем, својеручне мапе устаничке Србије, њеног рељефа, управне поделе, топонимије, места битака и других релевантних података.

Још мање бисмо могли прећи преко историографских студија академика Стојанчевића. А њих је више од тридесет! Писане су и као посебне и као предговори и поговори уз поједине књиге о Устанку.

Међу прве наводимо студије о делу Проте Матије Ненадовића: *Србија, земља и људи... за време Првог устанка* и његови *Мемоари у светлости историјских догађаја*, затим студију *Књижевно–историјска поимања* Симе Милутиновића Сарајлије, рад о његовом спеву *Србијанка* па и три студије о историчару Леополду Ранкеу: о његовом епохалном делу *Српска револуција*, о његовом схватању националног и класног и о његовом приказу Мишарске битке. Потом би следили текстови, у три маха, о волуми-

нозном двотомном делу Лазара Арсенијевића Баталаке *Историја првог српског устанка*, од целих 50 и више страница, и историографски текст „о схватању и проучавању друштвено–политичке проблематике Првог српског устанка“ од стране Светозара Марковића, као и његовог схватања националног и класног у догађајима Првог и Другог српског устанка. Свему томе додајмо и оно што је почетком XX века Стојан Новаковић написао о Првом устанку а Стојанчевић процењивао на основу новијих резултата српске историјске науке.

Академик Стојанчевић је посебну пажњу обратио и на тројицу историчара који су Први устанак проучавали кроз руске архиве; реч је о Валтазару Богишићу, Милану Милићевићу и Миленку Вукићевићу, чији је рад високо вредновао, као што је и зналачки оценио проучавање Првог устанка од стране историчара, професора Универзитета Васе Чубриловића и Петра Поповића. Најзад, он је објавио и садржајан текст под насловом *Послератна историографија о Првом српском устанку*, који би вредело обновити и допунити прегледом радова о Устанку, који су касније уследили, тим више што је баш он о њима писао рецензије или их користио у оквиру својих студијских радова.

И на крају, оно што је могло бити и на почетку излагања о историографији Првог устанка: то су Стојанчевићеви бриљантни чланци и расправе о Вуку Стефановићу Караџићу као историописцу, као родоначелнику модерне српске историографије. Реч је о дванаест издвојених радова, као и безброј података које је Стојанчевић „извукао“ из Вукових дела, као посебно вредних и од фундаменталног значаја за проучавање Устанка, Србије и српског народа. Кад се ти радови саберу, анализују и критички процене, долази се до неоспорног закључка да без Вуковог дела не би било потпуности историје Устанка, као што не би било ни Вука без Устанка.

* * *

Све у свему, академик Владимир Стојанчевић је творац досад најобимнијег, врхунског опуса о Првом српском устанку, којим је заслужио највише признање, које му ми са овог места, из Српске академије науке и уметности, најсрдачније упућујемо.

УДК 94(497.11) „1804/1813“

Чедомир Попов

ВИШЕ ОД СТУДИЈЕ – МАЊЕ ОД СИНТЕЗЕ
(Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ у време Првог устанка*, Матица српска, Нови Сад 2004)

У недавно објављеној *Библиографији радова академика Владимира Стојанчевића* (САНУ, Београд 2004) наведене су 703 јединице произашле из његовог пера: књига, студија, расправа, прилога, реферата, рецензија, приказа и других. Међу тим радовима – од књига до приказа и пригодних чланака – 80 је директно, дакле у целини, посвећено историји Првог српског устанка. Поред већ ноторне чињенице да је Први устанак (заједно с Другим) неисцрпна и непотрошива тема наше историографије, ова бројка од 80 наслова показује да је академик Стојанчевић данас, вероватно, најплоднији њен проучавалац и познавалац. Готово да нема аспекта и компоненте у историји Српске револуције 1804–1815. које он није бар дотакао, а најчешће и студиозно претресао. Након свега, дошло је време и за синтетизовање знања накупљених током пола (историјског) века истраживања проблематике Првог српског устанка, као најеминентнијег раздобља српске социјалне и националне револуције у XIX веку.

Књига *Србија и српски народ у време Првог устанка*, коју је о двестогодишњици ове епопеје објавила Матица српска, није први Стојанчевићев покушај да у облику научне синтезе обради историју Првог српског устанка. Врло успешно он је то учинио већ у књизи V/1 *Историје српског народа* у издању СКЗ 1981, на страницама 7–95. Овога пута он је настојао да по истоветном методолошком моделу то постигне у проширеном обиму, с већим бројем чињеница и детаљнијим приказом одређених феномена Првог устанка – нарочито војних.

И ово своје дело Стојанчевић је започео приказом положаја целине српског народа у Османској империји у деценији пред избијање буне на дахије 1804. Прва појава у оквиру овог приказа која привлачи пажњу јесте исламизација српског становништва у многим нашим крајевима, која је континуирано спровођена током свих векова турске власти, а веома појачана и интензивирана на прелазу из XVIII у XIX век, нарочито, рецимо, „по

селима пашалука на Косову“, док у Београдском пашалуку није дала скоро никакве резултате. У ово време, иначе, главна карактеристика османлијске власти на читавом Балкану било је стање опште јавне несигурности и „страховито тежак правни, друштвени и економски положај раје“, њен спорадични отпор, те општа криза државног система, изражена у распрострањеним појавама одметања локалних провинцијских моћника од централне власти, терористичком вршљању отпадничких војничких банди јаничара, дахија, акинџија, крџалија, качака, башибозука широм пространог царства, а на Балканском полуострву поглавито.

Административни, судски и војно–територијални систем Турске на Балкану крајем XVIII и почетком XIX века био је организован у два вилајета (ејалета), који су се делили на више пашалука, на 18 кадилука и 35 капетанија. Српског народа било је у оба вилајета (Румелијском и Босанском) као и у многим њиховим пашалуцима – највише у Београдском, а затим у Травничком, Зворничком, Новопазарском, Приштинском, Лесковачком, Врањском, Призренском, Пећком, Скадарском, Нишком, Видинском. Осим Београдског пашалука у целини, сви поменути пашалуци (или санџаци) обухватали су и делове територија које су се и у оно време сматрале српским земљама или Србијом у ужем смислу. Преовладавало је, наиме, мишљење да се та Србија простире „између Дрине и Тимока, између Саве и Дунава и Шар–планине“. Ове природне линије делиле су је по том мишљењу од Аустрије, Босне, Македоније и Бугарске. Оне нису биле и границе српског народа у целини којег повезују блиска етничка својства, језик, верска припадност и заједничке историјске успомене. Највише недоумица било је око језика као основе народног јединства, чије границе сам Вук Караџић ни 1834. још није могао да дефинише кад је писао: „Још се не зна докле Срба има у Арнаутској и Маћедонији, али ни у другим балканским просторима“. Зар је, на пример, почетком XIX столећа неко могао с потпуном сигурношћу да из српског националног корпуса искључи масу исламизованог српског живља, међу којим је било и оног већ дубоко укорењеног у османски феудални систем, какви су били, рецимо, Соколовићи, Љубовићи, Видајићи, Рашчићи, Бранковићи, Филиповићи, Ђурђевићи...

На поменутим територијама Србије у ужем смислу, процењује се да је пред Први српски устанак било око милион становника, од којих је близу половина живела у Београдском пашалуку, у којем ће револуција и започети. Српски народ ових, али и других, крајева живео је у породичним задругама и бавио се претежно натуралном привредом. „Народ српски других људи осим сељака нема“, писао је Вук. Компактан у границама Београдског пашалука, он је поседовао развијен систем локалне самоуправне организације. Породичне задруге једног села чиниле су општину на чијем је челу од породичних старешина изабран кмет. Неколико села образује кнежину са, такође, изабраним кнежинским кнезом, док се више кнежина обједињује у нахију, којом заповеда оборкнез (баш–кнез). Београдски пашалук састојао се од 12 нахија.

Институција која оличава јединство српског народа, не само у Београдском пашалуку, него у васколиком српству нису ни турска, ни аустријска држава, него је Српска православна црква. Вернике северно од Саве и Дунава држи на окупу Карловачка митрополија, а оне у Турској, на чијем врху је, после укидања Пећке патријаршије 1766, Цариградска, васељенска патријаршија. Њих надахњују и сабирају прорећене српске цркве, а више од њих манастири, нарочито „царске лавре“ Студеница, Дечани, Пећ и Раваница, као и манастири „светих отаца“ Прохор Пчински и Старо Нагоричано.

„Због значаја који су имале институције кнежинске или местимично општинске самоуправе, Турци су настојали да их укину и правним и фактичким путем“. Некад жешћа, некад блажа, та су настојања у кризном периоду Османске империје крајем XVIII и почетком XIX века постајала све бруталнија. Материјално оптерећивање хришћанске раје повећавано у ово време процесом читлучења земљишних поседа, спровођеног најчешће насиљем, претварало је класични тип спахијског деветка (деветине) који је сносио сељак, „у осмину, петину, четвртину, чак трећину и половину“. Будући да су општинска, кнежинска и нахијска самоуправа представљале тачке отпора овом насилном преоптерећивању српског сељаштва, дахијска страховлада уведена у Београдском пашалуку кренула је у сурови обрачун с њеним носиоцима и предводницима. Одговор на то ново, ничим неспутано, насиље била је буна на дахије, која ће постепено прерастати у корениту социјалну и националну револуцију, ширећи се из Београдског пашалука и на неке друге крајеве српског етничког простора. Експлоатацијом и терором дахијске управе доведено до безнађа и очајања, српско сељаштво се масовно одазвало позиву на општи устанак који су му упутили његови прваци и предводници: кнезови, свештеници, сточарски трговци, угледни домаћини, војне буљубаше и познате хајдучке харамбаше.

Поред реченог, у Стојанчевићевој књизи на најширем простору и с највећом брижљивошћу и подробношћу обрађена је војна и борбена страна Првог српског устанка: од проглашења буне на Св. Сретење 1804. у Орашцу, до Равња и гашења последњих жаришта српског отпора на Делиграду у јесен 1813.

У приказивању српско–турских војевања Стојанчевић није кренуо од сукоба Карађорђа са дахијом Аганлијом код Дрлупа 24. фебруара 1804, како се у историографији то најчешће ради, него и од првих судара и окршаја побуњених сељака и турских одреда код Палежа и Бељина 21. и 23. тог месеца. Од тада па до Засавице, изгинућа „голаћа“ Зеке Буљубаше и расула последњих српских упоришта на Делиграду у дубоку јесен 1813, он је помно описао, или у детаље анализирао стотине борби и оружаних акција, од великих и решавајућих битака (Иванковац, Мишар, Делиград, Штубик, Малајница, Чегар, Варварин, Јасика, Лозница), дугих опсада и крвавих обрачуна при освајању или одбрани градова и утврђења (Београд, Шабац, Ужице, Кладово, Неготин), до безброј мањих и већих бојева, засе-

да, препада, пробоја и похода (Карађорђев на Сјеницу и у долину Лима) у којима се немилице лила и хришћанска и муслиманска крв. Стојанчевић није штедео труда да броји људске и материјалне жртве обеју сукобљених страна у тим обрачунима где год је за то имао извора и података. Из историје тих ратовања није изостао ни подробан приказ руско–српске војне сарадње, као ни покушаји устаничких продора у Босну, у Црну Гору и Брда. Има у овом детаљисању о оружаној страни Првог устанка једна занимљива страна: Стојанчевић је, наиме, отклонио раширено третирање 1811. као године борбеног затишја и релативног смиривања ситуације на бојиштима. Многобројним подацима показао је несмањену динамику борбених дејстава на свим тачкама додира зараћених страна, на основу којих је с правом могао да закључи како „ратовање у овој години није било ништа мање значајно, него било које године раније". Штавише, баш у овој години „први пут од почетка устанка цео фронт био (је) у покрету, од Вишеграда до Раче на утоку Дрине у Саву", као и у Источној Србији на „видинском фронту".

Има у овој обради ратне историје Првог устанка – која додуше јесте најбитнија у историјским појавама овог карактера – и неког сувишка који ремети хармоничност целине и уравнотеженост синтетичке обраде. Има прегоњења у појединостима, враћања по два–три пута на неке, истина важне догађаје (битке код Иванковца, Мишара, борбе око Београда, Варварински бојеви) којима се допуњавала представа о њима, али се тиме прекидао континуитет и губио хронолошки ред казивања. Уместо тога, оваква синтеза заслуживала би можда исцрпнији приказ дипломатских, привредних, јавних и тајних политичких веза устаника са Аустријом, па и Турском, у којима је такође било континуитета и збивања од велике важности. Без обзира на ову критичку опаску, мора се Стојанчевићу одати признање што је управо кроз ток ратовања јасно показао развојни пут Првог српског устанка од буне на дахије до великог ослободилачког и револуционарног покрета општебалканског, па и европског значаја.

Вредност Стојанчевићеве књиге је и у пажњи која је поклоњена бунтовним покретима Срба изван Београдског пашалука, који су избијали у годинама 1804–1813. Отуда се мора рећи да она с правом носи наслов *Србија и српски народ у време Првог устанка.*

Завршни део Стојанчевићеве књиге под насловом „Унутрашње уређење ослобођене Србије 1804–1813. године" вероватно је у најпотпунијој мери досегао ниво научне синтезе. У њему су обрађена питања изградње државне управе, војне организације, уобличавање државних институција (1811–1813), сукоба концепција о њиховој надлежности, развоја просвете и школства, организације и деловања цркве, привредних потенцијала, активности и достигнућа.

Посебно место, можда нешто скромније него што заслужује, добила је тема „Идеје Првог устанка", како оних потеклих из историјске свести српског народа, тако и оних социјано–политичких, а нарочито национално-

програмских. Ове последње, зачете поглавито у српским срединама северно од Саве и Дунава, у ослобођеној Србији нашле су потврду своје историјске вредности и оправданости. У том погледу од највећег значаја је Стојанчевићева анализа (поткрепљена и једном речитом историјском картом) планова о територијама и границама обновљене српске државе чији је непосредни творац био Константин Родофиникин. Зачуђујућа је подударност ту назначених територија са српским етничким просторима у време када је мало ко умео и приближно да их одреди. Зато неће бити великих разлика између овог пројекта из 1807. и будућих српских националних програма.

Закључак Стојанчевићеве синтезе је логичан и уверљив: „Основно обележје општенародног устанка (...) имало је све карактеристике велике друштвено–економске и политичко–националне револуције, оригиналне по друштвеном и политичком програму...“, али усклађене са духом и циљевима велике европске грађанске револуције тог доба.

УДК 94:929 Gavrilović S.

Чедомир Попов

ДЕЛО АКАДЕМИКА СЛАВКА ГАВРИЛОВИЋА
(Поводом 80–огодишњице живота и 50–огодишњице научног рада)

Не знам колико у Новом Саду и Војводини има научних прегалаца, музејских или архивских радника, те професора историје у основним и средњим школама, који нису седели испред катедре са које је предавао националну историју новог века, асистент, доцент, ванредни и редовни професор Филозофског факултета Славко Гавриловић. Поуздано знам да су сви до једнога данашњи наставници и сарадници на Катедри за историју овог факултета били његови ђаци: студенти, многи дипломци, неки постдипломци, појединци докторанти. Бразда коју је орао више од педесет година у српској историографији, како на Филозофском факултету и Универзитету у Новом Саду тако и у Матици српској, Српској академији наука и уметности (нарочито у њеном Историјском институту) и многим другим научним и стручним установама, дуга је и дубока. Из ње су изникли богати педагошки, стручни, али на првом месту научни плодови и резултати. О овима последњима овде ћемо поглавито говорити.

Историзам и развијена историјска свест једне су од веома значајних тековина духовног живота и културе Срба у Хабзбуршкој монархији, посебно у Угарској. Она се почела развијати на темељима народне традиције, али прве историографске основе ударио јој је несрећни гроф и несуђени деспот обновљене српске деспотовине Ђорђе Бранковић својим знаменитим *Хроникама*. Непун век после њега (1794/95) учени ковиљски архимандрит Јован Рајић је својом волуминозном (четворотомном) *Историјом разних славенских народов најпаче Болгар, Хорвата и Сербов...* просто трасирао пут не само будућој српској историографији него и правце политичког пројектовања националног окупљања и уједињавања Срба: од Карађорђа до Илије Гарашанина. На тој траси стала се у XIX веку, на тлу данашње Војводине, рађати једна плодна научна историографија. Поменимо овде само изазовно историографско дело Данила Медаковића *Повесница српског народа* (1851/52). Та је историографија на крају српској култури дала и оца критичке историјске науке Илариона Руварца.

После Руварца (како Илариона тако и Димитрија) Војводина је доиста постала подручје изузетно плодног и развијеног стваралачког рада у области историографије. Историчари из ове покрајине постали су у последњих стотинак година можда и најприљежнији писци о прошлости међу Србима. Плејади коју су започели Јован Радонић, Станоје Станојевић и Никола Радојчић придружили су се и настављали је Васа Стајић, Алекса Ивић, Душан Поповић, Мита Костић, Димитрије Кириловић, Коста Милутиновић и други, да би је у наше време довели до најсавременијег нивоа Славко Гавриловић и Василије Крестић за нешто старију и Никола Гаћеша за савремену историју. Уз многе научне и истраживачке квалитете, прва и на први поглед уочљива заједничка особина свих ових писаца српске историје из Војводине јесте њихова изузетна марљивост, истраживачка упорност, акрибичност и научна продуктивност.

Несвакидашњи плодан рад Славка Гавриловића дошао је огромним својим делом до изражаја у истраживању и писању историје српског народа у Хабзбуршкој царевини – Угарској, Хрватској, Славонији и Војној граници – али и њиховим живим везама са својим сународницима јужно од Саве и Дунава, као и ширим балканским залеђем, у пространом раздобљу од близу два века: од Великог бечког рата 1683–1699, до Револуције 1848–1849.

Наравно да у овом временски ограниченом осврту на дело Славка Гавриловића не могу поменути ни део наслова из његовог преобимног опуса. Тим пре, не могу правити ни библиографију његових преважних зборника грађе, од којих не могу да пренебрегнем једино вишетомне *Списе бечких архива о Првом српском устанку*, којима се наставља монументални подухват Алексе Ивића, започет пре више од 70 година. Међутим, спомену ћу бар толико да сви Гавриловићеви зборници грађе садрже прворазредна сведочанства о привредној и друштвеној историји Срема и Бачке, о демографским приликама Срба у Угарској, о трговини Балкана и Подунавља у XVIII веку, о Темишварском сабору, о политичкој и културној делатности митрополита Стефана Стратимировића и других великана нашег верског и културног живота.

А шта све Гавриловић није обелоданио, обрадио и објавио за протеклих пет деценија у својим многобројним аналитичко-синтетичким монографијама, зборницима чланака, студија и расправа – од аграрних проблема до политике, од миграције до културних прегнућа, од историје градова до породичних задруга у Војној крајини, од трговине и кријумчарења до разбојништва и хајдучије, од сељачких буна и немира до преломних револуција јужно и северно од двеју великих река, од организације градова, властелинстава и урбара до епидемија и помора становништва, од сталних сеоба, потуцања и насељавања, наравно понајпре и највише Срба, али и Немаца, Цинцара, Грка, Мађара, Словака, Русина, Јевреја и Јермена, до ратова, похода и битака, од верских и црквених питања до историографских дела, књижевности, уметности и политичких планова и пројеката.

Крећући се пространствима од Трста и Беча, преко Ђера, Коморана, Будима и Пеште, до Арада, Темишвара и Београда, он није занемарио ниједно раздобље или једну кључну историјску појаву о наведеном времену.

Примера ради, да не бих остао само на уопштеним констатацијама, поменућу само неке од Гавриловићевих радова, које, можда и по субјективном афинитету, сматрам вредним посебне пажње.

Волуминозном монографијом *Срем од краја XVII до средине XVIII века* (од протеривања Турака до успостављања Сремске жупаније 1745) Гавриловић не само да је дао прецизан и заокружен, критички и на преобимном изворном материјалу заснован аналитичко–синтетички приказ ове, из сваког историјског аспекта значајне области у важних пола века њене прошлости, него је из маглуштине незнања, полузнања и наслућивања изнео и јавно осветлио овај питорескни али и драматични, па и трагиком прожети историјски простор. Још у већој мери то је постигао у капиталној монографији (можда и највишем домашају његовог историописања) *Срем у револуцији 1848–1849*, објављеној до сада у два издања (1963. и 1998) и украшеној безрезервним и високим научним и друштвеним признањима. Ово не само да је најтемељније дело о овом преломном догађају српске нововековне историје у читавој нашој историографији него је и један крајње свестрани приказ свих носећих збивања и процеса, структура и односа историје Срема, али и Срба у Угарској, од краја XVIII до средине XIX столећа. Сама револуција 1848/49. овде је добила прворазредни европски третман, у којем није испуштена ни једна њена битна компонента: социјална (аграрна и грађанска), политичка (либерална и демократска), национална, верска, културна, војна. Све су то проблеми чијом је брижљивом обрадом Гавриловић пружио убедљиве доказе о синхронизованости и уклопљености историје Срба у XIX веку у магистралне европске историјске токове. То му је омогућило да у петој књизи *Историје српскоґ народа* напише капиталну синтезу о српском покрету у четрдесетосмашкој револуцији.

Још много би се сличних научних резултата Славка Гавриловића могло поменути (његова скоро потресна књига *Хајдучија у Срему у XVIII веку*, на пример), али држим да је неопходно задржати се баш на његовом проучавању српске националне револуције 1804–1815. Тим круцијалним питањем од највећег значаја у нашој националној историји Гавриловић се бавио током читавог стваралачког века и посветио му је више томова грађе и много научних радова и прилога. Изостављајући на овом месту све остало, навешћу само његово капитално дело *Војводина и Србија у време Првоґ устанка* (Нови Сад 1974. и 2004). У њему је глобално и у појединостима дат целовит и заокружен приказ односа Срба из целе Хабзбуршке монархије (не само са тла данашње Војводине), и то у светлу укупне политике ове царевине према борби Срба за своје национално и социјално ослобођење. При том су свестраним захватањем проблема (од политике, трговине и кријумчарења, преко легалних и илегалних војних и дипломатских веза и односа до трагичних збивања и страдања поражених Срба у

Србији и аустријској емиграцији 1813–1814) уклоњени многи дотадашњи стереотипи у тумачењу одјека Првог устанка међу Србима изван Србије и у ужем и ширем окружењу. Везе и односи усталих Србијанаца и њихових сународника у Аустрији приказани су објективно, реално (sine ira et studio), без улепшавања, али и без ламентирања над српским несрећама. Једном речју, научно, али живо и динамично. У њима се преплићу племенита родољубива чувства и надахнућа, подвижништва и жртвовања, са грубим материјалним интересима, голим егоизмом и закржљалим осећањима љубави и саосећања према роду и постојбини. Малени али одважни српски народ је у Гавриловићевом исцрпном приказу, као и у стварном животу, и објект и субјект „велике“ европске политике тог (наполеоновског) доба и те фазе у развоју Источног питања. Лишена патетике и националних пренаглашавања, ова монографија је (и да није других његових резултата на овом пољу) Славка Гавриловића уврстила у ред водећих историчара наше националне револуције, уз Стојана Новаковића, Миленка Вукичевића, Гргура Јакшића, Васу Чубриловића, Владимира Стојанчевића, Милорада Екмечића и Радоша Љушића – да оне прве писце и мемористе (Ранкеа, Вука, Проту, Баталаку) и не помињем.

Завршићу овај уопштени приказ дела Славка Гавриловића осврtом на његове две недавне књиге посвећене такође историји српске револуције. Реч је о зборнику радова *Ликови и догађаји из Првог устанка* (Матица српска, 2001) и пространом поглављу Аустријска царевина и устаничка Србија (1804–1815) у књизи *Европа и Српска револуција (1804–1815)* (Платонеум, Нови Сад 2004). Оба рада написана су опробаним методом критичке, научне историографије, откривају највредније стваралачке особине свог аутора, које су, додуше, и раније долазиле до изражаја: обиље извора и проверених чињеница на којима заснива констатације и закључке, умешност у комбиновању историјске анализе и синтезе, сажетост, али и свестрана образложеност судова уз истовремену заокруженост и завршеност планираних целина.

Завршавајући овај брзи ход кроз обимно дело Славка Гавриловића, с двема његовим монографијама у средишту пажње (*Срем у Револуцији 1848–1849.* и *Војводина и Србија у време Првог устанка*), од којих је друга непосредни повод данашњег окупљања, намера ми је да истакнем два закључка која ми стално долазе у мисао. Један је методолошки: својим опусом Гавриловић је потврдио старо правило да врхунски историчар увек проучава целе епохе да би у њима препознао и разјаснио суштину појединачних појава које проучава. Други је културно–историјски: тај опус представља још један развијен и убедљив, доказ о капиталној улози наше националне периферије, с разних крајева Хабзбуршке монархије, у уздизању српског народа у модерну европску нацију. Већих заслуга у историјској науци тешко да може бити.

УДК 94:929 Gaćeša N.

Славко Гавриловић

ПРОФЕСОР ДР НИКОЛА ГАЋЕША
(Истраживач привредне и друштвене историје XIX и XX века)

Рођен је у селу Штикади код Грачаца у Лици 1924, завршио је гимназију у Грачацу (1939), а Учитељску школу у Осеку (1946). Студије историје започео је на Историјском факултету Московског универзитета „Ломоносов“ (1947), а завршио их на Филозофском факултету у Београду 1954. Као професор средње школе био је запослен у Кању (1954–1959), а потом у Гимназији „Јован Јовановић Змај“ у Новом Саду (1959–1965) да би, затим, десет година (1965–1975) провео као научни сарадник у Историјском архиву Покрајинског комитета и Историјског института Војводине у Новом Саду, па дванаест година у Институту за географију Природно-математичког факултета у Новом Саду (1975–1987). Последње године (1987–1993), пре одласка у пензију, као научни саветник и редовни професор, као шеф Катедре за историју провео је на Филозофском факултету у Новом Саду.

Никола Гаћеша је спадао у ред најбољих студената своје генерације, као и међу најистакнутије средњошколске наставнике у послератном Новом Саду и већ у том звању стекао је неподељене и трајне симпатије својих ђака и колега, бавећи се и наставним и научним радом. Стекао је велико педагошко искуство и методолошко знање, свестрано и дубоко познавање националне историје, показао упорност и систематичност у раду, овладао критичком, аналитичко-синтетичком методом, што му је омогућило да се 1965. године у науци представи својом првом монографијом, докторском дисертацијом *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941*, објављеној 1972, која је у стручној јавности оцењена као дело прворазредног значаја из новије историје Војводине и Југославије.

Проф. др Никола Гаћеша аутор је већег броја књига и много десетина студија, прилога, оцена и приказа.

После докторске дисертације уследиле су његове обимне монографије о аграрној реформи и колонизацији у Банату (1972) и Срему (1975), као и

монографија о аграрној реформи и колонизацији у Југославији 1945–1948, објављеној 1984. године.

Без претеривања може се рећи да су то капитална дела наше историографије, да су писана на обиљу примарних, претежно архивских извора, да их карактерише аналитичко–критички прилаз изворима и литератури, да су им судови односно закључци чврсто утемељени, да су све његове књиге пуне статистичких и демографских података, да представљају широку подлогу и за социолошка па и етнографска разматрања. Др Гаћеша се у својим радовима бави проучавањем појава дугог трајања – аграрно–социјалним односима од XVIII века до наших дана, појавама које корене вуку из феудалне епохе а прелазе у капиталистичку и социјалистичку фазу наше историје, појавама и процесима, који се преламају и остварују кроз различито аграрно законодавство Угарске, Аустро-Угарске и Југославије, у динамичној промени политичких прилика, партијских и класно-сталешких борби и интереса, у којима он на историјску позорницу изводи и доње слојеве друштва: аграрне интересенте, добровољце, колонисте, сиромашне сељаке и као објекте и као субјекте наше новије историје. Смирено, систематично и критички одмерено Гаћеша разрешава замршено клупко друштвено–економских и политичких односа у којима су остваривале аграрна реформа и колонизација, првенствено у Војводини, током XX века, као и развитак колонистичких насеља и њиховог уклапања, мање или више успешног, у оквире југословенске државе између два светска рата и у доба социјалистичке државе, када су до краја разрешена питања чији су корени досезали до почетка XVIII века, а за последицу, поред осталог, имала не само имовинске него и етничке, националне промене, првенствено у Војводини али и на целој територији бивше југословенске државе.

Поред монографија из области аграрне реформе и колонизације, др Гаћеша написао је 30–ак студија, сабраних у обимну књигу (преко 550 страница) под насловом *Радови из аграрне историје и демографије* (1995) које се односе на област аграра, земљишног задругарства, крајишке земљишне заједнице, оптанте из Мађарске у Југославију, на поједине националне мањине, као и на значајну улогу научника и политичара Сретена Вукосављевића у решавању аграрно-социјалних и етничких питања у Југославији после Другог светског рата.

Изван свега тога, треба истаћи рад др Гаћеше на проучавању новчарства и банкарства, као и аграрног задругарства у Војводини, Тројединој краљевини и Југославији, које, у појединим аспектима, има управо пионирски значај.

И, засад, последње дело др Гаћеше о *Привреднику* у доба Краљевине СХС, Југославије, времена немачке окупације до његовог гашења па потом обнављања на самом крају XX века.

Проф. др Никола Гаћеша исказао се и као писац уџбеника за средње школе из историје и историје цивилизације, при чему су до пуног изражаја

дошли његово темељно познавање методике и методологије, документованост и прецизност излагања материје, углађени стил и ширина хоризоната као критичког историчара.

Своје научне и стручне радове др Гаћеша је објављивао у нашим водећим часописима у Новом Саду, Београду, Загребу, са запаженим рефератима учествовао је на многим научним скуповима, био је председник и члан научних савета и стручних тела, а данас, после пензионисања, поред свега тога, ангажован је на постдипломским студијама на Филозофском факултету у Новом Саду.

Посебно желимо да истакнемо рад др Николе Гаћеше у Матици српској, у којој је објавио велик број својих студија и монографија, у којој је био управник Рукописног одељења, члан Управног одбора, члан Одељења за друштвене науке, уредник „Свезака Матице српске“, један од уредника *Српског биографског речника*, за који је написао мноштво биографија, руководилац фундаменталног научног пројекта о банкарству у Војводини и редактор волуминозне колективне монографије о њему, као и члан Редакције *Зборника Матице српске за историју* од првог до 67. броја, што све говори у прилог томе да ће иза њега остати дубок и трајан траг у тој, најстаријој и најугледнијој културној и научној установи српског народа.

УДК 930.85(=163.41)(497.5 Zagreb) (049.3)

Дејан Медаковић, СРБИ У ЗАГРЕБУ („Прометеј“, Нови Сад 2004, 231 стр.)

Академик Дејан Медаковић, неоспорно једна од најистакнутијих личности српске науке, писац узорних монографија о Србима у Сентандреји, Трсту и Бечу, написао је ништа мање добру и занимљиву студију о Србима у Загребу од XVIII до XX века. Њену садржину изложио је у опсежном уводу и дванаест поглавља, приказујући битне моменте из прошлости Троједне Краљевине и Загреба, као и Срба у њима, све на основу поуздане литературе (хрватске, српске, немачке), од оне из XVIII века до оне из наших дана, оцртавајући сигурном руком за студију релевантне чињенице из области историје, језика, књижевности, школства, цркве и уметности схваћене у ширем смислу речи.

У историографском прегледу академик Медаковић је дао меродавне оцене литературе о Загребу, почевши од XVIII века, а с тежиштем на делима Ђуре Сабоа, Вјекослава Клаића, Рудолфа Хорвата, Алексе Ивића, Радослава Грујића и других мање или више значајних, као и на делима савремених историчара са Василијем Крестићем, као најистакнутијем, на челу. Констатовао је да је, посебно код српских историчара, тежиште на „значајном укључивању Срба у јавни живот Хрватске“, нарочито у градским центрима а првенствено у Загребу као средишту „пробуђеног хрватства“

Академик Медаковић учинио је сажет пресек кроз историју Троједне Краљевине и Срба у њој од XVI века до Првог светског рата, стављајући тежиште на српске миграције и значај Срба у средини у којој су све време морали да се боре за верско и национално одржање, да се одупиру покатоличавању и претварању у „политичке Хрвате“. Напоредо с тим, оцртавао је и главне етапе у развитку Загреба од феудалне вароши до модерног, космополитског града, у којем је Србима, Грцима и Цинцарима, као православнима, било забрањено стално настањивање све док цар Јосиф II Патентом о толеранцији није срушио препреке развитку православном трговачко-занатском сталежу у Хрватској и омогућио му стварање црквених општина, подизање храмова и отварање својих верско-националних школа.

Пошто су се Срби, заједно са Грцима и Цинцарима, окупили у Црквеној општини у Загребу, аутор је нарочиту пажњу поклонио тој Општини и њеном настојању да подигне најпре своју капелу а потом цркву, гробље и школу, што је остварено у времену од 1794. до 1814, односно закључено подизањем импозантне црквене грађевине у другој половини XIX века. Аутор наводи да су у црквени одбор Цркве у Загребу улазили најугледнији представници економског, политичког и културног живота српског народа, из чега је произашао „нагли раст српских институција, посебно економских, које су од почетка стављене у службу националне афирмације“. Чврста повезаност Цркве и политике код Срба у Хрватској „послужила је и хомогенизацији Срба на политички узаврелом простору Хрватске“ а да се при томе „није развила клерикална идеја као политички поглед на друштвене процесе“, као што је био случај код Хрвата.

Уз цркву, Медаковић је приказао и историју српског гробља у његовом једновековном трајању (1785–1887) да би, затим, показао како је угледним Србима отворено и главно загребачко гробље „Мирогој“. Он је поименично, и по занимањима, навео мноштво Срба који почивају под аркадама тог елитног, грађевинског, културно–историјског објекта, чиме се најречитије потврђује присуство Срба у Загребу и његовом економском, политичком и културно–просветном животу до Првог светског рата.

Академик Медаковић не пропушта да истакне место Срба у привредним организацијама у Загребу. Посебно указује на најугледнијег међу привредницима тог града, на Анастаса Поповића, као на оснивача Прве

хрватске штедионице, члана Управе Илирске читаонице и Хрватског господарског друштва, и Владимира Матијевића као на оснивача чувеног „Привредника“ и његових институција од непроцењивог значаја за Србе у Тројединици па и изван ње. Задржава се на оснивању Српске банке у Загребу, са основним капиталом од 90,000.000 круна, и њеном Управном одбору у којем се нашла елита српског друштва, а у којем је „без обзира на припадништво различитим политичким странкама, сачуван надпартијски консензус српских националних интереса“, чиме је Банка „била активно укључена у политичку хомогенизацију српског народа“.

Академик Медаковић доноси драгоцене податке о штампи, штамапријама и књижарама загребачких Срба, који су у том погледу дуго били зависни од хрватских и бечких установа те врсте. Преломна је била 1892. година, када је створена прва српска штампарија Павла Јовановића, коју је касније преузео Матијевићев „Привредник“. Још пре тога, од 1884. почео је да излази *Србобран*, као најчитанији српски лист у Тројединици, који је по утицају, оцењује аутор, био „сличан ономе који је на Србе у Угарској имала новосадска *Застава*. У раду су наведени и други листови са врло угледним уредницима и сарадницима, који су успешно обављали мисију народног просвећивања и политичког освешћивања. Исто се може рећи и за српско загребачко књижарство Ђорђа Ћелапа и Вељка Васића од краја XIX века надаље.

Пошто академик Медаковић не пише „безимену“ историју загребачких Срба, он је сматрао да у своју студију треба да унесе кратке биографије знаменитих Срба који су или рођени или су своју делатност развијали у Загребу. Подужи списак њихових имена, односно биографија, почиње са илирцима Мојсијем Балтићем, Максом Прицом и Светозарем Кушевићем а завршава политичарима Богданом Медаковићем и Светозарем Прибићевићем, указујући на њихов значај у јавном животу, привреди, судству и науци у Загребу и Хрватској. Томе придодаје и Србе – чланове Југославенске академије знаности и уметности, наводећи да је један између њих, историчар Гавро Манојловић, био дугогодишњи председник те тада водеће научне институције код Јужних Словена.

Видно место у Медаковићевој студији заузимају музички, позоришни и ликовни развитак Загреба и место Срба у њему. У тим областима стваралаштва Хрвати су остваривали значајне резултате а Срби су се трудили да, сразмерно својим моћима, не заостају за њима. Самостални музички живот Срба у Загребу почео је стварањем Певачког друштва 1877, светосавским прославама а потом појавом врсних музичара и композитора П. Коњовића, М. Тајчевића, Св. Станчића и Ј. Пачуа. Аутор констатује да је код Срба првенство имало хорско певање, најпре црквеног карактера а потом и песме инспирисане народним песништвом, као и да су светосавске беседе у Загребу имале „значај прворазредног друштвеног догађаја“ у којем је учествовала вишенационална публика тог града.

Значајну улогу Срба Медаковић уочава и у позоришном животу Загреба, почевши од појаве илирског покрета, када је Србин Христофор Станковић у својој кући поставио позориште на којем су се изводили комади на немачком језику, чиме је утрвен пут и за хрватско национално позориште, на чијој ће сцени посебну улогу имати Срби Адам Мандровић, Стјепан Милетић, а потом Иво Рајић и, надасве, Бранко Гавела, које Медаковић сматра „правим творцима модерног казалишта у Хрватској“, казалишта које се претвара „у прворазредну значајну националну институцију“. Немали значај у историји сликарства и вајарства у Хрватској Медаковић приписује сликару „хрватског академизма“ Николи Машићу, чије је српско порекло прећуткивано у хрватској историји уметности, као и сликарима Србима до Стојана Аралице, и вајарима Војину Бакићу и Душану Џамоњи у XX веку.

Све у свему, академик Дејан Медаковић разоткрива нам широку позорницу привредног, политичког, верско-националног и културно-уметничког деловања Срба у Загребу у скоро двовековном распону и неоспорно, крајње објективно и убедљиво, доказује да у историји Загреба и Хрватске Срби нису били „реметилачки чимбеник“ него стваралачки фактор и интеграциони чинилац.

Своју студију Медаковић пише у духу крајње толеранције и дубоког познавања и *разумевања* српске и хрватске историје, пише високоинтелектуалним и лепим стилом, разумљиво најширем читалачком кругу, па сигурно, као и увек до сада, даје трајан допринос науци и уметности и задовољавајући интересовање ширег публикума заинтересованог за добру књигу

Академик Славко Гавриловић

614(497.113 Sombor)(049.3)

Стојан Бербер, ИСТОРИЈА СОМБОРСКОГ ЗДРАВСТВА, Матица српска, Нови Сад 2004.

Ова књига је плод ауторовог вишегодишњег интересовања и истраживања прошлости сомборског здравства, о чему тако речито сведочи обиман списак консултоване литературе, у којој се налазе објављена грађа, чланци, студије, трактати и прилози, затим позамашан број писаних и других саопштења разних делатника (понајвише здравствених) о прошлости и садашњости здравства у Сомбору. На тај начин аутор је створио солидну основу за обраду тематике, која је у суштини веома комплексна, јер историју здравства сачињавају подаци и догађања најразноврснијег порекла, садржаја и значаја, а сем тога и неке појаве и процеси који само на први поглед нису компатабилни са здрављем. Суочен са обиљем факата, аутор није дозволио да његова научна обрада поприми изразито позитивистичко обележје. Истина, то му је омогућила и тако солидно срочена композициона схема, на основу чега је проучавану тематику разврстао у XIII одељака: I Историја Сомбора (9–21 стр.); II Развој сомборског здравства (21–77 стр.); III Здравствени центар „Др Радивој Симоновић“ (77–161 стр.); IV Остале здравствене установе (161–185 стр.); V Установе блиске здрављу (185–189 стр.); VI Служба социјалног осигурања (189–199 стр.); VII Хуманитарна удружења (199–211 стр.); VIII Заразне болести (211–243 стр.); IX Сомборска медицинска мисао (243–261 стр.); X Здравствени радници у ослободилачким ратовима (261–267 стр.); XI Друштвене организације у здрављу (267–277 стр.); XII Сомборски медицински дани (277–283 стр.); XIII Савремени тренутак сомборског здравства (283–325 ст.). После наведених одељака следе: Литература, Регистар личних имена, Регистар фотографија и Биографија аутора.

Наведеном композиционом решењу тешко би се могла ставити нека озбиљнија примедба. Посматрано у целини, оно је аутору омогућило да обрађивану тематику подели на мање делове који сами по себи представљају мале заокружене тематске целине, органски повезане историодношњу њихове основне, здравствене тематике. Наслови тих 13 наведених делова су научно засновани и језгровито формулисани па се већ на основу тога може претпоставити да је здравствена тематика о историји Сомбора успешно обрађена.

Писац је добро поступио када је у појединим одељцима обрађивао неке мање теме. На тај начин је књишко штиво постало разноврсније и интересантније. Међу таквим обрађеним мањим темама наводимо само неколико: Здравствени радници у 19. веку (56–60 стр.); Лабораторија (97–99 стр.); Школски диспанзер (157–161 стр.); Сектор хигијене и заштите животне средине (167–168 стр.); Геронтолошки центар (185–187 стр.); Социјално осигурање радника у Краљевини СХС (191–193 стр.); Црвени крст (199–204 стр.); Друштво за борбу против алкохолизма (207–208 стр.); Венеричне болести (234–237 стр.); Др Милан Јовановић Батут (248–250 стр.); Др Радивој Симоновић (250–252 стр.); Вера Вребалов (262–263 стр.); Подружница лекара (267–271 стр.) итд.

Недовољно обавештен читалац олако ће стећи утисак да *Историја сомборског здравства* представља дело традиционалног типа, а то значи без изразитије методолошке основе. Међутим, то је само донекле тачно, јер је др Бербер успео да посматра, истражује и научно обрађује проблематику сомборског здравства у историјском тоталитету, уважавајући на тај начин све релевантне друштвене и научне чиниоце који се не смеју мимоићи у историји сомборског здравства. Посматрана са тог становишта, обрада тематике ове књиге је према моме мишљењу најближа структуралистичком поимању, захвату и обради наведене проблематике.

Несумњиво је да је др Бербер овом књигом обавио научну мисију своје врсте: дефинитивно је уклонио осетну празнину у савременој историографији о историји здравства у једном значајном градском насељу као што је Сомбор. Кад то кажемо имамо у виду чињеницу да је историја здравства не само у Војводини него и у Србији овом књигом добила дело којим ће моћи још свестраније да објасни и обради један на пример интересантан догађај из историје настанка и развитка Медицинског факултета у Београду, који је, као што је познато, 1919. године основао др Милан Јовановић Батут: био је његов први декан

и редовни професор, али је до сада било заборављено да је др Батут прве две године након завршетка студија, заправо од 1878. до 1880. године, радио као лекар у Сомбору.

У историографској науци сасвим је известан допринос др Јожефа Тима изучавању револуционарних збивања 1848/49. у Војводини, а посебно што се тиче догађања у Српском народном покрету у тој револуцији. Међутим, историчари ће овом књигом бити упознати с тим да је др Тим рођени Сомборац, да је гимназију завршио у Сомбору и да је после завршетка студија медицине био градски лекар у Сомбору, а затим помоћник жупанијског физика. Пада у очи да је др Бербер као осведочени хуманиста са истом пажњом, да не кажемо и љубављу, у овој књизи портретисао и дочарао ликове лекара и Срба и Мађара. У том циљу указујемо на његову обраду др Јожефа Бикија и др Адолфа Фелеша, на једној страни, и др Константина Пеичића и др Ђорђа Лазића, на другој страни.

Познато је да су лекари и други здравствени радници били редовни учесници свих ослободилачких и ратних збивања у нашој прошлости. Ипак, читалац ће бити изненађен кад сазна да је импозантна група здравствених делатника из Сомбора дала велик допринос ослободилачкој борби српског народа почев од балканских ратова 1912/13. па до Првог и Другог светског рата.

Уверени смо да ће штиво на неколико последњих страница ове књиге под насловом „Савремени тренутак сомборског здравства" радо и пажљиво прочитати не само здравствени делатници него и обични читаоци, јер документовано и упечатљиво приказује прегнућа, пре свега здравственика (укључив др Бербера) који су одлучујуће допринели да сомборско здравство заузме висок положај и завидан ниво у здравству нашег савременог друштва.

На основу свега тога извесно је да је књига др Бербера о историји здравства у Сомбору несумњив и веома вредан допринос савременом научном стваралаштву. У томе се и састоји њена права вредност. Зато ће њено штиво бити незаобилазно у свим наредним историографским прегнућима у Војводини, а посебно онима који се односе на здравство и његову историју.

Др Никола Гаћеша

314.3–054.73(=163.41)(477.65) „1752/2002"(049.3)

Сергиј И. Шевченко, УКРАЈИНСКА СУДБИНА НОВЕ СРБИЈЕ – Историјске скице о прошлости Кировоградске области – Кировоградска област у украјинско–српским везама 1752–2002, Кировоград (Украјина) 2004, 164 стр.

Сергиј Шевченко рођен је 1958. године у Кировоградској области у Украјини. После завршетка Историјског факултета на Кијевском универзитету радио је као директор Градског архива у Светловодску а затим као директор Обласног државног архива Кировоградске области. Магистарске студије завршио је у Институту за археографију НАН Украјине. Сада ради, у звању доцента, на Кировоградском државном педагошком универзитету „В. Виниченко". Објавио је велик број радова из области међународних веза Украјине, историје Кировоградске области и археографије. Знатан део његовог научног опуса чине радови о украјинско-српским везама у периоду од 18. до краја 20. века. Један од тих радова (*Старатељство над српским избеглицама у Јелисаветграду у јесен 1916. године*) штампан је у *Зборнику МС за историју* (број 65–66/2002). Његово изразито научно интересовање за украјинско-српске везе показано је и садржајем ове књиге и њеним поднасловом „*Кировоградска област у украјинско-српским везама (1752–2002)*"

Структура књиге успостављена је на принципу релативно самосталних тематских целина, или „историјских скица", како их аутор у поднаслову своје књиге назива. Ипак, оне по свом хронолошком редоследу и садржајној повезаности континуирано дају тумачења и многобројне примере узајамних веза и осветљавају процесе заједничког живљења Украјинаца и Срба на простору централне Украјине током протеклих 250 година.

Прво поглавље после *Предговора,* са насловом *Нова Србија на земљама старе*

Украјине, посвећено је описивању прилика у делу централне Украјине на којем ће се 50–их година 18. века насељавати Срби. Аутор претходно објашњава збивања на тлу Турске и Аустрије која су довела до Сеобе Срба 1690. године и формирања војних граница на Сави, Дунаву, Тиси и Моришу. Следи разматрање положаја Срба граничара након укидања Потиске и Поморишке границе као кључног подстицаја Србима за сеобу у Руско царство средином 18. века. Већи део овог поглавља посвећен је насељавању Срба на подручју које ће се убрзо, већ јануара 1752. године назвати Новом Србијом. Будући да је ванредни зналац регионалне историје Кировоградске области, региструје насељавање Срба у великом броју места и приказује тачну локацију граничарских чета Српског хусарског и Српског пандурског пука. Аутор притом оперише великим бројем топонима и демографских података о бројности чета и пукова, броју житеља староседелаца и припадника других националости. У овом поглављу опширније разматра односе Срба досељеника и запорошких козака, почетак изградње тврђаве Свете Јелисавете, односно будућег Јелисаветграда и садашњег Кировограда, покушај Јована Хорвата да издејствује оснивање српске православне епархије, узајамне сукобе српских официра и постепено губљење војно–граничарског значаја Нове Србије услед померања граница Русије на југ према Црном мору.

Користећи се многобројним архивским документима, аутор је изложио до сада непознате податке о многим насељима која су била у својини српских официра, а у доста случајева добила и називе по презименима тих официра. Поједине Србе, високе официре, аутор прати у њиховим војничким каријерама и стицању све већих земљишних поседа. При крају поглавља наводе се бројни подаци о потомцима Срба високих официра, па у неким случајевима (Хорвати, Пишчевићи, Зорићи, Манојловићи, Емануели, Чорбе и др.) успоставља генеалошку нит са њиховим потомцима у 19. па и 20. веку. На крају поглавља наводи примере да и данас, иако је српски етнос готово у потпуности украјинизиран током протеклих 250 година, становници појединих села за себе тврде да су српског порекла. О томе сведоче и презимена која су се сачувала у Кировоградској области: Ивановићи, Поповићи, Мијатовићи, Чорбе, Рајковићи, Ковачевићи, Петровићи, Михајловићи, Стојанови, Бабићи, Хорвати и др.

Разматрања у поглављу *Централна Украјина и Србија у животопису познатих личности у 19. и почетку 20. века* односе се на могући боравак Карађорђа у тој области, о Арсенију Манојловићу (Емануел) и његовим синовима Георгију и Павлу и каснијим потомцима све до почетка 20. века. Исто то чини и са потомцима Рајка Депрерадовића, Ивана Хорвата и других Срба чији су се потомци истакли и у ратовима које је Русија водила у 19. веку. Већи број страница овог поглавља посвећен је узајамним везама Срба и Украјинаца у сфери културе и науке. Главни извор за бројне податке и разматрања у овом поглављу су биографије и аутобиографије познатих и мање познатих личности тог времена. Поглавље се завршава приказивањем деловања Српског генералног конзулата у Одеси, установљеног крајем 19. века, и рада Српског добротворног друштва које је основано 1891. године такође у Одеси.

Српске избеглице у Јелисаветграду за време Првог светског рата је наслов следећег поглавља, у којем се веома документовано излаже ток, у Србији мало познатих, збивања у вези са доласком 1916. године велике групе од око 1000 српских избеглица у Јелисаветград. После уводних објашњења општих прилика у Русији, Србији, на Балкану и у Европи, детаљно приказује специфичне околности у којима се умножавају украјинско-српске везе у централној Украјини а нарочито у Јелисаветграду. Описује разне манифестације солидарности Украјинаца према Србији на почетку Првог светског рата. Највише пажње посветиће доласку и збрињавању око 1000 српских избеглица сконцентрисаних у Јелисаветграду 1916. године и организованом прикупљању помоћи за смештај, исхрану, одећу и друге потребе српских избеглица. Аутор прати значајну агилност Јелене, ћерке краља Петра првог, на организовању ове помоћи. У наставку аутор приказује пораст броја избеглица на око 3000 и наводи бројчане податке о њиховом размештају по појединим местима. На крају поглавља аутор неколико страница посвећује Србима у Украјини за време Октобарске револуције, трајања Привремене владе, подела међу Србима и њиховом учешћу у војним јединицама Националне украјинске армије и Црвене армије и њиховом положају после увођења бољшевичке власти. Поглавље се завршава разматрањем повратка већег дела

Срба избеглица у свој завичај и останком и уклапањем мањег дела у нову домовину.

Претпоследње поглавље, са насловом *Централна Украјина и совјетско-југословенски односи*, посвећено је разматрањима делатности Комитета Срба, Хрвата и Словенаца на пружању помоћи гладнима у Русији и Украјини, односно на подручју Јелисаветградске области током 1921–1924. године, затим положају преосталих Срба у време, како аутор то формулише, „идеолошких приоритета“ у периоду између два светска рата. Између већег броја Срба, поново поклања посебну пажњу потомцима из породице Манојловић (Емануел). У наставку даје податке и о Украјинцима који су почетком 20–их година 19. века избегли из Јелисаветградске области у Србију, између којих и два потомка Ердељијевих који су стигли у Сремске Карловце, односно Нови Сад. Знатно отежана међуинституционална комуникација између два светска рата ипак није у потпуности прекинула међуперсоналне везе Срба и Украјинаца. Шевченко наводи многе примере тих веза у култури и науци. Затим следе и подаци о прогонима потомака Срба у Јелисаветградској области током Стаљинових чистки. У посебном одељку овог поглавља Шевченко пише о учешћу Кировограђана у завршним операцијама Црвене армије за ослобођење Југославије 1944/1945, а у том оквиру и о њиховом учешћу у бици на Батини. Потом се на осам страница излажу примери сарадње и веза Кировограђана и Југословена у периоду од 1950. до 80–их година прошлог века, међу којима се посебно истиче многобројност и разноврсност тих веза на подручју Војводине.

У последњем поглављу, *Кировоградска област у украјинско-српским везама на крају 20. и почетку 21. века*, набрајају се институције, предузећа и појединци који су у још увек актуелном времену успостављали узајамне везе које, често, још трају. Међу тим везама апострофирана је и континуирана сарадња Српско-украјинског друштва у Новом Саду и Друштва „Украјина-Србија“ у Кировограду, чији је он вишегодишњи председник.

Књига Сергија Шевченка на веома документован и уверљив начин инсистира на основној карактеристици српско-украјинских веза током протеклих 250 година, која се огледа у њиховом континуитету што је, како аутор у *Поговору* оцењује, битан предуслов и подстрек за наставак тих веза и њихово ширење и јачање. Са своје стране бих још додао: и због тога што су те везе често, стицајем историјских околности, уједно и заједничке странице историје Срба и Украјинаца. А истраживачка и научна вредност књиге исказује се и у 547 упутница на коришћење архивске и штампане изворе.

Вредност ове књиге и за српске читаоце даје јој препоруку за њено превођење и издавање и на српском језику.

Мр Средоје Лалић

94(497.11) „1804/1815“(049.3)
821.163.41–95

ЕВРОПСКИ КОНТЕКСТ СРПСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ
Зборник *Европа и Српска револуција 1804–1815*,
(уредник Чедомир Попов, „Платонеум“, Нови Сад 2004, стр. 576)

Поводом двестоте годишњице Првог српског устанка издавачка кућа „Платонеум“ из Новог Сада објавила је зборник *Европа и Српска револуција 1804–1815.* који је уредио академик Чедомир Попов. Реч је о књизи која садржи осам студија и расправа наших најзначајнијих историчара, наменски писаних за ову прилику. Превасходни циљ је био да се сагледа место Српске револуције у контексту европске историје почетком XIX века и разјасни однос Европе према Србима и Србији у време њене обнове као државе. Зборник је резултат сарадње „Платонеума“ са одборима за историју Првог устанка и за историју Срба у XIX веку Одељења историјских наука САНУ.

У уводној крађој студији *академика Владимира Стојанчевића* под насловом „Ток и историјски резултати Српске револуције 1804–1815.“ (стр. 11–43) излаже се стање у Београдском пашалуку Турске царевине крајем

XVIII и почетком XIX века, које је резултирало терором султанових одметника – дахија, с кулминацијом у сечи српских кнезова јануара и фебруара 1804, што је представљало непосредни повод масовне побуне српске раје и избора Карађорђа Петровића за вођу устанка, на збору у Орашцу 14. фебруара.

Стојанчевић је приказао све фазе и најважније догађаје Првог српског устанка: ширење покрета, опсаду Београда, покушај босанског валије Бајир-паше да, жртвовањем дахија, смири устанике, постепено претварање „буне на дахије“ у социјалну и националну револуцију против феудалног система и османлијске власти, најважније победе устаника (Иванковац 1805, Мишар и Делиград 1806), покушај измирења Порте и Срба давањем Србији аутономије (Ичков мир 1806).

Стојанчевић је посебно разјаснио улазак устаника у савез са Русијом за време њеног рата против Турске, указао на значај освајања Београда 1807, ратних догађаја 1809–1810, изградње нове српске државе, заокружене 1811, излазак Русије из рата 1812. и пропаст устанка 1813. На крају овог прилога следе потресни подаци о страшном османлијском терору над Србима 1813–1814, њиховом неуспеху да за своју трагичну судбину на Бечком конгресу заинтересују велике европске силе, те о Хаџи–Продановој буни 1814. и Другом српском устанку на Цвети (априла) 1815, под вођством Милоша Обреновића.

Стојанчевићево излагање се завршава описом српских војних успеха у устанку и политичким споразумом кнеза Милоша и турског команданта Марашли–Али паше о пуштању турских трупа у утврђене градове и признавању Србима самоуправе, у унутрашњости земље, којим је почео процес изградње аутономне Кнежевине Србије. Уз овај прилог објављен је списак изабраних извора и литературе о Српској револуцији 1804–1815.

Истражујући карактер и историјску суштину Првог и Другог српског устанка, *академик Милорад Екмечић* их ставља у широки контекст грађанских (социјалних и националних) револуција које су крајем XVIII и у првој половини XIX века захватиле највећи део Европе. Анализом друштвених и политичких циљева српских устаника, у студији под насловом „Европски оквири и карактер Српске револуције 1804–1815.“ он убедљиво доказује њихову директну везу са програмима и настојањима грађанских револуција, које су се из Француске, после 1789, ширили на многе земље и народе Западне и Централне Европе. По својим социјалним (рушење османског феудалног система) и националним (интеграција српског народа) циљевима Први и Други устанак представљају специфичан облик грађанске револуције, закључује Екмечић. Њихов први циљ је током времена постигнут: у Србији је феудални поредак разорен. Други је изведен само делимично. Срби су обновили своју државу, макар у ограниченом облику (аутономном), али потпуну националну интеграцију нису остварили. Према Екмечићу, два су разлога за то. Први је конфесионалан: на Балкану су се све националне деобе и разграничења изводили по религиозној линији, уз дубоке верске нетрпељивости. Други су испреплетени и сукобљени интереси великих европских сила, који су само у једном питању били сагласни: на Југоистоку Европе не може се образовати велика и јака словенска национална држава. Уз све то, историјска анонимност српског народа у Европи, проистекла из вековног робовања под османлијама, која би Карађорђевом идејом о повезивању српског и грчког националног покрета можда била превазиђена, пресечена је његовим смакнућем 1817, у које су били умешани многи домаћи и страни чиниоци, закључује Екмечић.

У раду *академика Славка Гавриловића* „Аустријска царевина и устаничка Србија 1804–1815.“ (стр. 108–220) полази се од констатације да је Аустријска царевина (Хабзбуршка монархија, Аустрија) своје интересовање за Балкан и Србију, као његову централну област, показивала нарочито од Великог бечког рата 1683–1699, све до почетка XIX века.

После Свиштовског мира (1791), сматра Гавриловић, Аустрија се одрекла Србије и вратила пријатељским односима с Турском а у односу на српски народ дискретно настојала да обнови његово поверење према Бечком двору, у чему је имала успеха, тако да су Срби у почетку свог Устанка 1804. полагали наде у његову подршку, помоћ и заштиту.

Међутим, Аустрија, која је током читавог раздобља Српске револуције била угрожена од стране Наполеонове Француске, настојала је да наизоставно избегне непријатељство са стране Турске, па је заузела став строге неутралности и немешања у српско-турски сукоб. Иако су у погледу неутралности били сагла-

сни и политички и војни врх Монархије, ипак је у војном врху, са надвојводом Карлом на челу, бар повремено до изражаја долазило и мишљење да Аустрија не би требало да сасвим „дигне руке“ од Србије, која би, у повољнијим приликама, могла добро послужити за остварење њених трајнијих циљева на Балкану. Стога је аустријска политика према устаничкој Србији, закључује Гавриловић, повремено бивала попустљива и пређутно толерантна, што је аутор приказао прецизним подацима и о глобалном, европском, и о локалном подунавском подручју, нарочито у погледу пружања материјалне и војне помоћи Србима.

У овом обимном и вредном раду веома брижљиво је разјашњен однос северног суседа према Српској револуцији.

Стављајући однос Русије, пре свега оне званичне, која је у аутократској царевини о свему беспоговорно одлучивала, у оквире њене империјалне, с једне стране европске (односи с Наполеоновом Француском, Аустријом и Великом Британијом), а с друге источне политике (претензије према Балкану, Турској и мореузима Босфор и Дарданели), *др Славенко Терзић* је настојао да покаже све фазе тога односа. У првој фази (до краја 1806) тај је однос обележен политиком дискретне и брижљиво скриване подршке; у другој (у време рата против Турске 1807–1812) војном и финансијском помоћи уз настојање да се не пренебрегну енергични захтеви других сила (Француске и Аустрије) да руска интересна сфера остане искључиво северно од Дунава (у Влашкој и Молдавији); у трећој (после мира у Букурешту 1812) привременим потпуним препуштањем Србије несрећној судбини пред турском најездом. Према Терзићу, за све то време, нарочито у другој и трећој фази, руски политички утицај у Србији и њеним државотворним напорима је изразит, понекад и пресудан. У целини гледано, Русија је била једина велика сила, која је, политички, финансијски, па и војно пружала помоћ устаничкој Србији, имајући увек на уму у првом реду сопствене и дугорочне и краткорочне интересе на Балкану. Карактеристично је и то да су српска револуција и њен вођ Карађорђе у руској средини пробудили и живље интелектуално интересовање за Србе него до тада, за шта је Пушкин најлепши пример.

Академик Чедомир Попов у раду „Французи и Српска револуција 1804–1815.“ (стр. 319–434) полази од чињенице да је Српска револуција трајала у условима највећих међународних турбуленција изазваних Наполеоновом освајачком и империјалном политиком у којој је било места и за Европски југоисток и Турску. Заинтересован после 1799. за очување интегритета Османске империје, Наполеон је био начелно против свих унутрашњих покрета у Османском царству који би га могли угрозити.

Према Попову, император им се противио тим више што је у њима видео средство за продор других сила, пре свега Русије, на Балкан. У оквиру тих начела он је био непријатељски расположен и према Првом устанку. Изразито нетрпељив до Тилзитског мира 1807, у време неискреног савеза с Русијом (1807–1810), постао је привидно неутралан и уздржан, да би у време раскида „савеза“ поново постао нерасположен према Србима. Академик Попов посебно наглашава да је за све то време, захваљујући продору Француза на Балкан (Далмација и Бока 1806, Илирске провинције 1809), Наполеон био живо заинтересован за догађаје у Србији и о њима се са разних страна редовно и обилато обавештавао, страхујући да Србија не постане пут продора Руса на Јадран. Заинтересован до краја за Србију, он се, међутим, није одазивао на Карађорђеве молбе за помоћ и сарадњу, што објашњава потпуни неуспех мисије вођдовог изасланика у Паризу, капетана Вучинића, којег је француски цар (скоро присилно) задржавао у својој близини од 1810. до 1814.

У овом систематичном и богато документованом раду, аутор је приказао и реаговање француске штампе (која је следила званичну политику), а на крају је подробније указао и на ширење интересовања француске интелектуалне јавности за Српску револуцију од 20–их до 60–их година XIX века.

Проф. др Бранко Момчиловић је у раду „Велика Британија и Српска национална револуција 1804–1815“ увео и оштрвску силу у разматрање европског контекста Српске револуције.

Велика Британија је у време I српског устанка испољила први пут интересовање за „Источно питање”. Географски удаљена, спречена Наполеоновим освајањима да буде непосреднији учесник збивања на Балкану, Велика Британија се ограничила на дипломатске акције. Према Момчиловићу, њени амбасадори у Цариграду и конзул Самererс

у Букурешту будно су пратили потезе других великих сила у овом сукобу и предузимали кораке да спрече њихове активности које су могле да угрозе интересе њихове земље у Турској и на Блиском истоку. То су чинили интригама код Порте и по потреби пактирајући са другим силама, користећи њихове сукобљене интересе. Британија није одиграла значајнију улогу у развоју и крају Устанка, закључује Момчиловић.

I српски устанак је наишао на значајан одјек у британској штампи, понајвише у *Тајмсу*, и периодици. После Устанка интересовање британске јавности за Србију није јењавало током 19. века. Вести о Србији појављују се у штампи, периодици, путописима, прегледима историје Србије. Посебно ће у њима фигурирати личност Карађорђа.

Проф. др Томислав Бекић је немачки аспект европског контекста Српске револуције ставио у видокруг немачке културне јавности "од Леополда Ранкеа до Сигфрида Капера".

Приказујући слику и тумачење Српске револуције 1804–1815. које су немачкој (и европској) културној јавности пружили знаменити историчар Леополд Ранке у свом капиталном делу *Српска револуција* из 1829. и Сигфрид Капер, истакнути публициста и путописац, у инструктивној расправи *Карађорђе* из 1857, аутор истражује мотиве њихових интересовања за ово велико европско збивање, изворе сазнања о њему и начин његовог разумевања. Све то Бекић види у склопу пробуђеног интересовања интелектуалних кругова Европе и Немачке за културну и историјску баштину српског народа (народну поезију пре свега). Посебна пажња посвећена је и улози коју је у ширењу знања о Србима, у немачкој јавности одиграо Вук Караџић уз помоћ немачких пријатеља.

Последњи прилог у зборнику „Европа и Српска револуција 1805–1815" посвећен је односу мађарске јавности према Српској револуцији.

Рад се састоји од три прилога: *др Шандор Пал* приказује одјеке догађаја у Београдском пашалуку током 1804–1805, као и 1813, у листу *Magyar Kurir*, који је разумео да се на јужним границама Хабзбуршког царства, међу сународницима Срба у Угарској, одиграва озбиљан историјски догађај. У свом прилогу Мађарска драма о Карађорђу и њене представе *проф. др Божидар Ковачек* говори о драми писца и позоришног ентузијасте Иштвана Балога посвећеној личности српског вождa Карађорђа, чије је извођење у Пешти 1812. и у неким другим местима (Вараждин, Ириг) наишло на одушевљен пријем код публике, пре свега српске. У другом Ковачековом прилогу, *Два мађарска йлемића йред Ћеле–кулом,* реч је о дубоким утисцима које је на грофове Иштвана Сечењија и Јаноша Валдштајна, приликом њиховог путовања по Србији 1830, изазвала Ћеле–кула, о чему су они оставили писана сведочанства, која нам је Ковачек опширно цитирао..

Зборник „Европа и Српска револуција 1804–1815." проблематизовао је однос унутрашњих и спољних фактора дивовске и мученичке борбе Срба за збацивање османлијског јарма и обнову давно изгубљене српске државе. Он се наслања на раније радове, почев од Стојана Новаковића и Гргура Јакшића, као и других, на истраживање аутора у скоро свим европским архивима и покушава да дâ синтетичку историографску оцену. Аутори су у свом настојању успели, мада се може рећи да би зборник био потпунији да су узети у разматрање Румуни, Грци, Пољаци, Италијани и други народи према Српској револуцији.

У сваком случају, „Платонеум" нам је понудио скоро све најважније о европском контексту Српске револуције.

Др Драго Његован

94(497.11) „1804/1813"(049.3)

Роман Мулић, Историја Српске револуције. Сведочанства великих савременика, 1804–1813, Београд 2004, 233 стр.

Љубитељима историјског штива Роман Мулић је пружио врло занимљиву књигу Гедеона Маретића *Српска револуција*, која ових дана доживљава своје друго издање; овог пута да обележи 200–годишњицу Првог српског устанака. Но, поред тога, овај књишки

занесењак понудио је за објављивање *зборник натписа о Српској револуцији* какоби савременом читаоцу приближио догађаје који су одредили ток новије српске историје. Он је, наиме, саставио СПОМЕНИЦУ у коју је унео текстове савременика Српске револуције, односно писаца из времена које јој је непосредно уследило, унео је преводе и изворне текстове, који су настали у време Првог устанака, као дописе истакнутих личности, војсковођа, министара и владара, као извештаје о појединим биткама, подвизима, дипломатским потезима. Поред домаћих извора, користио је и много страних, нарочито аустријских и руских, из којих се добро разабиру политика великих сила према Србији и њеној револуцији, и планови за њену окупацију од стране Аустрије; приказао је међународне уговоре у односу на Србију, рељефно је оцртао лик Вожда Карађорђа, првенствено као ратника директно заслужног за многе устаничке победе, указао је и на утиске које је Вожд остављао на стране дипломате и официре, његове личне драматичне тренутке 1809. и 1813. и истицао све оно што је народном устанку давало обележје националне и социјалне револуције у којој је цео народни колектив показивао храброст, истрајност и друге своје позитивне карактерне особине. Роман Мулић је показао смисао за одабирање битног и драматичног, да са бојног поља баци поглед странаца на лепоту и богатства Србије и преко тога наслути њену будућност као национално–ослободилачког светионика Балкана.

Поближа анализа открила би још много позитивног у Мулићевој СПОМЕНИЦИ, али ово што је овде укратко, скоро летимично, запажено, даје довољно основа да се његова књига укључи у круг оних који ће на достојан и драматичан начин изнети историјску истину о Српској револуцији с почетка XIX века.

Академик Славко Гавриловић

930.1:929 Novaković S. (049.3)
91:929 Karić V. (049.3)

Михаило Војводић: СТОЈАН НОВАКОВИЋ И ВЛАДИМИР КАРИЋ („Clio“ и Архив Србије, стр. 615)

Књига проф. др Михаила Војводића *Стојан Новаковић и Владимир Карић* (у издању Издавачког предузећа „Clio“ и Архива Србије, стр. 615) састоји се из два дела: из ауторове уводне студије, и из Преписке. Први део (стр. 160) посвећен је сарадњи између Ст. Новаковића и Вл. Карића, првенствено у време када је Ст. Новаковић био посланик Краљевине Србије у Цариграду, а Вл. Карић српски генерални конзул у Скопљу, а уопште за период 1888–1891. године, када је – по ауторовом суду – њихов заједнички рад био посвећен „просветним пословима и спровођењу националних задатака Србије у Европској Турској“. Овај први део књиге – уводна студија Мих. Војводића – конципован је тако да, с једне стране, анализује и објасни значај докумената из међусобне преписке у једном ширем контексту државне политике Србије према турској царевини и општих прилика у којима се налазила српска народност у Маћедонији (делом и у Старој Србији), а с друге стране да прикаже личност и дело Вл. Карића и његов однос према Ст. Новаковићу, као и њихову измену идеја и мисли о проблемима које су били узели на себе да решавају по службеној дужности, али и начелно: као размишљања и рефлексије о српској националној политици и будућности српског народа у Турској. Делови из преписке односе се и на чисто научна питања – историјског, географског и етнографског карактера на ширем плану проучавања Балканског полуострва. Посебно је, међутим, била обрађена пажња на просветно, културно, образовно и црквено-верско стање и национално-политички положај Срба у турском царству, што је и Ст. Новаковићу и Вл. Карићу био главни задатак за њихово решење.

Михаило Војводић је тачно уочио, и то посебно нагласио, да је основно питање егзистенције српске народности у Турској – а што се види из документарне преписке – било њихово правно законско признавање као самосталног милета, поред постојећег „рум“ и „булгар“ *милета*, а то је отварало могућност, тј. стварало правну основу, за даље постојање и ново отварање српских школа, службе српских учитеља и свештеника, практично независност

српске наставе и школства у Турској. Један од начина је био да се организују и оделе од „егзархиста-бугараша“ и „гркомана“ – погрчених македонских житеља, стварање посебних српских националних црквено–школских општина, слободно коришћење књига на српском језику и словенског богослужења по црквама, отварање српских књижара, постојања српских привредних и друштвених организација. Једном речју, то је требало да подстичу, штите и помажу српски конзулати у Турској, односно генерални конзули Краљевине Србије у Солунском и Битољском вилајету, а посебно Генерални конзулат у Скопљу. А генерална платформа за легално спровођење националних интереса српске народности и легитимног рада српских конзула у Турској било је потписивање конзулске конвенције између Србије и Турске 1888. године; упоредо са тим требало је решавати и многа питања из односа Србије и Бугарске, Србије и Цариградске патријаршије, сопствености цркава које су узурпирале грчко–цинцарске колоније у једном броју градских насеља (посебно у Призрену, Скопљу, Крушеву) и др.

Своја виђења, као налазе истраживања из преписке Ст. Новаковића са Вл. Карићем, али и на једном ширем плану њихових укупних односа у служби државних и националних интереса Србије, Михаило Војводић је изложио у уводној студији са четири насловљене главе:

I Почеци међусобне сарадње,

II Посланик и конзул,

III Последња година заједничког рада у дипломатској служби,

IV Време после (тј. од одласка Вл. Карића из Скопља до његове смрти 27. децембра 1893. по старом календару).

Не улазећи даље у приказивање књиге Михаила Војводића, укратко се може казати да је кроз ову Преписку и, посебно, кроз уводну студију, у ствари приказан основни проблем историје Србије – за наведене године – који је истовремено и главни садржај њене државне и националне политике према Турској у тежњи и раду да се очува и унапређује положај српске народности под отоманском влашћу. То је, пак, један важан сегмент историје Србије као државе, чак и у оквиру њене балканске па, у извесном смислу, и европске политике, али и њеног положаја у међународној политици, као и њених могућности да се постигну циљеви које је преписка Ст. Новаковић – Вл. Карић тако детаљно, изразито и упечатљиво изнела, као својеврсна у свом жанру, а студија Михаила Војводића тако рељефно и детаљно верификовала ауторовим анализама и судовима.

Ми стога топло честитамо њеном аутору проф. др Михаилу Војводићу на знаначком труду и објективном приказу, а издавачима на одличном избору за које су се одлучили објављивањем овог, заиста, озбиљног, добродошлог – рекли бисмо и врхунског дела српске историографије,

Академик Владимир Стојанчевић

327:929 Titulescu N (049.3)

Adrian Nastase: NICOLAE TITULESCU Contemporanul nostru Editura Regia autonoma „Monitorul oficial“, Bucurešti 2002, p. 475

Професор Адријан Настасе, председник „Evropske fondacije Titulescu“ и садашњи председник румунске владе, поводом 120 годишњице рођења Николаја Титулескуа, објавио је књигу под горњим насловом.

Академик, професор универзитета, дугогодишњи министар иностраних послова Румуније између два светска рата, антифашиста, дипломата светског гласа, Николаје Титулеску се родио 4/16. марта 1892. године у Крајови, преминуо је 17. марта 1941. године у Кану.

Поводом 50-годишњице Титулескове смрти, Румунска академија наука је организовала међународни научни скуп 14–16. марта 1991. године у Букурешту под насловом „Nicolae Titulescu – предводник уједињења Европе“. На том научном скупу 15. марта 1991. године основана је „Evropska fondacija Titulescu“, за чијег је председника био изабран Адријан Настасе, тадашњи министар иностраних послова Румуније. Том приликом био сам изабран за члана оснивача фондације и за члана Управног одбора.

И у Југославији је била обележена 50. годишњица Титулескове смрти. Аутор ових редова одржао је предавање о значају Титулескуа

на Катедри за румунски језик Филолошког факултета Универзитета у Београду 26. марта 1991. године. У Институту за међународну политику и привреду у Београду такође је обележена ова годишњица. Одржан је округли сто на којем се представио велик број домаћих и иностраних учесника. У организацији Међународног удружења за савремену историју Европе, 19–21. септембра 1991. је у Женеви одржан међународни научни скуп под насловом „План Бријан о уједињењу федералне Европе“, на којем је из Југославије учествовао и аутор ових редова. Он је, као једини инострани аутор, објавио и књигу о Титулескуу под насловом *Nicolae Titulescu promotor al politicii de pace şi colaborare in Balcani 1920–1936*, Editura Politica, Bucurešti 1986, p. 189, која је била представљена о организацији Румунске академије науке у Титулесковој кући ADIRI, стр. Kiesseliv нр. 47 у Букурешту.

Поводом 120. годишњице рођења Николаја Титулескуа одржан је међународни научни скуп у организацији Института за међународну политику и привреду и Међународног научног форума „Дунав – река сарадње“ 8. априла 2002. године под насловом „Николаје Титулеску поборник сарадње и мира у Европи“, на којем је наступио велик број учесника.

Николаје Титулеску је један од твораца савеза Мале Антанте (1920–1938) и савеза Балканског споразума (1934–1940). Њега је југословенски суверен краљ Александар Карађорђевић овластио да разговара са балканским државама о приступању Балканском споразуму. Титулеску је био велики пријатељ Југославије. Приликом боравка у Београду 26. маја 1934.године изјавио је: „Сматрам Румунију и Југославију као једну државу. Доћи у Београд не значи за мене ићи у иностранство“. У току своје дугогодишње дипломатске активности на пољу међународне политике, често су му, као опуномоћенику савеза Мале Антанте и савеза Балканског споразума, повераване мисије да у њихово име води разговоре и заступа их у међународним форумима. Био је највећи пропагатор савеза Мале Антанте и Балканског споразума, Друштва народа и колективне безбедности. Скупштина светске организације га је у јесен 1930. изабрала за председника XI заседања, али и наредне године, септембра 1931, Скупштина Друштва народа га је поново изабрала за председника XII заседања, што је представљао преседан у историји међународних односа јер ниједна политичка личност није имала ту част да два пута узастопно председава Скупштини светске организације.

О уједињењу европских земаља постојало је више предлога почев од завршетка верских ратова. Десет година од завршетка Првог светског рата, најозбиљнија иницијатива о европској федералној унији потекла је од државника великог француског политичара, творца Локарнског пакта и Париског пакта о одрицању на рат, добитника Нобелове награде за мир 1926. године, француског министра иностраних послова Аристида Бријана са трибине X заседања Скупштине Друштва народа 5. септембра 1929. године. Велики визионар позвао је све земље да се уједине у европску федералну унију. Румунски дипломата Николаје Титулеску, у својству председника Скупштине XI и XII заседања Друштва народа, дао је велик допринос идеји федералне уније Аристида Бријана. Такође велики визионар европске федералне уније, Титулеску је имао визију будућности европске федералне уније у коју ће ући не само чланице светске организације, него и државе које нису биле чланице светске организације. Међутим, услед супротстављања великих сила 1931. године, Италије, Немачке, Велике Британије, Совјетског Савеза и Пољске, Бријанов предлог за формирање европске федералне уније није успео. Једино су мале земље, међу којима и земље Мале Антанте, биле за стварање уједињене федералне Европе.

Стални иступи румунског дипломате Николаја Титулескуа на трибини светске организације и на многобројним међународним скуповима против реваншизма и ревизионизма, против рата и агресије, за мирно решавање међународних спорова, створили су му многобројне непријатеље, како у сопственој земљи, тако и у реваншистичким и ревизионистичким земљама, а нарочито у тоталитарним државама фашистичкој Италији и нацистичкој Немачкој, са којима се у периоду 1935–1936. године Румунија нашла у хладном рату. За борбу против двојице диктатора – Хитлера и Мусолинија – тридесетих година XX столећа, када су они били на врхунцу моћи, требало је имати срце, храброст, поштење и смелост румунског министра иностраних послова Николаја Титулескуа, који се као један од ретких тадашњих

политичара супротстављао њиховим мрачним плановима за поробљавање целог света.

Аутор књиге *Николаје Титулеску наш савременик* Адријан Настасе у уводном делу (стр. 11–26) каже да је желео да у овој књизи скупи разне написе из протеклих деценија и Титулескуу врати поштовање његових савременика уз испуњење његове тестаментарне жеље да почива у миру на тлу своје земље, у Брашову (жеља која му је била забрањена толико времена), што на неки начин симболише повратак синова румунске земље из Европе. Спомен на Титулеска сачувала је, између осталог, једна европска фондација са угледним члановима – курсом за младе дипломате организованим у Брашову.

Аутор је књигу поделио на четири поглавља. Прво, под насловом „Студије и радови“ (стр. 27–56), обрађује концепт мира у теоретском систему и практичној акцији Николаја Титулескуа: дипломата и професор Титулеску, Титулеску и проблем разоружања, Румунија да живи и живеће.

Друго поглавље, „Скупови поштовања“ (стр. 57–109), приказује актуелну димензију мисли Николаја Титулескуа: Титулеску и морално разоружање, Титулеску и култура мира, Титулеску савременик садашње Румуније, Титулеску и Латинска Америка, о духовности граница, једна политичка опција: права човека, патриотизам међународне заједнице, 2002 – година Титулескуа, један нови дух румунске дипломатије.

Треће поглавље, „Повратак“ (111–163), говори о тестаменту Николаја Титулескуа, о парламентарној интарпелацији, један одговор и хроника преноса посмртних остатака Николаја Титулескуа у Румунију.

Последње, четврто поглавље, под насловом „Европска фондација Титулеску“ (стр. 165–243), говори о формирању фондације Титулеску, европски дипломата, његово наследство и документи о формирању фондације, члановима оснивачима и статуту фондације, летњим курсевима фондације и активност фондације у новом миленијуму, рестаурацији куће Титулескуа и о 120. годишњици рођења Николаја Титулескуа.

Настасе је књигу објавио на два језика. Прва половина је на румунском а друга на француском језику.

По нашем мишљењу књига је интересантна и сматрамо да би било пожељно да се преведе и на српски језик.

Др Милан Ванку

94(497.13) „.../1921“ (049.3)
323.1(=163.41)(497.13) „.../1921“ (049.3)

Драго Његован, Присаједињење Војводине Србији. Прилог политичкој историји Срба у Војводини до 1921. године, Нови Сад, Музеј Војводине, 2004, 378 стр.

Реч је о докторској дисертацији у коју је Д. Његован уложио много труда да докаже континуитет српске државности, у целини и фрагментима, од првих српских средњевековних држава до стварања државе Срба, Хрвата и Словенаца 1918, односно до Устава из 1921. године, што је успешно обавио.

Његован је доста пажње посветио методолошкој страни свог рада: добро је образложио циљеве и средства, којима је тежио и којима се служио, прегледно је изложио изворе, објављену грађу и литературу, а имао је увид и у изворну необјављену грађу. При томе је показао врло добру обавештеност о историографији у вези с темом свог рада, која је данас, у погледу количине, управо импозантна.

Садржину свог рада Његован је приказао кроз уводна разматрања и пет опширнијих глава.

У првој глави извео је пресек историје Срба на Панонском и Балканском простору од досељавања у VI веку до краја XVI века, указујући на континуирану борбу Срба за своју државу као краљевину, царство и деспотовину, као и на улогу Пећке патријаршије и на значај Банатског устанка 1594/95. године.

У другој глави аутор се подробније задржао на прошлости Срба у Аустријској царе-

вини од Великог бечког рата до укидања Војводства Србије и Тамишког Баната, истичући карактер и значај српских народноцрквених привилегија у Карловачкој митрополији, указујући на очување елемената српске државности преко привилегија, Војне границе и привилегованих диштриката. Потом се посебно позабавио обновом српске државе и државности у XVIII и почетку XIX века, од грофа Ђорђа Бранковића до митрополита Стефана Стратимировића. Важно место дао је народноцрквеним саборима као изразу српске аутономности, па се задржао на Српском народном покрету 1848, на варијантама националног програма, на значају одлука Мајске скупштине, српско-мађарског рата, нацртима устава Српске Војводине, као и на формалном и стварном признању Српске Војводине као облика српске аутономности у оквиру Аустријске царевине.

С обзиром на наслов теме са тежиштем на прикључењу Српске Војводине Краљевини Србији, разумљиво је што је др Његован највише пажње поклонио политичким збивањима у Угарској и Војводини од друге половине XIX века до Устава Краљевине СХС 1921. године.

У трећој глави Његован је размотрио циљеве политике Аустро-Угарске према Балкану, као и „моделе“ уједињавања Срба, односно прикључења Србији Срба из Српске Војводине, која је живела у свести српског народа, и после њеног укидања 1860. године. При томе је, наравно, износио и битне моменте из политичког развитка Краљевине Србије и Срба у Монархији, закључно са Првим светским ратом.

У четвртој глави тежиште излагања је на демографским подацима о становништву Јужне Угарске крајем рата, на политичком организовању Срба и других Словена у Војводини, на стварању народних већа, на покретима међу несловенским народима на том простору, покушајима мађарске владе да очува Светостефанску Хунгарију и да, посебно, Бачку и Барању задржи у њеном оквиру. Своје излагање аутор „крунише“ подробним, критичким, убедљивим приказом политичких прилика и дилема у вези са радом и одлукама Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена од 25. новембра 1918, као и оценом значаја Великог народног збора у Руми о прикључењу Србији. То је врло убедљив, рекао бих и узбудљив приказ драматичних збивања о којима је аутор посебно добро обавештен пошто се већ дуже бавио том тематиком.

Пета глава посвећена је збивањима после ПРИСАЈЕДИЊЕЊА Краљевини СХС са тежиштем на питању северних граница нове државе, раду и резултатима српске делегације на Париској мировној конференцији, историјским студијама о историји Бачке, Баната и Барање.

Рад се завршава приказивањем борбе за Барању а потом приказивањем политичких односа и догађаја у вези са доношењем Видовданског устава и месту Војводине у њима, као и закључним разматрањима односно сумарним резултатима монографије.

Књига је снабдевена пописом извора и литературе, резимеом на енглеском, немачком, мађарском и румунском језику, као и именским и географским регистром.

Све у свему, реч је о успелом пресеку кроз политичку историју Срба у Аустријској царевини, њиховим настојањима да очувају своје политичке традиције и тековине привилегијално–аутономне борбе, која је, у крајњој линији, резултирала *прикључењем* Војводине Србији а потом Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године.

Академик Славко Гавриловић

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420–199
Proceedings ofy Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Phone: +381–21/420–199
www.maticasrpska.org.yu
e-mail: zmsd@maticasrpska.org.yu

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је 69–70. свеску 4. марта 2005. године
Стручни сарадник Редакције: Јулкица Боаров
Лектор: Вера Василић
Коректор: Мирјана Зрнић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Ласер студио, Нови Сад
Штампа: Идеал, Нови Сад

Штампање овог *Зборника* финансирало је
Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420–199
Proceedings ofy Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Phone: +381–21/420–199
www.maticasrpska.org.yu
e-mail: zmsd@maticasrpska.org.yu

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је 69–70. свеску 4. августа 2005. године
Стручни сарадник Редакције: Јулкица Боаров
Лектор: Вера Василић
Коректор: Мирјана Зрнић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Ласер студио, Нови Сад
Штампа: Идеал, Нови Сад

Штампање овог *Зборника* финансирало је
Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије